

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Венгерська Вікторія Олексіївна

УДК 94(477):32"17/19"

**«УКРАЇНСЬКІ ПРОЕКТИ» ТА НАЦІОТВОРЕННЯ
В ІМПЕРІЯХ РОМАНОВИХ ТА ГАБСБУРГІВ: ІДЕЇ, КОНЦЕПЦІЇ,
ПРАКТИКИ (кінець XVIII – початок XX століття)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант
Касьянов Георгій Володимирович,
доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2013

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області.

Держархів Харківської обл. – Державний архів Харківської області.

ІР НБУВ – Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського, м. Київ.

НТШ – Наукове товариство імені Тараса Шевченка, м. Львів.

ПВО – Польська військова організація.

ППС – Польська соціалістична партія.

РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія.

РУП – Революційна українська партія.

- СВУ – Союз визволення України.
 ТУП – Товариство українських поступовців.
 УНП – Українська народна партія.
 УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія.
 ЦДІАВ Литви – Центральний державний історичний архів Литви, м. Вільнюс.
 ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
 ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	2
ВСТУП	5–13
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми, джерельна база та теоретико–методологічні засади дослідження	14–71
1.1. Стан наукової розробки проблеми	14–46
1.2. Джерельна база дослідження	47–59
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	60–71
РОЗДІЛ 2. Особливості протікання процесів націотворення в першій половині ХІХст.	72–145
2.1. Простір та території: картографування імперії та її «окраїн»	74–88
2.2. Традиціоналістські та автономістські «проекти» початку ХІХ ст. Протікання ідентифікаційних процесів у дворянському середовищі	89–100
2.3. Полонізована та польська шляхта: пошуки власного «я» в імперських умовах	101–121
2.4. Селянство, особливості його ідентифікації. Селянство та національні «проекти»	122–145
РОЗДІЛ 3. Розвиток національних «проектів» у пореформений період	146–273
3.1. Зміни у соціальній структурі суспільства та їх зв'язок із процесами націотворення	146–153
3.2. Інтелігенція та її націотворча місія	154–165
3.3. Історія та історики в націотворчих процесах	166–181
3.4. Місто в процесі національного будівництва. Столиці та провінційні центри	182–208
3.5. Формування національного міфу та його базові компоненти. Тарас Шевченко	207–212

3.6. Національні «проекти» та мова	213–231
3.7. Релігійна компонента націотворчих процесів	234–255
3.8. Освіта в процесі націотворення	256–273
РОЗДІЛ 4. Національні «проекти» між революцією 1905 р. та	
Першою світовою війною	274–391
4.1. Взаємовпливи російських та українських «проектів»	274–283
4.2. Консервативні варіанти національних «проектів»	284–309
4.3. Українські національно–автономні «проекти»: між лібералізмом та соціалізмом	310–338
4.4. Модерний польський «проект»	339–347
4.5. Імперія та народи діаспори. Єврейські національні «проекти»	348–369
4.6. Кристалізація націотворчих процесів в умовах Першої світової війни	370–392
ВИСНОВКИ	393–407
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	408–490
ДОДАТКИ	491– 515.

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що в Україні триває процес формування громадянської нації, який попри вже більш ніж 20-річну державну незалежність, залишається відкритим питанням. Протягом цього часу не вщухають дебати довкола поняття «нація». Не останній вплив на їх зміст має політична компонента, а також твори представників політологічної, соціологічної науки, з іменами яких пов'язується конструктивістський поворот у вивченні націй та націоналізмів. «Ніша» історичних досліджень в цьому методологічному річищі залишається недостатньо заповненою. Як неодноразово наголошували у своїх публікаціях, публічних лекціях Г. Касьянов [745], Н. Яковенко [783] етноцентричність виступає однією із головних рис українського національного канону. Саме «своя» нація є головним об'єктом досліджень. Інші, як правило, якщо не ігноруються цілком, представлені мінімально, в якості історичного тла. Існує ще один варіант представлення іншої нації – в якості уособлення великого зла, яке гнобить, тримає та не пускає. В цьому контексті, особлива роль для розвитку гармонійних міжетнічних та міжконфесійних стосунків, які виступають головною умовою розвитку політичної нації, належить державним інституціям. Відтак дослідження історичних аспектів націотворчих процесів в умовах поліетнічних імперій, переосмислення історичного досвіду, сприятиме уникненню повторення помилок, кращому розумінню тих процесів, що відбуваються сьогодні і відтак сприятиме виробленню виваженої національної політики.

Вивчення націотворчих процесів в імперських умовах сприятиме осмисленню суті «українського проекту», особливостей національної самоорганізації, протікання ідентифікаційних процесів, специфіки взаємодії між представниками різних соціальних верств як у межах одного «проекту», так і на рівні взаємодії та взаємовпливу різних національних конструкцій. Процес націотворення став визначальною рисою ХІХ ст. – початку ХХ ст. Розвиток націоналізмів, активізація національних рухів поступово підводили до творення суто модерного явища – нації. Особлива роль в структуруванні та ідейно-змістовому наповненні «проектів» належала інтелектуалам, які почали мислити національно. Саме вони стали тією силою в умовах Центрально-Східної Європи, яка спираючись на ними ж вибудовані елементи конструкції – історико-міфологічні, наукові, загальнокультурні, мовні, літературні, та врешті, політичні, спробували концептуально обґрунтувати правомірність творення нових «уявлюваних спільнот».

Формування українського національного «проекту» не було цілком унікальним явищем. Подібні процеси спостерігалися в культурно-інтелектуальному середовищі більшості слов'янських народів які перебували в складі різних імперій. Протягом всього ХІХ ст. українські землі були частиною двох поліетнічних імперій, які різними методами намагалися вибудувати стосунки зі своїми «околицями». В цьому контексті перед

дослідниками постає питання: чи був в національній політиці імперій певний позитивний досвід, який можна використовувати нинішнім політикам?

Таким чином, обрана нами для дослідження тема має наукове та суспільно-політичне значення, що й обумовлює її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано згідно комплексної науково-дослідницької теми кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, реєстраційний номер № 0ПІУ008523 «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в XVIII – на початку XXI ст. – соціально-економічні, культурно-освітні, націо-державотворчі аспекти», та науково-дослідницької теми відділу новітньої історії та політики Інституту історії НАН України «Український проект»: моделі ідентичності, соціальні процеси, політичні практики (1990-ті – 2000-ні рр.)», яка виконувалась у 2007-2009 рр. Державний реєстраційний номер № 0107U000138.

Мета роботи полягає в тому, щоб вивчити та проаналізувати особливості творення національних «проектів», насамперед українського, в багатонаціональних імперіях. Пріоритетним у роботі є з'ясування рівня взаємовпливів представників різних національних рухів та ролі імперської влади у процесах визрівання та структурування цих «проектів».

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких наукових завдань:

- дослідити стан наукового вивчення теми, оцінити стан джерельної бази;
- з'ясувати сутність становлення національної ідентичності та явища «множинних лояльностей» у першій половині XIX ст., оскільки саме вони визначали у майбутньому особливості «конструювання» національних «проектів»;
- зосередити увагу на особливостях імперського та національного просторово-територіального «уявлення», формування національної мапи;
- проаналізувати зміст та основні риси локальних ідентифікаційних практик, визначити рівень взаємопроникнень та взаємовпливів у зонах культурних фронтів;
- висвітлити роль традиційних національних маркерів: мови, історії, національних міфів, пантеону національних героїв, території, релігії та ін. у формуванні «проектів»;
- здійснити аналіз ролі церковно-археографічних, історично-філологічних товариств, спеціалізованих видань, музеїв у формуванні національних історій, окреслення національних територій та наповнення відповідним змістом «проектів»;
- визначити роль міст (столиць, університетських та губернських центрів у процесах націотворення);
- проаналізувати соціокультурні чинники, які впливали на формування національної свідомості у селянському середовищі;

- порівняти та проаналізувати основний зміст автономістських, самостійницьких (від ліберальних, консервативних, до соціалістичних та радикально-націоналістичних) «проектів»;
- виокремити головні причини розвитку різних «проектів», рівень взаємовпливів різноманітних «проектних пропозицій»;
- підійти до вивчення означеної проблеми із врахуванням імперського чинника та дослідити результати реалізації національної політики в умовах двох поліетнічних імперій;
- проаналізувати вплив Першої світової війни на прискорення націотворчих процесів.

Об’єктом дослідження є націотворча діяльність інтелектуальних, культурних та політичних еліт у процесі конструювання українського та інших національних «проектів» ХІХ ст. в умовах поліетнічних імперій.

Предметом виступає зміст та напрямки розвитку українських «проектів» у контексті загальних процесів націотворення в імперіях Романових та Габсбургів у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Методологічна основа дисертації. Проблеми, які досліджувались в роботі, знаходяться у сфері вивчення таких дисциплін: історія України, національні студії, соціальна історія, політологія, локальна історія, історія повсякденності тощо. Специфіка теми потребувала застосування різних методологічних підходів, якими оперують гуманітарні та соціальні науки, але основний напрям дослідження вівся головним чином у межах конкретної спеціальності – історії України. Це визначило предмет аналізу, сукупність поставлених завдань і способи їх розв’язання.

Основними у дисертації стали принципи науковості, об’єктивності, історизму, системності, багатofакторності, всебічності. Всі названі принципи історичного пізнання реалізовувались шляхом застосування як загальнонаукових, так і конкретно-історичних методів. Серед них: конкретно-пошуковий (оптимальне використання нових неопублікованих джерел, монографій, періодичних видань тощо), конструктивістський підхід (у відповідності з яким «нація» сприймається як «уявна» спільнота). Системний підхід використовувався для дослідження суспільно-політичних, соціально-економічних явищ у їх розвитку та динаміці. Використання історико-порівняльного аналізу дозволило підійти до вивчення націотворчих процесів у їх розвитку, дослідити взаємозв’язки та взаємовпливи, що допомогло уникнути надмірної етноцентричності дослідження. Автор використовувала елементи просопографічного аналізу щодо членів родин «міських» українців, причетних до формування національного «проекту», зокрема Антоновичів та Русових. Одним із методологічних прийомів стало поєднання елементів макро-, мікро- та локальної історії. Зокрема, у другому розділі запропоновано розгляд декількох локальних селянських феноменів.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше здійснено комплексний аналіз особливостей формування національних «проектів» не ізольовано, а у взаємодії та із врахуванням імперської

специфіки на основі введення у науковий обіг значної кількості архівних документів і матеріалів.

Проведене дослідження дало підстави для обґрунтування принципово важливих теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною і виносяться на захист:

- Дістала подальшого розвитку думка про те, що картографування стало складовою легітимізації імперського простору та допомагало створювати уявлення про нього. В роботі використовується відповідний ілюстративний матеріал.

- Встановлено, що феномен множинних лояльностей пояснювався цілою низкою чинників: від династійних симпатій, місця народження (так званий локальний патріотизм), етнічного походження, до виховання, освіти та особистих відчуттів і симпатій.

- Досліджено особливості протікання ідентифікаційних процесів в умовах фронтірних зон, де найчастіше простежувалась схильність до множинної ідентифікації;

- Обґрунтована думка про те, що втягнення козацької старшинської еліти в імперську орбіту не суперечило загальним тенденціям, властивим для тогочасних династійно-імперських систем, які потребували опори та підтримки у віддалених від метрополії територіях.

- Запропоновано класифікацію «українських проектів», які з'явилися протягом ХІХ с., зокрема: *перший*, умовно «малоросійський» проект – будувався на засадах імперсько-династійної лояльності та збереженні етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідеї загальноруської єдності. *Другий* варіант – так званий «сторорусинський», пов'язувався із групою західноукраїнських русофілів, основним змістом якого виступала ідея повернення до основ втраченої «святої Русі». *Третій* варіант – «автономістський», прихильники якого хиталися між культурно-національною та політичною автономією, однак в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Обґрунтовано, що ідеологічні засади автономізму відрізнялися, вони базувалися як на консервативно-ліберальних так і соціалістичних ідеях. Документально проілюстровано, що прибічниками ліберального варіанту українського автономізму в умовах Австро-Угорської імперії були представники русофільських організацій, які позиціонували себе як австрійські громадяни русинської нації. *Четвертий* варіант «проекту» пов'язаний з ідеями державної самостійності та їх теоретичним обґрунтуванням. Доведено, що він не здобув достатньої популярності в окреслений в роботі період.

- Встановлено, що автономізм у різних модифікаціях як варіант вирішення національного питання мав найбільшу кількість прихильників не лише в українському, а й частково польському а також єврейському «проектах».

– Дістала подальшого розвитку думка про те, що у селянському середовищі, в умовах традиційного аграрного суспільства, домінувала локальна ідентифікація. Селянський світ, як правило, обмежувався територією власного селища та найближчих поселень, що не спонукало селян мислити національними категоріями.

– Обґрунтована думка про те, що формування численних національних проектів призвело до формування «офіційних націоналізмів». Розвиток «українського проекту» руйнував образ руської єдності. Українське «питання», разом із польським та єврейським стало для імперій складним випробуванням, яке серед інших причин призвело до їх руйнацій.

– Уперше на дисертаційному рівні проведено аналіз змін в ідентифікаційних процесах пересічних учасників Першої світової війни на основі вивчення їх епістолярного спадку.

Хронологічні межі дослідження охоплюють фактично все «довге» ХІХ ст., тобто період від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни – 1914–1918 рр. Вибір нижньої межі зумовлений традиційною орієнтацією на наслідки Французької революції, верхня – дозволяє відстежити прискорення націотворчих процесів в умовах розпаду континентальних імперій.

Територіальні межі охоплюють сучасні території України, які в досліджуваній період входили до складу Австрійської (до 1867 р.), Австро-Угорської (Галичина, Буковина, Закарпаття) та Російської імперії: Волинська, Київська, Подільська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії.

Практичне значення дослідження визначається її новизною та висновками, які сприяють відходу від етноцентричного сприйняття історії України, полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані в лекційних курсах. Концептуальні положення дисертації слугуватимуть ґрунтом для подальших наукових студій з історії націотворення, в тому числі і українського. Результати роботи використовуються автором в навчальному процесі під час читання лекційного курсу з історії України ХІХ ст. для студентів історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, курсів «Українська національна ідея» та «Актуальні проблеми сучасної історичної науки» для магістрантів та аспірантів історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Особистий внесок здобувача. Постановка і розв'язання всього комплексу завдань здійснені дисертанткою одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження стали основою для монографії, розділу навчального посібника з грифом Міністерства освіти, наукових статей, навчально-методичної літератури. Вони використовувалися під час читання трьох лекційних курсів для студентів та аспірантів у Житомирському державному університеті імені Івана Франка. Положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданні кафедри історії України Житомирського державного університету

імені Івана Франка, відділу сучасної історії та політики інституту історії НАН України, двох семінарів-стажувань (липень 2010, лютий 2011р.) центру CASE, у рамках конкурсу «Соціальні трансформації у Прикордонні (Білорусь, Україна, Молдова)» в Європейському гуманітарному університеті (Вільнюс), у вигляді доповідей та повідомлень на понад 20 міжнародних та всеукраїнських конференцій: «Польща та Україна на шляху демократичних перетворень: історія, сучасність, майбутнє» (Житомир, 2007), «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (к. ХІХ-ХХ ст.). Історія-історіографія-політологія» (Житомир, 2009р.), Волинських історико-краєзнавчих конференціях (Житомир, 2008-2011 р.), «Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця ХІХ–початку ХХ ст. і сучасна рецепція його доби» (Чернівці, 2009 р.), «Етнічність та влада: нова геополітична карта Європи та проблеми безпеки у Чорноморсько-Каспійському регіоні» (Ялта, 2009 р.), «Польща-Україна. Історія та сучасність» (Слупськ (Польща), 2009 р.) « Краєзнавство і учитель» (Харків, 2009-2011 рр.), «Євреї Волині: історія та сучасність» (Житомир, 2009-2011 рр.), «Піддані та нащадки імперій Габсбургів і Романових» (Ужгород, 2009 р.), VI Дринівські читання на тему «Болгарія – Україна: від євразійських імперій до Європейського Союзу (середина ХVІІІ–поч. ХХІ століття)» (Харків, 2010 р.), VIII Симпозіум з проблем аграрної історії (Черкаси, 2010), «На перетині української та польської історії і літератури: націотворчий контекст кінця ХІХ – початку ХХ століття, (Ялта, 2010 р.) «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжін, 2011 р.), семінар-нарада членів авторського колективу щодо апробації матеріалів з навчального модуля «Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного суспільства» (Ужгород, 2011 р.), Гуржіївські читання (Черкаси, 2009, 2011 рр.), «Імперії, нації і національні держави як історіографічні образи (другі Ужгородські історіографічні читання)» (Ужгород, 2011 р.), методологічний семінар «Ментальні мапи як інструментарій історика», Київ, 20 листопада, 2012 р.

Основні результати роботи опубліковані в монографії (26,04 др.арк.), розділі навчального посібника із грифом Міністерства освіти (1,5 др.арк.), а також 30 статтях, з яких – 4 у закордонних виданнях (2,1, др. арк.), 20 статтях, розміщених у вітчизняних фахових виданнях (9, 09 др.арк.), а також оприлюднені в тезах доповідей та статтях у наукових друкованих та інтернет-виданнях.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури (який містить 784 позиції) і додатків. Загальний обсяг дисертації складає 515 сторінок, з них основного тексту – 407 сторінок.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Започатковує «добу націоналізму» ХІХ ст., з яким пов'язуються і перші відомі дослідження, присвячені національним проблемам. Біля джерел національних студій стояли видатні вчені – Й. Гердер, Й. Фіхте, Д. Актон, Е. Ренан. Незважаючи на значний проміжок часу, який відділяє нас від ХІХ ст., основні положення та окремі ідеї, висловлені в той час не втрачають своєї актуальності. Зокрема, блискуча промова Е. Ренана [604] продовжує вражати витонченістю та досконалістю сформованих думок щодо феномену націй. Зростання націоналізму в ХІХ ст., за влучним висловом Г. Кона, це процес інтеграції народних мас у загальну політичну форму [505, с. 42]. Саме тому, на його думку, націоналізм передбачає існування, або в реальності, або ж в ідеалі, централізованої форми правління, наділеної юрисдикцією над величезною окремою територією. Така форма і була створена абсолютними монархами, саме вона задала динаміку розвитку сучасного націоналізму [505, с. 9]. Парадоксальність впливу Французької революції, на думку вченого, полягала у тому, що вона успадкувала та продовжила централізаторські прагнення монархів. Розглядаючи природу націй, він наголосив, що «нації – продукт живих сил історії; розуміння яких змінюється та ніколи не стоїть на місці. Нація – це надзвичайно складне поняття, яке не піддається точному визначенню. Більшість націй наділені об'єктивними ознаками, які відрізняють їх від інших націй: спільне походження, мова, територія, політична спільнота, звичаї, традиції та релігія. Звісно, що жоден із цих факторів не є головним для визначення нації або обов'язковою умовою її існування» [700, с. 31].

Серед українських вчених ХІХ ст., дослідження яких торкалися й національних питань, варто виділити М. Костомарова, В. Антоновича. Особливе місце у цьому переліку належить М. Драгоманову і М. Грушевському. М. Драгоманов уперше серед українських дослідників підійшов до розуміння нації як модерного феномену, наповненого державно-громадянським звучанням. М. Грушевський запропонував національний варіант історії, що відрізнявся від офіційного російського канону. У серії статей та збірок 1907 р. він сформулював концепцію українського автономізму, вибудованого на ідеї національно-територіальної автономії [421]. У цей же час теоретичне обґрунтування можливості реалізації на практиці ідей єврейської національної автономії знайшло відображення у роботах С. Дубнова [458].

В російській історіографії щодо проблем націотворення кінця ХІХ ст. намітилася стійка тенденція до діаметрально протилежних оцінок суті та

змісту цього явища. Різні точки зору відстоювали представники російських ліберальних та консервативних таборів. Відмінності стосувались і офіційної позиції, сутність якої знайшла вираз у понятті «офіційного націоналізму» (термін, запропонований відомим англійським славістом початку ХХ ст. Г. Сетон-Вотсоном) та суспільного бачення феномену нації. Позицію категоричного неприйняття особності українського «проекту» поза межами «руського мира» демонстрували в умовах Російської імперії російські чиновники, представники консервативних, крайніх правих монархічних організацій. Зокрема, одним із відомих публіцистів початку ХХ ст., в роботах якого «мазепинці» та «сепаратисти» змальовувалися у непривабливому світлі, був М. Скринченко [621]. За словами Я. Дашкевича [253], засновником російського «сепаратизмоведіння» вважається С. Щеголев [681]. У міжвоєнний та післявоєнний період цю «традицію» продовжив його послідовник М. Ульянов [649].

Водночас, у середовищі російських інтелектуалів, публіцистів, особливо ліберального табору пропонувалися діаметрально протилежні оцінки. В цьому сенсі варто пригадати одну із найбільш відомих збірок, яка побачила світ у 1910 р. Йдеться про «Вехи. Интеллигенция в России». У ній містяться статті М. Гредескула, П. Мілюкова, М. Туган-Барановського, М. Славинського [623]. Представники ліберального табору підтримували ідеї національного самовизначення, в тому числі і права українців на культурну автономію. В цьому контексті, зокрема, слід виділити праці М. Гредескула [247], Ф. Корша [285] та інших.

Для радянського суспільствознавства відсутність інтересу до проблем націотворення пояснювалося «закритістю» подібної тематики, яка не вписувалася в концепт формування «нової» наднаціональної спільноти – радянського народу. Історичні дослідження радянського періоду суттєво відрізняються від дореволюційних робіт з означеної проблеми як методологічними підходами, так і принципами періодизації, структурою. Осібне місце належить добі коренізації, яка увійшла в історію як період «червоного ренесансу», спричинений необхідністю пошуку компромісів з боку влади в контексті «свіжої пам'яті» про Українську революцію 1917–1921рр. У цей час домінуючим методологічним підходом стає марксизм, з позицій якого здійснювалися дослідження, що відповідали новим ідеологічним настановам. Розвиток українського руху розглядався виключно в контексті його протистояння із царатом, самодержавством, класовою боротьбою. В цьому ж сенсі досліджувалася діяльність відомих українських науковців, громадських діячів, причетних до розвитку українського руху від ліберальних до марксистських його розгалужень. Особливої актуальності в цей час набирають дослідження, присвячені діяльності партій, зокрема, в умовах першої російської революції 1905 р. та наступних років. Дослідження історії та визвольного руху (саме цей термін почав активно використовуватися, оскільки мав відображати факт боротьби) значно активізувалися. В цей час формується когорта українських істориків-

марксистів, частина яких постане перед судом у справі СВУ у 1930 р., інша частина – буде репресованою в період «великого терору» 1937–1938 рр. Це О. Гермайзе [404], А. Риш [609], Є. Слабченко [622], М. Яворський [682]. До цієї ж когорти істориків належав і О. Оглоблін [584-586]. У післявоєнний період, вже перебуваючи в еміграції, він підготував та видав монографію «Українська історіографія (1917-1956 рр.)» [586], у якій простежив розвиток історичної думки в окреслений період як в Україні, так і за її межами. Автор проаналізував зміст та напрямки досліджень основних українських історичних шкіл 20-х рр. ХХ ст., зокрема школи М. Грушевського, М.Слабченка, М. Василенка, М. Яворського.

З кінця 30-х рр. характер і умови праці дослідників змінюються. Віднині історики змушені були працювати виключно в межах марксистсько-ленінської методології в її сталінській інтерпретації, що призвело до започаткування догматичних підходів у вивченні суспільно-політичної історії України. Радянська історіографія поділила українську інтелектуальну спадщину на дві частини: творчість «революціонерів-демократів» і творчість представників «буржуазного націоналізму».

Історичні розвідки та наукові зацікавлення жодним чином не торкалися націотворчих аспектів, особливо ця тенденція посилилася з 60-х рр. ХХ ст., коли було проголошено «створення» нової історичної спільноти – «радянського народу», національні ознаки якого мали стертися в процесі будівництва комунізму – «розвинутого» соціалізму. В окреслений період зустрічаємо лише поодинокі випадки досліджень окремих персоналій, які репрезентували національний рух в ХІХ ст. Праці, які з'являлися в той час, в основному присвячувалися найбільш відомим діячам українського національного руху, зокрема, М. Драгоманову, в першу чергу, через наявність марксистської та соціалістичної компоненти в його творчості. В монографії Р. Іванової [478] розглядалася «революційна» та народно-демократична компонента діяльності вченого. В роботі була здійснена спроба відійти від традиційного сприйняття постаті та світогляду вченого, що мало негативні наслідки для дослідниці.

Започаткована новим генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим у 1985 р. «перебудова» та політика «гласності», крім відкриття заборонених раніше тем, стимулювала нові наукові дослідження. Національні питання, загострення яких спостерігалися в Радянському Союзі з другої половини 80-х рр., перетворюються на предмет особливих наукових зацікавлень. Щоправда, із відповідним ідеологічним акцентом та збереженням негативних конотацій щодо «українського буржуазного націоналізму». Серед робіт які з'являються в цей час згадаємо монографії І. Кураса [526], Ю. Римаренка [606], Ю. Поліщука [598] та ін.

Протягом тривалого часу проблеми націоналізму та націй не входили до кола зацікавлень науковців. До кінця 60-х рр. ХХ ст. вона не належала до академічних пріоритетів не лише радянської, а й західної науки, хоча і з різних засадничих причин. Починаючи із 60-рр. ХХ ст. з'являються праці,

автори яких визначили основний зміст та напрям наукових досліджень у царині національних студій на наступні роки. В першу чергу слід згадати: Е. Гелнера [402], Е. Сміта [625-627], М. Гроха [419, 697]. З ім'ям останнього пов'язується започаткування національних студій в східній частині Центральної Європи. Об'єктом дослідження стають так звані «малі» європейські нації. Звісно, що чеський історик наприкінці 60-х рр. в своїх роботах міг спиратися виключно на марксистську методологію, з позицій якої розробив схему розвитку національних рухів. Їх розвиток пов'язувався із виникненням певних класів та базувався на формаційному підході, у відповідності з яким нації є породженням змін, що стали наслідком переходу від феодальної до капіталістичної формації та кардинальними перетвореннями в економічній і соціальній сфері, спричинені капіталізмом. Г. Касьянов [491, с. 221-224] одним із перших в сучасній українській історіографії наголосив на концептуальній важливості класифікації М. Гроха для вивчення процесів націотворення слов'янських народів. З кінця 90-х рр. ХХ ст. зазначений підхід набуває популярності у вітчизняній історіографії та має наступний вигляд:

1) фаза «А» – період «наукового зацікавлення» (розгортаються дослідження в сфері етнографії, філології, літератури, історії, які формують образ нації, що «відроджується»);

2) фаза «В» – період «патріотичної агітації». Наукові дослідження трансформуються в ідеологічні конструкції. Це період формування «національної свідомості»;

3) фаза С – виникнення масового національного руху, який має призвести до незалежної нації.

Близькою до підходу, запропонованого М. Грохом, стала класифікація етапів розвитку поневолених націй угорця Е. Нідерхаузера. Для «пробудження» підкорених «підступними» сусідами колись славних націй які «сплять», їх представникам необхідно було, на думку дослідника, розв'язати такі завдання:

1) пізнати самих себе, силу та можливості, переваги й вади нації;

2) якщо нечисленна група тих, хто взявся за працю «пробудження нації» це вже пізнали, вони повинні поширити національне самопізнання на всю націю;

3) мобілізувати вже свідомих членів нації на участь у визвольному русі [491, с. 248].

Польський історик та соціолог Ю. Хлебовчик в середині 70-х рр. в своїй монографії [725] проаналізував окремі аспекти формування нації у чехів, словаків, угорців та інших народів, які входили до складу імперії Габсбургів. На думку Ю. Хлебовчика, головним фактором процесу формування націй виступали мови. Особливу увагу він зосереджував на процесах, які протікали у зонах так званого «національно-мовного пограниччя», умови яких відрізнялися від територій однорідних або відносно

однорідних у мовному сенсі. Він запропонував власну класифікацію цих пограничних зон – «пограниччя перехідне» та «пограниччя стикове». Перше поняття визначало групи, спорідненні з етнолінгвістичної точки зору (в переважно, слов'янські). Друге відносилось до територій, на яких співіснували принципово відмінні етномовні групи, як наприклад польські та німецькі, словацькі та мадярські, українські та румунські. Специфічною рисою перехідного пограниччя Хлебовчик називав генетичну двомовність, на протигагу негенетичній двомовності на стиковому пограниччі. Також він ввів поняття «пануючої спільності» (або групи), «домінуючої групи» а також «групи меншості». Як стверджував Хлебовчик, у сфері суспільного життя на пограничних територіях, а також у межах всієї поліетнічної держави, мови «груп більшості» (пануючих та домінуючих) монополізують свою позицію або значні переваги. За умов збереження існуючих державно-правових норм, мова «груп більшості» відрізнялася більшим соціальним престижем, який був наслідком політичного впливу, суспільно-економічних переваг та культурного рівня. Названі причини об'єктивно надавали офіційній мові рис активності у порівнянні з мовою «груп меншості», яка в таких умовах потрапляла в ситуацію підпорядкування. Однак, на думку дослідника, в східній частині Центральної Європи можливості просторової експансії мов груп більшості виявилися недостатніми з точки зору соціально-економічних вимог інтеграційних процесів, які приніс із собою капіталізм. Що і створило ситуацію, в якій розвиток та унормування мов «груп меншості» міг забезпечити в районах пограниччя досягнення максимального впливу та охоплення всього населення.

Окрема сторінка у розвитку проблем націотворення загалом та українських «проектів» зокрема пов'язується із ім'ям І. Лисяка-Рудницького. Його перу належить серія історичних есе, в яких знайшли відображення всі проблеми пошуку та постановки українського питання у відповідні системи координат. Лисяк-Рудницький був переконаний у тому, що центральною проблемою новітньої української історії було постання нації, перетворення етнічнотомовної спільноти на самосвідому політичну і культурну спільноту [536, с.147]. Розглядаючи основні етапи «українського XIX ст.», Лисяк-Рудницький запропонував наступну періодизацію:

- 1) від занепаду козацької державності до 1840–х рр. – шляхетський період;
- 2) 1840-1880–ті рр. – народницька епоха;
- 3) 1880-1914 рр. – модерністична епоха.

Надаючи оцінку першому періоду, вчений підкреслив перевагу дворянства козацького походження на Лівобережжі та польсько-українського шляхетства на Правобережжі. В цьому середовищі попри різні впливи «продовжував жеврїти український «територіальний патріотизм» і навіть певні автономістичні змагання» [537, с. 199]. На другому етапі провідне місце посідає інтелігенція, «опанована ідеєю "служіння народові"»

[537, с. 199]. На думку вченого, саме цей поворот «до простонародності приводить до скристалізування концепції про Україну як етнічну національність» [537, с. 199]. На третьому етапі «український рух від інтелігенції починає проникати у маси». Після 1905 р. «множаться симптоми, які віщують відродження України, як соціально здиференційованої та політично самосвідомої модерної нації» [537, с. 199]. Лисяк-Рудницький проводив паралелі між розвитком Наддніпрянщини та підавстрійської Галичини. Він стверджував, що «шляхетському» періоду відповідала епоха гегемонії греко-католицького духовенства, виявом народницького руху стало народовство. За початок доби модернізму в Галичині вчений пропонує обрати період Нової ери, позначений пошуком компромісів між народами та польським крайовим урядом [537, с. 199].

В контексті досліджуваної теми принциповою є теза, висунута Лисяком-Рудницьким щодо неможливості розуміння особливостей зародження новітньої української нації у разі зосередження дослідницької уваги виключно на «національному русі у вузькому значенні слова» [536, с. 147]. Необхідність врахування та вивчення інших сил та факторів, які в комплексі справили помітний вплив на формування модерного «проекту», складає важливу компоненту дослідження цього явища. Лисяк-Рудницький підкреслював, що численні рухи, які з'являлися протягом XIX ст., навіть якщо вони і не виявляли «української національної свідомості у цілком скристалізованому вигляді», мали її в зародковому стані, в постаті «південноросійського» регіонального або «територіального патріотизму» [536, с. 147]. Лисяк-Рудницький наголошував на необхідності дослідження всіх чинників, що впливали на націотворчий процес, «чи то сприяючи йому, чи то спиняючи його», та одночасно зосередження уваги на взаємозв'язку «з усіма іншими силами, чинними на ширшій сцені Східної Європи» [536, с. 147].

Помітний вплив на розвиток сучасних національних студій мали праці Б. Андерсона, Е. Гелнера [402]. та Е. Гобсбаума [407, 408]. Особливе місце в цьому переліку належить праці Б. Андерсона «Уявлені спільноти» [359]. В ній фактично вперше було запропоновано погляд на феномен нації з точки зору конструктивістської методології. З його легкої руки цей термін доволі швидко та міцно вкоренився в систему національних студій. Пояснюючи зміст поняття «уявлених спільнот», Б. Андерсон наголошує, що жодна людина ніколи не може персонально знати всіх, хто гіпотетично складає ту або іншу націю, але при цьому відчуває себе частиною цієї спільноти, лише уявляючи її. Схеми історії національних держав які пропонуються учням у школах, насправді виступають одним із продуктів реалізації національної ідеї. Її структурними елементами виступають закріплені в свідомості як національні, ті чи інші пам'ятки писемності, культури, мова, національні герої, територія та ін. Б. Андерсон жодним чином не заперечує наявність історичних передумов у появі націй. Однак ключовою ідеєю роботи залишається переконання в тому, що нації є винаходом недавнього минулого

. Модерна епоха неподільно пов'язана із індустріалізацією, першим та головним товаром, за Андерсоном, стає книга, саме книгодрукування перетворюється на джерело основної складової національної самосвідомості – друкованої мови, яка також перетворюється на державну. Не менше, навіть більше значення мають і газети, які прискорюють процес відчуття належності до єдиної (великої) спільноти.

В руках влади в ХІХ ст. націоналізм перетворюється на інструмент зміцнення династійних монархій. Однак монархії починають втрачати свою легітимність услід за релігією, яка закріпила за ними статус «помазаників Божих». Поява «офіційних націоналізмів» влучно охарактеризована Б. Андерсоном «спробою натягнути коротку й цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії» [359, с. 197].

Значну увагу фахівці з націоналогії приділяли і визначенню ролі мови у формуванні національних «проектів». Е. Гобсбаум [408] навіть запропонував термін «філолого-лексикографічна революція». Він наголосив, що протягом ХІХ ст. та особливо в другій його половині, саме вона та піднесення націоналістичних рухів всередині Європи створювали для монархів значно більше культурних, і, як наслідок, і політичних перешкод. Національні рухи, на його думку, були продуктами не лише капіталізму, але й «слоною хворобою» династійних держав. Фундаментальна легітимність більшості династій не була жодним чином пов'язаною із національністю. Як приклад наводиться династія Романових, представники якої правили татарами й латишами, німцями й вірменами, росіянами й фінами. Гобсбаум наголошував, що до епохи націоналізму мова дуже рідко виділялася як чинник, на якому базувався престиж та влада певної групи. На його думку, закріплення за тими чи іншими мовами статусу державних був цілком неусвідомленим та пояснювався виключно утилітарними мотивами. Водночас результатом лексикографічної революції в Європі стає створення та закріплення переконання, що «мови (у всякому разі, в Європі) є, так би мовити, особистою власністю цілком конкретних груп – а саме тих, хто говорив та читав на них у повсякденному житті. Вони є протилежністю того, чим їх уявляє націоналістична міфологія (власне найглибшими підвалинами національної культури і метриками національного духу). Вони є звичайними спробами винайти стандартизовану ідіому з розмаїття дійсних ідіом, якими розмовляють, і яких після того принижують до діалектів. Головною проблемою в процесі конструювання мови виступає вибір «базового» діалекту для стандартизованої мови» [408, с. 143]. Остання теза спонукала автора дослідити особливості пошуків цього «базового» діалекту в українському випадку та зміст конфліктів, які неминуче виникали між прихильниками того чи іншого варіанту попри тривалі дебати, які набули перманентного характеру, та періодично загострювалися. Результатом дискусій стало не лише формування літературної мови. Насамперед вони стимулювали пошук спільних знаменників в процесі уявлення західної та східної України як єдиного цілого. Власне, подібні процеси Е. Гобсбаум

називав «свідомими вправами з соціальної інженерії, пропорційно до того, яке символічне значення домінувало над їхнім [мов] дійсним використанням» [408, с. 149].

На думку Е. Гелнера, нації, як і держави, всього лише випадковість, а не загальна необхідність. Гелнер заперечує наявність сталих ознак у характеристиці націй, зокрема, економічних, мовних, психологічних. Нації наділені лише політико-правовими ознаками. «Група людей... перетворюється на націю, у тому випадку, коли члени цієї групи твердо визнають певні спільні права та обов'язки у відношенні один до одного» [402, с. 35]. Модерністські версії націогенези (не лише українців, а й усіх «придушених націй» Європи – від Ірландії до Балкан) мають певні відмінності. По-перше, це переконання у тому, що процес націогенези розпочався саме у модерну добу (причому «нижня» хронологічна межа досить чітко окреслюється кінцем XVIII – початком XIX ст., а щодо «верхньої» є певні відмінності, пов'язані з особливостями внутрішнього розвитку і зовнішньополітичними чинниками, що визначали політичний розвиток у міжвоєнну, повоєнну добу, пізніше – з розпадом Радянського Союзу – системи Варшавського договору, посиленням глобалізаційних процесів). По-друге, головна увага дослідників зосереджується на суб'єктивних чинниках – «конструкторах», в уявленні яких визрівав той чи інший національний «проект». Застосування поняття «національний(і) проект(и)» дозволяє наголосити на модерній природі нації, що відповідає «конструктивістській» концепції нації Б. Андерсона: писемні верстви (бюрократи й інтелектуали) конструювали в дискурсах і практиках «проект» нації, який проявлявся у формуванні теорій, просвітницьких практиках, культурологічних і загальнокультурних акціях. Відповідно до цієї теорії, із посиленням політичної ролі держави, оборона, культура та повсякденне життя стали набирати специфічних рис, які доволі швидко почали трактуватися як «національні». Держави запровадили національні мови, освітні системи, військову повинність, стали інвестувати в економічну інфраструктуру, контролювати пересування людей та товарів через свої кордони. Все це супроводжувалося розвитком технологій друку, які сприяли формуванню комунікаційного середовища, в якому стали виникати суспільні зв'язки між людьми, що ніколи не спілкувалися один з одним безпосередньо. Схожий ефект мав і розвиток ринкових відносин. В результаті цих модифікацій в межах кожної окремо взятої країни життя ставало більш однорідним, а між країнами почали наростати контрасти. Попередні (релігійні, племінні та інші) критерії самоідентифікації виявилися нестійкими, але оскільки продовжувала існувати потреба у відмежуванні «своїх» від «чужих», з'являється ототожнення себе із нацією.

Дослідження початку 90-х рр. XX ст. в розвитку сучасної української науки пов'язані з формуванням національного історичного канону, який у цей період повинен був відіграти ключову роль в національно – державному будівництві. Постала потреба історичного обґрунтування правомірності

існування незалежної держави «Україна». За браком інших на той момент джерел, історики звертають погляди на класиків народницької школи історіографії XIX ст. – В. Антоновича та М. Грушевського. Саме цей канон і було взято за основу разом із ідеєю споконвічного існування української нації, яка обґрунтовувалася наявністю в різні історичні часи тих чи інших державних утворень на території сучасної України.

Одними із перших праць, присвячених дослідженню формування та еволюції української державної ідеї у XVII–XVIII ст. стали роботи В. Смолія та В. Степанкова [628-630]. З необхідністю обґрунтування української державницької традиції пов'язується робота, присвячена історії конституції [624]. Нова політична ситуація, поява зародків демократизації спричинила партійний бум, що знайшло відображення і в змісті наукових розвідок. З'являються роботи з історії українських партій, їх базових ідеологій, що частково пояснювалось і спробами адаптації до нових умов колишніх істориків КПРС [416, 606, 641]. Перші дослідження, в яких простежуються принципово відмінні оцінки та трактування змісту діяльності національної інтелігенції, датуються початком 90-х рр. Мова йде про роботи Н.Шип [677] та Г. Касьянова [490]. Одне із перших історіографічних досліджень періоду незалежності, присвячене XIX ст. публікується у 1996 р. [518] В. Сарбей [618], який в цей час очолював відділ історії України XIX – поч. XX ст. Інституту історії НАН України, підготував 9 том 15-ти томного видання «Україна крізь віки», присвячений «довгому» XIX ст., в якому поєдналися як марксистська методологія так і елементи народницької традиції українського історіописання.

У Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка А. Катренком було підготовлене двотомне видання «Український національний рух XIX ст.» [495, 496]. Наприкінці 90-х рр. наукові інтереси істориків збігалися із політичними зацікавленнями, що знайшло втілення у створенні політичної партії «Громада». Використання громадівської ідеї потребувало наукового обґрунтування. Результатом поєднання політичних та наукових інтересів стали дослідження Н. Побірченко [595] та М. Палієнко [318]. Р. Іванченко повертається до своєї тематики 70-х рр., що знайшло відображення у колективній монографії [479]. У відділі історії України XIX-XX ст. інституту історії України на початку «нульових» тривало видання часопису «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», редактором якого став новий керівник відділу О. Реєнт [324]. На сторінках видання представлені й дослідження, які стосуються проблем націотворення [243, 278, 283, 302, 325-329].

Фактично з кінця 90-х рр. XX ст. в українській історичній науці окреслюються різновекторні напрямки в галузі національних студій. Першою роботою, в якій здійснено ґрунтовний аналіз світових та вітчизняних теорій націй та націоналізмів стала монографія Г. Касьянова [491]. У дослідженні проаналізовано основні напрямки національних студій та пов'язаних з ними концепції. Зокрема, були виділені такі базові підходи:

примордіалізм (від англ. *primordial* – споконвічний) і модернізм. Для прихильників примордіалізму (Е. Сміт, Г. Нільссен, Ю. Бромлей, Я. Дашкевич та ін.) типовим є твердження, що етнос і нація існували з давних-давен, а тому вважаються своєрідним історико-біологічним феноменом. Примордіалісти трактують національну (серед них і українську) ідентичність як культурну та державну спільноту, яка поділяється членами групи, що склалася історично на основі сукупності об'єктивних характеристик, до яких відносять загальну територію проживання, мову, релігію, та ін. У межах цієї методології національна ідентичність мислиться як незмінна тотожність, що існувала з давніх часів, та отримувалася людиною раз і назавжди. Відповідно до модерністського підходу, нація – це модерний феномен, породжений розвитком націоналізму в ХІХ ст., та необхідністю «одягнути» його у державні «шати». Г. Касьянов фактично вперше у вітчизняній історіографії зосередив увагу на термінологічних проблемах у сфері націоналогії та запропонував систематичний виклад теорії націй та націоналізму. Проблемам українського націотворення присвячена третя частина монографії – «Українській проект». З моменту проголошення державної незалежності значна частина українських учених демонструвала (і продовжують залишатися на цих позиціях) прихильність до різноманітних варіацій примордіалізму. Це пояснюється тим, що створення незалежної держави на початку 90-х рр. ХХ ст. вимагало її легітимації й історичного обґрунтування тягlosti державно-політичної, історичної традиції. Ще у ХІХ ст. М. Грушевський у межах народницької школи в історіографії розробив схему «тягlosti» української історії, яку і було покладено в її основу. Як аргументовано доводить Г. Касьянов, ототожнення поняття «нації» з категоріями «етнос» і «етнічна спільнота», «український народ» і «українська нація», стало наслідком категоріальної нерозробленості сучасної української наукової термінології, а також надмірної політичної заангажованості суспільствознавства [491, с. 264-265]. Як правило, у визначеннях «нації» переважає етнічний компонент. Власне, подібна позиція істориків була цілком свідомою та пояснюється їх переконанням в необхідності громадського й державного плекання національного бачення проблем минулого.

Проте інколи у істориків примордіалістські аргументи можуть поєднуватися з модерністськими. Г. Касьянов показує це на прикладі концепції І. Лисяка-Рудницького. І. Лисяк-Рудницький згадував про «націю» в Київській Русі (називаючи її «руською») та в козацьку добу («козацько-українська нація»), але не в модерному сенсі, оскільки пов'язував із цим поняттям лише еліти княжої та козацької діб. Термін «модерна нація» мав відображати сутність державно-політичних процесів після Французької революції. Формування модерної нації, на думку вченого, як вже зазначалося, стало основним змістом історичного процесу «довгого» ХІХ ст. [491, с. 271-273].

У контексті формування будь-якого національного «проекту» особливе місце належить національному міфу, який складно уявити без ключової постаті національного «пророка». В українському випадку виконання цієї функції закріплено за Т. Шевченком. Шевченкознавство багате на численні дослідження. В радянські часи Шевченка намагалися вписати в канон борця з царатом, народного поета та революційного демократа [363, 378, 379]. Значний внесок у розвиток філологічних та історичних студій, присвячених Т. Шевченку, належить представникам діаспори. На думку відомого американського українця Г. Грабовича [245, 417], процес становлення національної свідомості українців як культурного феномену знаходив відображення насамперед в літературній сфері. Він виділив п'ять етапів, протягом яких «...здійснювався перехід від провінційної до національної свідомості» [245, с. 92]. З ім'ям Шевченка дослідник пов'язав третій етап, головною ознакою якого називає «критичне усвідомлення», та появу (завдяки Шевченку) «новонародженої національної свідомості» [245, с. 93]. З 1991 р. в руслі формування нового національного канону Т. Шевченка повернули на традиційний з ХІХ ст. п'єдестал – національного символу та пророку нації.

Серед опублікованих джерел з початку 90-х рр. ХХ ст. виділимо листування Б. Грінченка та М. Драгоманова [433]. Б. Грінченку належить вислів, який, фактично, закріпив за поетом символіку пророка: «Ми певні, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже іншого, рівного йому своїм значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків» [433, с. 72].

Не менш знаковою постаттю, однак без міфічного ореолу, в українській історії та політиці окресленого періоду є М. Грушевський. Його праці започаткували розрив із великим російським нарративом та створення української національної історіографії. Водночас вони сприяли формуванню альтернативної схеми східноєвропейської історії. Виникнення державницької школи було б неможливим без започаткованих Грушевським народницьких традицій історіографії. Поява цих напрямків збільшило дистанцію із загальноімперськими концепціями. Дослідженню різноманітних аспектів наукової, громадсько-політичної та творчої спадщини М. Грушевського присвячена значна кількість робіт. Починаючи із 60-х рр. ХХ ст. діаспорні дослідники, насамперед, Л. Винар [395] долучилися до вивчення творчої та політичної спадщини вченого. Серед істориків-грушевкознавців варто виділити представників львівської школи – Я. Дашкевича [437, 438] та Л. Зашкільняка. Л. Зашкільняк підготував до видання «Щоденник» М. Грушевського за 1886-1894 рр. [187]. У передмові до видання здійснено аналіз історіографії з проблем дослідження творчої спадщини та діяльності М. Грушевського кінця 90-х рр. ХХ ст. Не менш відомим дослідником М. Грушевського та його наукової спадщини є І. Гирич

[240, 241, 405, 406]. Дослідженню проблем історичних конструкцій, запропонованих М. Грушевським та В. Липинським, які репрезентували державницький напрям, присвячені дисертація та монографічні дослідження В. Масненка [553-555]. У його роботах аналізується і вплив цих концепцій на процес націотворення. На початку «нульових» була здійснена спроба використання методів психоаналізу як варіант новітнього біографічного жанру – психоісторії щодо М. Грушевського [390]. Ця розвідка викликала неоднозначні оцінки серед вітчизняних істориків [242, 761]. Одна з найбільших пасток цього методу в тому, «що фахово не володіючи методиками психоаналізу, історик неминуче припускається неточностей і довільних інтерпретацій» [783, с. 354]. Дослідження постаті М. Грушевського у вигляді інтелектуальних біографій запропонували С. Плохій та Л. Адамські, відповідно [594, 685]. У передмові до своєї монографії С. Плохій зазначає: «Ця книжка зводить дві іпостасі тієї самої людини – історика та політика – до купи, щоби показати, як істориків та їхні уявлення про історію формували сучасність, у кожного своя, і як ці уявлення змінювали та змінюють майбутнє» [594, с. 9]. Плохій запропонував аналіз ролі історика у руйнації існуючої схеми сприйняття імперської нації та формування українського національного проекту. На його думку, «нова схема [історії] Грушевського та особливо її застосування в «Очерке истории украинского народа» (1904) здобули йому в російських наукових колах репутацію речника «українського сепаратизму» [594, с. 127]. Проте, на думку С. Плохія, «Росія ніколи не фігурувала у дореволюційних працях історика як головний «інший» України . Ця роль належала полякам...» [594, с. 213]. Створений М. Грушевським історичний наратив майже одразу перетворився на гранд-наратив української історії й розвитку нації. Цей факт, навіть не усвідомлюваний самим М. Грушевським, підважував не лише імперський історичний наратив, «а й підвалини держави, яку той наратив мав легітимізувати» [594, с. 216].

С. Єсельчик у власному варіанті викладу історії України наскрізною ідеєю запропонував саме проблему націотворення. При цьому він не є прибічником ідеї тяглості української історії, а переконує, що сучасна українська ідентичність формувалася відповідно до політичних процесів, які відображали специфіку розвитку тих державних утворень, до складу яких входили українські землі протягом останніх 300-т років [465]. Досліджуючи «світ» українофілів другої половини ХІХ ст., науковець спробував показати, як вони використовували імперські інструменти для творення власного культурного світу, (який кардинально відрізнявся від імперського), та побудованого з використанням матеріалів, властивих для селянських звичаїв . Це дослідження вченого зосереджується на проблемах вибудовування нових систем лояльностей, культурних стратегій українофілів, які, на його думку, своєю діяльністю підривали імперію зсередини [464]. Зупиняючись на значенні історії у націотворчих процесах, вчений зазначає, «що історична свідомість з її мітами тісно пов'язана з історичною наукою. ... особливість

ситуації на українських землях у складі Російської імперії полягала у тому, що науковець-історик і патріот-поширювач національної свідомості майже завжди поєднувалися в одній людині» [465, с. 197].

В останні роки в Україні з'являються нові дослідження, присвячені проблемам націотворення та формування національних ««проектів»». Зокрема, в цьому контексті варто виділити монографію Ю. Земського [472]. В роботі автор зосереджує увагу на особливостях перебігу націотворчих процесів в середині ХІХ ст. на території Правобережної України, в сенсі протистояння російських та польських «проектів». Земський пропонує власну класифікацію «проектів», що формувалися в межах досліджуваного періоду, зосереджуючи головну увагу на польсько-російському протистоянні в боротьбі за українські території та їх населення. Автор, спираючись на аналіз агітаційно-пропагандистської літератури, яку польські повстанці поширювали серед мешканців Литви, Білорусі та Правобережної України під час Січневого польського повстання 1863-1864 рр., намагається довести прагнення поляків вписати всіх мешканців цих регіонів, поза етнічними відмінностями, до модерної польської нації. Проте, поза увагою дослідника залишилися прокламації, агітаційні матеріали всіх учасників польського руху (поділеного на «білий» та «червоний» табори), який в умовах Січневого польського повстання 1863-1864 рр. продемонстрував свою неоднорідність, та відповідно, відмінності у баченні подальших шляхів політичного розвитку й формування нації. Земський стверджує і про наявність подібних до польських (в сенсі уніфікації та прагненні створити єдину руську націю) тенденцій в діях російської влади. Проте, подібні узагальнення в контексті подій та процесів середини ХІХ ст. видаються недостатньо аргументованими, такими, що не враховують всіх особливостей формування як польського модерного проекту, так і наявності певного «відставання» у формуванні російського (як офіційного, так і неофіційного) «проектів», які на 60–70 рр. ХІХ ст. ще не мали чітко окреслених змістовних обрисів.

Дослідження особливостей національного феномену неможливе поза межами імперського. На думку відомого британського історика, фахівця з порівняльної історії імперій Д. Лівена [543, с. 71-94], імперія, по-перше, мала та має величезне значення для сучасного світового порядку, а по-друге – імперія як концептуальна категорія може стати у нагоді для розуміння природи сучасної міжнародної політики. Він характеризує всі сухопутні (континентальні) імперії ХІХ ст. як «аристократичні», оскільки в них панував та експлуатував клас, а не співтовариство, тим більше, не нація. На підтвердження цієї думки Д. Лівен наводить приклад Росії, яка до 1860 р. була союзом різноманітних груп землевласників довкола російського помісного дворянства, який виступав центром системи. «Еліта цього суспільства доволі часто краще говорила французькою, ніж російською, та сприймала себе не лише як членів правлячого класу Росії, але також як частину європейської космополітичної аристократії» [543, с. 75].

Перші зрушення в сенсі зміни акцентів в дослідженнях імперій пов'язуються із монографією А. Капеллера [488]. Вчений наголошує, що ідеал етнічно монолітної національної держави виник лише в ХІХ ст. та приніс багато згубного для історії людства. Вивчення поліетнічних імперій може поновити в пам'яті альтернативні принципи конструювання держави і суспільства та виявити неадекватність національно-державного (етнічно звуженого) принципу. Для цих цілей ідеально підходить поліетнічна Російська імперія з її широким розмаїттям, яке охоплює Європу та Азію, чотири світових релігії та широку школу спільного проживання та економічних занять. На думку А. Капеллера, малороси перестали сприйматися російським центром як самостійна етнічна група, а виключно (хоч і специфічний), але варіант росіян. Вибудувана схема російсько-слов'янської єдності у складі великоросів, малоросів та білорусів повинна була обслуговувати цю ідею. Формування нації та національний рух українців, найбільшої за кількістю після росіян етнічної групи імперії, безпосередньо загрожувало існуванню цілісності російської нації [488, с. 49].

Починаючи із 60-х рр. ХІХ ст. царат здійснював кроки у напрямку націоналізації. Цьому сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Адже такі тенденції відповідали тій моделі, яку вже апробували у Європі. Європейські еліти, вступаючи в епоху масової політики, намагалися обґрунтувати своє право на владу в категоріях націоналізму. Головним пріоритетом стратегії царату у збереженні імперії було забезпечення того, щоб українці та білоруси – з мірою перетворення їх в грамотних модерних «громадян» – не отримали при цьому своєї власної високої культури та незалежної політичної лояльності [488, с. 50]. Водночас, існували значні проблеми у взаєминах між династійною державою та російською модерною нацією, яка формувалася паралельно із іншими. Широкі кола російського суспільства не довіряли цій державі. Більше того, освічені громадяни, які традиційно складали групу лідерів думок, відверто негативно ставилися до царату та не поділяли варіант російського патріотизму, який їм пропонувався.

В останні роки точаться дебати щодо взаємозв'язку так званого «незручного класу» (за висловом Т. Шаніна) – селянства та нації. Цей аспект разом із низкою інших, серед яких і соціологічні традиції селянознавства знайшли відображення в тематичному томі часопису «Україна модерна» [339]. В ньому представлена і стаття відомого англійського соціолога та історика Т. Шаніна (до речі, перший україномовний переклад) [348, с. 171-181], який залишається одним із найцікавіших та самобутніх дослідників селянства. Період з 1902 р. до 1922 р. він запропонував окреслити як добу великої селянської війни, в якій події 1905-1907 рр. стали своєрідним кризовим переломом [670]. Представники західної історіографії в останні роки виступають ініціаторами необхідності перегляду місця та ролі цих подій у національних та політичних трансформаціях не лише на теренах Російської імперії. М. фон Хаген зазначає, що революція 1905 р. окреслила

початок процесу формування політичної нації, а період між 1905 р. та війною приніс безліч уявних альтернатив старому режимові у вигляді нових принципів класу, національності, федералізму та різних пан-рухів [659, с. 385-405]. Водночас, слід відзначити, що й «селянський» зміст подій продовжує цікавити дослідників. З ім'ям Я. Грицака [430] пов'язується перенесення акценту в дослідженнях на національні та націотворчі тенденції в поліетнічному політичному утворенні, в якому (в умовах революції), починають розвиватися елементи громадянського суспільства.

Повертаючись до «селянської» компоненти досліджень, варто відзначити, що для вітчизняної історіографії стійкою лишається народницька традиція сприйняття української нації як «селянської». Проте трансформацію «із селян у націю» проходили не лише представники неісторичних (недержавних) націй, до яких, починаючи з В. Антоновича, відносили і українців. Французький варіант подібного перетворення досліджував Ю. Вебер [720], про що вже йшлося у вступі. Сучасна історіографія «селянської» проблеми представлена зарубіжними та вітчизняними дослідженнями, які мають, в переважній більшості, принципові відмінності. В працях Д. Бовуа [235, 382-384] знайшли відображення особливості селянської компоненти Правобережної України. Зокрема, він висловив припущення щодо парадоксальності ролі освітнього чинника у націотворчих процесах у селянському середовищі, наголосивши на тому, що жакливо низький рівень освіти серед селянства став своєрідним запобіжником проти поширення та засвоєння російської, німецької, польської мов, якими здійснювалося шкільне навчання. «...Саме браком шкіл і пояснюється збереження та побутування усної української мови. Культурна відсталість селянства урятувала його від асиміляції панівними економічно й політично силами» [235, с. 25].

В «Історії українського селянства» [484], запропоновано загальний огляд розвитку селянських громад від найдавніших часів до сучасності. В двотомнику представлені дослідження особливостей соціально-економічного розвитку селянства в різні історичні періоди, розглянуті особливості реалізації земельних реформ, які проводились у відмінних історичних та політико-державних умовах та їх наслідки. Не залишилися поза увагою дослідників і особливості селянської психології. Основною ознакою вітчизняної літератури з окресленої проблеми є потужний вплив історіографічної традиції XIX – поч. XX ст., взятої на озброєння переважною більшістю українських істориків від початку 90-х рр. XX ст. Її характерною рисою є «примірювання» та використання до селян національних категорій, насамперед, трактування селян цілком унікального національного явища, в якому втілена «глибинна українськість». Саме з подібних позицій запропоновано розгляд особливостей менталітету, соціокультурних складових світоглядних установок українського селянства у період між земельною реформою 1861 р. та Першою світовою війною Ю.Присяжнюком [602]. У монографії О. Михайлюка [566] простежується спроба відійти від

традиції вивчення селянства з позицій використання етнічних категорій. Одночасно, автор присвятив увагу питанням впливу модернізаційних факторів на селянській світ, однак робота значною мірою побудована на покликаннях із російських досліджень, присвячених селянським студіям.

Вивченню принципів змін у світогляді, поведінкових нормах, а також суспільних уявлень про/та визначеннях тих... «кого тепер називають «селянами» [474, с.19], присвятив свою монографію А. Заярнюк [474]. Він зосередив увагу на особливій ролі подій 1846 р. в Галичині для польського національного «проекту» та конструюванню руської ідентичності в регіоні. Вчений аргументовано довів, що для селян взаємодія з національним рухом в середині ХІХ ст., як правило, була цілком ситуативною та тактичною.

Хоча у названих дослідженнях і висвітленні різні аспекти селянського життя та чинників, які впливали на формування установок свідомості, проте поза увагою більшості вітчизняних дослідників залишалися питання особливостей протікання ідентифікаційних процесів у селянському середовищі. Ми ставили перед собою завдання дослідити, які фактори впливали на засвоєння та прищеплення селянам мислення національними категоріями, що впливало на відмежування «своїх» від «інших», які не завжди були «чужими»?

Вже у новому десятилітті, з'являються чергові дослідження Я. Грицака [431]. Основним тлом монографії, присвяченій постаті І. Франка та його епосі, є феномен пограничності галицького суспільства другої половини ХІХ ст., перейнятого протиборством між кількома націоналізмами: «жодні зірки на небі не могли вказати на підсумок їхніх змагань. Усе було неясним і великою мірою залежало від випадковостей – як і личить націотворенню на пограниччі» [431, с. 16].

Представники харківської історичної школи також не лишилися осторонь досліджень феномену пограниччя та ролі провінції в цілому та міста, зокрема, у культурних та націотворчих процесах. Д.Чорний присвятив монографію [669] та докторську дисертацію проблемам модернізації лівобережних міст України з кінця ХІХ ст. до Першої світової війни. Автор зосередив увагу на особливостях структури населення міст, зокрема етнонаціональній специфіці а також проаналізував етнічний склад органів міського самоврядування. Не залишилась поза авторською увагою й залізниця як важлива компонента процесу входження міст лівобережжя у світ модерну.

В. Маслійчук [551] запропонував збірку власних досліджень, її останній розділ присвячений Харкову, образ якого влучно охарактеризований автором як «патріархальне село». В. Маслійчук виокремив особливості розвитку міста на кордоні, яке через специфіку розташування репрезентувало собою етнічний та конфесійний мікс. Проблемі фронтірних зон присвячено не менш цікаве дослідження В. Кравченка [520]. В ньому автор зосередив увагу на специфічних умовах так

званого східного фронтиру (Харків та Слобожанщина), який, як і будь-який пограничний, «межовий» регіон зазнавав потужних зовнішніх впливів, але цей фактор, серед іншого, дозволяв зберігати власну специфіку. Остання монографія вченого складається з вибраних статей, присвячених поміж іншого й образу прикордонного міста з відповідним змістовним наповненням, і широкому колу історіографічних проблем [521]. Наукові зацікавлення вченого пов'язуються із XVIII та «раннім» XIX ст. Питання ментального картографування, пошуку та визначення ідентичності, впливи ідей пізнього середньовіччя на розвиток модерних «проектів», місце «Історії русів» в означених процесах – ось неповний перелік питань, які розглядаються у книзі. В. Кравченко наголошує, що фактично до середини XIX ст. ані російські, ні українські чи білоруські за походженням інтелектуали в своїх пошуках національної ідентичності не виходили за ментальні межі середньовічної «святої Русі», «в якій не злито, але й неподільно» вони існували [521, с. 18].

На відміну від східного фронтиру, історія західного, а саме Правобережної України, залишається недостатньо дослідженою в сенсі її пограничності, та порівняльних українсько-білоруських та українсько-молдавських студій. Саме тому в запропонованій роботі так звані пограничні феномени приділяється достатньо уваги. В цьому контексті, крім названих, варто пригадати роботи білоруського історика П. Терешковича [338] та його американського колеги (який народився у Києві) Й. Петровського-Штерна [320]. Ім'я П. Терешковича [644], насамперед пов'язане з його новаторською (для історіографії нашого північного сусіда) монографією, яка присвячена етнічній історії Білорусі.

Одна із ключових ідей, висловлених Р. Шпорлюком в інтерв'ю «Історичній правді» [782] щодо впливовості польського зразка на розвиток національних «проектів», стимулювала до роздумів та знайшла відображення в запропонованій роботі. Проблемі входження польського суспільства в політико-культурну модель Російської імперії та питанням акультурації шляхти приділив увагу Д. Бовуа в заключній частині своєї трилогії [382]. Він підкреслив принциповість збереження такого маркера національної ідентичності для представників шляхетського стану як культура в цілому, та, зокрема, освіта. Проблемі польсько-українського протистояння та їх парадоксальних результатів присвячені і окремі розділи монографії Т. Снайдера. Зокрема, він звернув увагу на той факт, що українські діячі рівняли свої вимоги до того, що вони вважали польським успіхом у Галичині, а свої цілі – з цілями польських націоналістів [631, с.161].

Цікаві дослідницькі інтерпретації конкретного українського матеріалу щодо взаємовпливів історичної науки та творення нації пропонуються у наукових студіях Дж.-П. Хімки [660, 696], А. Марковича та Ф. Сисіна [704, 715], О. Мотиля [706] та ін. Праці означених авторів присвячені дослідженням націотворення на західноукраїнських землях в

контексті взаємозв'язку з подібним процесом на Наддніпрянщині. Нові концептуально-методологічні підходи запропоновано у публікаціях А. Каппелера [488-489]. А. Каппелер є упорядником однієї з останніх збірок, присвячених націотворенню – «Україна. Процеси націотворення». В ній представлені роботи як українських дослідників, діаспорних вчених, так і статті німецьких та австрійських істориків. Р. Вульпіус [399] висунула припущення про розкол у середовищі «східнослов'янської сакральної спільноти» (об'єднувала православних християн Російської імперії, до складу якої включали і українців), після польського Січневого повстання 1863-1864 рр. Дослідниця наголосила на значній кількості представників кліру, які ідентифікували себе як росіяни, а з огляду на цензуру та значний контроль з боку синоду та влади складалося хибне враження про відсутність будь-якої конкуренції у цьому середовищі.

Проблемам формування історичного гранд-нарративу та взаємовпливу російської та української версії історії присвятив одне із своїх досліджень З. Когут [499]. Остаточне формування російського гранд-нарративу, на думку вченого, набуло статусу канону. Втілювали його найвпливовіші російські історики дев'ятнадцятого століття С. Соловйов та В. Ключевський. В своїй монументальній «Історії Росії з найдавніших часів» Сергій Соловйов розглядав Україну лише як полонізовані та окатоличені «західноруські» землі, які постійно намагались зберегти «руську» ідентичність та яким було історично визначено з'єднатися із Великоросією. З. Когут згадує «Історію русів» як найбільш важливу роботу початку ХІХ ст., яка повторювала, підсумовувала та навіть розширювала альтернативний російському нарратив. Однак, уявити собі можливість поєднання українського бачення «Малої Росії» та її стосунків з Росією та царем з одночасним виправданням ліквідації української автономії, було складно. Що більш важливо, українські претензії на «права та свободи» вступали у суперечку з основним лейтмотивом російського гранд-нарративу, який стверджував, що в основі Росії закладені непорушні традиції самодержавства та централізованої держави. Альтернативний нарратив якщо і помічали, то розглядали його як негативний чинник, який загрожував послабленням російської монархії, державі, та в решті, нації. Хоча українці запропонували власний нарратив, однак він не вплинув значним чином на еволюцію російського гранд-нарративу. Українці мали оспорити парадигму історичного, релігійного та етнічного єднання з метою ствердження власної ідентичності [499, с. 87].

З 90-х років ХХ ст. у російській історичній науці спостерігаються схожі з вітчизняними процеси становлення пострадянської історичної науки, з усіма складовими, що супроводжують формування нового національного канону. Насамперед це стосувалося зосередження уваги виключно на дослідженні суто російських територій, проблеми імперських «околиць» опинилися поза межами наукового інтересу більшості дослідників.

Проте, в останній час у Росії з'явилися цікаві дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Безумовними інтелектуальними лідерами цього напрямку є О. Міллер [561-563], М. Долбілов, Л. Горизонтов. Знаковою стала робота О. Міллера «Украинский вопрос...» [561], основні положення якої окреслили початок цілком нового напрямку в дослідженні стосунків між імперією та її підданими, як у випадку російської, так і української історіографії. Не менший інтерес в контексті нашої теми представляє і розгляд причин невдач, які переслідували російський національний проект протягом ХІХ ст. [562]. Одна із головних ідей, висловлених О. Міллером, полягає в тому, що в умовах Російської імперії стосунки між владою та представниками різних етноконфесійних груп не вибудовувалися виключно за схемою: імперія-гнобитель – українці, поляки, євреї... виключно жертви. О. Міллер аргументовано доводить, що в умовах поліетнічної імперії вони не могли бути лише пасивними жертвами, рівною мірою об'єкти та суб'єкти політики виступали повноправними акторами історії. В запропонованій дисертаційній роботі зосереджена увага на особливостях проявів імперської лояльності в середовищі українського (та не лише) дворянства (особливо в першій половині ХІХ ст.) та включення його представників у політичні, суспільні процеси століття.

Не менш цікаві дослідження пов'язані із іменами Л. Горизонтова, І. Долбілова, редакторського колективу часопису «Ab Imperio» – М. Могільнер, І. Герасимова та ін. В останні роки О. Міллер та М. Долбілов реалізували декілька наукових «проектів», які побачили світ у відомому російському видавництві «Новое литературное обозрение (НЛО)», присвячені як націотворчим проблемам ХІХ ст., так і питанням особливостей конструювання самої імперії та специфіки вибудовування її стосунків із підданими [562, 563]. Іноземні дослідники, роботи яких включені до згаданих збірників [387], репрезентують підходи, найбільш характерні для окремих національних шкіл.

О. Міллер та О. Остапчук [308] зосереджували увагу й на особливостях формування та розвитку в умовах імперій стандартизованих мов, зокрема, української. В дослідженні проаналізовано роль дебатів які точилися довкола можливих варіантів використання латиниці або кириличної абетки. Ця проблема, як показали автори, в рівній мірі турбувала як українських діячів, так і представників влади у двох імперіях. О. Міллер та О. Остапчук доводять, що ідеологічні аргументи, як правило, переважали практично-філологічні.

Поза увагою дослідників, як правило лишалися цілком пограничні мовні явища, які, можливо і не відіграли особливої ролі у процесі формування стандартизованої мови, проте, без їх існування, дослідження умов та специфіки використання, на нашу думку, неможливо відтворити завершену картину цього процесу (як останній загублений або забутий пазл). Саме цим і пояснюється зосередження уваги на такому цілком

маргінальному явищі (з точки зору дослідницьких інтересів) як «лаборська гавридня».

Перша світова війна відіграла специфічну роль у процесі кристалізації національних вимог та їх максимальної політизації. Однак історіографію (особливо щодо вітчизняних реалій) цього періоду, в сенсі розвитку в умовах війни національних «проектів», складно назвати значною, хоча й неможливо не відзначити факту активізації наукового інтересу до війни в сучасній українській історіографії. Так, до 90-річної річниці її початку в Інституті історії НАН України підготували тематичний випуск Українського історичного журналу. У статті О. Реєнта та Б. Янишина [326] розглянуто основні етапи та специфіку і напрямки досліджень війни в радянській період. Ці ж автори зосередили увагу на аналізі основних дослідницьких напрямків в цій сфері [327]. В статті, присвяченій історіософським проблемам наслідків війни, О. Реєнт наголошує, що Перша світова війна «каталізувала процес формування української модерної нації, яка з об'єкту міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт» [328].

Так звана «імперська» тематика отримує все більшу кількість прихильників. З одного боку, ці тенденції пояснюються поширенням в російському суспільстві імперських настроїв, з іншого – дослідження тих чи інших національних (та не лише) феноменів в імперському контексті дозволяє розкрити нові аспекти та причини успішності або провальності тих чи інших «проектів». Проте, тема «імперськості» в сучасному історичному дискурсі має різні конотації. Зокрема, трактування змісту Першої світової війни та її історичного значення в сучасній Росії має принципово відмінні підходи. Так, у виступі на конференції «Війна, смертельно небезпечна для Росії...», яку проводив Фонд історичних перспектив разом із бібліотекою–фондом «Російське зарубіжжя» 27-28 жовтня 2008 р., доктор історичних наук, професор, директор Центру міжнародних досліджень Інституту США та Канади РАН, та, одночасно, співавтор шкільного підручника для 11 класу «Історія Росії: 1900-1945 рр.» Уткін А. І. оцінив значення цих подій для Росії з відверто імперських позицій: «Тут окреслилося нове бачення Першої світової війни. Всі ми, хто знаходиться у цій залі, – жертви (!) Першої світової війни, тому що до неї поняття «Естонія» або «Україна» як держава не існували. Все це виникло у ході війни, після 1915 року, за участі німецького генштабу та німецьких спеціалізованих команд із Копенгагена, Бухареста, Стокгольма, звідки протікало розчленування Росії, яке відбулося в ході підписання Брест-Литовського миру. Це лунає гірко, але спогади про Першу світову стали для нас ще актуальнішими десятиліття потому, оскільки її «німецькі» цілі досягли своєї мети. Але виконані вони були зовсім в інший час та зовсім іншими людьми» [770].

Проте, серед досліджень, що вийшли з-під пера російських науковців, присвячених військовій тематиці, зустрічаємо і такі, в яких пропонуються цілком зважені наукові оцінки. Так, О. Нагорна [572], зосередила увагу на особливостях використання та «розігрування» ворожими сторонами

націоналістичних «карт» на полі супротивника. Як стверджує дослідниця, «за уявленнями сторін, національні меншості, колонізовані та пригноблені титульними націями, воювали не за переконанням, а за примусом» [572, с. 231]. Саме цей чинник, на її думку, сприяв встановленню порозуміння та співробітництва із супротивником заради завоювання незалежності. Росія діяла за подібною схемою та сприяла формуванню добровільних батальйонів із військовополонених слов'ян. Однак, програми привілейованого утримання, пропаганди та рекрутування у всіх країнах призвели до доволі скромних результатів. «Більше того – вирвавшись із-під контролю, національний сепаратизм став однією із причин державного колапсу у Центральній та Східній Європі та призвів до зникнення імперій у їх домодерному вигляді» [572, с. 244].

Найбільша кількість досліджень, присвячених проблемам Першої світової війни в контексті досліджуваної теми, пов'язується із західною історіографією. На думку М. фон Хагена [772] в умовах початку війни особливої ваги набувала проблема «іншості». Він наголосив, що Перша світова війна стала вододілом у взаєминах росіян з неросіянами та між самими неросіянами. Вчений стверджує, що політика російського окупаційного режиму з початком війни привнесла ідеї національного звільнення в імперську армію. Переселення із західних кордонів сприяли встановленню тісних контактів галицьких поляків, євреїв та українців з українцями Російської імперії. На його думку, саме російський режим та російські націоналістичні організації зробили націоналізм можливим у 1917р. значно більшою мірою, ніж австрійці та німці. Головним наслідком війни, на думку фон Хагена, стала інтернаціоналізація та мілітаризація етнічної політики Російської імперії.

Однак, на нашу думку, висловлена точка зору рівною мірою стосується і Австро-Угорської імперії, оскільки методи протидії імперських гравців були дуже подібні. У запропонованому дослідженні представлені зразки епістолярного жанру, автори яких належали до нижчих соціальних прошарків (селяни, міщани), та звісно, не мали жодного впливу на формування високої політики та національних «проектів». Проте, аналіз змісту цих дописів переконує у прискоренні та кардинальних змінах у самоідентифікаційних процесах в умовах війни. А одним із парадоксальних наслідків війни стає збільшення кількості грамотних саме серед названих категорій солдатів. Тривала та значна відірваність від рідних у часі й просторі стимулювали до здобуття необхідних навичок писання та читання (в таборах та шпиталях створювалися відповідні умови для цього).

Таким чином, можемо констатувати, що дослідження проблем націотворення складалося із декількох етапів, на зміст та напрямки яких впливала політична ситуація та кон'юнктура. Однаковим чином це зауваження стосується як колишнього постімперського (і в контексті Російської, Австро-Угорської, так і Радянської імперій), так і іншої частини західного інтелектуального простору. Українська зарубіжна та західна

історіографія відзначаються досить продуктивним дослідженням окремих аспектів порушеної проблематики. Вироблені ними методологічні підходи, покладені в основу досліджень, стали концептуальними та значним чином впливають на особливості дослідження процесів націотворення в сучасній Україні. В сучасній українській історіографії намітилися помітні позитивні зрушення, які пояснюються, насамперед, отриманням доступу до нових джерел, залучення частини вчених (хоча і незначної) до світового наукового простору. Проте, здійснений аналіз літератури, засвідчує існування хоч і незначних, однак прогалин у вивченні проблем націотворення. Зокрема, одним із малодосліджених у контексті національного будівництва, та фактично відносно новим напрямком є галузь ментального картографування, вироблення підходів до уявлення та окреслення тих або інших територій, які вписувалися в національні концепції. В запропонованій роботі зосереджена увага як на особливостях уявлення, так і його візуалізації. Ще однією компонентою роботи, що поки залишалася без достатньої уваги вітчизняних науковців, стало дослідження особливостей протікання ідентифікаційних процесів у фронтірних зонах (за зразок автор обрала Поліський та Подільський франтири). Особливості формування українського національного «проекту» розглянуто у контексті протікання подібних націотворчих процесів в умовах імперій.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження представлена, в основному, писемними матеріалами, які традиційно класифікують як неопубліковані (архівні) та опубліковані. Під час роботи над заявленою темою автор опрацювала документальні джерела, що зберігаються в архівосховищах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі ЦДІАК України), Центрального державного архіву України в м. Львові (далі ЦДІАЛ України), Центрального державного архіву Литви в м. Вільнюсі (далі ЦДІАВ Литви), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ), Державного архіву Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), Державного архіву Житомирської області (далі Держархів Житомирської обл.), бібліотек згаданих архівів та бібліотек Європейського гуманітарного університету у Вільнюсі та Вільнюського університету. Джерельний комплекс, залучений в дослідженні охоплює фонди місцевих адміністративних, жандармсько-поліцейських, станових установ, наукових, церковно-археологічних, громадських товариств та об'єднань, неопублікований та опублікований епістолярій вчених, громадсько-політичних та державних діячів, періодичну пресу, спогади, щоденники.

Один з найбільших фондів ЦДІАК України – ф. 442, (нараховує понад 200 тис. справ) – Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. У дисертації були використані матеріали більше ніж 20 справ фонду з різних описів, зокрема: про польські та малоросійські просвітницькі товариства, які функціонували у 1903-1910 рр., про польські ощадно-позичкові каси, та встановлення контролю над їх діяльністю й усунення від участі в них римо-католицького духовенства. В цьому ж фонді представлений Статут 1907 р. товариства «Просвіта» у Житомирі. Звертає на себе увагу той факт, що, як правило, аналіз різних національних рухів об'єднували в одну справу. Український, польський, єврейський, вірменський та ін. національні рухи розглядалися як явища одного порядку. В справах містяться й чисельні звіти про загальний стан губерній, що входили до складу генерал-губернаторства. Представлені й звіти та оцінки положення селян трьох губерній. В одній із справ фонду зберігається доповідна записка професора Т. Флоринського «Про введення викладання малоросійської мови в середніх навчальних закладах». та інші, не менш цікаві й важливі в контексті досліджуваних проблем матеріали.

Значний масив документів та матеріалів, залучених у дисертації, представлені у фондах губернських жандармських управлінь. Політична поліція перебувала на стражі порядку імперії, контролюючи практично всі сфери життя та ретельно відбираючи й аналізуючи документи та інформацію. У фондах Київського губернського жандармського управління (ф. 274) та Жандармських управлінь Одеси, Харкова, Полтави, Херсона, Житомира та губерній знаходяться документи, які стосуються діяльності окремих

представників українського національного руху, зокрема: членів родини Русових, М. Драгоманова, Грушевських, Ю. Смоленського, М. Меленевського, Г. Хоткевича та багатьох інших, менш знаних та відомих.

У ф. 301 – Жандармського управління Подільської губернії, міститься інформація якою ділилися колеги з інших губернських управлінь, наприклад: повідомлення про намір учнів Полтавської семінарії організувати «українське видавництво»; містяться донесення керівника Полтавського ГЖУ про існування в Полтаві українських організацій, представлені їх програми. Зберігаються тексти листівок, брошур які розповсюджували представники різних організацій, в першу чергу – польських. В окремії справі загальні правила для осіб, які бажали вступили в товариство вчителів з облаштування українських сільських пересувних бібліотек.

Не менш цікава та важлива у контексті досліджуваної теми інформація представлена у ф. 323 – Помічника керівника Полтавського жандармського управління в Полтавському, Костянтиноградському та Миргородському повітах, ф. 336 – Харківського губернського жандармського управління, ф. 350 – Херсонського губернського жандармського управління, ф. 385 – Жандармського управління міста Одеси, ф. 393 – Полтавського губернського жандармського управління, ф. 473 – Слідчої комісії із політичних справ при Київському, Подільському та Волинському Генерал-Губернатору, ф. 705 – Київського охоронного відділення, ф. 1600 – Волинського губернського жандармського управління, ф. 419 (ЦДІАВ Литви) – Віленського губернського жандармського управління.

В названих фондах представлені: таємні циркуляри що стосувалися діяльності заборонених польських шкіл, інформація про підготовку та участь Єврейського вчительського інституту в педагогічному відділі всесвітньої виставки в Парижі; донесення про розповсюдження в Харкові М. Міхновським прокламації «Десять заповідей української народної партії», програми та інші документи губернських «Просвіт», довідки зі справ про розвиток українофільського руху; листування з департаментом поліції про збір свідчень про український мазепинський рух в Полтавській губернії; збір свідчень про розповсюдження серед населення губерній ідей українського сепаратизму з характеристикою українського руху; чисельні вирізки із місцевих газет; програми та платформи членів різних політичних сил, представлених у Російській думі, зокрема, платформа українських прогресистів для передвиборчої діяльності до IV Думи; програми та статuti національних організацій, які активізували свою діяльність у період між російською революцією 1905 р. та початком Першої світової війни, та багато інших документів й матеріалів.

У дослідженні широко залучені документи персональних фондів різних архівів. Особливе місце в цьому переліку належить ф. 1235 ЦДІАК України – Грушевські – історики, лінгвісти. У фонді представлений величезний епістолярний спадок М. Грушевського, листування з відомими науковцями, громадськими та політичними діячами двох імперій – зокрема, В.

Винниченком, Ф. Вовком, О. Пчілкою, М. Міхновським, М. Сумцовим, С. Петлюрою, М. Васильком, Д. Багалієм, В. Антоновичем, М. Ерастовим, В. Липинським, Г. Хоткевичем, Є. Чикаленком, С. Рудницьким та багатьма іншими. У фонді представлена програма святкування й відкриття пам'ятника І.Котляревському в Полтаві, рукописні тексти та видані брошури М. Грушевського, інформація про збір коштів на відкриття українських навчальних закладів в Галичині, грамоти, членські квитки, свідоцтва та повідомлення про обрання членом закордонних наукових товариств. З матеріалів фонду використовувалися й документи НТШ у Львові та Києві, протоколи допитів М. Грушевського у Київському губернському жандармському управлінні та інші документи.

Особистий фонд М. Юзефовича (ф. 873), людини, яка відіграла більш ніж неоднозначну роль в українській історії ХІХ ст. містить чисельну кореспонденцію. Серед дописувачів та адресатів Юзефовича – О. Бодянський, брат О. Пушкіна – Лев, М. Чайковський, М. Коялович, П. Галаган та ін. Серед інших персональних фондів ЦДІАК України, матеріали яких використані в роботі, виділимо – ф. 1617 – М. Драгоманова, ф. 2020 – Д. Багалія, ф. 2016 – М. Дринова, ф. 2047 – М. Пильчикова, ф. 2057 – М. Сумцова, ф. 2061 – М. Халанського. У названих фондах містяться листування, вітання з ювілеями від численних російських та закордонних наукових товариств, інформація про освітнє та наукове життя різних регіонів Російської та Австро-Угорської імперій, тексти лекцій, інформація про перевидання перших періодичних часописів (зокрема «Украинского журнала» 1823 р.) та інша інформація, що висвітлює насичене громадське та наукове життя людей, причетних як прямо, так і опосередковано до формувань національних «проектів».

Ще один персональний фонд представлений у Держархіві Харківської області – це ф. 969 (Х. Алчевської). В ньому містяться листи, вирізки з газет, публікації та рукописи, інформація про українське життя Харкова в період революції 1905 р. Матеріали названих фондів відображають зміст та напрямки діяльності вчених, громадських діячів в контексті досліджуваної теми в умовах Російської імперії.

Специфіка розвитку «українського проекту» та діяльності його творців в умовах Австро-Угорської імперії відображена у фондах ЦДІАЛ України, з якого залучені матеріали двох персональних фондів – ф. 388 – М. Андрусяка та ф. 818 – А. Вахнянина. В цих фондах містяться документи які відображають особливості суспільно-політичного життя Галичини з другої половини ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, у фонді А. Вахнянина представлені численні документи які стосуються діяльності львівської «Просвіти», організації «Горбан» та інших громадських, культурно-освітніх й музичних товариств. У фонді М. Андрусяка містяться його статті, тести лекцій, уривки роботи «Українська історія за царського режиму».

Джерельну базу дослідження складають також документи цензурних установ, зокрема фонд Київського тимчасового комітету у справах преси (ф. 295), серед матеріалів якого справа про призначення проф. Т.Флоринського

головою Комітету та військовим цензором. У ЦДІАЛ України представлені фонди окремих періодичних видань, зокрема «Літературно-наукового Вісника» (ф. 401 – Львівської редакції видання). У ф. 414 – віденської редакції газети «Неділя», видання, започаткованого австрійським урядом спеціально для полонених російської армії українців. У фонді містяться численні й цілком неочікувані за змістом листи.

Особливу групу складають фонди навчальних округів, освітніх закладів, наукових товариств, музеїв та комісій, громадських та політичних організацій як структур, причетних до культурної, наукової та освітньо-виховної сфери. Зокрема, це ф. 711 – Київської духовної академії, ф. 1196 – Київського відділення Російського військово-історичного товариства, ф. 2205 – Волинської церковно-археографічної комісії. В Держархіві Житомирської області це ф. 329 – Волинського губернського у справах про товариства та союзи присутствія, ф. 395 – Волинської губернської єврейської училищної комісії, ф. 80 – Житомирського приватного восьмикласного чоловічого та жіночого комерційного училища Н. Ремезової. Специфіка Північно-Західного краю Російської імперії представлена в матеріалах ф. 439 (ЦДІАВ Литви) – Архіву музею графа М. Муравйова, ф. 721 – Віленського університету, ф. 596 – Віленської археографічної комісії (у фонді представлені й документи, пов'язані із Я. Головацьким, який протягом 1867-1888 рр. був її головою). Діяльність подібних установ та закладів Австро-Угорської імперії знайшли відображення в матеріалах ф. 766 (ЦДІАЛ України) – львівського товариства «Українська академічна поміч», ф. 196 (ЦДІАЛ України) – Політичного товариства «Руська Рада», ф. 847 (ЦДІАЛ України) – Головного січового комітету гімнастичного і пожежного товариства «Січ».

В інших регіональних та обласних архівах також представлені фонди, матеріали яких відображають найбільш характерні риси доби націотворення. Так, у ф. 488 (Держархів Харківської обл.) – Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка зберігається інформація про зміст та напрямки його діяльності, листування Г. Хоткевича, з ім'ям якого пов'язується період найбільшої активності організації, тексти лекцій його учасників. Матеріали, розміщені у ф. 512 (Статут Валківського гімнастичного товариства «Сокіл»), дозволяють відстежити окремі особливості формування імперського та російського національного проекту, специфіку вибудовування його структурних елементів.

У Державному архіві Житомирської області представлені фонди міських органів управління, в справах яких відображені типові риси функціонування губернського міста Правобережної України, його соціальної склад, характеристики членів органів місцевого управління, міщанських управ, особливості проведення місцевих та загальноімперських виборів. Інформація яка відображає особливості виборів до Російської державної думи міститься також у ф. 77 – Волинської губернської у справах про вибори до Державної Думи 1-го скликання комісії, а також у ф. 500 – Волинської губернської у справах про вибори до Державної думи 2-го скликання комісії, ф. 501 – Волинської губернської у справах про вибори до Державної думи 3-ї комісії, ф

. 502 – Волинської губернської у справах про вибори до Державної думи 4-ї комісії. В цих же справах розміщена інформація про культурне життя міста: театральне життя, про відкриття та утримання міських училищ, безкоштовних бібліотек та хат-читалень. Названі документи представлені у ф. 64 – Житомирської міської думи, ф. 66 – Житомирської міщанської управи, ф. 65 – Житомирської ремісничої управи. У ф. 70 – Канцелярії Волинського губернатора та ф. 329 – Волинського губернського у справах про товариства та союзи присутствія містяться списки громадських організацій, друкарень, книжкових магазинів, бібліотек, видання газет та журналів, інформація про надання дозволів (або заборон) на функціонування організацій, листування із департаментом загальних справ.

Цікаві статистичні матеріали та інформацію вдалося почерпнути із доволі специфічних фондів. Зокрема, у ф. 543 – Ворсівського волосного правління, с. Ворсівка Радомисльського повіту зберігається інструкція, в якій містяться рекомендації щодо особливостей складання списків населених місць Київської губернії. В цьому документі представлені критерії оцінок як населених пунктів, їх градації, так і населення, що в них мешкало. Листування господарського та адміністративного характеру також відображало специфіку Правобережного регіону. Не менш цікава та корисна в сенсі аналізу змін, які відбувалися у Південно-Західному краї з моменту запровадження тут земств, зміни численності та етнічного складу міст представлені у ф. 183 – Волинської губернської земської управи, ф. 206 – статистичного бюро Волинської губернської земської управи, ф. 115 – Волинського губернського у селянських справах присутствія.

Загалом авторкою було опрацьовано 69 фондів державних архівів України та Литви. Частина архівних документів за темою дослідження вводиться в науковий обіг вперше.

Окрім архівних документів, у роботі використано значний масив опублікованих матеріалів, що відрізняється різноманіттям видань за їх типовою характеристикою та тематичним наповненням. Так, використані нарративні джерела відзначаються видовою розмаїтістю і представлені творчим науковим матеріалом, епістолярієм, мемуаристикою, щоденниками, тощо. Зокрема, це щоденники та спогади відомих громадських, політичних діячів М. Грушевського [187], Є. Чикаленка [668], С. Русової [204], Д. Дорошенка [449-451], С. Вітте [396], П. Милюкова [564] та ін. Підбір мемуарної літератури зумовлений необхідністю представлення відмінного бачення націотворчих процесів людьми, причетними до формування їх різних варіантів. «Щоденник» М. Грушевського, підготовлений до друку І. Гиричем, має безпосереднє відношення до київського періоду М. Грушевського, датується 1888-1894 рр., та відображає думки, переживання, чисельні рефлексії Грушевського-студента та (з 1891 до 1893рр.) – професорського стипендіата. Звісно, що щоденник це надзвичайно особиста річ, на сторінках якого людина відтворює не лише свої думки, а й різноманітні переживання, сумніви, юнацькі захоплення. В контексті

досліджуваної теми найбільший інтерес викликали записи, присвячені спілкуванню М. Грушевського з відомими київськими діячами, частина яких мала відношення до Київської громади. Зокрема, йдеться про В. Антоновича, родину Вовків, С. Єфремова, М. Василенко та ін. Не менший інтерес представляли і наукові зацікавлення молодого Грушевського, його оцінки творів російських, польських, французьких, німецьких істориків та філософів. Іншим цінним джерелом, який відображає один із найбільш насичених у сенсі розвитку національних рухів (в умовах Російської імперії) період (після революції 1905 р.), є щоденники Є. Чикаленка. З їх сторінок довідуємося про особисті риси більшості учасників українського руху та творців різноманітних «проектів» – від ліберальних, яскравим представником якого був сам Чикаленко, до соціалістичних. Оскільки Є. Чикаленко був співвласником та видавцем щоденної газети «Рада», саме цьому видавничому проекту та людям, причетним до його реалізації присвячена значна частина спогадів. Спогади С. Русової розкривають соціокультурний пласт споминів, який пов'язаний із її родиною, оточенням, викладацькою та громадською діяльністю. Значна увага зосереджена на діяльності української громади Санкт-Петербурга. Особливий інтерес представляє описуваний період з 1904 р. (напередодні російської революції 1905 р.) та наступні роки. Зокрема, детально описані умови роботи академічної комісії, яка розглядала можливість надання дозволу на друк та використання українського перекладу Євангелія, здійсненого П. Морачевським. Не менше уваги зосереджено і на викладацькій діяльності в різних навчальних закладах Санкт-Петербурга Софії та Олександра Русових. Буденні замальовки осіб та подій з обсягу родинної історії виступають лише тлом, на якому протікає доволі насичене життя української громади. Коментарі С. Русової демонструють пильний, тверезий і досить відрефлексований погляд сучасниці та дослідниці.

Усвідомленню особливостей розвитку так званого «офіційного» та відділеного від нього «неофіційного» націоналізму сприяло знайомство зі спогадами прем'єр-міністра Російської імперії С. Вітте та лідера російських кадетів П. Милюкова.

У зв'язку з приєднанням до Російської імперії нових земель в результаті поділів Речі Посполитої, територіальних надбань на сході та півдні, виникла потреба в обрахуванні, обліку чисельності, станової та конфесійної належності населення. Серед праць, в яких цим проблемам приділялася увага, варто виділити роботи П. Кьоппена [190], Р. Еркерта [188] та ін. Після Листопадового польського повстання 1830–1831 рр., а потім і Січневого 1863–1864 рр. з'являється значна кількість матеріалів, в яких містилася інформація про конфесійний та етнічний склад населення. Основним завданням всіх досліджень, які фінансувалися російським урядом, відповідними міністерствами, було доведення «руськості» новоприєднаних територій – як на західних так і на південних (у випадку Новоросії) околицях імперії. Зрозуміло, що зміст подібних робіт носив відверто тенденційний

характер. В першу чергу, варто пригадати атласи А. Ріттіха [203] та Р. Еркєрта [188]. Одне з доволі оригінальних джерел, що логічно вписувалося в ідею творення імперського та частково «руського» міфу – набори листівок та ігрових карт для розкладання пас'янсів [183, 186]. Серед джерел ХІХст., які дозволили висвітлити особливості визначення етнічного складу населення до Першого російського перепису 1897 р., варто згадати метричні книги різних приходів та віросповідань. Зокрема, в Державному архіві Житомирської області представлені метричні книги чотирьох конфесій Волинської губернії, які за тогочасним і конфесійним і адміністративно-територіальним поділом охоплювали своїм впливом величезні території Правобережної України, частково землі сучасних Тернопільської, Одеської, Черкаської, Кіровоградської областей та Республіки Молдова [189].

Досить велику групу документів склала також журнальна та газетна періодика. Так у процесі роботи над темою нами широко опрацьовувалися громадсько-політичні, літературно-художні, історичні, релігійно-краєзнавчі часописи (до останньої групи відносимо другу (неофіційну) частину губернських Єпархіальних відомостей, на сторінках яких публікувалися чисельні краєзнавчі матеріали). У щоденних та щотижневих періодичних виданнях (кількість яких, в умовах Російської імперії збільшується з 1906 р.), розміщувалися аналітичні матеріали, чисельні замальовки, репортажі, цілком унікальні листи (як наприклад, своєрідне «покаяння» М. Чайковського [331]). Серед періодичних видань, матеріали яких використані в роботі варто назвати – «Губернские ведомости», які почали виходити 1838 р. В неофіційній частині видання традиційно розміщувалися різноманітні матеріали, публікувалися замітки із місцевого життя, літературні твори, історичні нариси. Серед регіональних видань, матеріали яких використовувалися під час написання роботи, варто виділити «Аккерманское слово», «Дніпрові хвилі», «Киевские отклики», «Лохвицкий вестник». В «Киевских откликах», які виходили з 1898 до 1906 р. значна увага приділялася українській тематиці. Пояснювався цей факт тим, що до її редагування в різний час мали відношення члени Київської старої Громади – В. Науменко, О. Саліковський, М. Василенко. Співробітниками видання були не менш відомі діячі – С. Петлюра, С. Єфремов, Б. Кістяківський, О. Пчілка та інші. На сторінках газети з'являлися як публіцистичні матеріали, присвячені суспільно-політичній тематиці, так і художні твори, історичні есе. Протягом 1910-1913 рр. у Катеринославі видавався часопис «Дніпрові хвилі». Ініціатором видання став М. Богуславський, певний час його редактором був Д. Дорошенко. На сторінках видання публікувалися твори відомих літераторів, місцевих поетів та дослідників, зокрема поезії І. Манжули та історичні есе, нариси Д. Яворницького. «Аккерманское слово» виходило у Білгород-Дністровському протягом 1912-1916 рр., це видання відображало найбільш типові риси періодики, що видавалася в містечках Російської імперії, видавцями якої були євреї. Крім традиційної для інших видань офіційних частин, місцевої хроніки, особлива увага приділялася

описам життя перших переселенців до Палестини, переказу змісту фільмів та вистав, присвячених переселенській проблематиці.

У 1912 р. в Москві було засновано російськомовний загально-політичний часопис «Украинская жизнь». Головними редакторами видання були О. Саліковський та С. Петлюра. Співредакторами видання виступали М. Грушевський, В. Винниченко, Олександр та Софія Русови, Д. Донцов, О. Лотоцький, В. Липинський та інші. На сторінках часопису значна увага приділялася національному питанню, містилася інформація щодо поточних подій в Україні, пропонувались огляди російської та польської преси в сенсі висвітлення «українського питання». Огляди подій в Галичині, літературні твори та наукові статті, присвячені українській проблематиці також знаходили місце на його сторінках. Початок Першої світової війни позначений розколом в українському русі як Російської, так і Австро-Угорської імперій. Своє «кредо» під назвою «Війна і українці» на сторінках видання розмістив С. Петлюра, в якому заявив про необхідність підтримки Росії у війні до переможного кінця.

В умовах імперії Габсбургів ситуація в інформаційному просторі характеризувалася доволі високим рівнем свобод в порівнянні з імперією Романових. Тому періодичні видання, серед яких і українські з'явилися тут вже в середині ХІХ ст. Першим українським часописом, яке видавалося частково невенормованою «народною» мовою, частково «язичієм», стала «Зоря Галицька», що виходила у Львові з 1848 до 1857 р. На сторінках русофільського «Слова» (яке видавалося також «язичієм») містилися численні матеріали, які відображали найбільш актуальні події Галичини та Наддніпрянщини. Зокрема, зміст такого несподіваного жанру як некролог (йдеться про некролог на Т. Шевченка), дозволив дещо по-іншому поглянути на сутність цього руху. Видання які носили спеціалізований характер, як наприклад, дитячий додаток до часопису «Галичанин» (також русофільський орган), «Веночек», використовувалися в якості інструменту патріотичного виховання дітей. Про це свідчать матеріали, які розміщувалися на його сторінках, в них у найбільш доступній для дітей, ігровій формі, прищеплювалися відповідні почуття та закріплювалися уявлення.

Національні видання, доступ до яких в радянські часи було закрито, допомогли відтворити цілісну картину розвитку національних «проектів» та відстежити проблеми, які їх супроводжували. Одним з подібних видань є газета «Еврей-избиратель», яка видавалася Полтавським осередком «Ідіше Фолкпартей». На сторінках видання були представлені матеріали, які відображали всі нюанси політичного протистояння в єврейському середовищі, в яких знайшли втілення різні підходи та бачення можливих варіантів реалізації єврейського «проекту» в умовах оновленої Росії.

У цілому окреслена проблема має репрезентативну джерельну базу, що представлена документальними та наративними джерелами, детальне вивчення яких дає змогу оцінити націотворчу діяльність громадських діячів, науковців, верховної імперської влади та представників периферійних еліт

протягом ХІХ ст. Все назване й склало той масив інформації, з якого і вибудовувалася картина особливостей формування того чи іншого національного «проекту», та політичних умов, що залежно від ситуації, або наближали або віддаляли їх реалізацію. Окремо слід наголосити на інформаційній значущості сучасних журналів, інтернет-видань, на сторінках яких розміщуються цікаві розвідки, дотичні, або близькі за темою до запропонованого дослідження. Це, насамперед, казанський часопис, відомий далеко за межами Росії – «Ab Imperio», українські часописи: «Український історичний журнал», «Питання історії України ХІХ – початку ХХ ст.», «Україна модерна», «Критика», «Схід-Захід». Інтернет видання: HYPERLINK "http://www.historians.in.ua" www.historians.in.ua, <http://www.istpravda.com.ua>.

Для опрацювання різнопланових історичних джерел застосовувалися апробовані методи архівної евристики, критичного зіставлення різнопланових документів. Використання цих методів дозволило виявити автентичні документи, оцінити їх репрезентативність, наблизитися до адекватного розуміння явищ і процесів, які стали предметом вивчення в дисертації. Зазначені джерела дозволяють дослідити та проаналізувати націотворчу діяльність інтелектуалів, представників церкви, влади у ХІХ – на початку ХХ ст., сформулювати уявлення про основні положення національних «проектів» та з'ясувати напрями дій у процесі його реалізації. Таким чином, можемо констатувати, що для дослідження залучено репрезентативну джерельну базу, яка дозволила висвітлити історію формування і розвитку національних «проектів» в імперських умовах протягом ХІХ ст.

1.4.

Теоретико-методологічні засади дослідження

Враховуючи стан наукової розробки досліджуваної проблеми, особливості її джерельної бази, поставлену мету та завдання, обрані відповідні методологічні принципи та методи, які допомогли забезпечити розкриття предмета наукового пошуку. Теоретико-методологічну основу дисертації становить конструктивістська методологія як провідна засада дослідження. Вона побудована на концепції «уявлених спільнот» Б. Андерсона, в якій особливе місце належить поняттю «національної ідентичності». Саме вона, на думку Г. Касьянова, «виступає як синтез об'єктивних та суб'єктивних ознак нації» [491, с. 283]. Принциповим у формуванні національної ідентичності є визнання того факту що йдеться не про подію, *a процес*, до того ж, доволі тривалий та суперечливий.

На ранніх етапах формування європейських національних рухів у ХІХст. вже існували певні варіанти бачення перспектив розвитку націй, що робить правомірним використання поняття «національний(і) проект (и)», дозволяє наголосити на модерній природі нації та відповідає концепції Б. Андерсона. На його переконання: «Нація... була від початку усвідомлюваним проектом, а не поступово сформованою концепцією, як це було притаманно більш раннім хвилям націоналізму» [359, с. 15].

Імперське «життя» та його тривалість, пов'язані із різноманітними факторами які справляють на них визначальний вплив. Логіка та життєвий цикл радянської імперії завершився на початку 90-х рр. ХХ ст. Основною ознакою імперій довгого ХІХ ст. була їх поліетнічність. Континентальні імперії перетворилися на своєрідні «інкубатори» націй та націоналізмів. Однією з базових ідей цих міфотворчих процесів, стало гасло, проголошене редакторським колективом одного з найбільш поважних інтелектуальних часописів на пострадянському просторі – «Ab Imperio». Парадоксальність проголошеного гасла полягала у тому, що завдяки зусиллям редакторського колективу видання, шлях «від» посприяв наближенню «до». При цьому мова йде про принципово інший підхід до імперських студій, які редактори видання окреслили як «нова імперська історія», що стало «спробою розглядати минуле як відкриту динамічну систему у стані нестійкої рівноваги. Ігнорування «нації» одразу робить аналіз одномірним, як і ігнорування «імперськості», яка може проявлятися у самому неочікуваному місці» [777].

«Націотворення було б неможливим без національного «проекту». Нація мала виникнути спочатку в уяві діячів українського «національного відродження» як умоглядна конструкція, і лише згодом ця справді «уявлена спільнота», цей «проект» були пов'язані в єдине ціле, узгоджені з «об'єктивними» соціально-політичними, культурними, геополітичними та іншими реаліями» [491, с. 299]. В контексті розвитку націотворчих процесів складно оминати запропоноване українськими громадськими діячами,

істориками другої половини ХІХ ст. їх означення як «національне відродження». В умовах як зовнішнього неприйняття так і внутрішніх ідеологічних розбіжностей, його використання в окреслений період виправдовувало правомірність національно-державних претензій та діяльності, спрямованої на їх втілення.

Починанням, яке випередило час, та підготувало підґрунтя для формування нових форм націоналізмів, на думку Б. Андерсона, стала формула графа С. Уварова «Самодержавство, православ'я, народність». Однак, використання російської національної ідеї представниками династії Романових по-справжньому почнеться лише через сорок років після того, як Уваров визначить формулу російської державності – в кінці восьмидесятих років ХІХ століття. Однак національна політика монархічних імперій призвела лише до загострення протиріч. В Австро-Угорщині, наприклад, державною мовою стала німецька, (хоча вона остаточно змінила латину в цій якості лише наприкінці століття), що автоматично призвело до закриття можливостей кар'єри для представників угорської аристократії, які не говорили німецькою, та викликало посилення націоналістичних прагнень на інших територіях імперії – так само, як русифікація призвела до революції 1905 р.

Безпосереднє відношення до конструктивістського методу та його використання істориками має імажитивна (пов'язана із уявленням) географія. Першим дослідженням в цьому напрямку, вплив якого в західній науці важко переоцінити, стала книга Е. Саїда [616]. Під «орієнталізмом» він розумів не науку «схodosнавство», а стиль ідеологізованого мислення та форму інтелектуального домінування, реструктурування та здійснення влади над так званим «Сходом», обґрунтований на основі буттєвих та пізнавальних відмінностей, які в значній мірі уявленні. В дихотомії Схід-Захід, перший, як правило, постає як дзеркальне відображення позитивного Заходу. Саїд запровадив поняття уявлюваної географії, розглянувши методи сприйняття Сходу європейськими інтелектуалами. Л. Вульф [400, 401] продовжив започатковану Саїдом традицію, використавши відповідні методологічні підходи щодо конструкта Східної Європи. Дослідження американського вченого, в свою чергу, спричинило появу наступних подібних розвідок [520, 718]. Остання робота самого Л. Вульфа присвячена «винайденню» Галичини в умовах поліетнічної Габсбургської імперії [721].

Кордони, які окреслювали уявну національну територію, стали одним із принципових маркерів формування національного проекту. Починаючи із кирило-мефодіївців, спостерігалися спроби визначитися із баченням українських етнічних територій, та, власне, геополітичним сенсом України. Так, М. Драгоманов, зазначав: «Без південних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край. Чорне море – як вікно в Європу для України» [455, с.478]. М. Грушевський зазначав: «На узбережжі Чорного моря знаходяться справжні економічні та політичні інтереси України, а українці мають з народами Причорномор'я тісний історичний зв'язок» [421,

с. 139]. Умовну «картографічно-територіальну» компоненту національної теорії розробляли і відомі вчені та громадсько-політичні діячі, розквіт наукової діяльності яких припадає на міжвоєнний період. Цікаво, що не всі вони були етнічними українцями, зокрема, О. Бочковський, В. Старосольський, С. Томашівський мали польське коріння.

Відомий український географ, учень М. Грушевського, С. Рудницький приділяв особливу увагу картографуванню. Його найчастіше позиціонують як основоположника української політичної географії. Завдяки йому Україну, фактично вперше, було представлено в картографічних працях як цілісну просторову одиницю. Одна із перших його географічних праць з'явилася у 1905 р. – «Нинішня географія», до початку Першої світової вийшли «Начерк географічної термінології», та «Коротка географія України». Збереглося листування С. Рудницького із М. Грушевським [90].

О. Толочко запропонував власне трактування процесу первинного уявлення «новонабутих» територій російськими мандрівниками початку ХІХ ст., окремими малоросійськими мандрівниками та дослідниками. В нарисі «Києво-руська спадщина» [646] він наголошує на особливій ролі перших подорожніх, мандрівників у формуванні цілісного образу «Півдня» імперії. «Подорожі мають один ефект – відстань, подолана в єдиній спробі, згадується як цілісність. Простір, пережитий і відчутий як єдина протяжність, постає як єдиний» [646, с. 306].

У дисертації розглядаються проблеми уявлення та вписування у різні державно-географічні простори відмінних національних «проектів», в першу чергу, українського. Окреслені території неможливо уявити без населення, яке традиційно пов'язується з тими або іншими регіонами. В соціальному сенсі найчисельнішою групою лишалося селянство, якому довелося разом із провідниками та творцями національних «проектів» пройти шлях від «селян до нації». Одним із методологічних прийомів, який було використано в роботі, стало поєднання елементів макро- мікро- та локальної історії. Зокрема, у другому розділі запропоновано (в якості дослідницького кейса) розгляд декількох локальних селянських феноменів, пов'язаних із поліською та подільською фронтірними зонами – лаборі та райляни. Звернення до маловідомих, та відповідно малодосліджених груп дозволило певним чином відійти від доволі стійкого стереотипу сприйняття селянства як однорідної та доволі «темної» маси, одночасно, цей приклад демонструє особливості «конструювання» та «уявлення» національних територій. Адже лаборі (які представляли більшу групу поліщуків) попри існуючі стереотипи щодо «забитості» поліщуків, відрізнялися наявністю спеціалізації на унікальному відхожому промислі, який передбачав здійснення віддалених мандрівок. Цей вид діяльності призвів до появи професійного жаргону, який «накладався» на не менш унікальний поліський діалект, поширений на хоча і вузькій, проте протяжній смузі, яка представлена на території сучасних України, Білорусі, Росії, Польщі. Звісно, що у кожному «національному» випадку, конструктори «проектів» знаходили аргументи, які дозволяли «вписувати» в

національні наративи представників названих груп.

В роботі в якості методологічного прийому використовувалися і елементи культурної антропології, зокрема в аспектах використання церемоній вшанування пам'яті, їх символічного наповнення. Щодо базових підходів в цій царині, автор орієнтувалася на концепцію, викладену в одному із фундаментальних досліджень в галузі соціального виміру пам'яті американського дослідника П. Коннертона [507]. На його думку, історична вишколена пам'ять протиставляється безрефлексійній традиційній пам'яті. Він переконує, що трансформації у написанні історії відбулися великою мірою завдяки роботам німецьких дослідників – Р. Нібура та К. Савінї, Л. Ранке та Т. Моммзена, Е. Трьольча та Ф. Майнеке. Вони відкидали будь-яку форму політичного універсалізму. Однак на противагу цим принципам німецькі дослідники підтримували не конструктивістську позицію, а таке трактування законів, де ті поставали як утілення та вираження постійного, безперервного та «вічного» існування нації. ...Саме політична заангажованість цих провідних фігур історичної школи надавала їхнім роботам специфічний аспект: утверджуючи канон історичних досліджень, вони водночас були задіяні у процесі оформлення політичної ідентичності та формування пам'яті конкретної культури» [507, с. 135].

Особливий вплив та обрані методологічні орієнтири пов'язані із працями, текстами лекцій та інтерв'ю Р. Шпорлюка. Вже перші роботи [679, 680], які стали доступні вітчизняним дослідникам, спонукали до серйозних роздумів та наукових пошуків. Український читач вперше зміг познайомитися із новими для себе ідеями, несподіваними паралелями та парадоксальними висновками, запропонованими американським дослідником. Зосередження уваги та історичному суперництві комунізму та націоналізму, їх взаємовпливи та взаємопроникнення стали справжнім відкриттям для вітчизняних дослідників на початку 90-х рр. ХХ ст. Р. Шпорлюк доводить що націоналізм став політико-економічною доктриною модернізації. На його думку, Росія перетворилася на багатонаціональну імперію ще до того як сформувалася модерна російська національна самосвідомість (ідентичність). Р. Шпорлюк наполягає, що росіяни створили імперію, не завершивши процес побудови власної національної держави. Така ситуація призвела до «складностей у розрізненні «російських» та імперських надбань царів, які не були «російськими» за своєю суттю» [679, с. 281]. І вже ця плутанина породила надто застережливе ставлення росіян до вимог підлеглих народів, які розглядалися як загроза територіальній цілісності Російської держави [679, с. 282].

Традиційною проблемою сучасних гуманітарних та соціально-політичних дисциплін залишається категоріальна невизначеність, неузгодженість використання категорій та понять, що вже стало «загальним місцем» в сучасній вітчизняній історичній науці. Проблеми умовно «націології» є одними з найбільш дискусійних у цьому сенсі. Значна кількість визначень, трактувань, контекстного використання демонструють

наявність чисельних неузгодженостей у цій сфері. Найбільша кількість невідповідностей пов'язана зі специфікою використання у сучасній не лише історичній, а в комплексі гуманітарних та суспільних дисциплін понять етнос-народ-нація, на чому ми вже зупинялися в огляді історіографії. В сучасній науці (та біля-наукових сферах), в залежності від методологічних вподобань (та політичних установок) існує безліч підходів та трактувань. Причини, які пояснюють наявність різночитань детально розглянув у своїй монографії Г. Касьянов [491]. Ототожнення поняття «нація» з такими категоріями як «етнос» та «етнічна спільнота», «український народ» та «українська нація», стало наслідком категоріальної не розробленості сучасної української наукової термінології, а також надмірної заангажованості суспільствознавства в політичних справах. Як правило, у визначеннях нації переважає етнічний компонент. На це в своїх публікаціях, виступах неодноразово наголошували Н. Яковенко, Я. Грицак, Г. Касьянов, В. Кравченко. Г. Касьянов наводить найбільш типові приклади подібних використань: «Термін У. [український] н.[арод] тотожний терміну українська нація й визначає етнонаціональну спільноту, яка ідентифікує себе як власний самобутній етнокультурний та етнополітичний організм на власній споконвічній етнічній території» [480].

Ареали та рівень поширення та змістовні «навантаження» термінів «малорос», «українець», «русин-рутен» мають принципові відмінності. Значну увагу цим проблемам приділяли в своїх дослідженнях В. Кравченко [522], в російській історіографії – О. Міллер [561].

В контексті дослідження проблем націотворення та особливостей протікання ідентифікаційних процесів в перехідних зонах, доцільним є вживання поняття «фронтирні зони». Ключовою ідеєю поняття «фронтир» є умовна зустріч різних культур та народів. Під «фронтиром» маємо на увазі умовний кордон різних ідентичностей, зону міжкультурної взаємодії, яка пов'язана з умовними діалогами різної інтенсивності. В якості прикладу особливостей розвитку певних елементів національних «проектів» в умовах фронтирів серед іншого, розглядаються і українсько-білоруський (Поліський) та українсько-молдавський (Подільський) фронтир.

В сучасній історичній науці продовжують точитися дебати довкола питання: коли ж «український проект» став українським? Одну з найбільш популярних версій можливо назвати «кумулятивною», її сутність зводиться до того, що українські інтелектуали, причетні до націотворчих процесів протягом всього довгого ХІХ ст. накопичували елементи конструкції, починаючи від діяльності автономістів кінця ХVІІІ ст., І. Котляревського, В. Каразіна, харківських романтиків, кирило-мефодіївців, громадівців, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін., до появи перших політичних партій та початку Великої війни, й спровокованих нею революцій, що призвели до руйнації імперій. Проте, в дисертації, на основі широкого джерельного матеріалу доводиться, що протягом всього ХІХ ст., відбувався перманентний процес так званого «перевинаходу» того, що пізніше буде називатися

«українською нацією». Одночасно на широкому фактичному та теоретичному матеріалі доводиться, що подібні пошуки та «перевинаходи» характеризували не лише діяльність українських «будителів». Світогляд потенційних «будівничих» націй формувався під значним впливом німецьких та французьких філософських, просвітницьких, романтичних ідей, які трансливалися професорами з університетських кафедр Російської імперії. Підкреслимо, що професура, як правило, походила з цих країн, або ж проходила наукове стажування в університетах Німеччини, Франції, ін. європейських держав. Помітне взаємопроникнення визвольних ідей, які з часом трансформуються у національні, пов'язується із подіями Європейської весни народів 1848 р. Ідеї чеських, словацьких «будителів», представників італійського рісорджіменто знаходили відображення в діяльності українських інтелектуалів, причетних до формування українського проекту, що також знайшло відображення в роботі.

Протягом століття політичний розвиток в умовах імперій характеризувався певною циклічністю, кожен із циклів мав свої характерні риси, які знаходили відображення у змісті внутрішньої та зовнішньої політики імперій. Ці зміни позначалися і на відмінностях у швидкостях та спрямованості розвитку національних «проектів» (якщо говорити про мету, завдання, які ставили перед собою їх творці) проте, за змістом (особливо протягом першої половини ХІХ ст.) вони не завжди були «українським», «російськими», «єврейськими». «Сприяння» в отриманні «українського» звучання національного «проекту» надав Емський указ 1876 р. За твердженням Т. Снайдера, заборона «видання та ввезення будь-яких українських текстів, свідчив про модерне ототожнення мови з національністю та розуміння того, що українці можуть бути нацією» [631, с. 154].

Застосування принципів системності й всебічності дозволяє розглядати проблеми формування українською національного «проекту» в контексті східноєвропейського (зокрема російського та польського) націотворення, як цілісність із безліччю елементів у всій сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків між ними. Тільки на основі всебічного аналізу східноєвропейського процесу націотворення та чинників, які його «конструювали» (політичні, соціально-економічні, духовні, психологічні), а також з урахуванням їхньої взаємодії і взаємозумовленості, зробило можливим продуктивне опрацювання теми дисертації. Імперське «життя» та його тривалість, пов'язані із різноманітними факторами які справляють на них визначальний вплив. Основною ознакою імперій довгого ХІХ ст. була їх поліетнічність, що і створило ефект «міни уповільненої дії». Всі континентальні імперії перетворилися на своєрідні «інкубатори» націй та націоналізмів, розвиток яких підтримувався «дружними» та спорідненими сусідами.

Порівняльний метод дозволив залучити матеріали Литовського архіву, та запропонувати читачеві цікаві приклади окремих локальних

ідентифікаційних феноменів, пов'язаних із українсько-білоруською, українсько-молдавськими фронтірними зонами а також порівняти результативність діяльності «конструкторів» українського та білоруського проекту. Цей же метод дозволив залучити та поєднати історичні дослідження з лінгвістичними та дослідженнями в сфері політичних наук. За допомогою історичних порівнянь, паралелей, зіставлень вдалося з'ясувати як загальні закономірності діяльності інтелектуалів в ХІХ ст., так і специфічно українські. З огляду на комплексний характер теми, її тісний зв'язок із питаннями філософії, політології, соціальної психології, історії ідей, у роботі застосовано й міждисциплінарні підходи, базовані на використанні окремих даних та методик названих вище наук.

Для аналізу отриманої з різних джерел інформації, реконструкції процесів, які спостерігалися протягом окресленого періоду, здійснено спробу відійти від лінійного викладу матеріалу, використано скоріше асинхронний метод, із дотриманням критичного підходу і зіставленням даних з різних джерел. Застосування в дослідженні подібного методу дозволило створити загальну картину, в якій знайшли відображення найбільш типові риси «епохи націоналізму», відобразилися всі проблемні місця та парадокси формування множинних лояльностей, які впливали на процес самоідентифікації, та врешті-решт логічно підвели мислителів, (або тих що почав мислити «національно») до формування основних складових національних «проектів». Разом із тим, окремі складові синхронного методу також були використанні у висвітленні ситуацій, які характеризували особливості протікання суспільних, культурних та політичних процесів в різних імперіях, до складу яких входили українці. Це дозволило дослідити та порівняти різноманітні події та явища, які одночасно відбувалися в різних місцях. Застосування цього методу дозволило виділити як загальне, так і особливе не лише в соціально-політичному, а й духовному житті. Одним із сюжетних фокусів роботи обрані дії влади з категоризації та ідентифікації населення.

Варто наголосити на особливостях використання в роботі тих або інших термінів. В першу чергу, це стосується використання географічної назви Україна. Справа в тому, що протягом більшої частини ХІХ ст. ця назва не була офіційно закріплена за сучасними територіями. Хоча в окремих публікаціях, періодичних виданнях першої половини ХІХ ст. вона доволі широко та часто використовувалася. Тому, в залежності від контексту, будемо використовувати різні поняття, в тому числі і більш традиційне для першої половини ХІХ ст. «Малоросія». Фактично це зауваження стосувалося і особливостей ідентифікації населення, тому в роботі, знову-таки, в залежності від контексту використовуються поняття «малороси», русини, литвини та інші подібні назви.

В сучасній українській мові відсутній аналог слова «русский» – існує лише варіант перекладу «російський», який не завжди адекватно відображає всі нюанси терміну. Звертав увагу на цю проблему перекладу і відомий

харківський дослідник В. Кравченко, наголошуючи на тому, що сучасна українська літературна мова не розрізняє «російського» як означення переважно державного, політичного характеру, та «русского», що здебільшого передає етнічний, національний зміст поняття. «Ця обставина є симптоматичною і вказує, якою мірою символічний капітал «руськості» залишається недооціненим і невикористаним з боку «українського проекту» [522, с. 21]. Проблема пов'язана із трактуванням та змістовним наповненням цих двох понять. У випадку використання та відсилки до «руського, руськості» – простежується намагання встановити та провести лінію збереження спадковості та взаємозв'язку із традиціями та культурною Київською Русі. Не менше значення в цій системі надається елементу «святості», православних джерел, втілених в символічному образі «Святої Русі».

Зрештою, маємо змогу запропонувати студіювання низки фундаментальних проблем загальнотеоретичного характеру, як-от: визначення місця й значення мовного, історичного, міфологічного, релігійного та ін. чинників у процесі формування національної свідомості; взаємозалежність між модернізаційними процесами, які протікали в імперії, розвитком чисельних національних «проектів», визначення в цих процесах місця та змістовного наповнення для кожного з них та парадоксальні прояви результатів реалізації національної політики на теренах континентальних імперій.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПРОТІКАННЯ ПРОЦЕСІВ НАЦІОТВОРЕННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Протягом ХІХ ст. відбувався складний та неоднозначний процес пошуку ідентичностей, пов'язаний із формуванням національних «проектів». Нові «уявлені спільноти» (йдеться не про спільноти, реальне існування яких потребує доведення, маємо на увазі те, що реальний спосіб їх існування – це уявлювання) визрівали в доволі специфічних імперських умовах. Наприкінці ХVІІІ ст. дві континентальні імперії (Російська та Австрійська) здійснили один із останніх, але найбільш вражаючий за масштабом та наслідками, акт «прирощування» власних територій. Здійснення цього відбулось за рахунок найближчого сусіда, який став жертвою зовнішньополітичних інтриг та власних амбіцій та породив так зване «польське питання». «Процес формування імперій відбувався як процес... «перетравлювання» околиць... саме околиці формували імперії, в значній мірі визначали її характер та стиль діяльності» [745].

Російська, як і австрійська влади змушені були до останнього моменту існування імперій Габсбургів та Романових оглядатися та враховувати у своїй внутрішній (як, власне і зовнішній) політиці цю польську компоненту. Вибудовування стосунків між центральною імперською владою та периферійною елітою відображало особливості механізмів функціонування імперської системи (за висловом О. Мотиля «перервної імперії» [571, с. 12]).

Польський спадок у випадку Правобережної України, зумовив існування перманентного конфлікту інтересів. Пов'язаний він був із претензіями на уявну «ідеальну Вітчизну», на що звернув увагу в своїх дослідженнях О. Міллер [561-563]. В польській традиції її невід'ємною складовою були «всхідні креси», які охоплювали всі західні Російські губернії (сучасні литовські, білоруські, та Правобережні – українські). В свою чергу, конструкція «великої руської нації» сягала корінням в Київську Русь та включала в себе великоросів, малоросів, білорусів а також червонорусів (мешканців Червоної Русі – території східної Галичини). Подібний збіг («накладання»), як зазначає О. Міллер, робило цей конфлікт непримиренним. Однак, імперії змушені були вибудовувати стосунки із мешканцями цих територій, враховуючи специфіку та особливості їх попереднього історичного та політичного досвіду.

Новий (із претензією на давнину) імперський простір, окреслений з кінця ХVІІІ ст., вимагав історичної легітимізації та вписування у відповідне історичне поле. Романтизм як тогочасний домінуючий напрямок в культурі, позначився й на ставленні з боку освічених росіян до «російської Італії». Першими, хто долучилися до створення цього образу, стали митці. Літературні романтичні прийоми дозволили створити поетичні образи українських земель, наповнити легендарним звучанням окремі періоди в

історії, вдихнути нове життя відомим історичним постатям. Створений літературний та епістолярно-мемуарний образ України став поштовхом до розвитку та активного поширення українофільських настроїв в інтелектуальних колах російської імперії в першій половині XIX ст.

2.1. Простір та територія: картографування імперії та її «окраїн»

У сучасній історичній науці поняття «ментального картографування» належить до відносно нових напрямків. «Стимулювали» це зацікавлення роботи Е. Саїда [616] та Л. Вульфа [400, 721]. У передмові до російського видання Л. Вульфа, О. Міллер звертає увагу, що психологи та географи значно раніше зацікавилися проблемою «ментальних карт». Їх вони визначили як «створене людиною зображення частини довколишнього простору. Ментальна карта відображає світ так, як його собі уявляє людина, і може бути невірною. Вірогідність викривлень надзвичайно велика...» [401, с. 3-6]. Однак уявити розвиток «ментального картографування» без його візуального втілення на картах, таблицях, закріплення тих чи інших назв та ознак, доволі складно.

Першими картографами були військові, що логічно продовжувало необхідність встановлення кордонів, пов'язаних з результатами різних за масштабами та наслідками війн. Кордони окреслювали території, в середині яких застосовуються закони та впроваджується спільна практика, яка визначає умовний спільний простір. З плином часу кордони отримували статус законних, наповнюючись ще й символічним та національним звучанням. Держава вписує нації в простір: нація є територіальною політичною одиницею [678, с. 212]. Простір, як і конструкт «нації», з легкої руки Б. Андерсона та його послідовників, розуміється як явище, яке може уявлятися, отримуючи ті чи інші розміри та кордони. Щодо кордонів, вони виступають об'єктами уявної побудови, зовсім не будучи такими історично.

Джон Харлі, британський картограф та історик картографії, головний редактор журналу «Imago Mundi» (до 1991 р.), був одним із головних редакторів всесвітнього видання «Історія картографії». З його ім'ям пов'язується розвиток нового наукового напрямку – критичного картографічного аналізу (critical cartography)[600]. В своєму класичному есе, яке справило значний вплив на зацікавлення картами представників історичних наук, стверджував про спроможність карт «створювати міфи, які будуть обслуговувати територіальне «status quo», «карти йдуть попереду імперії» [695]. Марк Монмон'є, в своїй «Як брехати з картами» іронічно писав про вміння карти засновувати образ реальності, рекомендуючи провести «жирний кордон довкола настільки великої території, наскільки ви наважитесь стверджувати. Якщо хтось висловить сумніви – покажіть на карту. Отримана таким чином держава на карті означатиме, що вона повинна бути насправді [705].

Друга хвиля територіальних надбань кінця XVIII ст., започаткована ще ліквідацією Гетьманщини, результати російсько-турецьких воєн та ліквідація Речі Посполитої, поставили проблему написання/(пере)писування історії, фактичного творення нової схеми «руської історії», яка потребувала обґрунтування спільного «руського» походження народів, що населяли

приєднані території. Як зазначає О. Толочко, «статус України в «мисленій географії» Росії досить двозначний. ...Остаточне адміністративне впорядкування лівобережної України (організація губерніального правління) відбувається паралельно із впорядкуванням на російський лад колишніх територій Кримського ханства та Речі Посполитої. Відтак, Малоросія в думці сучасників, а ще більше – у думці наступного покоління, вільно чи не вільно уподоблюється до цих нових багато в чому незнайомих країн» [646, с. 275]. Він же наголошує на особливій ролі для пізнання та розуміння цих територій подорожей та паломництва. Саме подорожі, на думку вченого, мали «вирішальне значення в тому, що «Україна» таки виникне – спочатку в «мисленій географії» інтелектуалів, а згодом і на географічній карті» [646, с. 276]. На думку О. Толочка, мандрівки російських чиновників та «нудьгуючих інтелектуалів» до Малоросії значною мірою зумовило створення образу, в якому врешті-решт постала Україна, оскільки вони здійснили два принципових відкриття – «відкриття Малоросії» та «відкриття Києво-руських руїн» [646, с. 277]. Малоросія вважалася «справжнім» заповідником руськості, де, як уявлялося, збереглася пам'ять про старі слов'янські традиції та козацьке лицарство. Саме на цій хвилі симпатії досягнув перших літературних успіхів М. Гоголь. Етнограф, культуролог О. Пипін, який був прихильником слов'янофільських ідей та наголошував на необхідності «дати силу в вихованні молоді істинно руським началам» в 50-ті рр. XIX ст. наголошував: «ми нічого проти українофільства не мали та навіть ставилися до нього із симпатією» [593].

Що ж до назв, якими позначалися територіальні межі Наддніпрянщини, то вони як в «мисленій», так і офіційній географії не були чітко артикульованими. Цій проблемі присвячена значна кількість розвідок та публікацій [521, 522, 561, 562]. З початку XIX ст. «Україна» асоціювалася з лівобережною Малоросією. Як зазначає В. Кравченко, «найчастіше «Малоросія» означала регіон, який склався історично..., а в середині XVII ст. приєднаний до Російської держави під назвою Гетьманату. Далі починаються різночитання [521, с. 19]. Все ж найчастіше, «Україна» в історичних та географічних текстах другої половини XVIII – поч. XIX ст. була синонімом «Малоросії» з двох боків Дніпра [733]. Найбільш поширеним в офіційних документах, наукових розвідках середини XIX ст. стає використання поняття «Південної Русі» (території Правобережної України традиційно іменувалися Південно-Західним краєм), на противагу Північній Русі.

Чергові спроби картографічно-територіального конструювання пов'язуються із XIX ст., і розпочали його імперські чиновники, офіцери Генерального штабу, картографи. Картографування було складовою легітимізації імперського простору та допомагало створювати уявлення про нього. Щодо України, її територіально-географічне уявлення видозмінювалося протягом тривалого часу. Пояснювалося це існуванням різних «картографічних» традицій – від французьких та німецьких

починаючи ще з XVI-XVIII, до польських, чеських та російських. Для європейської картографії доволі поширеним явищем було використання терміну «Україна» щодо середньої Наддніпрянщини з обох боків Дніпра [733]. З часом з'являються варіанти одночасного використання на картах «Малоросії» та «України». Як відомо, останній термін у польській історіографії XVIII – першої половини XIX ст. використовувався для позначення виключно Києва та Київщини. Одним із перших імперських картографічних експериментів в першій половині XIX ст., став атлас, що вийшов у 1835 р. в Санкт-Петербурзі [183]. Імперські території були поділені на три смуги – північну, середню та південну. До середньої автори «проекту» віднесли разом із Московською та іншими російськими, Мінську, Віленську а також Чернігівську, Полтавську, Слобідсько-Українську. До південної смуги – крім Астраханської та Кавказької губерній – Таврійську, Катеринославську, Херсонську. Найцікавішою в запропонованому поділі була своєрідна «черезполосиця». В різних географічних зонах опинилися території, які Росія отримала в результаті поділів Речі Посполитої – Київська, Подільська та Волинська губернії потрапили до південної смуги, на відміну від білоруських та литовських земель, які, як вже зазначалося, опинилися у середній. Таким чином, в першій половині століття, не без зусиль імперських картографів, почав формуватися та підтримуватися образ сучасних українських територій як «південних» (попри реальне географічне розташування) земель імперії, що закріплювало уявлення про відсутність зв'язку між литовськими, білоруськими землями та їх спільного минулого в складі Речі Посполитої.

Відомий чеський та словацький славіст П. Шафарик у своїй праці «Слов'янська етнографія» (Slovansky narodopis) [674] 1842 р. на етномовній карті показав розселення «malorusiv», територія якого майже збігалася із сучасною територією України. Хоча підавстрійські та підросійські українські землі не могли за визначенням бути узгодженні територіально (та, відповідно, картографічно), однак в «ментальній» картографії простір історичної Русі включав землі Галіції та Лодомерії (колишнього Галицького-Волинського князівства), що вписувалося в логіку «руської ідеї» та підживлювало русофільський рух.

Творці модерної національної будови пов'язували її інтелектуальні витoki із діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Братчики спробували запропонувати власне бачення українських етнічних територій, а також визначитися із геополітичним сенсом України. Останнім пунктом «Книги буття українського народу» проголошувалося: «Україна буде неподільною Річчю Посполитою в союзі слов'ян. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «Вот камень, его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу угла» [192, т. 1, с. 169].

Картографія поступово отримує все більшу кількість прихильників, посідаючи своє місце і в системі освіти, іноді отримуючи доволі несподівані варіанти презентацій та поширення географічних уявлень. Популяризація

знань про неосяжну імперію, її принципово відмінні регіони знайшла відображення в цікавих «методичних» знахідках російських видавців та чиновників від освіти. Так, ще у 1829 р. було видано (та перевидано зі змінами у 1856 р.) колоду гральних карт, в яких містилася 101 географічна карта під назвою «Альбом географических карт России, расположенный на 80 листках по бассейнам морей, или Замечательный и поучительный детский Гран-пасьянс» [726]. В контексті досліджуваної теми особливий інтерес представляють ідентифікаційні маркери, якими автори невеликих текстів наділяли мешканців різних частин неосяжної імперії. При цьому, поняття «руськості» модифікувалося залежно від регіону. Так, у випадку Волинської губернії зазначалося, що тут мешкають руснаки (подібне визначення більше не зустрічається на жодній із 80 листівок, хоча активно використовувалося в Галичині та Буковині в якості ідентифікаційного маркеру поруч із «русинами»). Серед мешканців губернії також згадували поляків, великоросіян (саме такий варіант назви), циган, молдаван та татарів. Складно не помітити очевидні сентименти автора цього проекту до циган та молдаван. Саме їх найчастіше називали у пункті «народонаселення», особливо на території українських губерній. Разом із тим, євреїв «забули» включити в перелік населення Волині та Київщини, що цілком не відповідало дійсності, адже ці території входили до встановленої в імперії межі осілості євреїв. Малюнок, який відображав традиційні для Волинської губернії «типи» не дозволяє виділити найбільш характерні елементи одягу місцевого населення. В жіночому вбранні представлені елементи скоріше польського костюма (картата зелено-чорна спідниця, біла сорочка та синій жилет). А от щодо чоловіка – тут ми бачимо відверту суміш польсько-російсько-єврейських та навіть циганських мотивів – картуз, яскраво-червона плисова сорочка, широкі чорні штани, заправлені у чорні чоботи (див. в дод. Рис. 4-5).

Волинська губернія характеризувалася як територія з недостатньо розвинутою торгівлею й дрімучими лісами. У листівках наголошено на особливому, прикордонному статусі губернії, згадуються чотири митниці, розташовані на її території. Серед основних промислів виділялися розвинуте хліборобство, льонарство та обробка прядива. Київська губернія, на думку авторів проекту, була представлена виключно малоросіянами та поляками. В сенсі ментального картографування цікавою виглядає інформація про розташування на території губернії Карпатських гір. Подібне зауваження зайвий раз підтверджує факт сприйняття Правобережної України як межового, прикордонного регіону, який гіпотетично повинен захищати імперію потужним природним кордоном.

На листівках, присвячених Правобережним губерніям, про євреїв згадується лише в Подільській губернії (яку видавці назвали «Кам'янець-Подільською»). «Населення губернії складають: поляки, малоросіяни, євреї, молдавани та незначна кількість татар, греків, вірмен та німецьких колоністів» [726]. З усіх українських найбільш поліетнічною (за версією

авторів) виявилася Катеринославська губернія, серед населення якої згадували: малоросіян, великоросів, сербів, поляків, греків, вірменів, волохів, молдаван, євреїв та циган.

Важливим інструментом «вписування» територій стало засноване 1845р. Імператорське Російське географічне товариство. Статут товариства недвозначно вказував на мету його створення: «Має на меті збирати, оброблювати та розповсюджувати в Росії географічні, етнографічні та статистичні свідчення в цілому, та, в особливості, про саму Росію, а також розповсюджувати достовірні свідчення про Росію в інших країнах» [766]. Відгук на проголошені завдання знаходимо в роботах відомих західнорусистів: «Російська наука не може лишатися осторонь, спостерігаючи за поширенням неправильних понять про західний край Росії, які розповсюджуються всією Європою та затемнюють найбільш очевидні та безсумнівні факти Західно-руської історії та життя» [517, с. 47]. За сприяння товариства була видана перша етнографічна карта Європейської Росії, яку підготував П. Кьоппен [190]. Він розробив анкету, в якій містилися питання про численність, віросповідання, етнічну належність населення. Для визначення етнічної належності запропонували таке формулювання питання: «Якого племені прихожани», що призвело до появи у бланках-відповідях несподіваного згадування етнонімів «поляни», «древляни», «дулеби», «ятвяги» та ін. Поява подібних назв, могла пояснюватися таким чином: по-перше, як відображення реальних форм етнічної самосвідомості, по-друге, як власну самосвідомість священників, та, нарешті, по-третє, як уявлення священнослужителів про етнічну ідентичність прихожан [644, с. 121]. Незважаючи на окремі помилки, карти Кьоппена користувалися значним попитом, адже вони слугували не лише науковим, а й політичним потребам свого часу.

Одразу після початку реалізації селянської реформи 1861р., частина офіцерів Генерального штабу російської армії залучилися до підготовки чергового географічного проекту. До багатотомника увійшли архівні документи, статистичні дані, географічні описи, карти та плани. У збірниках містилися короткі історичні нариси губерній, представлені цікаві та оригінальні етнографічні матеріали, окремо розглядаються питання освіти, історії міст та містечок, багато уваги приділялося економічним, релігійним, та природничо-кліматичним особливостям регіонів. Протягом 1862-1865 рр. були підготовлені 39 томів «Матеріалів для географії та статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штабу» [208, 212-215].

Як правило, офіцери, долучені до роботи над збірниками, одночасно були і членами одного з географічних та історичних товариств. Зокрема, А. Защук, який працював над написанням томів про Бессарабську губернію, був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Серед сучасних українських територій дослідницький інтерес офіцерів Генерального штабу викликали лише три губернії: Чернігівська, Катеринославська та Херсонська і частина Бессарабської губернії, на

території якої компактно проживали етнічні українці. На сторінках цього видання зустрічаємо доволі специфічні підходи до сприйняття та визначення українського населення, в якому, з одного боку, простежується традиційна для середини ХІХ ст. невизначеність із поняттями, назвами, ідентифікаційними ознаками, з іншого – спроба максимально розширити «давньоруський» простір. Так, у першій частині тому, присвяченого Бессарабській губернії, у розділі з аналізом етнічного складу мешканців, згадуються (в якості автохтонного населення та другого за чисельністю «племені» Бессарабії) русини (саме такий варіант – із подвоєнням «с» вживав автор тому). У здійсненому аналізі населення відносили до різних груп «руссинів» та «малоросів» (знову із подвоєнним «с»). Аналізуючи особливості русинів, Защук зазначав, що говорили вони мовою «південно-руською», дещо відмінною від малоросійської. «Русини», як стверджував Защук, складала частину величезного «племені» червонорусів, які заселяли «південну Росію, Україну, губернії: Подільську, Волинську, Київську та Галичину, тобто простір від південного помор'я до кордонів білоруських лісів, від Карпатських гір до Дону та Кубані, плем'я, котре населяло Червону Русь та Галицьке князівство» [214, с. 155]. Русини були представлені у Хотинському повіті, частині Прутського та Яського, складаючи 1/8 частину населення Бессарабії (до 120 000 душ) [214, с. 156]. Виникає питання, кого ж автор цього тексту називає «малороссами»? До цієї категорії він відносить мешканців південної частини Бессарабії, які проживали в районі Акерману, Буджака та походили із придніпровських та придністровських губерній (не називаючи, яких), хоча із контексту зрозуміло, що йдеться про Лівобережні території. Також Защук згадує частину мешканців містечка Ліпкани, Кишинівського та Яського повітів, які поселилися в цих землях під час війни Хмельницького [214, с. 156].

Географічні роботи з елементами демографічних досліджень, в яких, власне і пропонувалися варіанти трактування легітимного «успадкування», володіння та чіткого окреслення територій та їх кордонів, не завжди відповідали критеріям науковості. В них значно більшою мірою знаходили відображення аргументи політичної доцільності. Прикладом подібного підходу може слугувати видане у 1885 р. дослідження А. Ріттіха [203]. Автор одразу розставив акценти, наголосивши на тому що «в сенсі слов'янства Росія являє собою суцільне тіло, яке розташоване у Європейській Росії». Змішуючи етнічну та мовну компоненту, автор заявляє «одних руських – 75%, які в свою чергу поділяються на три наріччя – великоруське – 49 %, малоруське – 20 %, білоруське – 5 %» [203, с. 22]. Ці статистичні дані А. Ріттіх наводить, покликаючись на досить несподіване джерело – «Племенной состав контингентов Русской армии» [203, с. 23]. До речі, А. Ріттіх був серед укладачів цієї збірки. Про доволі непрості стосунки автора географічного та частково статистичного трактату з географією свідчать такі пасажи: «На заході (!) під Єлисаветградом, малоросійське населення зустрічається з румунським, яке збільшуючись, відсовує його до Хотина із

півночі та до Одеси з півдня». В період, який досліджується, особливо в офіційних колах не існувало уявлення про єдність підросійських українців (малорусів) та галицьких українців (червенорусів, як називає їх Ріттіх). Він зазначав: «Під Хотином зливається [малоруське населення] із галичанами або червенорусами, а біля Кілії зустрічається з великоруським козачим населенням. В Галичині, за приказкою князя К. Острозького «знай, ляше, що по Сань наше», річка ця від джерел до гирла складає межу між руським та польським населенням. Від Хотина до Сурожа на Нарві своїм південним кордоном дотичне до малоруського наріччя» [203, с. 26].

Оцінюючи специфіку південних земель, Ріттіх наголошував, що «всі міста Новоросійського краю суто руські, а народ вже забув свої типові малоросійські вислови, перейнявши 3/4 великоросійських». Однак вже в наступному реченні зазначає про «...змішування великоруських та малоруських говорів, нравів, звичаїв, одягу» [203, с. 27]. Подібні тенденції спостерігалися і в Чорномор'ї (хоча Ріттіх чітко і не окреслює території, які пов'язує із Новоросією, а які з Чорномор'ям). Ідентифікація за етнічною ознакою козацтва Кубані не пропонувалася, оскільки із контексту книжки, попередніх висловлювань витікає їх апріорна «великорусскость». Ріттіх, оцінюючи кубанське козацтво, наголошував, що «на них величезний цивілізаційний вплив мали донці та війна із черкесами» [203, с. 27]. При цьому, автор трактату не заглиблювався у пояснення своєї аргументації. Не обійшов він увагою і мовну ситуацію в різних українських регіонах, пропонує її власну оцінку. «Чисто малоросійський говір зберігся ще по цьогобічному Дніпру, довкола Полтави, по Псьолу та Ворсклі, нижче Чернігова по Прип'яті та біля Холма» (!) [203, с. 55]. Останнє зауваження засвідчує відсутність розуміння специфіки названих регіонів. Адже Холм, як і більшість міст та містечок, історично пов'язаних із Річчю Посполитою, незважаючи на те, що тут була досить помітна греко-католицька громада з українськими етнічними коренями, мав значно більшу кількість поляків та євреїв у порівнянні з українцями, тим більше росіянами, яких після повстання 1863 р. почали сюди переселяти. Частково ця територія входила до так званої Великої (або історичної) Волині, говір та діалекти якої були віддалені від полтавських. Згадуючи про малоросійський говір поблизу Холма, буквально через декілька речень пише: «..навіть під Києвом з Волинню та Поділлям мова не малоруська, а українська (!), тобто інша, схожа на червоноруську, яка в Карпатах та Угрії цілком переходить в руську, тобто в мову більш очищену та оброблену» [203, с. 56].

За визначенням Ріттіха, територія використання малоросійського «наріччя» складала «вузьку та довгу смугу», яку руська мова звужувала із року в рік, «виходячи із міст та розселяючись у сільських школах». Висновок, який пропонує автор зі своєї доволі сумнівної аргументації, цілком відповідає новим тенденціям, які відображали зміни в офіційній політиці та суспільних настроях: «Шкодувати та тужити тут немає за чим: від цього зміцнюється ядро та зникають кострубатості. У всякому випадку, стародавня

Малоросія зі своїми будами (холобудами) за всіма напрямками свою справу зробила, *нічого не втратила та очистилась від історичних плевел*» [203, с.56]. Факт визнання історичної ролі Малоросії говорить сам за себе, проте останнє зауваження свідчить про прагнення «вписати» її до «російського проекту».

Не менш категоричну оцінку Ріттіха отримали і поляки. Він заявив, що значна кількість поляків не визнають себе слов'янами. Наступний пасаж засвідчує прагнення Росії (яке озвучували ретранслятори напрямків державної політики) перебрати на себе місію «слов'янської визволительки»: «їх [поляків] не можливо визнати такими (тобто слов'янами). Наплив до них вірмен, потім татар, які отримали дворянство, далі євреїв, прийняття західноєвропейського соціального устрою, (неначебто він взірець досконалості), та нарешті, цей жахливий вплив панського католицизму, все це разом згубило у них слов'янський дух!» [203, с. 57]. Ріттіх, як бачимо, проводить несподівані паралелі щодо оцінки змісту віросповідань. Католицизм позиціонується як «панський», що дозволяє вибудувати логічний ланцюжок за Ріттіхом – православ'я – народна релігія.

Аналізуючи можливі шляхи здобуття слов'янської незалежності, як варіанти розглядає утворення федерації слов'янських земель, а також з'єднання всіх південно-західних слов'ян з Австрією. Однак єдино прийнятним Ріттіх вважає приєднання всіх слов'ян до Росії. Аргументуючи свою позицію, він наводить суто «наукові» докази» «Історичні приклади найкраще засвідчують (заздрість, злість, зрадництво), наскільки жахливим був би перший варіант, слов'янської конфедерації» [203, с. 334]. Щодо другого варіанту, стверджувалося, що «Росія має *невід'ємне право* на Галичину. Росія не могла б спокійно спостерігати подібний союз [під егідою Австрії, і тому, що інші стали б господарювати серед одноплемінних слов'ян, так і тому, що слов'ян північної смуги – чехів, моравів, словаків, угро-русів, поляків, лужичан та кашубів поглинуло б німецьке море. Лише Росія і за своїм сучасними політичним положенням, і за своєю історією може з'єднати в своєму лоні розірваний світ слов'янський» [203, с. 334].

Члени Російського географічного товариства долучалися і до створення віросповідальних атласів та альбомів із зображенням старожитностей різних регіонів імперії, їх діяльність особливо активізувалася після Січневого польського повстання 1863 р. Був підготовлений та переданий імператору Олександру II Атлас Волині із короткими описами для надання дозволу на друкування за державні кошти. Частина грошей спрямували на продовження «изысканий» руських старожитностей у всьому Західному краї. Однак, ймовірно за все, через двадцять років після останнього польського повстання, почуття потенційної небезпеки, яку несли в собі поляки, притупилося. У 1875 р. (незважаючи на безліч зібраних матеріалів) приймається рішення про призупинення видання. Проте, через декілька років, в умовах чергової реакційної хвилі, спричиненої вбивством Олександра II, у 1883 р. приймається рішення про поновлення видання. У його наступних час

тинах райони дослідження розширили за рахунок Холмщини та Підляшшя.

Свої уявлення про «споконвічні» та «історичні» території мали і представники українського руху. Наприкінці 70-х рр. М. Драгоманов у «Передньому слові до громади» запропонував власне визначення та окреслення територіальних меж українських земель. «Українська земля – там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люди з усіх наших україн» [453, с. 285]. Виділяючи територію «котру читач наш сам собі може навести на карті по тих місцях, що перелічимо далі», М. Драгоманов в своїй аргументації покликався на вже згадувані роботи [184, 203, 219]. Запропонований уявний кордон охоплював значні території від заходу до південного сходу, півдня та північних частин сучасної України (оскільки уявлені кордони окреслені детально, наведемо повністю доволі розлогу цитату): «На заході сонця трошки на південь від Білостока в Гродненській губернії в Російській імперії і трошки на схід сонця од Седльця в Царстві Польським... а далі в Цісарщині через Ярослав на захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а від того через гори Бескиди мало не до Пряшева в Угорщині, од нього аж до Ужгорода, Мукачева, Хуста.. до Чорногори, в тім кутку, де сходяться казенні межі Галицька й Буковинська і до Седмигородської. Тут починається південна межа нашої України: йде вона од Кірлібаби на Чернівці, й звідти недалеко знов входить в Російську імперію, йдучи на південь од Хотина далі через Сороки з добрим крюком під Більці в Бесарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшись трохи на захід аж до Дністрового лиману й до моря, до Білгороду, а звідти на захід понад морем аж до Дунайського гирла вузькою половою од Акерману в середину Бесарабщини, а на схід од Акерману морем до Перекопа, а потім по Арабатській косі під Феодосією та Керч, далі через пролив на Тамань, а звідти через Новоросійськ по південній межі землі козаків Війська Кубанського і далі мало не до великого коліна на Кубані. Східна межа нашої України піде, закручуючись, то на схід, то на захід повз Новочеркаськ в землі козаків донських, Слов'яносербськ в Катеринославщині, а далі на схід поза Богучари й Павловське в Воронежській губернії. Північна межа нашої України йде поза Павловським, через Коротоян в Курській губернії, на середину між Старим Оскалом і Обоянню, а звідти під Корочу, навкруг Суджі, вище Новгород-Сіверського та Городні в Чернігівщині, до Лоева на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до гирла Прип'ятського, а далі мало не скрізь р. Прип'яттю до Пінського в Мінській губернії, а там через Пружани в Гродн[енській] губернії під Білосток. Всього буде в цій межі землі більше 13 500 кв. миль. А наших людей в ній налічують в Росії 14 239 129 та в Австрії 3 032 000 (в Галичині 2 312 000, в Буковині – 200 000. В Угорщині – 520 000), всього більше 17 000 000» [453, с. 286].

Протягом тривалого часу в XIX ст., а також пізніше, у міжвоєнний період, значна частина українських діячів, особливо в умовах еміграції, услід за Драгомановим, вписували в національний простір і території Кубані та ту частину її населення, яка пов'язувалася із козацтвом, на що не в останню чер

гу впливала німецька картографічна традиція. Прихильниками подібного територіального уявлення були і М. Грушевський, а також його учень, відомий український географ С. Рудницький [90].

Таким чином, запропоновані підходи до ментального та реального картографування значною мірою відображали особливості різних етапів адаптації, вписування імперії протягом ХІХ ст. та позначалися на націотворчих процесах. Ігри з ментальними картами, за висловом О. Міллера, призводили до «спокуси ранжувати, нищівно узагальнювати, формувати образ іншого заради досягнення власних політичних завдань та задоволення власного, дуже часто поєднуваного із комплексом неповноцінності марнославства» [401, с. 5]. Процес ментального «картографування» збігався із новим етапом розвитку географічної картографії у першій половині ХІХ ст. Заданий «тон» досліджень початку століття позначався і на його наступних періодах. Військові, які долучалися до розширення територіальних меж імперії та збільшення протяжності її кордонів, мали відношення й до процесів картографування. Як свідчить наведена вище інформація, вони прямо та опосередковано впливали на формування уявлень про новоприєднанні (та не лише) території й особливості їх населення. Факт перебування на імперській службі позначався й на змісті досліджень, які відповідали завданням, що ставив перед ними «роботодавець». Визначення кордонів (поруч з державними і природних), дослідження етнічного складу населення тих чи інших регіонів, їх мовної специфіки, типового зовнішнього вигляду, використання різних ідентифікаційних маркерів щодо споріднених категорій населення, або ж навпаки – прагнення до уніфікації, все це знайшло відображення у численних атласах, картах та текстах, які супроводжували ці видання та демонстрували доволі оригінальні підходи та трактування. Одночасно, офіцери-картографи в своїх роботах із середини 80-х рр. ХІХ ст. починають обґрунтовувати та активно підтримувати ідею формування єдиної – російської нації східних слов'ян.

Творці українського «проекту», починаючи з кирило-мефодіївців, М. Драгоманова та їх наступників також включилися у процеси окреслення та визначення кордонів, пропонуючи варіанти власного бачення територій та геополітичної ролі майбутньої держави.

2.2. Традиціоналістські та автономістські «проекти» початку ХІХст. Протікання ідентифікаційних процесів у дворянському середовищі

У соціальних структурах континентальних імперій (Російської, Австрійської, Османської) початку століття домінуючу роль відігравали представники еліт (в тому числі і периферійних), які за різних обставин та умов (головною з яких виступало лояльне ставлення до влади та відповідної династії, що її уособлювала), визнавались «своїми». Головним критерієм цього визнання виступала станова єдність. Імперська політика кооперації з місцевими елітами, на якій останнім часом зосереджують свою увагу дослідники, зокрема А. Капеллер [274], передбачала виконання взаємовигідних функцій. Для імперського центру протягом століття гострою лишалася проблема освічених кадрів у всіх сферах життєдіяльності. Тому заповнення існуючих вакансій (в тому числі і найвищого рівня) представниками периферійних еліт стало звичною практикою. У випадку колишньої старшини, яка стала елементом нового дворянства, як слушно зауважив Я. Грицак, не існувало суперечностей між «малоросійським» та «великоросійським» патріотизмом [430, с. 27]. Підготовка та затвердження «Жалуваної грамоти дворянству» ще за часів Катерини II стало логічним кроком до встановлення та визначення правил гри з аристократією, в тому числі і периферійною. У випадку із старшинською елітою колишньої Гетьманщини, значна більшість представників цих родин доволі швидко асимілювалися та перетворилися на невід'ємну складову імперської аристократично-бюрократичної моделі. Зокрема, князь О. Безбородько став одним з найвпливовіших сановників кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття, всесильним сенатором при Катерині II та канцлером при Павлові I. Як зазначав З. Когут, для Безбородька Гетьманщина була країною минулого, яке можна плекати та описувати лише в історичних книжках [499, с. 83]. Однак його прагнення пов'язувалися із інтеграцією співвітчизників до імперського простору. Безбородько бачив Гетьманщину частиною Російської імперії, хоча і вважав її своєю рідною землею. Він поділяв думку, що українці є складовою частиною загальноросійської єдності.

Не менш впливовим чиновником був і В. Кочубей. Однак, на відмінну від О. Безбородька, він намагався повністю дистанціюватися від свого етнічного походження. З. Когут відніс О. Безбородька і В. Кочубея до групи української шляхти, яку назвав асиміляторами, оскільки імперія сприймалася ними як своя країна. Саме цим пояснюється і активна участь В. Кочубея у спробах Олександра I реформувати доволі неповоротку та недосконалу імперську управлінську систему. Молодий імператор створює Негласний комітет, основним завданням якого стала підготовка реформи управління. До складу комітету увійшли представники еліти різних регіонів імперії. Об'єднувало їх захоплення західноєвропейськими політичними ідеями та прагнення продемонструвати високу відданість імператору та обраному ним

шляху перетворень: граф П. Строганов, його двоюрідний брат М. Новосільцев, граф В. Кочубей та князь А. Чарторийський. В червні 1801 р. Негласний комітет розпочав роботу. Майже одразу В. Кочубей включив до своєї «команди» тоді ще маловідомого М. Сперанського. В цей час в Негласному комітеті йшла робота з перетворення заснованих ще Петром I колегій в міністерства. 8 вересня 1802 р. в Росії з'явилися вісім міністерств: військове, морське, іноземних справ, юстиції, внутрішніх справ, фінансів, комерції, народної освіти. Члени Негласного комітету були призначені на провідні посади у щойно створених міністерствах. В. Кочубей очолив Міністерство внутрішніх справ. Важливим критерієм професіоналізму, який дозволяв потрапити в царське оточення, була висококласна освіта. Система, запроваджена ще Петром I, та втілена в «Табелі про ранги» передбачала необхідність несення служби дворянами, просування кар'єрними сходами забезпечувало підвищення за рангом, та, відповідно, гарантувало отримання спадкового дворянства. За підтримки В. Кочубея, М. Сперанський на початку серпня 1809 г. підготував та опублікував Указ про нові правила отримання чинів за цивільну службу. Відповідно до указу, чин колезького асесора, який раніше можливо було отримати за вислугою років, тепер надавався лише тим чиновникам, які мали на руках свідоцтво про успішне закінчення курсу навчання в одному із російських університетів. Альтернативою цьому було складання іспитів за спеціальною програмою. Вона передбачала здійснення перевірки знань з таких дисциплін: російської мови, однієї з іноземних мов, природного, римського, державного та карного права, загальної та російської історії, державної економіки, фізики, географії та статистики Російської імперії. Чин колезького асесора відповідав 8-му класу «Табелі про ранги». Саме починаючи з цього класу та вище, чиновники отримували значні привілеї і високі оклади. 8-й ранг надавав право спадкового дворянства. Перспективи отримання подібних привілеїв були привабливими, вони відіграли не останню роль в прискоренні процесу акультурації (в окремих випадках і асиміляції) представників спадкової старшинської еліти. Справедливості заради потрібно відмітити, що проект так і лишився нереалізованим. Лише в правління Олександра III повернулися до ідеї модернізації системи ранжування. За цією системою, вже не восьмий, а дев'ятий ранг надавав право спадкового дворянства.

Повертаючись до постаті О. Безбородька, зазначимо, що його діяльність на відповідних посадах мала не останній вплив на окреслення та закріплення російських південних кордонів. У цьому випадку можемо говорити про причетність не лише до ментального, а безпосереднього конструювання простору. Він забезпечив успішність проведення переговорів в Яссах між Росією та Туреччиною, результатом яких стало підписання у 1791 р. угоди, у відповідності з якою до Російської імперії остаточно було приєднано Крим та Кубань, встановлені кордони уздовж р. Дністер [429]. У складі офіційних делегацій брав участь у переговорах та підписаннях оборонних угод з Австрією та Пруссією 1792 р.; Великою Британією 1794 р.,

а також у дипломатичних переговорах під час третього поділу Речі Посполитої 1795 р. Цікаво, що разом із чисельними нагородами, орденами він отримував маєтки та душі, як правило, в Малоросії. Такий підхід, скоріше за все, не був випадковим. Знаковою для російського чиновника найвищого рангу залишалася причетність до «іншого» культурного поля, про що свідчить і факт формування О. Безбородьком повного списку гетьманів, генеральних суддів і підскарбіїв, генеральних осавулів, писарів, хорунжих, а також полковників дев'яти українських полків, які становили гетьманське військо. Складання подібного реєстру, серед іншого, могло переслідувати і таку мету – офіційно затверджений список в ідеалі спрощував процес визнання дворянства, мінімізуючи кількість необхідних для підтвердження документів. Виходячи з того, що одним із ключових посилів «Історії русів» (першого політичного трактату окресленої доби, який мав помітний вплив на поживлення українського суспільного та громадського життя), було обґрунтування претензій козацько-старшинської політичної еліти на владу та привілеї, ймовірність авторства О. Безбородька є достатньо високою, хоча кількість претендентів на цю роль і надалі залишається значною.

Уявлення та бачення шляхів вибудовування майбутніх стосунків між імперією та українцями отримували відмінні форми, що знаходило вираз у різних поведінкових та свідомісних установах. Втягнення козацької старшинської еліти в імперську орбіту не суперечило загальним тенденціям, властивим для тогочасних династійно-імперських систем, які потребували опори та підтримки у віддалених від метрополії територіях, традиційно уособлюваними з поняттям імперських «окраїн». Стереотипним сприйняттям аристократії на початку ХІХ ст. стає її універсальний-надетнічний характер. Так, О. Толочко наводить поширену в той час точку зору, представлену князем Долгоруким та російським мандрівником й послідовником Руссо, О. Левшиним. На їх думку, сутністю освічених класів виступав космополітизм, тому принципівих відмінностей від провінції до провінції між ними не могло існувати за визначенням. О. Толочко наводить оцінку цього явища, запропоновану О. Левшиним: «дворянство, составляющее отличительную часть людей, не может нам дать понятия о нравах и обыкновениях той страны, которую мы наблюдаем. Обычаи оно не свойственны всем состояниям; нравственность оно не есть нравственность всеобщая; образование оно не составляет образования народного» [646, с. 299].

Кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. позначений діяльністю представників відомих українських родів, переважна більшість яких посідали не останні місця в імперській владній ієрархії. Водночас існував і напрямок, відомий як автономістській. Його лідером вважався Г. Полетика, який репрезентував опозиційний осередок в середовищі старшини. Наявністю у старшинському середовищі подібних настроїв, за припущенням Г. Касьянова, пов'язувалася із прагненням зберегти станові привілеї та територіальні особливості самоврядування. «Навіть більше ... цей варіант (1767 р.) «автономізму» скоріше був пов'язаний саме з прагненням вмонтуватися в імперську

ієрархію, щоб здобути максимум прав та привілеїв, а не з «сепаратизмом» і боротьбою за права «нації» [491, с. 291]. Проте, основним змістом автономізму проголошувалося «відстоювання історичних прав козацької старшини не з матеріальних, а з моральних міркувань» [430, с. 26]. Ліквідація останків автономного ладу Гетьманщини, встановлення нових «правил гри», запроваджених Катериною II та її «Жалуваною грамотою дворянству» (1785р.), безумовно позначилася на змісті діяльності, серед іншого і генеалогічно-історичного характеру. Не варто забувати при цьому, що переважна більшість представників колишніх старшинських родин, серед яких і ті, кого традиційно пов'язують із автономістським рухом кінця XVIII – поч. XIX ст., поєднували цю діяльність із виконанням бюрократично-управлінських функцій в імперській системі. Зокрема, крім вже згадуваних О. Безбородька, Василя та Григорія Полетик, Я. Марковича, В. Ломіковського, до цієї групи варто віднести В. Рубана, Ф. Томанського, О. Рігельмана, О. Шафонського, М. Антоновського, А. Чепу. Серед них були колекціонери (О. Безбородько, А. Чепу), що знаходили та зберігали пам'ятки української історії, також і ті, хто намагалися готувати до друку та публікувати старовинні документи (В. Рубан [612], О. Шафонський [675]), фольклорні матеріали. Частина (зокрема, О. Рігельман [605] та Я. Маркович [556]) опрацьовували матеріали та здійснювали спроби подання синтетичних оглядів українського минулого. Як прийнято вважати в сучасній українській історіографії, політичні настрої автономістів найкраще відбито у трактаті «Історія русів». Цей твір, як і його автор(и) (хоча і з певними умовностями), можемо віднести до джерел, які окреслили початок націотворчого процесу модерної доби. Заслуга невідомого автора (або авторів), в першу чергу полягала в тому, що було здійснено перший принциповий крок – запропоновано відмінну від польської та російської історичну схему, в якій заявлялися права на її окремішність. «Відомо ж бо з історії, що народ сей з найдавніших давен був у землі своїй самостійним, і самодержавним під управлінням власних князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями і війнами. Але перше нашестя і спустошення татарське з ханом своїм Батиєм завело його в протекцію Литовську. А після – і до злуки із Польщею. Тую злуку зруйнували самі поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, а свободу і вільність народну поновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрості та мужності; і він, ставши у первісній своїй точці самовладдя, міг жити без допомоги чужої. Але, видно, провидіння Боже, яке влаштовує справи людські завжди на краще, вибрало злуку його з народом єдиновірним і єдиноплемянним за доброю та взаємною волею і згодою невимушеною» [743, с. 184].

Ключова теза трактату зводилася до того, що Українська Русь та малоросійський народ мали природне, моральне та історичне право на власний політичний розвиток. Його автор(и) демонстрували схильність до договірної теорії походження держави, наполягаючи на тому, що Україну ніхто та ніколи не завойовував, вона вступала в різноманітні угоди спочатку з

Литвою, пізніше із Польщею, та врешті із Московією. Найважливішим в цьому процесі виступав чинник доброї волі. «Вплив «Історії русів» на українське суспільство модерної доби важко переоцінити. Її апологія українців швидко переросла в міф, який став основою для розвитку української національної свідомості, зверненні назад у майбутнє» [743, с.300].

Серед численних претендентів на авторство «Історії русів» доволі часто згадуються представники козацько-старшинської родини Полетик – батька та сина Григорія Андрійовича та Василя Григоровича. Цьому, не в останню чергу, сприяла передмова до книги, в якій йшлося про передачу Григорію Полетиці Літопису, або ж історії. «Пан Полетика, звіривши її з багатьма іншими літописами малоросійськими і знайшовши її од них найліпшою, завжди дотримувався її у довідках і писаннях по комісії. І так ся історія, пройшовши скільки умів видатних, здається, мусить буди достовірною» [743, с. 34].

Василь Полетика навчався у Віленському університеті. Цей новий навчальний заклад, який відкрився у 1782 р. до Листопадового польського повстання 1830–1831 рр., залишався інтелектуальним центром західного регіону Російської імперії, впливи якого поширювалися і на Правобережжя. Дбаючи про освіту й виховання своїх синів, Г. Полетика водночас прагнув зміцнити соціальне становище сім'ї шляхом отримання грамот на дворянство. Оскільки типовим початком кар'єрного злету в умовах Російської імперії була військова служба, саме в цьому напрямку скеровував і Василя. Ще під час навчання у Вільно В. Полетика фактично перебував на військовій службі у герцога Вюртембергського в чині капітана. Але навчання було перерване передчасною смертю батька у листопаді 1784 р. У грудні 1786 р. Василь приступив до військової служби у чині поручика. Однак, уже у травні 1790 р. вийшов у відставку в чині майора. Пізніше, у 1802 р. та 1805–1812 рр. обирався маршалком дворянства Роменського повіту Полтавської губернії, дбав про розвиток шкільництва й освіти. Першим офіційним виходом В. Г. Полетика на громадську арену слід вважати його участь у губернських та повітових зібраннях 1801 р. [751]. На цей час припадають його спроби сформулювати власне бачення бажаного політичного устрою краю. Цій проблемі була присвячена промова, проголошена під час одного із зібрань. До наших днів дійшли листи ділового характеру, звернені до малоросійських генерал-губернаторів та інших посадовців, написані В. Г. Полетикою у різні часи. Його «Записка о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства» [758] була покладена в основу прохання української депутації під час коронації Олександра I повернути Україні її права й вольності. Він, як і його батько, збирав матеріали до історії України і мав намір її написати й видати. Та здійснити цей намір він не встиг через важку хворобу. Василь Полетика помер улітку 1845 р. та похований біля церкви святителя Миколая, збудованої ще його дідом, поряд із могилою дружини. Над похованням – високий земляний насип і чавунна плита

із складеною ним самим епітафією: «Отечество, возри! Здесь сын твой погребен. Любя тебя он жил. В сем гробе теперь он» [758].

Іншим ймовірним претендентом на авторство «Історії русів» доволі часто називають Андріяна Чепу. Як вже зазначалося, він вважається одним із найбільших колекціонерів документів гетьманського та більш ранніх періодів. А. Чепу з юнацьких років почав займатися збиранням етнографічних та фольклорних матеріалів, про що свідчить опублікований у «Київській старовині» [343] рукопис замовлянь і народних рецептів, зібраний ним у 1776 р. У період, на який припадає видання найбільшої кількості грамот на підтвердження старшинського походження, а саме у 1779–1789рр., служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора П.Рум'янцева, який власне і відповідав за надання цих підтверджень. Коли 1779 р. Рум'янцев взяв Чепу на службу «по гражданской части», останній мав ґрунтовну освіту й досвід етнографа, чого вимагала служба у відомстві, причетному до роботи із історичними документами [775]. У 1779 р. Федір Туманський, відомий видавець «Российского магазина», передав Рум'янцеву проект всебічного вивчення Малоросії. Обраний кореспондентом Академії наук, Туманський просив графа через підлеглих йому осіб зібрати дані про Малоросію, (стародавні літописи, забобони, прикмети, весільні обряди та ін. Чепу, крім основних службових обов'язків, мав доручення збирати дані за програмою Туманського, і як людина, що мала знання, досвід і потяг до такої роботи, став цінним поповненням Малоросійської канцелярії. Саме в цей період А. Чепу формує свою історичну колекцію раритетів.

Матеріали колекції А. Чепи використовували дослідники початку ХІХст. : М. Берлінський, Д. Бантиш-Каменський, Я. Маркович. Сам А. Чепу так і не зміг видати збірник матеріалів з історії. На думку дослідників, переважна більшість зібраних ним документів втрачена. У 1795 р. він передав свою колекцію документів Я. Марковичу. У 1798 р. було видано першу, та, на жаль, останню частину «Записок о Малоросии, ея жителях и произведениях». З цього моменту, з невідомих причин Я. Маркович припиняє роботу над матеріалами, а 1804 р., за нез'ясованих обставин, помирає. Повернути свої документи у повному обсязі А. Чепу вже так і не зміг [775].

Повернення із небуття постаті В. Капніста припадає на період активного включення інтелектуалів у творення модерного національного проекту. Факти які б підтверджували тяглість державницьких традицій, цілком вписувалося у логіку формування національного міфу, на який мав спиратися, серед іншого, і національний проект. Від 90-х рр. ХІХ ст. постать та місія Капніста (реальність якої підтверджена неодноразово вже видрукуваними архівними документами), стали періодично збурювати історичне середовище. Зі значною перервою у часі ця зацікавленість поновилася лише в 90-х рр. ХХ ст., проте пов'язувалася фактично із тими ж завданнями, які стояли перед українськими діячами століття тому.

О. Оглоблін [758] згадував про прочитаний на засіданні Польського історичного товариства у Львові Б. Дембінським (у 1907 р. він обіймав посаду ректора Львівського університету) 7 грудня 1895 р. реферат, побудований на джерелах прусського державного таємного архіву в Берліні. Доповідь стосувалася зв'язків українських автономістів з пруським урядом наприкінці XVIII ст. Як зазначав О. Оглоблін, саме в цій статті подавалися докладні відомості про місію В. Капніста та його переговори з пруським урядом. Ґрунтовне історіографічне дослідження питання місії В. Капніста запропонував відомий львівський історик Я. Дашкевич [738]. Він доводив, що до ідеї реставрації гетьманства Капніст підходив тверезо та реалістично, підтвердженням чому слугував «Проект утворення або відновлення скасованого козацького війська». Варто відзначити, що частково цей проект був реалізований під час російсько-французької війни 1812 р. Взагалі, ідею відродження, відновлення козацьких полків, як підтвердження поваги до історичного минулого українців, періодично, правда виключно для розв'язання суто прагматичних цілей в конкретній історичній ситуації (війна 1812 р., Кримська війна, Листопадове 1830–1831 рр. та Січневе 1863–1864 рр. польські повстання) використовувалися то російською владою, то представниками польського конспіративного руху, про що буде мова далі. Архівний документ, який підтверджує існування проекту В. Капніста відомий під назвою «Мнение графа А. А. Безбородко на проект Капниста «Положение на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков в начале 1788 года» [738]. Наведена дата дозволяє припускати, що поява проекту пов'язувалася із подіями Російсько-турецької війни. Щодо берлінської місії В. Капніста, та кола автономістів, погляди яких він репрезентував, як і раніше, залишається багато відкритих питань, проте в контексті нашої теми, головним є доведений факт існування подібного проекту та пошуків можливостей його реалізації.

У 1797 р. у Санкт-Петербурзі було створено Геральдичну комісію, на яку покладалися обов'язки розгляду справ із затвердження або відхилення надання дворянських титулів. На початку XIX ст. вона відмовилася визнавати колишню службу в гетьманських інституціях як достатню підставу для надання дворянського титулу. Поява подібного рішення викликала негативну реакцію та призвела до створення групи, члени якої називали себе «патріотами рідного краю» [430, с. 26]. Її діяльність зводилася до збору документів, грамот, які б підтверджували правомірність претензій на отримання дворянського звання.

Оцінюючи роль відомих представників колишньої козацької старшини у націотворчих процесах, представник міжвоєнної історіографії М. Андрусак, називав їх істориками. Він підкреслював: «працювали ці історики як дослідники минулого так і вихователі суспільності, пам'ятаючи добре на обов'язок, який тяжить на них, як на знавцях історичної традиції, що без сумніву, є рішучим чинником при збереженні народної окремішності» [124,

арк. 1–2]. М. Андрусак, фактично, відносив О. Безбородька, В. Рубана, Ф. Томанського, О. Рігельмана, О. Шафонського, М. Антоновського, А. Чепи, В. і Г. Полетик, Я. Марковича, В. Ломіковського до так званих «традиціоналістів», які, як він стверджував цікавилися «українською історичною традицією в часі знесення останків автономного ладу на Україні» [124, арк. 2]. На думку вченого, саме це зацікавлення та практична діяльність, а не вплив європейських ідей романтизму й «народності» значно більшою мірою вплинуло на подальший розвиток національний процесів.

Зародження національних ідей з кінця XVIII ст. безпосередньо пов'язане із представниками вищих соціальних прошарків. В контексті першої половини XIX ст. правомірно стверджувати про наявність певних свідомісних національних елементів лише в елітарному середовищі, в українському контексті – старшинському. Малоросійська ідентичність, обрана більшістю колишньої старшини, дозволяла демонструвати цілковиту лояльність та відданість російському престолу. Існує думка, що намагання колишньої старшини примирити в собі відданість Малоросії та загальноросійській лояльності, певною мірою підготували ґрунт для розвитку слов'янофільства [631, с. 202].

Значна кількість сучасних дослідників, серед яких в першу чергу, Р. Магочій, А. Каппелер, О. Міллер, В. Кравченко, М. фон Хаген, переконані у тому, що місцева малоросійська ідентичність вважалася прийнятним і навіть бажаним доповненням до консервативної ідеологемі Російської імперії, сформульованої М. Устряловим, який вважався офіційним істориком імперії, та міністром народної освіти графом С. Уваровим у 1833 р. у вигляді відомої тріади «самодержавство, православ'я, народність». Остання складова, як тоді виглядало, була нижчим ступенем соціокультурної системи, яка визнавала ієрархію різних лояльностей та ідентичностей, що взаємно доповнювали одна одну.

В долях представників колишньої козацької старшини відобразилися найбільш типові риси людей, які обрали династійну лояльність. Однак вони, як і більшість чиновників, вчених, літераторів не втрачали відчуття причетності до «іншого» культурного поля, яке в Російській імперії (особливо в першій половині століття) не сприймалося як «чуже». Саме цим, на нашу думку пояснюється відсутність значної популярності автономістських ідей у старшинському середовищі. Існування стійкого кола прибічників так званого «традиціоналізму», який знаходив прояв у культурно-етнографічній площині лише підтверджував їх лояльність імперії.

2.3. Польська та полонізована шляхта: пошуки власного «я» в імперських умовах

Польська та полонізована шляхта Правобережної України представляла найчисленніший прошарок дворянства Російської імперії. За короткий історичний період від моменту приєднання Правобережних українських, білоруських та литовських земель до складу імперії, поляки не могли втратити ознаки власної «польськості», що традиційно проявлялася у відвертій гоноровості, збереженні мови, католицького віросповідання. Шляхта вважала себе належною до історичної нації, наділеною свого часу привілеями та громадянськими правами. Парадоксальність ситуації полягала у тому, що належність до вищого соціального стану та гарантовані привілеї (насамперед, неоподаткування) не відповідали статусу зубожілої малоземельної та доволі часто, безземельної шляхти. Подібна невідповідність породжувала додаткові проблеми як у стосунках з місцевим селянством, так із владою. Фактор станової єдності представників влади та місцевих землевласників, частково (у відношенні до найбільш заможних та лояльних до імперії – цілком) знімав напруження у стосунках між ними. Більше того, доволі часто вони перетворювалися на союзників, навіть у боротьбі проти менш забезпечених одноплемінників, а особливо, у ставленні до селян, серед яких були і поляки (етнічний критерій у цьому випадку заступав місце соціального).

Як вже зазначалося, перша половина XIX ст. насамперед позначена чітким стратифікаційним поділом суспільства, в якому станова єдність визначала характер політичних та соціальних стосунків, усуваючи етнічну компоненту на другий план. В цьому сенсі досягнення порозуміння між представниками найзаможніших (магнатський) польських родин та представниками російської влади, стало ще однією невід'ємною ознакою досліджуваного періоду. Такий стан речей загалом зберігався протягом усього «довгого» XIX століття. Парадоксальним чином це поєднувалося із систематичною (починаючи з 1863 р.) та цілеспрямованою боротьбою влади із польським домінуванням на західних околицях імперії, але своїм вістря вона спрямовувалася проти умовно «середньої» верстви, представники якої несли в собі найбільшу загрозу для режиму. Яскравим підтвердженням цієї тези став конфлікт, який у 1911 р. (тобто майже через 50 років після Січневого польського повстання 1863 р.) розгорівся в стінах російської думи з приводу запровадження земств на території Південно- та Північно-західних губерній. Законопроект про земства викликав бурхливу реакцію представників правих політичних сил парламенту, при цьому наскільки значну, що призвів до так званої міністерської кризи у березні 1911 р. Річ у тім, що законопроект значно зменшував вплив великих землевласників (які, як і раніше, були представлені поляками) та збільшував права дрібних (які були представлені, в свою чергу, крім поляків – росіянами, українцями та

білорусами). Враховуючи, що частка поляків в цих губерніях складала від 1 до 3,4 %, законопроект мав демократичне наповнення. Проти його прийняття виступали як представники лівих, так і правих сил. Лідер правих, П.Дурново, писав царю про те, що: «Проект порушує імперській принцип рівності, обмежує у правах польське консервативне дворянство на користь російської «напівінтелігенції», створює зменшенням майнового цензу прецедент для інших губерній» [611, с. 185].

В період правління Олександра I, який слідом за своєю бабусею Катериною II, позиціонував себе як освічений монарх, стосунки із представниками польської шляхти характеризувалися цілковитою лояльністю. Імператор та його найближче оточення, в якому протягом певного часу першу скрипку відігравав А. Чарторийський, усвідомлювали недопустимість різких рухів по відношенню до польського дворянства. У цьому випадку «спрацьовувала» як станова єдність, так і необхідність спиратися на підтримку місцевої, периферійної еліти (в переважній більшості польської або полонізованої). Саме ці фактори пояснюють цілком спокійне ставлення влади до спроб «державотворчого» будівництва на мікро-рівні. Однією із найбільш ексцентричних фігур Поділля початку століття був граф Ігнацій Мархоцький. В своєму маєтку Минківцях Ушицького повіту Подільської губернії, І. Мархоцький створив міні-державу, відому під назвою Минковецької [728]. Він спробував втілити в життя ідею міста-держави, подібного грецькому полісу, заснованого на основі свободи, законності та просвітництва. Функціонування «держави» ґрунтувалося на міксі ідей із творів античних авторів, французьких енциклопедистів, свідченнях із Римського права та постанов польського Чотирирічного (1788–1792 рр.) Сейму.

Одночасно із включенням Подолії до складу Російської імперії у 1793р., він наказав встановити прикордонні стовпи та знаки, які відділяли землі Минковецької держави від навколишніх земель. На прикордонних стовпах розмістили напис: «Кордон панства минковецького та панства російського» [610, с. 142]. Ця «державка» проіснувала 32 роки! Мархоцький запровадив власні асигнації та міліцію. Він вважав себе патріархом, батьком своїх кріпаків, для яких друкував у власній типографії особливі правила життєвої моралі та господарських турбот. Будучи католиком, одночасно проповідував поганський культ богині Церери та влаштовував на її честь гучні свята. Головним законодавчим актом Мархоцького стало «Право міста Минківці» (1791). Документ розпочинався із прославлень, які були покликані приносити користь мешканцям, сприяти розвитку мистецтв, ремесел та торгівлі [336, с. 307]. Відповідно до запровадженого законодавства, власник міста відмовився від будь-яких зборів із міщан, за винятком поміркованого та постійного чиншу на землю (!). Останнє положення засвідчує специфічність міщанського статусу в умовах подібних приватних містечок. За логікою власника, до категорії «міщан» потрапили також всі селяни-кріпаки. Це автоматично призвело до фактичної відміни кріпосного права. Панщина

замінювалася поміркованим чиншем за землю, а кругова порука – відповідальністю кожного перед законом. Наступним кроком стала заборона (під загрозою штрафу) називати селянина мужиком, хлопом, хамом [336, с. 308]. Він дарував міщанам свободи торгівлі, промислів та будівництва. Для забезпечення міського самоврядування заснував магістрат із виборними членами (єдиною умовою вибору голови магістрату та писаря була їх грамотність).

Польська компонента залишалася невід’ємною складовою в економічній сфері Правобережжя протягом всього XIX ст. Підтверджує цю тезу в першу чергу, паралельний обіг російських рублів та польських злотих практично до грошової реформи С. Вітте 1893–1897 рр. [392, с. 32]. Це досить цікавий феномен – збереження грошової одиниці держави, що не існує номінально, лише частина якої мала умовну автономію. Росія в першій половині XIX ст. значно відставала від своєї колишньої сусідки в питаннях розвитку дієвої та розгалуженої кредитно-грошової та банківської систем. Спроби запровадити казенні кредитні установи ще в часи Єлизавети та Катерини II були невдалими. Одними із перших на початку XIX ст., а саме у 1825 р. на Волині почали функціонувати представництва Земського кредитного товариства Царства Польського. Його було засновано цього ж року у Варшаві Ксаверієм Друцьким-Любецьким. Саме з появою товариства пов’язували активізацію розвитку аграрних промислів [442, с. 59]. Позики надавалися злотими, ними ж здійснювалася і переважна більшість інших операцій та розрахунків. Однак, всі виплати до російської казни здійснювалися рублями. На побутовому ж рівні в обігу залишалася більш звична грошова одиниця. Один із численних епізодів життя єврейської громади містечка Червоного Житомирського повіту Волинської губернії, якнайкраще відображає цю специфіку [44]. До моменту руйнації кагальної системи функціонування єврейських громад, всі справи, які носили ознаки кримінальних, розглядалися судом кагального єврейського товариства. Одна із подібних справ стосувалася звинувачень у хабарництві, які висунув на адресу ротмана Житомирського міського магістрату Тафта представник єврейської громади Ш. Поляк. Справа, що розглядалася протягом п’яти років, так і лишилася незавершеною, оскільки для звинувачень у хабарництві (у будь-які часи) складно підвести доказову базу. Однак нас цікавлять у цьому конкретному випадку не юридична, а економічна компонента справи. За наказом вотчинного власника маєтку графа Грохольського та на прохання самих євреїв, економія, відповідно до розкладки, утримувала з євреїв несплачені за першу половину 1835 р. податки. Ймовірніше за все, суми які сплачувалися, не задовольняли керівництво, у зв’язку із чим до містечка прибув ротман житомирського магістрату для підготовки нової розкладки. Він перебував у Червоному протягом восьми днів, однак не залишив підготовлений варіант зі змінами, а надіслав його пізніше, після повернення до Житомира. Врешті, надіслана сума для сплати склала 400 російських рублів асигнаціями, які з часом і були надіслані до повітового казначейства. Всі витрати та розрахунки, про які

згадується у справі, здійснювалися у злотих та грошах. Зокрема, винаймання в Бердичеві кагальним підводи – 20 грошей, виплати ротману для підготовки розкладочного реєстру на податки – 74 злотих та 10 грошей (у справі зазначається, що названа сума відповідала 10 російським рублям). На утримання ротмана на час його перебування у містечку – 19 злотих. 11 злотих було витрачено за послуги пекарю, який «ваяв» свічку осінню для рекрутів» [44].

У 1828 р. на Правобережжі розпочав свою діяльність Польський банк. Він видавав позики землевласникам під заставу хліба, цукру, бавовни, льону та іншої сільгосппродукції за умов збереження їх в спеціальних сховищах, які належали банку. В Бердичеві (в той час Київської губернії), філія діяла до 1847 р. Київським, Подільським та Волинським губернатором були розроблені вказівки для губернських правлінь «про отримання боргів агентства Польського банку в Бердичеві Київської губернії у зв'язку з його ліквідацією» [43, арк. 23–26]. Відділення банку функціонувало і в Новоград-Волинському, в 50-х рр. ХІХ ст., його керівником був поляк, надвірний радник С. Радинський [43, арк. 26]. Напередодні селянської реформи цей підрозділ також перестав функціонувати. Ліквідація агенцій Польського банку пов'язувалася із черговою хвилею боротьби проти польських впливів на Правобережній Україні. До того ж, саме на середину століття були розроблені нові загальноімперські проекти вдосконалення кредитної системи, в яких Польському банку відводилася підпорядкована роль. Російські чиновники були переконані в тому, що в цьому закладі сконцентровані значні капітали регіону, чим гіпотетично могли скористатися поляки, готуючи нові повстання. Але, оскільки питання задоволення так званого «кредитного голоду» лишалося відкритим, ліквідація відділень вважалася недоречним. З моменту відкриття у 1860 р. російського Державного банку та створення розгалуженої системи його філій, Польський перетворився на один із його структурних підрозділів.

Найбільш відомим проектом Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Д. Бібікова в 40-х рр. ХІХ ст. стала «Інвентарна реформа» (відома й під назвою «Інвентарні правила»). Формально, основною метою її здійснення проголошувалася боротьба проти непомірного економічного утиску селян з боку польських поміщиків. Були здійснені спроби систематизації, класифікації та впорядкування селянських повинностей з метою їх обмеження. В дійсності, головними завданнями «Правил» були, по-перше, скорочення кількості неоподаткованого стану, що складалося не лише із магнатів, заможних землевласників, але й із бідної та іноді і цілком злиденної польської та полонізованої шляхти. По-друге, влада намагалася продемонструвати місцевим селянам принципову різницю між «добрим (своїм) царем «Всея Русі», втіленням якого на місцях виступала влада в особі генерал-губернатора та чиновників, та «злим» (чужим) поляком поміщиком.

Як не дивно, реформа мала певні позитивні наслідки для селян. Насамперед, це стосувалося спроби систематизувати повинності з метою їх скорочення та регламентації кількості відробіткових днів. В результаті її проведення найбільш постраждала незаможна польська шляхта, представники якої не спромоглися довести документально належність до шляхетського стану. Однак разом зі зміною губернатора закінчилася і фаза активної реалізації реформи. З приходом на посаду князя І. Васильчикова, нововведення, започатковані Д. Бібіковим, фактично були згорнуті.

Економічні реалії другої половини століття спричинили пожвавлення та поглиблення товарно-грошових відносин. Характерною рисою господарств в українських губерніях була значна взаємозалежність промисловості від сільського господарства, оскільки переважна більшість міні-підприємств (гуральні, водяні та вітряні млини, суконні, чавуноплавильні мануфактури та ін. заклади) виникали у маєтках великих землевласників. Більшість сезонних робітників складали селяни. Вирощування та переробка цукрових буряків в другій половині століття перетворилося на одну із галузей спеціалізації частини губерній Лівобережжя та Правобережжя. Не лише поміщики реагували на запити ринку, будуючи нові цукрові заводи та вдосконалюючи виробництво. Поступово ринкова «лихоманка» охоплювала найбільш підприємливих селян. Вони почали засівати частину своїх наділів цукровим буряком та збувати його місцевим заводам. Найбільш підприємливі, зокрема, представники родин Яхненків та Симиренка, долучилися і до розвитку мережі цукрових заводів на Лівобережжі, про що мова піде в наступних розділах.

У маєтках відомих польських та полонізованих магнатів Потоцьких, Браницьких, Сангушків, Іллінських, Чарторийських знайшли своє втілення ідея сполучення сільського господарства з промисловістю, в першу чергу, з обробною. Волинським магнатам князям Сангушкам належить особливе місце у розвитку економіки регіону в цілому, та зокрема, у пожвавленні кредитних послуг.

Після Січневого польського повстання 1863–1864 рр. взаємини між російською владою та поляками ускладнюються, проте, з кінця 70–поч. 80-х рр. в імперії відчувається певна лібералізація внутрішньої політики, що знаходило відображення і в пожвавленні економічної діяльності польських землевласників. У цей період активізується діяльність зі створення ощадно-позичкових кас, в чому відчувалися загальноєвропейські «віяння», пов'язанні із успіхами Райфезенівських та Шульче-Делічевських товариств [392, с. 36]. На Правобережжі одночасно зі створенням організацій з'являються офіційні інструкції щодо встановлення контролю над ощадно-позичковими товариствами та необхідності усунення від участі у їх роботі римо-католицького духівництва. Всі позичкові товариства підпадали під контроль місцевих мирових посередників, які повинні були здійснювати ревізії від 2-х до 3-х разів на рік. На них покладалися обов'язки з перевірки правомірності видачі позик, порядку черговості, збереження наявних капіталів в готівці та

білетах, щомісячних перевірок та ін. Російська православна церква не лишалася осторонь контролю за діяльністю названих установ, більше того, частина вищих церковних сановників брали безпосередню участь у діяльності позичкових та ощадних товариств.

Аналіз функціонування однієї із позичкових організацій, засновниками якої виступали поляки, дозволяє відтворити найбільш характерні ознаки подібної активізації. У Вінниці більше десяти років, з 1880 р. до 1891 р. успішно функціонувала польська ощадно-позичкова каса [50, 28 арк.]. Організатори отримали дозвіл на створення 7 серпня 1880 р., а 15 листопада 1880 р. каса розпочала свою діяльність. Структура об'єднувала в своїх лавах представників різних соціальних станів та прошарків: священнослужителі – всього (1883 р.) – 11, поміщики-землевласники – 59, орендні власники помість – 19, домовласники – 63 (1 розряду), міщани-землероби (вотчинне володіння садибами та передміськими угіддями) – 487, міщани-ремісники – 41 (осілих землевласників 2-го розряду), селян-землевласників (вотчинних власників вільних угідь та земель, крім викупних наділів) – 24. Селян на звичайних викупних наділах – 980, осіб різних професій та посад – 47, ремісників неосілих та слуг (мовою оригіналу – «служителей») – 24. Всього – 1755. За освітою – із вищих та середніх навчальних закладів – 169, грамотних – 141. Неграмотних – 1445 [50, арк. 21].

Головою та засновником установи був польський землевласник граф С. Грохольський. Інший подільський землевласник – К. Падловський, протягом всього часу існування каси залишався її розпорядником. До складу ради входили ще 11 поляків-землевласників а також купець, німець за походженням, одружений на польці. Помічник керівника Подільського Губернського жандармського управління у Вінницькому повіті за вимогою керівництва надав звіт про діяльність товариства. Документ з'явився «завдяки» особливому зацікавленню з боку генерал-губернатора краю особою керівника організації – С. Грохольського. Оцінка змісту та характеру діяльності, як і в більшості подібних жандармських звітах та аналітичних записках, досить непослідовна та суперечлива. Пояснити це досить просто – організація протягом тривалого часу приносила відчутну користь значній кількості місцевих мешканців, насамперед, українським селянам, які в російській офіційній традиції називалися «русскими». Повністю відкинути цей факт, який до того ж був підкріплений щорічними звітами, що публікувались окремими брошурами та надходили до установ російського державного банку, російські чиновники не могли. З іншого боку, представник влади в краї повинен був проявляти державну «пильність».

Як зазначалося у жандармських документах, «в місцевості, де дрібну позику надавали лише євреї-лихварі, за великі відсотки, товариство, яке видає позики своїм членам, за відносно невеликі відсотки (9 % за сто в рік), вбачається закладом надзвичайно корисним» [50, арк. 4]. Оскільки діяльність організації була прозорою, заперечити щось проти сухих, але промовистих цифр було складно. В одному із звітів наголошувалося що позиками

користувався виключно «трудовий люд», в переважній більшості селяни, дрібні міщани – хлібороби, ремісники, та, нарешті, в незначній кількості, представники інших станів (в документах зазначені шість осіб «із православного духівництва, землевласники із дворян, землевласники із селян, міські власники, та державний службовець» [50, арк. 5].

Традиційно, метою отримання позик виступали такі потреби: купівля худоби, розрахунки із лихварями (наявність такої статті засвідчує збереження постійного «голоду» на оборотні кошти), сільськогосподарські будівлі, облаштування нових садиб внаслідок розділу родин, отримання в оренду дрібних земельних ділянок, кошти для будівництва шкіл та церков (не менш цікава стаття, оскільки йшлося про православні, а не католицькі храми та російські школи). Значна частина позик використовувалася селянами для внесення задатку під час купівлі поміщицької землі та облаштування господарств, розмір яких у зв'язку з цим автоматично збільшувався [50, арк. 6].

У звітних документах товариства наголошувалося, що майно селян жодного разу не виставлялось на аукціон через борги. Під таку процедуру лише одного разу підпала міщанська садиба через значні борги лихварям. Одним із напрямків діяльності каси став збір коштів для підтримки тих господарств, що постраждали від неврожаїв [50, арк. 8]. Три поспіль посушливі роки в окремих губерніях Російської імперії призвели до голоду 1882 р. Пожертви, які вносили члени товариства, передавалися в Казначейство, цими коштами розпоряджався Подільський губернатор. Також 2% від чистого прибутку передавалася в особливий комітет спадкоємця цесаревича. У звітах знайшла відображення і динаміка розвитку організації. Якщо в перший рік існування кількість членів складала лише 78 чоловік, то через десять років ця цифра збільшилася в 35 раз, досягнувши показника в 2762 членів [50, арк. 9]. Аргументи економічної доцільності видавалися за слабкими на тлі невідповідності «загальнодержавним» інтересам. Жандармський чиновник підготував донесення, яке ґрунтувалося на його особистих враженнях та спостереженнях. Хоча в документі і міститься визнання факту допомоги товариства «бідному класу» місцевого населення, та реалізації проголошеної у статуті економічної мети, майже одразу визнавалася шкідливість організації «для дела обрусения» краю. На думку дописувача, факт сепаратистських прагнень місцевої польської шляхти був незаперечним. Засновників каси він охарактеризував як «поляків-фанатиків», що одночасно є багатими магнатами. Аргументація будувалася на тому, що селяни мають «нерозвинутий» розум, в зв'язку із чим, повністю підпадали під вплив пана та польської мови. Хоча жодних доказів співробітництва з будь-якими організаціями не наводилося, однак було здійснено припущення, що засновники могли фінансувати такі «ворожі для нашого уряду» заклади, як галицьке товариство «Сокіл». Одразу зазначимо, що цей закид виглядає більш ніж дивно, оскільки подібні фізкультурно-спортивні структури, за офіційними дозволами, відкривалися та функціонували не лише на території

Австро-Угорщини, а й Російської імперії. Зокрема, у Харківській губернії було створено Валківське гімнастичне товариство «Сокіл» із офіційно затвердженим статутом, метою якого проголошувалось сприяння фізичному та моральному розвитку своїх членів та відвідувачів. Окремими пунктом статуту передбачалось що «політика у справах товариства категорично забороняється» [145, арк. 1]. Одночасно в Харкові з'явилися і менш відомі товариства, які носили спортивне спрямування – «Фенікс», «Маяк» [138, арк. 67-71].

Щодо кредитного товариства, то «оскільки воно надавало легальну можливість полякам збиратись «в масі», цей факт, вже сам по собі, вважався небезпечним [50, арк. 11]. Врешті було прийняте рішення про його закриття.

Розвиток капіталістичних взаємин у дореформений період, безумовно, сприяв «економізації» названого процесу. Однак і в цій ситуації, польська компонента, польські впливи продовжували відігравати помітну роль. Завдання встановлення контролю над економічною діяльністю польської шляхти в Південно-Західному та Північно-Західному краї імперії виявилось одним з найбільш проблемних протягом всього ХІХ ст. Російський уряд в особі місцевих губернаторів, фактично з моменту приєднання нових територій до імперії включно до Першої світової війни намагався різними методами, в тому числі і шляхом реформування, взяти під контроль економічну діяльність польських землевласників а також встановити свої правила гри у стосунках між ними та місцевими селянами.

Польські землевласники залишалися домінуючою групою в економічній сфері Правобережної України. Не була винятком і культура, зокрема література. В творчості «українських романтиків» польського походження знайшли відображення найбільш типові риси так званого «крайовства». В першу чергу, це звернення до української історичної тематики, замилювання природою, особливо поетизація степових просторів, пов'язаних з козацьким минулим, зосередження на описах побутових сцен, фольклору. Серед найбільш відомих представників української школи варто виділити Т. Падуру (він один з небагатьох писав українською), С. Го щинського, Ю. Словацького, Ю.-Б. Залеського, М. Грабовського, Ю. Крашевського, Ю. Коженювського. В цій плеяді польських романтиків особливе місце належить Міхалу Чайковському. З його ім'ям пов'язуються найбільш яскраві прояви пошуків власного «я», які знайшли відображення у намаганні втілити в життя чисельні проекти, серед яких і козацький.

В першій половині ХІХ ст. у польському шляхетському середовищі народилося маргінальне явище, яке стало своєрідним проявом протестних настроїв серед польської «золотої молоді». Йдеться про «балагульство» та «балагурів». Сама назва пов'язувалася із елементом побутового життя та послуг, які надавалися єврейськими візниками та були типовими для міст і містечок Правобережної України. Балагула – єврейський візник, який займався транспортуванням людей та речей. Оскільки плата за проїзд в диліжансі або поштової кареті була зависокою для малозабезпечених людей,

вони користувались послугами балагул. У тих регіонах, куди не доходила залізниця (з кінця ХІХ ст.), балагули зникли лише з появою автобусних маршрутів [547, с. 35]. Балагульський рух сформувався після придушення Листопадового польського повстання 1830–1831 рр., та став реакцією на ситуацію, що призвела до закриття значної кількості польських навчальних закладів, відсутності освітніх та культурних осередків (функції яких до повстання часто виконували маєтки заможної шляхти). Своєрідними заміниками цих центрів стали ярмарки, які активно проводилися на Правобережжі. Одним із найбільших ярмаркових центрів цього періоду був Бердичів, який автоматично перетворився на центр балагульства. Балагульство як явище виступає доволі нестандартним зразком пошуку ідентичності та протиставлення себе «іншим» (наскільки цей «інший» був «чужим» – питанням в цьому разі залишалося відкритим). Балагули вели вкрай розпусний спосіб життя, який проявлявся у влаштуванні кінних змагань, бурхливих пиятик протягом того чи іншого ярмарку (з усіма «загульними» наслідками), схильності до брутальності, любові до «сороміцьких» пісень, використання ненормативної лексики. В своєму балагульському житті кожен молодий шляхтич, як правило, мав товариша та довірену особу серед українських хлопців, що мало символізувати своєрідний засіб зближення з народом. Відомий представник польської школи українського романтизму Т. Падура, за свідченнями сучасників, також належав до кола балагулів [724]. Його батьківський маєток розташовувався у містечку Махнівка, поблизу Бердичева. У цьому містечку народився один із засновників української народницької історіографії, відомий історик та громадський діяч, пов'язаний із хлопоманським та громадівським рухом – В. Антонович.

Одна із «модифікацій» козакофільства-балагульства пов'язана із постаттю волинського шляхтича В. Ржевуського, який після мандрівки до Аравії «захворів» духом козакування. Йому присвячене оповідання одного з найбільш загадкових українських письменників В. Домонтовича [445]. «Життя козаків відрізнялося такою удалістю, молодечістю, містило в собі стільки поезії та одночасно, реальності, поєднувала в собі стільки протиріч, що здатна була задовольнити вимогливий, найбільш вибагливий естетичний смак» [767, с. 732]. Ржевуський проголосив себе еміром, його будинок наповнився козаками, (звісно, не справжніми, а «ряженими»), та відповідним антуражем. Найкращі стайні з арабськими скакунами завершував цей образ. Сам емір став виконувати роль малоросійського гетьмана. «...Як би там не було, в самому центрі України потекло нове життя, наповнене безупинним розгулом, який являв собою суміш шляхетського та козачого запалу, що пізніше перетворилися на звичайнісіньке безчинство» [767, с. 739].

Представник волинської шляхти М. Чайковський, за власними спогадами, виховувався дідом «на засадах аристократизму в дусі козацтва та шляхетства» [541, с. 251–264]. Чайковський брав безпосередню участь у першому польському повстанні, після придушення якого змушений був

емігрувати. Перший період еміграції пов'язується із Парижем, в якому він розпочав літературну кар'єру. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, слави та популярності на літературному поприщі М. Чайковський так і не здобув. Заслужені лаври йому принесла бурхлива громадська та політична діяльність, витоки якої пов'язані з відомим політичним діячем А. Чарторийським. За його дорученням у 1841 р. М. Чайковський вирушив до Стамбулу як політичний агент польського еміграційного уряду. Тимчасове відрядження затяглося на довгі 30 років, протягом яких М. Чайковський змушений був адаптуватися до інших умов життя та діяльності. Головним змістом його різнопланової активності була підтримка польської справи, прагнення відновлення «історичної справедливості» через створення козацьких полків для реалізації ідеї загальнослов'янського єднання на засадах справедливості. Для розв'язання завдань, пов'язаних з боротьбою проти царської Росії, намагався налагодити контакти з кавказькими горцями на чолі із Шамілем, з донськими та кубанськими козаками, мав відношення до заснування колонії на Мармуровому морі для польських ветеранів, навіть намагався залагодити конфлікт між балканськими слов'янами та турецьким урядом. Ще до початку Кримської війни (1853–1856 рр.) Чайковський звернувся до султана з пропозицією створити козацький військовий підрозділ для боротьби з Росією. Очолити цей загін він зміг завдяки наверненню в іслам. Новим ім'ям, та одночасно, військовим званням польського романтика стало Садик-паша, яке він протягом тривалого часу використовував в якості літературного псевдоніму. Під цим ім'ям публікувалися у часописі «Київська старовина» його спогади про Бердичів 20–30 рр. XIX ст., в яких знайшли відображення особливості економічного та культурного життя міста [331, с. 767–782]. Кримська війна завершилася поразкою Росії, але і позицію Туреччини складно було охарактеризувати як значну перемогу. Чайковський не зміг реалізувати свій задум, спробував взяти участь у невдалому державному заколоті та поступово розчарувався у своїх проектах.

Результатом цих розчарувань стало звернення до нового російського імператора, Олександра II, з яким пов'язували початок чергової хвилі лібералізації. Чайковський змушений був просити про помилування, яке досить швидко отримав. У 1873 р. він повертається до Російської імперії, оселяється в Чернігівській губернії, в черговий раз змінює віросповідання. Цього разу, і вже остаточно, його вибором стає православ'я. Досить промовистим є лист, який газета «Вольнские губернские ведомости» в № 6 від 1873 р. передрукувала з «Московских ведомостей». В своєму покайному зверненні він наголошував: «...Я постійно переслідував одне головне завдання – зближення поляків із слов'янським світом, з яким їм ніколи не варто було розривати зв'язку... Поляки зобов'язані щиро з'єднатися з російським народом, вірою та правдою служити царю Всеросійському, проїнятися усвідомленням неподільності Великої держави, та переконатися, що лише в подібній формі політичного існування вони можуть зберегти свою народну гідність» [270, с. 3]. Звертає на себе увагу той факт, що Чайковський,

в усякому разі, в даному конкретному випадку ідентифікував слов'янський світ із Росією. Хоча зміст звернення і підтверджує його «польськість», однак ідея «великої слов'янської» держави та імперської лояльності у вигляді відданості імператору, підважують цю першу компоненту.

З плином часу польська молодь відходить від крайніх та спровокованих зовнішніми обставинами форм об'єднань «за інтересами». Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. в польському інтелектуальному середовищі, виникає принципово відмінна течія – хлопоманство. Явище хлопоманства було характерним не лише для Південно-Західного краю. В Північно-Західній частині імперії, тобто на території сучасної Білорусі та Литви воно також мало місце. Базова засада хлопоманського руху полягала у втіленні ідеї спокутування гріхів польської шляхти її ж представниками перед місцевими селянами. У Києві ініціатором створення хлопоманського гуртка виступив тоді ще студент університету, пізніше його приват-доцент та професор, В. Антонович. Принципова відмінність між балагульством та хлопоманством полягала в тому, що переважна більшість хлопоманів були студентами університету. Балагури, у силу обставин, доволі часто не змогли завершити навіть повного курсу тогочасної середньої освіти. До організації, яка діяла легально, оскільки не ставила перед собою політичних завдань, проголошуючи лише необхідність просвіти селянства, розвитку його культури та мови, входили також Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, П. Житецький, П. Чубинський. Ідеї хлопоманства через свою специфіку, звісно не могли набути значного поширення у польському середовищі. Вже напередодні Січневого польського повстання 1863–1864 рр. воно фактично зійшло нанівець.

Після поразки повстання в середовищі правобережної шляхти посилюються лояльні імперські настрої. Показовим у цьому сенсі є факт спорудження на центральній площі міста Житомира, (названої на честь Олександра ІІ) каплиці за кошти місцевих шляхтичів та поляків-міщан. В такий спосіб житомирські поляки прагнули спокутувати провину, що пов'язувалася із замахом на імператора Олександра ІІ, який здійснив житомирський шляхтич Антон Березовський. Після поразки Січневого польського повстання 1863-1864 рр., в якому він брав участь, Березовський опинився в еміграції в Парижі. Під час перебування тут у червні 1867 р. російського імператора на відкритті Всесвітньої виставки (в момент його проїзду Булонським лісом), Березовський вистрелив в нього із натовпу. Однак пістолет вибухнув в руках терориста, а імператор лишився неушкодженим. Від пострілу постраждав лише нападник [506, с. 138].

Пошуки власного «я» знаходили несподівані прояви в різних аспектах життєдіяльності. Мода на ті чи інші політичні події, та діячів, з якими їх уособлювали, як і в наш час, відображалася і в іменах, якими називали дітей. Подібним прикладом є Наполеон Орда, в імені якого (в уявленні сучасної людини) поєдналися несумісність та протиріччя Заходу і Сходу, які, можливо і визначили його долю та життєві пошуки. Прізвище, ймовірно за все, мало

татарське коріння, ім'я сину Михайло Орда дав на честь французького імператора. Як не дивно, в житті художника Наполеона була своя Жозефіна, саме так звали його матір [757]. Н. Орда прославився як художник, графік та пейзажист, педагог, композитор та громадський діяч. Саме завдяки пейзажам та графічним замальовкам митця, маємо можливість побачити найбільш відомі та величні замки, храми, інші архітектурні споруди Правобережної України, Білорусі та Литви, більшість з яких не пощадили час та люди.

Батько майбутнього художника та громадського діяча був інженером-фортифікатором, однак, в основному, займався будівництвом доріг та каналів. Alma mater Наполеона Орди, (як і більшості представників шляхти так званих західних околиць Російської імперії початку XIX ст.), був Віленський університет. За участь у таємній студентській організації «Зоряни» його виключили з навчального закладу та покарали 15-місячним ув'язненням [178, арк. 65]. Під час Листопадового польського повстання 1830–1831 рр., брав участь на польському боці, за що отримав почесну нагороду – золотий хрест «*Virtuti militari*» («Військова звитяга»). Орден було засновано Августом Понятовським, ним нагороджували лише офіцерів. Після придушення повстання, за розпорядженням російського імператора, орден було включено до системи російських нагород, але його статус було понижено, а особливої «пікантності» ситуації додавав той факт, що ним стали нагороджувати тих, хто брав участь у придушенні польських постань. До того ж з'явилася градація, відповідно до якої передбачалася найнижча ступінь нагороди для осіб не дворянського стану [632, с. 69]. Після придушення повстання, Н. Орда опинився в еміграції. В Парижі він написав десятки музичних творів – полонезів, вальсів, мазурок, пісень. У 1843 р. його призначили директором театру італійської опери у Парижі. Н. Орда не залишився осторонь і просвітних «проектів», він розробив та видав французькою мовою «Грамматику музики». Книжка вийшла у 1856 р. в Парижі, а пізніше – у 1858 та 1874 рр. у Варшаві. Січневе польське повстання 1863–1864 рр. не залишилося без уваги та участі цього романтика [304, с. 7].

Після оголошення імператором Олександром II амністії учасникам повстання, Наполеон Орда повертається до свого родового маєтку на Поліссі. З цього часу багато мандрував та враження від цих мандрів втілював на холсті. Їх результатом стала поява ілюстрованого видання з неймовірно довгою назвою: «Альбом пейзажей Гродненской, Виленской, Ковенской, Волынской, Подольской, Киевской, Витебской и Могилевской губерний в трех сериях, которые представляют исторические места со времен турецких, татарских, крестоносных и казацких войн, а также предысторических, как-то: могила Перипятихи, замок Мамаю в Буках и т.д., древние руины оборонных замков и красивые резиденции, которые свидетельствуют о прошлом и цивилизации этого края, срисованные с природы Наполеоном Ордой» [757].

Взаємопроникність культур та специфіка фронтірних зон, на території яких проходили схожі ідентифікаційні процеси, не дозволяє оминати, хоча й

побіжною згадкою, феномен литвинства як зразок прихильності до історичної державно-політичної традиції та одного із варіантів самоідентифікації. Поширений на території українсько-білоруського Полісся в ХІХ ст. етнонім «литвини», мав відношення до державно-політичної сфери та пов'язувався із ХІV–ХVІ ст. періодом Литовського князівства. Він використовувався як політонім, позначаючи мешканців країни. Найчастіше литвинами називали мешканців південного Полісся. Однак його використовували в якості самоназви та ідентифікаційного маркера не лише білоруси, а й етнічні литовці та окремі поляки. В українській історіографічній традиції перша занотована назва мешканців Полісся «литвинами» пов'язується з ім'ям Я. Марковича. Услід за ним її використовували до місцевих мешканців мандрівні дослідники Малоросії М. фон Гун та О. Левшин [646, с. 302].

В літературі можемо зустріти і використання цього політоніму щодо А. Міцкевича. В національному польському пантеоні йому належить таке ж місце, як і Тарасу Шевченку в українському. Однак життєвий парадокс поета полягав у тому, що безпосередньо в Польщі він ніколи не жив. Міцкевич народився в самому серці білоруського Полісся – Новогрудці Мінської губернії. На формування «польської» свідомості юнака, крім родинного виховання, вплинуло і навчання в домініканській школі. Відверта та виняткова «польскість» стала причиною нападок та непорозумінь як з боку друзів, серед яких були і О. Пушкін з П. Кулішем, так і з боку імперського провладного табору. Оцінка Міцкевича представником однієї із консервативних течій, які виникли та конкурували між собою на західних «околицях» імперії, західнорусистом М. Кояловичем, відображає найбільш типові закиди на його адресу: «Всі поетичні натури, особливо великі, мають спільну для них та найбільш традиційну особливість – чутливість до дійсних народних страждань. Вони провидять їх здалеку, глибоко відчують із властивою їм силою. Міцкевич, на жаль, не бачив та не розумів цієї великої сторони Західноруського життя, не встав на бік забитого, загнаного народу, а перетворився на дворянського (шляхетського) польського поета» [517, с. 98]. В наведеній оцінці відчувається посил до третьої компоненти уварівської тріади – «народності», яка у цьому конкретному випадку трактувалася доволі специфічно. Міцкевич, як справжній романтик поділяв месіанські ідеї щодо Польщі. В його поемі «Дзяди» частково знайшли відображення цих ідей, у відповідності з якими, Польща, подібно до Христа, була розіп'ята, але так само як і Христос, вона мала возродитися та відіграти провідну роль у загальнослов'янському звільненні.

Шляхта Південно- та Північно-Західного краю була найбільш численною в загальноімперському вимірі. Складаючи меншість населення цього останнього «придбання» імперії на західних околицях, вона, фактично, протягом всього «довгого» ХІХ століття, домінувала в культурно-інтелектуальному, соціальному та економічному сенсі. Становий характер російського суспільства в значній мірі позначився на особливостях стосунків

російської влади із польською шляхтою. Через відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів, необхідність врахування специфіки кожного регіону, російська центральна влада змушена була спиратися в своїй діяльності на місцеву еліту, яка складалася майже виключно із поляків. Представники заможної шляхти змушені були у відповідь на отримані преференції демонструвати повагу та лояльність до влади. Однак, залишався помітний відсоток «вибухонебезпечної» частини цього соціального прошарку, який не володів значними матеріальними ресурсами, проте був освіченим, саме і цьому середовищі народжувалися нові визвольні проекти.

Подібна ситуація призводить до того, що в середовищі правобережної шляхти спостерігалися характерні для початкового періоду націоналізму прояви множинної лояльності, та, відповідно, (само –) ідентифікації. Поширеним явищем став територіальний патріотизм, який безпосередньо впливав і на прояви подвійної (іноді і потрійної) лояльності. І. Лисяк-Рудницький наводив вислів мемуариста С. Стемповського з приводу того, що «поляк і українець жили в ньому самому в досконалій гармонії» [541, с. 252]. Варіанти самоідентифікації могли бути цілком несподіваними, пояснювалася подібна ситуація тим, що в тогочасних умовах неможливо було оминати культурну гібридизацію, час вимагав гнучкості, оскільки лише вона могла забезпечити вдалу соціальну адаптацію та, в разі потреби – просування кар'єрними сходами. Названі умови призводили до формування відмінних підходів у баченні польськими інтелектуалами можливих варіантів розв'язання так званого польського «питання».

2.4. Селянство, особливості його ідентифікації. Селянство та національні «проекти»

В українській історії селянам традиційно приписується особлива роль. Не випадково у вітчизняній історіографії, з легкої руки західних дослідників, та зокрема Ю. Вебера, прижилося поняття «селянської нації». Зв'язок між «національним» та «селянським» протягом ХІХ ст. встановлювався доволі специфічно. Для традиційної селянської культури не була властивою потреба сприймати світ у національних категоріях. Поняття «пан», «панич» уособлювали «інший», відмінний від селянського світ, який не носив виразно національного забарвлення. Протягом першої половини ХІХ ст. це зауваження стосувалося не лише світосприйняття селян. Для умовно східнослов'янської традиційної культури не існувало поняття «великої батьківщини» як необхідного маркера ідентичності. Серед поширених самоозначень, які використовувалися селянами, виступали: «панські», «тутейші» (у білоруському випадку), однак більш популярною була прив'язка до місцевості/регіону, або назви селища – поліщуки, волиняни, янівці та ін.

Особливий дослідницький інтерес представляє протікання ідентифікаційних процесів у так званих фронтірних зонах, у випадку українських губерній, до таких належали території Правобережжя. Ідентифікація селянства Правобережної України на початку ХІХ ст. з боку місцевої шляхти, на думку Д. Бовуа, вписувалася в звичну для мислення представників польської «політичної нації» схему: особисто залежний селянин міг належати лише до народу своїх власників [382, с. 229]. Однак члени польських конспіративних рухів (як і окремі представники російської влади) періодично намагалися розігрувати козацьку карту для розв'язання короткотермінових тактичних завдань. Тим самим фактично долучаючись до посилення відповідної ідентифікації в українському селянському середовищі. Зокрема, в одній із листівок, яка поширювалася на території Правобережної України та спрямовувалися на українських рекрутів у складі російської армії, під час Січневого польського повстання 1863–1864 рр., використовувався традиційний для так званих «подметных» листів прийом розкриття та донесення неначебно прихованої інформації: «Козаки-молодці! Ось що міститься у грамотах, які зберігаються у козаків, діти яких переслідувалися в Росії, тому шукали спасіння в Туреччині. Чи знаєте ви, що таке козак? Москаль плут прибрав вас в свої нечестиві лапи, заховав від вас козацький літопис. Вам зараз не знати, хто ви такі:

1) Козак – людина вільна та шляхетна, яка жодному чорту москалю не має повинуватися.

2) В давні часи москаль не наважувався гнати козака в похід та заважати дома насолоджуватися своїм майном.

3) Козаки вибирали одного із своїх в отамани, та лише йому одному підпорядковувалися. Чи вибираєте ви Отамана?

4) Чи маєте ви своє віче? Чи є у вас право голосу? Віче відібрав у вас клятий москаль та зробив вас мужиками.

Москаль переконає вас що дав вам землю. Бог, створивши світ, роздав землю всім народам. За свідченням козацьких грамот, ваша земля належить козакам» [173, арк. 7].

Як бачимо, польські автори листівки апелювали до речей, які були близькими та важливими для самих поляків. Поняття «шляхетності» належало до «чужих» (в розумінні рекрутів) категорій. Складно уявити що в другій половині XIX ст., в свідомості пересічного рекрута зберігалася пам'ять про традиції вічового самоврядування. Підкріплювали політичні заклики більш банальні та заземлені речі. Обіцяною винагородою за перехід на бік повсталих, були: «15 руб. сріблом, за рушницю з багнетом, за гармату з кіньми – 200 руб., за верхового казенного коня – 25 руб. Кожного дня – яловичина, вино, тютюн. Після вислуги 3-х років дадуть землю, 100 руб. тому, хто захоче займатися торгівлею або промишляти іншим чином. Ну ж бо , хлопці! В ім'я Боже захистіть разом із поляками *ваші людські права проти москаля*, а тоді вже воскресне слава ваших предків, *вільних козаків*» [173, арк. 8]. Однак подібні заклики, як правило, не знаходили відгуку у серцях рекрутів, тривале перебування яких в лавах царської армії значно скорочувало (якщо взагалі не знищувало) відстань між ними та «москалями».

Характерною рисою у взаєминах між російською владою та «малоросійським» селянством в першій половині століття стало лояльне ставлення до збереження фольклорної етнічності в їх середовищі. Відповідно до сприйняття та оцінок російських подорожніх, серед яких поширилася мода на південні мандрівки (Україна, як вже зазначалося, стала новим імперським «півднем»), саме «народ» став тим, що робило Малоросію своєрідною країною. Лише народ в очах мандрівників мав виразну «етнічність». Він, на відміну від решти класів, був для них «видимим» [713, с . 300].

«Під пером мандрівника малоросійське селянство не лише перетворюється на виключно представника українства, але й «ошляхетнюється», на нього переносять ті риси, які раніше вважалися притаманними виключно еліті: патріотизм і любов до вітчизни, історична пам'ять, честь і доблесть, свідомість свого окремого походження. Малоросіяни, в першій половині XIX ст., конструюються як народ цілком шляхетний» [646, с. 300]. Саме так починає формуватися той міф «селянської», «народної» української нації, де «народ» змушений був виконувати ролі всіх класів суспільства. На середину XIX ст. цей міф приведе до руху «хлопоманів», як спроби моральної спокути елітами своєї провини за зраду власного «народу», а далі розвинеться в українське народництво [646, с. 300].

Для сучасної історіографії традиційним є сприйняття селянства як доволі однорідної маси, які, за висловом А. Граціозі «представляли, в значній мірі і уособлювали так звану «до-національну» культуру, «і тому були свого роду несвідомими членами квазі-«антропологічного» інтернаціоналу «темних» людей» [246, с. 15]. До початку ХХ ст., за влучним висловом А. Граціозі «селяни вкрай рідко говорили власним голосом» [246, с. 15]. Однак, в селянському середовищі все ж існувала градація, зумовлена як суб'єктивними так і об'єктивними чинниками: відмінністю в умовах проживання (кліматичні, географічні, історичні відмінності, дотримання певних традицій (зокрема, в умовах Правобережної України – польсько-єврейська компонента та впливи, в умовах Лівобережжя – збереження відголосків гетьманської доби, які проявлялися у наявності помітного відсотка представників козацького стану в селянському середовищі, на Півдні – збереження хоч і не значних, та все ж елементів козацької вольності, втілених, зокрема в дніпровських лоцманах та нікопольських вільних матросах, що одночасно являли собою цікаві локальної феномени, побудовані на унікальній спеціалізації); відмінності у статусах населених пунктів та їх мешканців – поселення, села, селища, містечка, селяни міст, що також відображалось на «обличчі», та свідомості мешканців таких населених пунктів. І хоча, на жаль, сучасний дослідник, переважно використовує та оперує джерелами, які присвячені селянам, написані не ними, а про них, однак, статистика, офіційні звіти про функціонування властивих селянським громадам інституцій, етнографічні та церковно-археографічні дослідження дозволяють нам відтворювати певні особливості цього строкатого світу, який, безумовно, в жодному разі не був одноманітним.

Окремі регіональні феномени в селянському середовищі певним чином руйнують існуючі стереотипи про його уніфікованість. Зупинимося на феномені поліщуків, які, крім іншого, являли собою приклад типово пограничного явища, оскільки Поліська зона ма(ла)є не лише українську, а й помітну білоруську, польську та російську компоненту. Форми, обриси та територія Полісся, в залежності від часу та обставин, політичного, та як правило, пов'язаного з ним історичного бачення, зазнавали змін. Що до принципівих сутнісних рис регіону, значна більшість дослідників єдині в тому, що Полісся відрізнялося порівняно стійким збереженням архаїчних пережитків у культурі. Український письменник-постмодерніст Ю. Андрухович, запропонував наступну його характеристику «...Це космічна поганська колиска, басейн Прип'яті та Десни з їх арійською чистотою крові та древлянською незамутненністю джерел, з його визначальними генетично-культурними кодами, найбільш архаїчним фольклором, епосом, діалектами, озерами, готичними соснами... Полісся – це національний субстрат. Це сама глибинна чорна українськість...» [360, с. 121].

Поліщуки являють собою цікавий випадок існування етнографічної групи протягом тривалого часу на конкретній території. В ХІХ–ХХ ст. були здійсненні перші спроби дослідження феномена поліщуків. М. Довнар-

Запольский, Д. Шендрик відносили всіх поліщуків до специфічної етнічної групи українців. В працях А. Киркора, Ф. Ставровича, П. Бобровського, М. Кояловича поліщуки розглядалися в якості самостійної етнографічно-лінгвістичної групи. Використання назви «поліщук» вперше зафіксовано в картах та документах початку XVII ст. Етимологія слова пов'язана з географічною назвою. Дослідженням поліщуків активно займалися представники русофільських та західнорусистських течій. Вони брали участь у етнографічних та фольклорних експедиціях і дослідженнях, поширювали зібрану інформацію, оскільки, як правило, займалися і видавничою діяльністю. Не лишився осторонь цих процесів і видатний галицький діяч, чие ім'я вписане в традиційний для сучасної української історіографії канон «національного відродження», один із фундаторів «Руської трійці» та лідерів русинів під час революції в Австрійській імперії 1848 р. – Яків Головацький. В результаті політичної кризи 1867 р. в Австрійській імперії, та принципових змін у політиці щодо русинів та поляків у Східній Галичині, значна частина русинських діячів, серед яких і Я. Головацький, переходять на виразно москвофільські позиції. Я. Головацький пішов далі земляків в своїй незгоді – він приймає російське підданство. З 1867 до 1888 р. він очолював Віленську археографічну комісію. В свій Віленський період, перебуваючи на посаді Голови Віленської Археографічної комісії та комісії з облаштування та управління Публічною бібліотекою та Музеєм, Я. Головацький розробив «Етнографічну карту руського народонаселення» [184].

Відомий літератор, видавець та громадський діяч, (чие ім'я в рівній мірі належить російській, польській, білоруській та литовській культурі), А. Кіркор в «Живописной России...» [497] запропонував власне бачення Полісся та його мешканців. Цей опис включає лише частину сучасних українських територій, в переважній більшості йдеться про білоруське Полісся: «...Полісся, тобто долина Прип'яті, займає південні повіти Мінської губернії – Пінський, Мозирський та Речицький. До нього ж відносять весь простір, який розпочинається за Слонімом, Слуцьком та Бобруйськом... а також всю місцевість від Буга до Дніпра, між Кобриним та Лоевим. Лівий бік – Білоруське, Пінське Полісся, а правий – Волинське Полісся» [497, с. 340].

За словами А. Кіркора, Пінське Полісся, Новогрудський повіт та незначну частину Гродненської губернії населяли представники «племені червонорусів». Він наголошував на близькості місцевого діалекту, та того що використовувався у Мозирському повіті, до малоросійського [497, с. 346]. Не забув він згадати і про відмінності в одязі та навіть в «народних типах», не вдаючись при цьому у деталі. Більшість дослідників XIX ст., значну частину мешканців західного Полісся, яке географічно розташоване на території сучасної Білорусі відносили до малорусів, мову, яку використовували місцеві поліщуки – до діалекту малоросійської (української). Така оцінка присутня в етнографічних атласах Р. Еркєрта [188] та А. Ріттіха [607], істориків М. Кояловича [515–567] та інших. Загальна чисельність українців у Західному Поліссі за різними джерелами складала від 95 до 140 тис. чоловік (2,8–4, 2%

всього населення Білорусі). У відповідності зі статистичним дослідженням 1869р., етнічний склад населення Брестського, Кобринського та Пружанського повітів, у містах цих повітів українці склали 2,8 % населення, а в сільській місцевості – 48,1 %. Білоруси, за цими ж даними – склали 27,3 % міського та 43,8 % сільського населення [644, с. 195]. Названі території М. Драгоманов відносив до українських. Під час підписання Брестського миру УНР претендувала на все Полісся. Білоруси заперечували правомірність подібного рішення (хоча і перебували у Бресті в якості радників делегації УНР). Правомірність територіальних претензій на ці землі вони намагалися доводити, спираючись на карту Я. Карського, уточнення до якої були здійсненні М. Довнар-Запольським. Хоча карта не етнографічна, а мовна, Довнар-Запольський запропонував встановити білорусько-український кордон, який сформувався історично ще у часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої.

Оцінка, яку давав поліщукам А. Киркор більш ніж століття тому, значною мірою сприяла формуванню доволі стійких стереотипів: «Поліщук – консерватор за принципом. Він дитя своєї природи, він вірний заповітам своїх предків, як в нравах і звичаях, так і у веденні свого господарства та додаткових занять для нього прибуткових та приемних» [497, с. 67].

Як стверджував А. Киркор природно-кліматичні особливості проживання поліщуків вплинули й на їх зовнішність, яка, як він стверджував, не змінювалася протягом століть. Відсутність потреби призводила до того, що більшість з них ніколи не залишали власних поселень. Виняток склали торговці, «або ті, що здійснювали плавання на байдаках та барках, перейняли дещо від інших; але вони не мають жодного впливу на більшість, на маси цих болотно-лісних мешканців, для яких самий світ закінчується за межами рідного селища. Він навіть дико поглядає на будь-яке нововведення, та не вірить в його доцільність» [497, с. 67].

Незважаючи на доволі високий рівень однотайності дослідників щодо його консерватизму, збереження тут архаїчних елементів у побуті, культурі, мові, існують підтвердження можливостей для «гуляння» від однієї культури до іншої. Поліщуки репрезентують собою цікавий випадок існування етнографічної групи на конкретній території протягом тривалого часу. Але вони так і не сформували окремої національної групи, хоча і були унікальним етнографічним «матеріалом», який був продуктом типово (контактної) пограничної зони. Відповідно до інформації, яку наводили в своїх роботах дослідники феномену поліщуків в ХІХ ст. [516], в далекому минулому їх предки мали загальноплеменну назву «дулеби», а з назв окремих племен або груп цього племені відомі «бужани» та «волиняни». Одна із гіпотез пов'язує предків частини західних поліщуків з червонорусами. Можемо припустити, що у випадку із поліщуками, мова йшла про частину так званого Малого Полісся, пов'язану із Червенськими містами Х–ХІІІ ст., центром яких було місто Червень на історичній Волинській землі. Західні поліщуки відрізнялися та відрізняються самобутнім місцевим діалектом. Найбільш типові його риси

відображені у фонетиці. На відміну від білоруської відсутні «дзекання» та «цекання», присутня губно-губна приголосна «в», тверді приголосні перед голосними «е», «і (и)» та ін.) [277, с. 215–223].

Штучність вибудованого образу консервативного, доволі забитого в дрімучих лісах та непрохідних болотах поліщука підважують численні відхожі промисли, які вже за своїм визначенням унеможлиблювали замкнуте та ізольоване життя. В окремих випадках такі промисли заміщували традиційні селянські заняття. До того ж не варто відкидати і того факту, що Полісся було представлене не лише селищами, тут були і міста та численні містечка. Одним з найбільш цікавих локальних феноменів Поліської зони виступав тип лаборя. Лаборями називали мешканців Оликі Дубенського повіту Волинської губернії та Янівки Кобринського повіту Брестської губернії. Лаборство як явище цікаве й поєднанням професійної та конфесійної компоненти. Перебування містечок в приватній власності польських магнатів та шляхтичів «середньої руки», лишалося елементом територіально-адміністративної системи та культури втраченої Речі Посполитої та одночасно, характерної рисою доби, яка вже відживала свої останні часи. На території Російської імперії містечка склали частину «спадку» Речі Посполитої. На початку XIX ст. статус містечка встановлювався і російським урядом. В них домінувала торговельно-промислова діяльність, яка була властива містам. Специфіка містечок як особливого типу населених пунктів обумовлювалась тим, що їх мешканці вважались міщанами, але при цьому землеробство залишалось однією із складових їх життєдіяльності. Відповідно до прийнятих у 1882 р. «Тимчасових правил» євреям було заборонено поселятись, купувати та орендувати нерухомість у селах та селищах. Містечка під цю заборону не потрапляли. В тих із них, які нараховували не менше 10 дворів, дозволялось утворювати міщанські товариства, які могли обирати міщанського старосту. У разі, коли нараховувалось 50 та більше дворів, дозволялося засновувати міщанську управу та обирати міщанських депутатів. З 1866 р. міщани звільнялися від подушного податку, його замінив податок з нерухомого майна в містах, посадах і містечках. Поступово статусні відмінності між селом та містечком втрачали значення: подушний податок відмінили для всіх станів у 1887 р. У 1903 р. уряд дозволив євреям проживати в 101 поселенні (пізніше список неодноразово поповнювався). Вже у 1894 р. Урядовий Сенат випустив роз'яснення, що єдине, що відрізняє містечко від села – його офіційне визнання саме таким.

Містечко Олика відоме як родовий маєток князів Радзивіллів. Протягом тривало часу – з 1564 р. Олика мала статус міста, що підтверджує надання їй цього року Магдебургського права. Але після Північної війни місто швидко занепадає. На початку XIX ст. Олику спустошили великі пожежі. Торгівельні центри відсуваються подалі від кордонів, в цей період Олику заселяють євреї. Щодо етимології назви поселення, існує декілька версій, перша з яких пов'язана із професійною специфікою та одним із

промислів, яким займалися мешканці містечка. Йдеться про плетіння *воляняками* личаків, головною сировиною для виготовлення яких було лико. Саме тут був найбільший «взуттєвий» базар, куди плетений товар звозили звідусюди. Про колишнє значення поселення свідчать представлені тут унікальні пам'ятки архітектури. Насамперед, це Олицький замок, зведений у 1558 р. (у 2001 р. він внесений до переліку пам'яток архітектури національного значення). Не менш відомою спорудою Олики, вже не світського, а релігійного характеру є Колегіальний костел Святої Трійці (див. дод. Фото 16 (2)), який було збудовано у 30–40 х рр. XVII ст. за проектом відомих архітекторів Бенедетто Моллі та Джованні Маліверна. Костел зведений у стилі римського храму Іль-Джезу. Храм пишно декоровано скульптурами святих (Войцеха, Станіслава, Павла) та різьбою у виконанні львівського скульптора Мельхіора Ампелі. У крипті колегіати усипальниця роду Радзивілів [588, с. 78–85].

Відома Олика й іншими храмами, зокрема, костелом святих Петра та Павла, який було збудовано ще у XV ст., а також уніатською Стрітенською церквою, спорудженою в стилі бароко у 1784 р. Virізнялися досліджувані поселення і мовною специфікою. Звісно, це присутність польської мови їх власників та представників католицької церкви. Уявити життя типового містечка Правобережної України, в якому домінувало селянське населення, без польської, власне як і без мови ідиш, доволі складно У «Вольнских губерньских ведомостях» від 17 вересня 1875 р. в розділі «Новини єврейського побуту» зустрічаємо таку репліку: «Зайдіть до будь-якої єврейської крамнички, вас зустрінуть на польсько-єврейському жаргоні» [228, с.15]. Селяни ж спілкувалися в обох випадках «малоросійським наріччям». До цієї поліфонії додавалася ще одна мовна система, відома під назвою «лаборської гаврідні», на особливостях якої зупинимось пізніше. На прикладі мешканців названих поселень спробуємо відстежити найбільш цікаві складові життя не зовсім типових селян на етнічному пограниччі. Не менший інтерес складають і механізми формування міфу «исконно русского», «глибоко православного населення», до якого долучалися історики та етнографи.

Феномен лабуря, лаборя, пов'язаний з унікальним заняттям – лаборством, яке і дало назву православному населенню поселень. Промисел з'явився в часи Речі Посполитої, коли до лаборства заохочували феодалні власники цих населених пунктів. Існує декілька версій походження слова лаборь: від латинського «labor» – праця, тобто працівники, робітники; від українського «лобурь, лобуряка» – бездіяльна, лінива людина. Ходіння за подаянням ксьондзи називали «труженичеством» на користь церкви, а збирачів – тружениками. Від латинського слова labor (праця), утворилась пізніше назва всіх, хто промишляв «испрашиванием на Храм Божий» [633, с. 5]. Заняття лаборством було спадковим, воно переходило від батька до сина, та як стверджував дослідник цього явища, «накладало особливий відбиток на побут янівських селян та надало янівцям особливу, лише їм одним властиву

фізіономію» [633, с. 8].

За іншою версією, до 1465 р. на місці містечка Янівки існувало селище Порхово, яке придбав Луцький єпископ Ян Ласович та назвав на свою честь, перетворивши з часом селище в містечко. Назва «лабурь» поширювалась і на мешканців найближчого до Янова селища – Мотиль. (В цьому селищі у 1874р . народився один із провідних діячів сіоністського руху, перший президент держави Ізраїль, Хаїм Вейцман (1949–1952 рр.). Наступна версія стверджує, що один із польських власників Янова мав маєтки поблизу Кам'янця-Подільського, на межі з Молдавією. За переказом, саме він переселив одного із збирачів до Янова, де той і поширив свій промисел. Ф.Ставрович згадував в своїй книзі про те, що в Молдавії та суміжною з нею Подільською губернією лаборів називали лобурями.

Найбільш відоме дослідження лаборів, лаборства як феномену, пов'язане з ім'ям білоруського етнографа, педагога, одного із ідеологів західнорусизму Ф. Ставровича [633]. Він наголошував на тому, що традиції, дотримання та здійснення ритуалів, властивих для янівців, підкреслювали їх автохтонність. Зокрема, весілля янівських селян проводилися за традиційними звичаями поліщуків та, як зазначав автор, «прибузьких руських» – кого саме мав на увазі автор, можемо лише здогадуватися. Однак, логічно припустити, що мова йшла про червонорусів, як традиційно іменували галичан та частину мешканців так званого малого Полісся або півночі Волині. Брак землі, відсутність пасовищ, річки, та інших сприятливих умов для життя, свобода від панщини – сприяли розвитку особливого промисла, так званого лаборства. За одним із переказів, янівські лаборі були переселенцями із волинської Олики» [633, с. 3].

Лаборство складно віднести до доволі типових занять. А його конфесійна різновекторність перетворювала на цілком пограничне явище, тому не дивно, що довкола лаборів існувало чимало вигадок. Мешканці найближчих селищ та містечок доволі скептично ставилися до янівців. Лаборя вважали пройдисвітом, людиною, яка під маскою набожного мандрівника, приховувала свої користолюбні цілі, для досягнення яких готовий був обдурити та обійти будь-який закон. Дослідники підкреслювали високі інтелектуальні здібності лаборів, їх схильність до швидкого створення психологічного портрету співрозмовника. Вихід за межі традиційно обмеженого світу власного селища зробив янівців більш відкритими для сприйняття важливості нововведень, зокрема, розуміння важливості освіти. Янівські селяни, на відміну від більшості сусідів, підтримували та заохочували навчання своїх дітей. В Янові функціонувало штатне народне училище. «У 1867–1868 рр. навчальному році в ньому навчалось 46 хлопчиків та 7 дівчаток. Із них 25 вільно та толково читали російською та давньослов'янською мовами, вірно писали під диктовку, добре знали чотири правила арифметики» [633, с. 21]. Д. Бовуа згадує про функціонування в Олиці школи кармелітів [382, с. 238].

Відмінною рисою лаборів Ф. Ставрович називав надзвичайну кмітливість. Облаштування господарства, особливості його введення, також руйнували традиційні стереотипи про забитість та невлаштованість поліщуків. «Всі будинки янівців побудовані за одним зразком. Це невеликі хати, довжиною 7 аршинів та шириною 6, з двома пропорційними вікнами з вулиці та двома з двору. У всіх трьох відділеннях є дощата підлога, а в головній частині облаштована пічка з трубою, на відміну від загальної білоруської традиції будувати хати курними. Стіл завжди вкритий білою скатертиною, якщо є ліжко в кімнаті, або знаходяться нари, на них завжди чисто та прибрано. У дворі завжди порядок та чистота. Садиба дуже мала, не дивлячись на це, розумний господар зумів облаштувати приміщення для себе, сарай для коней та худоби, тік, сад, в якому росли 5–6 дерев, та ще трохи лишалось під город. Все це облаштоване мініатюрно, але дуже зручно та симетрично. Ви не побачите посеред двору повозки, яка б стояла без потреби, або ж іншого господарського непотребу, як це часто буває у інших мужичків поліщуків. У нього все прибрано та знаходиться на своєму місці. На току також проглядається розпорядча рука, та господарський толк» [633, с. 30].

Ще одне селище Поліської зони, Бездеж разом із мешканцями, як і у випадку із лаборями, не відповідало стереотипному сприйняттю поліщуків та особливостей їх життя. Заможність бездежан автор дослідження пояснює відсутністю тут євреїв, хоча, зрозуміло, що це твердження доволі суперечливе. «Рідко хто із них не має пари коней та двох пар волів, кращі господарі мають і більше того. Сіра, довга, тонкої вовни свита, шапка чорного сукна з смушковими вставками, чоботи з довгими халявами, різко відрізняє бездежанина від найближчин сусідів» [633, с. 75].

Основним промислом бездежан, крім хліборобства, було візництво пов'язане із перекупкою, причому вивозили товари досить далеко від своїх місць. «Бувають у Вільно, Гродно, інших містах Гродненської губернії, в Бердичеві. Ці мандри приносять їм суттєву матеріальну вигоду, одночасно сприяючи і підвищенню рівня розумового розвитку. Мешканці Бездежа дивляться на своїх сусідів, в особливості на мешканців болотистих місцевостей, зверхньо та весело жартують над їх незграбністю. Ті не лишаються у боргу, насміхаються над їх крутіємством, яке межує із шахрайством» [633, с. 79]. Як і в Янівці, в Бездежі було училище, яке існувало більше 40 років. Навчальний заклад заснував власник селища, представник польської княжої родини Гедройців, останній представник якої, за висловом Ставровича, «старанний папіст та поляк». На початку ХІХ ст. він активно підтримував унійну церкву. Як і більшість польських аристократів, розумів роль освіти у збереженні культури, віросповідання. Користуючись величезними прибутками зі своїх маєтків, він не шкодував коштів для того, щоб підтримувати костел та початкову освіту. Ф. Ставрович назвав це «прищепленням польської науки» [633, с. 79]. У 1824 р. Гедройц влаштував першу школу. «Зібрав значну кількість селянських дітей, за допомогою

місцевого ксьондза, якому доручили нагляд за школою, започаткував народну освіту в латинсько-польському дусі» [633, с. 79]. Звісно, що наявність подібних навчальних закладів ускладнювало виховання у православному «исконно русском» напрямку, та підтримувало прихильність до елементів польської культури.

Таким чином, можемо стверджувати, що поліщуки є прикладом цікавого випадку існування етнографічної групи на конкретній території протягом тривалого часу (фактично до Чорнобильської катастрофи вони компактно проживали на території українського, білоруського, російського та польського Полісся). Мова поліщуків мала (та, до речі, в окремих поселеннях і зараз зберігає) виразно відмінні елементи. Наведені приклади в середовищі поліщуків доволі мобільних груп та категорій населення (що були винятком із правил), специфіка життєдіяльності яких вимагала «виходу» за межі традиційного ізольованого світу, лише підтверджують ці правила. Географічні, кліматичні, природні умови (дрімучі ліси та непрохідні болота) не стимулювали розвиток тут великих поселень, які б могли перетворитися на міста. Представлені на Поліссі містечка, як і окремі селища поліщуків, були ще одним втіленням патріархальних традицій, та не зважаючи на наявність початкових, а іноді навіть середніх навчальних закладів, не вводила їх у сферу модерності. Підтвердженням цьому слугував процес поступового занепаду цих містечок. Згадані природно-кліматичні умови гальмували розвиток будь-якої промисловості, стримували будівництво залізниць, що не стимулювало містобудівництво. Відсутність великих міст, в інтелектуальному середовищі яких і формувалися національні ідеї, і стало, на нашу думку основною причиною, яка унеможливила вихід поліщуків за межі «унікального етнографічного матеріалу».

Після підписання Бухарестського миру в 1812 р. до Російської імперії відійшла Бессарабія. Її північна частина – Хотинщина, безпосередньо межувала із Поділлям. Дослідники Бессарабії XIX ст. поділяли думку, що найбільш стародавнім населенням цих земель були предки сучасних українців. Зокрема, в «Матеріалах...» [214, с. 156], присвячених огляду Бессарабської губернії, зазначається, що «частина русинів (так у тексті оригіналу) як виглядає, складає плем'я аборигенів цих місць, оскільки молдавська легенда говорить, що перший їх князь Драгош застав Русинів у країни, де заснував Молдавію» [214, с. 156]. За версією цього ж автора, інша частина Русинів перейшла сюди із України та Волині під час унії (в кінці XVI на поч. XVII ст.). Іншим аргументом на користь названої версії виступала «близкість говора до малоруського наріччя» [377, с. 14–18].

Існувало декілька варіантів ідентифікації місцевого населення. Крім «класичної» малоросійської, зустрічалися такі: галиціяни (галичани) або галиційські (галицькі) малороси. Пояснювалося це тим, що значна їх кількість переселилися на територію Бессарабії із Галичини. Також використовувався термін *райляни* або *райяни*. Він пов'язаний з тим, що

місцевість, на території якої вони мешкали, а саме – весь Хотинський повіт та найближчі частини Сорокського та Яського повітів склали «райю», християнську провінцію турецьких володінь, яка підпорядковувалася хотинському паші. В Аккерманському повіті Бессарабської губернії було селище Райлянка, назване так тому, що його заселили у 1830 р. райляни із Хотинського повіту. (Само-) ідентифікували себе хотинські українці як руснаки або руські, русини [579, с. 58]. Етнонім «русини» найчастіше використовувався щодо галичан. Але, як бачимо, його використовували в якості ідентифікаційного маркера і мешканці Малого Полісся та Хотинщини. Українці заселяли північну частину Хотинського повіту, мешкаючи у 90 селищах, прилеглих до Дністра. Дослідження, у яких був задіяний П.Чубинський у 1869 р., засвідчували що місцеве населення користувалося українською мовою. За його оцінками, в 22 селах цього регіону населення було змішаним – українсько-молдавським [219, с. 34]. Відповідно до перепису 1897 р., українців у Хотинському повіті, включно із Хотином – 53, 2%; в повіті без міста – 55, 3 % [199, с. 128]. В 1907 р., в повіті без міста було 59% українців [377, с. 15]. Ці цифри доводять факт переважання українців у регіоні. В дослідженнях П. Нестеровського, М. Бутовича, наголошувалося на тому, що в контактних зонах між хотинськими українцями та молдаванами, вони, як правило, підпадали під вплив румунізації. Найяскравіше цю ситуацію відображала приказка: «Татул русс, мама русс, нума Іван-молдаван», тобто батько руський, мати руська, а їх син Іван-молдаванин [377, с. 16].

Вплив елементів молдавської культури поширювався не лише на мову, а й на побут. Як правило, в поселеннях зі змішаним населенням всі українці говорили молдавською мовою. Звичним явищем тут були українські родини, в яких старше покоління ще вільно говорило рідною мовою, а молодше вже не вміло, а іноді і не розуміло. Спостерігалися і зворотні ефекти. Наприклад, в селах Новоселиця, Балкоуці Хотинського повіту з переважно молдавським населенням, основною мовою була українська. В Придністровських волостях Хотинського повіту – Грозинський, Клишковський, Рукшинський, Данкоуцький, Кельменецький, Романкоуцький та Секурянський – жили українці, як правило, в тісному сусідстві з євреями та поляками. Присутність тут поляків було ще однією відмінною рисою регіону, адже саме на території Хотинського повіту була зафіксована їх найбільша кількість в Бессарабії. Відповідно до даних перепису 1897 р., тут мешкали 11696 поляків [199, с. 48]. Ймовірно за все, в це число були включені і українські селяни-католики.

Таким чином, на етнічних пограниччях спостерігалися цікаві процеси, які попри доволі активне взаємопроникнення елементів різних культур не призводили до цілковитого розмивання характерних ознак того чи іншого етносу.

Характеризуючи стосунки між селянами та російською православною церквою змушені неодноразово підкреслювати їх парадоксальний характер. Низький рівень грамотності не дозволяв селянам знати навіть тексти молитов

, у храмах вони, в основному, лише хрестилися та «били» поклони. Хоча в офіційних колах українська мова і позиціонувалась як «наречіє», статус якого, гіпотетично не повинен був викликати проблем у спілкуванні між чиновниками, служителями культу та селянами, однак насправді, мовний бар'єр існував. Він не дозволяв православним російським священикам читати проповіді, оскільки селяни їх не розуміли. В свою чергу, священики, які не володіли українською («місцевим наріччям») не могли (та, скоріше за все, не мали бажання) на неї переходити.

Дослідників регіонів, в яких православна церква не була монополістом, традиційно цікавила конфесійна належність місцевих селян. Концепція «споконвічної руськості» повинна була підтверджуватися фактом домінування православного населення. Цю тезу підважувало те, що у XVIII ст. більшість приходів Правобережжя були уніатськими, частково – католицькими. Описи, присвячені віросповідальним особливостям того чи іншого селища містять стандартну фразу, зміст якої переконував у прагненні православних священиків знищити небажані елементи «конфесійної пам'яті» – «до початку XIX ст. інформація про релігійну належність відсутня». В поселеннях з переважаючою кількістю українського населення священики виділяли православних та католиків, не наголошуючи на їх етнічній належності. Звісно, що поза увагою дослідників залишалися ті населені пункти, у яких мешкали польські селяни та переселенці-колоністи (німці, чехи та ін.). Хоча з часом, чеських колоністів «стимулювали» до переходу в православ'я, німці в більшості своїй зберігали прихильність своїм релігійним переконанням. Популярність протестантських церков, зокрема штундизму наприкінці XIX – поч. XX ст. на Волині, пов'язується саме із німецьким колоністами.

Ідентифікація селян Правобережної України членами православного церковно-археологічного товариства мала свої особливості. Зокрема, в одному зі звітів, присвяченому селищу Сивки Заславського повіту, Волинської губернії [113, спр. 312, арк. 31], зазначалося: «Якого племені мешканці Сивок з достовірністю сказати складно. Говорять, що тут було багато мазурів, але навряд чи це відповідає дійсності. Ймовірніше за все, що в часи потужної латинської пропаганди значна кількість туземців селян русинів ополячилася, внаслідок чого змінили свої прізвища, або ж додали до старих польські закінчення. Мазурами наші простолюдини в цілому чествять будь-кого, хто не дотримується постів. Всі мешканці зараз православного віросповідання, говорять малоросійським жаргоном, належать до селянського стану» [113, спр. 312, арк. 32]. У Сивках протягом майже тридцяти років перебував у священницькому сані відомий краєзнавець, автор понад п'ятдесяти статей, розміщених у «Волинських єпархіальних відомостях», А. Сендульський. Як зазначає Р. Кондратюк, саме завдяки А. Сендульському до наших днів дійшли історичні описи всіх значних населених пунктів Кременецького повіту [279, с. 33]. Поруч із Сивками, то того ж, до них приписане, розташовувалося селище Волоське. Вже своєю

назвою вказувало на молдавську, або валаську компоненту в його утворенні. Відповідно щодо припущення Сендульського, «молдавани та валахи часто втікали зі своєї батьківщини та переховувалися в межах колишньої Волині» [113, спр. 312, арк. 33]. В матеріалах, присвячених селищу Браженці Волинської губернії, підписаних Павлом Лук'яновим, виделені такі особливості розумового розвитку селян: людину хитру, винахідливу на добрі та злі справи, селяни вважали розумною. Грамотність не виступала для них критерієм розумності. Місцеве православне (в селищі мешкали ще й католики та євреї [113, спр. 313, арк. 52] населення віднесене було до «групи подільсько-галицької, все воно корінне в більшості випадків. Можемо припускати, що сюди час від часу переселялися із інших міст. Підставами для цього припущення є наявність серед населення людей із прізвищами Дончук, Українець. Такі прізвища стали з'являтися у метриці на початку століття» [113, спр. 313, арк. 53]. Останнє зауваження засвідчує, що і наприкінці ХІХ ст. Правобережний регіон не сприймався як невід'ємна складова умовно, якщо слідувати офіційному сприйняттю – малоросійської цілісності. Як бачимо, селяни Правобережжя не зовсім вписувалися і в категорію «істинної руськості». Про це свідчить як вживання поняття «подільсько-галицька» група щодо селян Волинської губернії, так і проблематичність у виділенні основних релігійно-мовних ознак місцевого населення.

Оцінюючи особливості розвитку селян с. Бугрин Острозького повіту Волинської губернії (яких також віднесли до «подільсько-галицької групи») священник наголошував, що погляд на світ Божий вони мають далеко не правильний. В затемненні сонця здатні бачити ознаку близького кінця світу, в появі комет – провісник війни або епідемій. До хвороб ставляться як до звичного явища, яке трапляється внаслідок застуди або неправильного харчування. Для лікування використовують зілля та трави. Сільські лікарі це знахарі, в цілому силу їх ліків місцеві жителі вірять беззаперечно. Знахарь, це людина, якій, на думку селян доступне провидіння, на їх думку, знає не лише минуле та теперішнє, а й майбутнє [115, арк. 7–7 зв]. Подібні погляди якнайкраще відображають сутність селянського світу, який функціонував за своїми правилами, орієнтувався на традиційні уявлення, на які мало впливали світські наукові вчення та релігійні догмати.

Протистояння між інституціями православної та католицької церков на території Правобережної України поширювалося і на економічну сферу. Особливо це стосувалося впливу на селян, для яких аргументи економічної доцільності досить часто були вагомішими будь-яких інших. Контроль над діяльністю місцевих позичкових та інших закладів з боку влади пояснювався можливістю шкідливого впливу на селян римо-католицьких священників. Представники православної церкви доволі часто виступали з пропозиціями заборонити участь католицьких священників в діяльності сільських позичкових, ощадних та інших товариств. Однак це не знаходило розуміння жандармських чиновників, які здійснювали перевірки наведених звинувачень

. Серед чисельних офіційних звітів, аналітичних записок, зустрічаємо і доволі зважені оцінки місця католицького духівництва в кредитній сфері. Зокрема, заперечувався факт значного впливу ксьондзів на селян. Пояснювалося це обмеженістю їх дій у зв'язку з канонічними заборонами, а також відсутністю достатнього часу для діяльності в товариствах. Звинувачення у впливі на селян в сенсі релігійної пропаганди шляхом щедрої роздачі позик також відкидалася, оскільки існували статутні обмеження розміру цих виплат. Саме тому не знаходилося достатніх підстав для усунення римо-католицького духівництва від діяльності в позичкових та ощадних організаціях.

Підсумовуючи викладене у розділі, зазначимо що протягом першої половини ХІХ ст. у колишньому старшинському середовищі простежувалися стратегії діяльності, які значною мірою визначили особливості подальшого розвитку українського проекту та відмінних шляхів його втілення. Один із перших варіантів назвемо «малоросійський»-лоялістський, його прибічники демонстрували прихильність до традиційних звичаїв, етнографічних елементів культури, проте вже не мислили себе поза імперською орбітою. Другий варіант пов'язується з нечисленною групою автономістів, які продовжували виношувати ідеї можливого повернення автономних прав та привілеїв доби Гетьманщини (фактично демонструючи подібний до польського варіант прихильності історичній нації та традиції). Наступний варіант автономізму, пов'язаний із діяльністю кирило-мефодіївців, значною мірою став результатом польських впливів, зокрема, месіанських ідеалів, які поділяв А. Міцкевич. Кирило-мефодіївці, на відміну від поляків, закріплювали роль месії-визволителя слов'янства від поневолення за українцями. Хоча програму кирило-мефодіївців складно назвати модерною, проте висловлена ними (слідом за поляками) ідея федералізму як форми державного устрою, стане домінуючою у розвитку українського проекту починаючи від 70 – рр. ХІХ ст., та буде успадкованою діячами ХХ ст. В польському русі виразно виділялися наступні стратегії, які безпосередньо пов'язувалися із відмінним баченням реалізації польського проекту:

1) умовно «перехідні», пограничні варіанти, які мали відношення до спільного польсько-українського минулого, були яскравим проявом локального патріотизму, та, одночасно, засвідчували розчарування частини польського суспільства після поразки Листопадового повстання 1830-1831рр. (козакофільство Г. Ржевуського, М. Чайковського, балагульство).

2) традиційний підхід, базований на ідеї історичної польської нації, відновлення історичної справедливості та відродження Речі Посполитої в межах її першого поділу 1772 р. Оскільки більшість населення цих земель складала селяни, які відповідно до традиції сприймалися належними до нації своїх власників, вони автоматично потрапляли до категорії «поляків». Проте цей варіант розв'язання проблеми не мав нічого спільного з модерним національним проектом, в якому провідна роль належала громадянській компоненті;

3) «панслов'янський» варіант, побудований на месіанських ідеях, який пов'язувався із проголошенням історичної місії поляків та Польщі як серця слов'янства у справі впорядкування політичного та суспільного життя всіх народів Європи та створення загальнослов'янської федерації (А. Міцкевич);

3) більш поміркований автономістський проект, в якому ідеї месіанства базувалися на концепції історичних і неісторичних націй та необхідності виконання поляками історичної функції просвіти та розвитку неісторичних націй, до яких належали і українці, що знайшло відображення в діяльності хлопоманських організацій, частково – українофільстві.

Для розвитку українського руху, та відповідно, українського «проекту» особливе значення мали результати Січневого польського повстання 1863-1864 рр. Після його придушення російська влада сприймала розвиток українського руху як чергову польську «інтригу». Саме поляків звинувачували у пропаганді української мови. Проте, російські можновладці недооцінили український потенціал, який зрештою вийшов як з-під польського, так і російського контролю.

У селянському середовищі в умовах традиційного аграрного суспільства домінувала локальна ідентифікація. Характерною рисою доволі замкнутого, напівнатурального господарства виступала наявність, фактично в кожному селищі, специфічних, властивих лише для них видів діяльності. Така «спеціалізаційна» ознака доволі часто виступала основним ідентифікаційним маркером мешканців того чи іншого населеного пункту. Не менш поширеними були і географічні, вузько-територіальні критерії ідентифікації. Історична «прив'язка» до землі, фактична відсутність можливостей та необхідності пересування створювали обмежений територією власного селища та найближчих поселень світ, життя в якому не спонукало (за браком необхідності) мислити національними категоріями.

Проте, в окремих ситуаціях унікальна спеціалізація (як наприклад, у випадку «лаборів»), розширювали простір спілкування, та відповідно їх сприйняття світу та місця себе в ньому. Заняття «испрашиванием» на різні за конфесійною приналежністю храми та проживання в типовій фронтірній зоні, накладали специфічний відбиток на людей, які в побуті спілкувалися малоросійською, користувалися специфічним професійним жаргоном, та незважаючи на переконання дослідника-західнорусиста, який називав їх «ідеальним типом «исконно православного» селянина, виходячи із непрямих ознак, все ж, мали різні конфесійні вподобання.

Кардинально відмінний від найближчих сусідів рівень життя (навіть в умовах традиційно «депресивного» Полісся), розуміння важливості навчання дітей, та в цілому позитивне ставлення до навчання ще в середині ХІХ ст. створювали селянські осередки, готові до сприйняття нових викликів часу. Проте, в цілому, представлені на Поліссі містечка, як і окремі селища поліщуків, являли собою осередки втілення патріархальних традицій, й початкові, а іноді навіть середні навчальні заклади, що функціонували на їх території, не вводили ці містечка у сферу модерності. Підтвердженням цьому

служив процес поступового їх занепаду. Географічні, кліматичні, природні умови Полісся унеможлилювали розвиток залізничного транспорту. Це, в свою чергу, не сприяло росту промисловості та торгівлі, що також не стимулювало розвиток міст як їх центрів. Відсутність великих міст, в інтелектуальному середовищі яких і формувалися національні ідеї, і стало, на нашу думку, основною причиною, яка унеможливила вихід поліщуків за межі «унікального етнографічного матеріалу».

Вступ селян до модерної національної спільноти вимагав певних зусиль та «зовнішньої» підтримки для здійснення змін у (само-) ідентифікації з локальної на національну за умов відсутності власної держави.

РОЗДІЛ 3 РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ «ПРОЕКТІВ» У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

3.1. Зміни в соціальній структурі суспільства та їх зв'язок з процесами націотворення

Соціальна структура імперій, разом із поширенням нових політичних віянь починає видозмінюватися з другої половини XVIII ст. Прискорення процесу формування станів в Російській імперії пов'язувалося із проголошенням Маніфесту про вольності дворянству 1762 р. й Жалуваними грамотами дворянству та містам 1785 р. Як зазначає у своєму дослідженні Б. Миронов, на кінець XVIII ст. в Росії в загальних рисах, хоча і з певними особливостями сформувалися стани, які були наділені їх основними ознаками, свідченням чого були: 1) закріплення станових прав в законі; 2) права були спадковими та безумовними; 3) наявність станових організацій (дворянські зібрання, міські думи, купецькі, міщанські, ремісничі, селянські та інші товариства) а також становий, незалежний від коронної адміністрації суд; 4) користувалися правом самоврядування; 5) були наділені становою самосвідомістю та менталітетом; 6) мали зовнішні ознаки станової належності [570, т. 1, с. 82]. Становості суспільств в імперіях зберігалися протягом тривалого часу, в їх соціальній ієрархії селянам відводився найнищий щабель. Значною мірою ідеальному типу стану відповідало дворянство, селянство було наділено рисами стану найменше. Як зазначає Б. Миронов, протягом першої половини XIX ст. російські селяни не перетворилися на стан у загальному сенсі цього поняття. Однак, оскільки вони були наділені важливими ознаками стану, їх з певними умовностями можливо вважати станом або квазі-станом. На підтвердження своєї думки Б. Миронов називає декілька суттєвих ознак селянства, зокрема, той факт, що їх соціальний та професійний статус був спадковим, вони були організовані у самоврядні сільські корпорації-громади та наділені відповідним менталітетом, мали зовнішні ознаки стану. Проте, протягом першої половини XIX ст. у селян фактично не було прав, тим більше станових привілеїв. Права та обов'язки селян були закріплені в законі лише у 1832 р.

Рівень соціальної мобільності селянства та духовенства був високий «на виході». Протягом всього імперського періоду селянство та духовенство було джерелом поповнення інших станів, але самі вони залишалися закритими «на вході»: представники цих станів являли в цьому сенсі доволі закриту групу, що і стало, як стверджує Б. Миронов, однією із причин тривалого існування особливої субкультури селянства та духовенства, соціального та культурного відмежування від інших станів, їх традиційності та консерватизму.

Прискоренню розвитку капіталізму в Російській імперії сприяла серія реформ 60-70-х рр. XIX ст., до реалізації яких змушений був приступити молодий імператор Олександр II після гучної поразки Росії у Кримській війні 1853-1856 рр. Започаткувала ці реформи селянська, або земельна 1861 р. Економічна та політична ситуація в імперії вимагали негайного вирішення «селянського» питання, модернізації всіх сфер життя, серед яких судова, фінансова та банківська системи, військова галузь. Уявити перетворення без належного фахового забезпечення всіх сфер життєдіяльності доволі складно. Звісно, що в цьому контексті, змін вимагала і освітня галузь. Підкреслену ліберальну компоненту символізували земська та міська реформи. Земства мали стати своєрідною моральною компенсацією дворянству за ті гіпотетичні втрати, які вони понесли в результаті реалізації селянської реформи. Однак що б особливо не загравалися в лібералізм, потурбувалися і про здійснення цензурної реформи. Одним із результатів реформування імперії стають зміни в її соціальній структурі. Стани почали поступово втрачати свої специфічні привілеї. Дворяни-поміщики зливалися в один клас з приватними землевласниками, дворяни-чиновники – з чиновниками-недворянами, інші категорії особистого та спадкового дворянства – з професійною інтелігенцією, відбувалося також «обуржуазнення» дворянства та «оземелювання» буржуазії [570, с. 126]. Хоча, як і раніше, дворянство, особливо представники впливових та заможних родин, продовжувало відігравати провідну роль в економічних та суспільно-політичних процесах імперій. Духовенство еволюціонізувало від стану до професійної групи духовних пастирів. Міські стани перетворювалися на підприємців та робітників.

Реформа прискорила процес розшарування найчисленнішого соціального прошарку – селянства. Внаслідок розшарування їх незначний відсоток просувався вгору соціальної драбини, долучаючись до нечисленної але ключової сили нового часу – буржуазії. В українському випадку найбільш показовим випадком є доля представників родин Яхненків та Симиренків. Інша частина закріпить за собою «середні» позиції. Однак значний відсоток селян опиниться на нижчих сходинках цієї ієрархії, перетворившись на джерело поповнення ще одного нового класу – пролетаріату. Як правило, діти представників вищої та умовно «середньої» верстви селянства активніше включалися в освітні процеси. Тим більше, що реформування цієї сфери відкривало нові перспективи для представників селянського стану. Саме представники цієї категорії почали поповнювати соціальну групу, якій належала одна із ключових ролей у формуванні національних «проектів». Йдеться про різночинців. Хоча різночинці, як соціальний стан, існував і в XVIII ст., XIX ст. закріпило за ними виконання особливої місії. У пореформений період до цієї категорії, як правило, відносили осіб які отримали освіту, завдяки чому їх виключали зі складу нищого оподаткованого стану. До різночинців, окрім колишніх селян, могли належати ті, хто походили із духовного стану, купецтва, міщанства, дрібні

чиновники. Отримання освіти без несення обов'язкової державної служби надавало право вийти за межі свого соціального середовища (особливо це стосувалося селян). Крім того, різночинці змушені були існувати за рахунок коштів, які зароблялися завдяки інтелектуальній праці. Саме тому, доволі часто слова «різночинець» та «інтелігент» у досліджуваній період сприймалися як синоніми. Інші категорії селянства поступово консолідувалися до єдиного класу, однак, значно повільніше інших станів, в результаті чого урядова політика свідомо консервувала патріархальність села та підтримувала станові ознаки селян [570, с. 122].

Більша частина буржуазії та пролетаріату, представлених в українських губерніях не мали українських етнічних коренів. Однією із категорій буржуа стало купецтво. Зміцнення соціального положення представників цього стану відбувалося протягом усього століття. Особливе значення в цьому сенсі мав царський указ від 10 квітня 1832 р., відповідно до якого вводилося звання «почесного громадянина» [257, с. 26]. Його отримання автоматично вводило до категорії неоподаткованого стану, звільняло від рекрутчини, тілесних покарань. До всіх названих привілеїв додавалися і громадянські права, правда лише місцевого «розливу» – почесне громадянство дозволяло брати участь у муніципальних виборах в місті, до якого купець був приписаний. Кількість купецтва почала збільшуватися ще у першій половині XIX ст. [436, с. 21]. Як зазначає О. Донік, купецтво в Україні становило основну за чисельністю й значенням у бізнесі частину підприємців [257, с. 25]. За підрахунками цього ж автора [257, с. 26], купці в українських губерніях розподілялися таким чином за етнічною належністю: 55,9 % від загальної кількості складали євреї, 30 % росіян (О. Донік припускає представлення в цій групі й зросійщених українців) та лише 6,9 % українців, менший відсоток складали німці, татари, вірмени, поляки та греки.

Серед найбільш відомих представників купецтва та підприємницької сфери, на жаль, не так багато етнічних українців. До цієї нечисленної групи, як вже зазначалося, належала родина Яхненків – Симиренків, головною спеціалізацією якої, з часом, стала цукрова галузь. Піднесення членів родини було своєрідним втіленням «української мрії» XIX ст., оскільки засновнику династії, Михайлу Яхненку, завдяки своїй підприємливості, вдалося викупитися із кріпацтва. Починали Яхненки з гуртової торгівлі різноманітними товарами, де головну статтю все ж складала торгівля хлібом. Найбільш відомим родинним «проектом» стала фірма «Брати Яхненки і Симиренко» (був чоловіком сестри Яхненків – Анастасії). Керівником фірми стає Кіндрат Яхненко, завдяки якому вперше було видано «Кобзар» Тараса Шевченка. У 1851 р. члени родини отримали статус «почесних громадян». Однак у зв'язку з кризою цукрової промисловості та нестачею кредитів у пореформений період фірма Яхненка та Симиренка занепадала у середині 60-х рр. XIX ст. [392, с. 10].

Не менш відомими підприємцями та меценатами стали і представники родини Терещенків. Рід пов'язується із Лівобережною Україною, а саме із

Глухівщиною. Засновник династії, Артемій Терещенко належав до селянського стану, однак активно займався комерційними оборудками, завдяки чому зміг досягнути певних успіхів у торгівлі хлібом та лісом. У 1870 р. він отримав дворянський статус. Його старший син Микола, який народився 14 жовтня 1819 р. у Глухові, залучався батьком до здійснення торгівельних операцій. Дослідники його діяльності стверджують, що розбагатіти він зміг на поставках російській армії під час Кримської війни 1853-1856 рр. Наступною статтею прибутків стали операції зі скупки та перездачі в оренду земель поміщиків Лівобережжя від початку реалізації селянської реформи 1861 р. Проте головною спеціалізацією та сферою діяльності, завдяки якій він потрапив до групи найбільш впливових та найбагатших підприємців імперії, стала цукрова галузь. Успіхи в цій галузі дозволили М. Терещенку сконцентрувати в своїх руках значні капітали, він став одним із найбагатших підприємців європейської частини імперії. Цілком у традиціях ХІХ ст., він залучився до меценатської діяльності, вкладаючи кошти в народну освіту, будівництво та фінансування лікувальних закладів. Фінансування будівництва Маріїнського дитячого притулку, торгівельних шкіл, пожертвування 150 тис. руб. на будівництво Київської політехніки – це далеко не повний перелік благодійних внесків Миколи Артемійовича. Зібрання картин, яке належало родині Терещенків та зятю М. Терещенка, Б. Ханенку складає найвідоміше художнє зібрання, експонати якого прикрашають в наш час найбільші музейні колекції Києва. Не менш відомими громадськими діячами та меценатами були і молодший брат Миколи – Федір та його діти – Іван, Олександр та Варвара. Серед освітніх ««проектів»», які фінансувалися родиною, особливе місце належить підтримці художньої школи славетного М. Мурашка, яка була першим навчальним закладом мистецького спрямування в Києві, та відповідно, в українських губерніях Російської імперії.

Іншим відомим меценатом, громадським діячем був банкір та промисловець в одній особі, харківський купець першої гільдії О. Алчевський. Він заснував місто Алчевськ, був власником чисельних гірничих та металургійних підприємств на Луганщині. Алчевський став засновником однієї із перших фінансово-промислових груп. До її складу входили банки, металургійні заводи, вугільні шахти, копальні, транспортні компанії. Саме Алчевський виступив ініціатором створення у Харкові «Громади». На його кошти в Сумах були відкриті лікарні, недільні школи, бібліотеки. У 1897 р. Алчевський замовив петербурзькому академіку В. Беклешову погруддя Тараса Шевченка із білого мармуру. Бюст було встановлено у харківській садибі Алчевських у 1899 р. на вул. Садово-Куликовській. Економічна криза початку ХХ ст. завдала значного удару бізнесу Алчевського, що стало причиною його самогубства. Родина змушена була продати садибу, а погруддя до 30-х рр. ХХ ст. зберігалося в їх новому помешканні [376, с. 81-83]. Як і у випадку родини Терещенків, всі члени роду Алчевських увійшли в українську історію завдяки своїй активній громадській, просвітній,

політичній та благодійній діяльності. Це дружина Миколи Артемійовича, Христина Данилівна Алчевська, діти Григорій, Іван та Христина Олексіївна.

Наведені приклади свідчать, що серед українців відсоток представників купецького стану не був значним, проте матеріальна та суспільна підтримка ними українського руху мала вагоме значення. Зазначені зміни в соціальній структурі стали наслідком переходу імперій від традиційно-аграрного суспільства до індустріально – модернізованого, що в першу чергу призвело до кризи архаїчно-аграрного суспільства. Стимулювали названий перехід селянсько-земельні реформи, започатковані в 1848-1853 рр. в імперії Габсбургів, та 1861 р. – в імперії Романових, які розтягнулися в часі до початку ХХ ст. Селянські реформи потребували модернізації усіх сфер життя, що і призвело до своєрідної ланцюгової реакції у вигляді серії реформ 60-70-х рр. ХІХ ст.

Соціальна структура всього населення протягом імперського періоду змінювалася дуже повільно. Абсолютна чисельність головних станів збільшилася, проте, за виключенням селянства, їх відсоток в населенні імперії зменшувався: за 1719-1913 рр. дворянства – з 2 до 1, 5 %, духовенства з 1, 9 до 0, 5 %, селянства з 89, 1 до 80, 1 %, військовий стан та різночинці зникли та лише відсоток міського стану збільшився з 3, 9 до 17, 6 % [570, с. 131]. Наведені показники відображали впливи модернізаційних процесів на соціальну структуру Російської імперії.

У другій половині ХІХ ст. основні напрямки міжстанових переміщень спрямовувалися наступним чином: із селянства до міського стану, із духовенства до дворянського або міського. Але рівень міжстанової соціальної мобільності значно виріс, завдяки чому відкритість станів збільшилася. Також значно збільшилася і горизонтальна соціальна мобільність, яка знаходила вираз у внутрішніх міграційних процесах.

Як зазначає Б. Миронов, соціальні традиції виявилися живучими та були перешкодою для трансформації станів у класи. Станова парадигма, яку юридично ліквідували, не була остаточно ліквідованою на рівні традиційного сприйняття, хоча й поступово, навіть на рівні масової свідомості вона протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. втрачала своє попереднє значення. Існування станів з відмінними, а іноді й ворожими субкультурами, значною майновою диференціацією, ускладнювало формування не лише середнього класу, але й російської нації. Наявність в складі імперії інших національностей значно уповільнювало цей процес, хоча і не заважало, а скоріше стимулювало посилення націоналістичних настроїв так званих пануючих націй (ця тенденція була властива і для імперії Габсбургів). На думку Р. Шпорлюка, І. Химки, цей націоналізм перетворювався на доктрину модернізації. Звісно, що подібні модернізаційні виклики не могли не позначитися на розвитку національних рухів «пригноблених» націй. Ускладнення соціальної структури створювало умови для розширення комунікацій та комунікативних впливів. Збільшення відсотку грамотних та освічених серед представників різних соціальних прошарків населення, поява

та поширення періодичних видань, які вже мали і ознаки спеціалізації, полегшувало завдання «будителів».

Тісне переплетіння соціального та економічного фактору знайшло відображення в ідеологічних конструкціях українських інтелектуалів, на змісті яких позначилися зміни в традиційній для українців соціальній структурі. Принципові зрушення відбуваються на зламі XIX-XX ст., коли для більшості інтелектуалів, що належали до вищих та «вищих» середніх та середніх соціальних прошарків, причетних до формування національного «проекту» проблема ідентифікаційного вибору була вирішена на користь українства.

3.2. Інтелігенція та її націотворча місія

«Українська інтелігенція виникла в ситуації, коли формувалася українська нація, та саме інтелігенція була творцем нації. Не було інших елітних груп, які б могли сформувати образ нації та транслювати його в суспільство. Українська інтелігенція виконала цю місію. А оскільки є місія, значить, є і месія. Тому українська інтелігенція сприймала себе як месію: вона вважала, що повинна зробити народ свідомим, пояснити йому, хто він, і тоді народ підніметься, розів'ється, досягне процвітання, багатства, самостійності. Інтелігенція *працювала* на ідею української нації та української держави» [491, с. 163]. Саме освічені еліти долучилися до формування політичних ідей, із врахуванням модерних викликів запропонували нові підходи до визначення ідентичності в категоріях націоналізму. Проте цей процес розтягнувся у часі (який не обмежується «до вгим» XIX ст.).

Переважна більшість інтелектуалів гуртувалися довкола навчальних закладів, насамперед, університетів. До кінця XIX ст. в Наддніпрянській Україні крім вже згадуваних Київського та Харківського університетів, заснували лише один у 1865 р. – Новоросійський в Одесі. Першим в цьому переліку став Харківський університет, який було відкрито у січні 1805 р. Його заснування з ініціативи громадськості міста, та, Василя Каразіна, знайшло підтримку на державному рівні. Заслуги В. Каразіна відображені у стислому написі на обеліску склепу, в якому він похований: «Винуватець заснування у Росії Міністерства народної освіти, засновник Харківського університету, фундатор і правитель Філотехнічного товариства, запроваджувач квітучої торгівлі та добробуту громадян у Харкові; природознавець, який подав перший думку про можливість зробити з метеорології науку точну, корисну для людей; почесний член різних вчених товариств, російських та іноземних» [140, арк. 75].

Організація підписки серед місцевого дворянства дозволила зібрати необхідні кошти на відкриття. Частину грошей виділила міська управа. Доволі симптоматичним, у сенсі симпатій російської влади до відомих, та, відповідно, впливових польських діячів, стало призначення куратором навчального закладу графа С. Потоцького (однак вже в березні 1805 р. він помер). Першим ректором університету став філолог І. Рижський.

У XIX ст. вища освіта належала до елітарної сфери, тому, звичайно, не мала жодних ознак масовості. У цьому випадку не спрацював один із законів діалектики, швидше діяло правило «від противного» – незначна кількість забезпечували якість викладацького та студентського складу (хоча і тут могли бути винятки, без яких не існують правила). Кадровий «голод» у всіх сферах життєдіяльності залишався однією із найбільших проблем імперії в XIX ст. Стосувалося це і системи університетської освіти. Однак це явище мало і певні позитиви. Незначна кількість вищих навчальних закладів

сприяла концентрації потужних інтелектуалів в окремо взятих науково-освітніх центрах, разом із тим, (хоча тогочасні вищі школи і не працювали в рамках Болонської системи), контакти та можливості залучення професури були не уявними, а реальними. Кількісна обмеженість фахового ресурсу породжувала підвищений попит на їх інтелектуальні послуги. Цей факт розширював географію діяльності вчених. Поширеною практикою в вищих навчальних закладах стала система запрошення відомих європейських професорів. Характерним для XIX ст. були тісні контакти університетів із німецькими науковими школами, вплив яких в філософії, історії, юриспруденції був помітним.

У Харківському університеті викладали: філософ Й. Шад, історик Д. Роммель та ін. Університет швидко перетворився на потужний та впливовий науково-культурний та громадський осередок. Представники народницької школи та сучасні послідовники цього методологічного підходу в українській історіографії традиційно іменували(ють) Харків, у зв'язку з цим, «колискою національного відродження». Т. Снайдер наголосив на символічній ролі «харківського відродження», яке пов'язувалося не з увагою до української культури, а швидше асоціювало українську культуру з українськими землями [631, с. 267]. Літературний гурток, який діяв при університеті протягом 20-30-х рр. XIX ст. започаткував славнозвісну харківську романтичну школу. Найвідомішими її представниками були: І. Срезневський (пізніше стане засновником петербурзької славістичної школи), А. Метлинський, П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський.

Після закриття університету у Вільно, ліцею у Кременці та відкриття у Києві університету Св. Володимира (що стало наслідком Листопадового польського повстання 1830–1831 рр.), окреслюється ще один аспект лояльного ставлення з боку російської влади до збереження місцевої малоросійської самобутності. Її починають використовувати як своєрідне знаряддя деполонізації Правобережжя. Проте університету судилося відіграти цілком протилежну роль тій, яку на нього поклали російські чиновники. «Київ з його молодим університетом став осередком культурного життя де зустрічалися між собою спольщені українці Правобережжя зі зросійщеними українцями Лівобережжя. Тут, на перехресті ріжних культурних впливів на ґрунті так багатому українськими історичними споминами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї слов'янської взаємності. Вплив польської революційної літератури надавав їй радикальний відтінок» [450, с. 280].

У контексті загальних настроїв першої половини XIX ст. стає зрозумілим призначення на посаду ректора відкритого в 1834 р. університету молодого та перспективного професора ботаніки Московського університету М. Максимовича. Постать М. Максимовича увібрала в себе типові риси людини «свого часу», яка, як правило, змушена була обирати модель подвійної лояльності. Ще в 1827 р. Михайло Олександрович підготував до друку та видав збірку українських пісень. Після виходу згаданої збірки М.

Максимович познайомився з М. Гоголем, з яким вони залишалися друзями протягом всього життя письменника. Як і більшість романтиків-малоросів, М. Максимович вбачав в українському фольклорі глибинні, не зіпсовані цивілізаційними впливами першоджерела патріархальної «руськості». Відомий його вислів, який підтверджує факт подвійної ідентичності вченого: «Я люблю Київ любов'ю загальноруською, та найближчою до неї малоросійською» [550, с. 59].

Кандидатура М. Максимовича була активно підтримана міністром народної освіти С. Уваровом. Після призначення на ректорську посаду М. Максимович запропонував М. Гоголю очолити кафедру всесвітньої історії університету. Одночасно, Гоголю надійшла інша пропозиція від міністра народної освіти С. Уварова щодо професорської посади в Петербурзькому університеті, на яку він і погодився. У 1834 р. Московський університет видав друге зібрання «Українських народних пісень» М. Максимовича. В передмові зазначалася участь «в труде» М. Гоголя. В 1832 р. відбулось знайомство Гоголя з М. Погодіним, відомим російським істориком, якого досить часто називають «хрещеним батьком» москвофільства в Галичині, хоча це твердження і піддається критиці сучасними дослідниками цього феномену. Саме М. Погодін ввів Гоголя в нове для нього «московське коло», до складу якого входили також і вихідці з України, серед яких і відомий славіст Йосип Бодянський. З іменами М. Погодіна та М. Максимовича пов'язується одна із перших публічних суперечок щодо історичних претензій на спадщину Київської Русі, про що йтиметься далі. У 1834 р. за ініціативи М. Погодіна, М. Гоголя обрали дійсним членом Товариства любителів російської словесності. Саме це товариство виступило з ідеєю спорудження пам'ятника Гоголю в Москві у 1909 р. У 1845 р. Микола Гоголь став почесним членом Московського університету «за відмінні у вченому світі заслуги та літературні труди» [732].

М. Максимович мав дружні стосунки із Т. Шевченком. Приїздив на хутір Михайлову Гору, за час свого перебування в родині вченого написав портрет Михайла Максимовича та його дружини Марії Василівни. У 1860 р. Михайло Олександрович опублікував полемічну статтю «Оборона українських повістей Гоголя». У травні 1861 р. М. Максимович брав участь у похованні Т. Шевченка в Каневі, під враженням від втрати написав вірш «На смерть Т. Г. Шевченка». Проте, на думку В. Кравченка, М. Максимович, хоча і присвятив себе українським студіям, постійно полемізував зі слов'янофілами, однак «так і не став націоналістом у сучасному значенні цього слова, залишившись у силовому полі «всеросійської» конфесійно-культурної єдності» [289, с. 383]. Більше того, М. Максимович залишався типовим представником вищого соціального стану, консерватором за духом та світоглядом. В одному з листів, оцінюючи ситуацію в Московському університеті у 1861 р., він наголошував: «...Я очікував цього ще з 1858 р., як приїхав до Москви, передбачав та бачив ненормальний, хворобливий стан... де місце науки посіла громадянськість, незручна для юнацтва, яка швидко

визріла. Ось коли, на закінчення тисячоліття нашого історичного життя, настала криза для висипання французької, сибірської та іншої прокази на велетенському тілі руської людини» [550, с. 11].

Київському університету судилося відіграти особливу роль не лише у науковій та освітній сфері. З його викладачами та студентами пов'язувалась і поява перших варіантів національних «проектів». Започаткували ці інтелектуальні та громадсько-політичні традиції кирило-мефодіївці у другій половині 40-х рр. Серед членів та засновників братства – професор Київського університету М. Костомаров, випускники університету 1846 р. – В. Білозерський та О. Маркович. Пантелеймон Куліш через відсутність документальних підтверджень про належність до дворянського стану, так і не став його студентом, однак відвідував лекції в якості вільного слухача. Особлива роль у формуванні українського «проекту» (швидше його ліберально-демократичного варіанту) належить блискучому мислителю, нащадку однієї із старшинської родин, рідному дядькові Лесі Українки, М. Драгоманову. Він також закінчив Київський університет та протягом 1864–1875 рр. обіймав у ньому посаду приват-доцента.

Повертаючись до кирило-мефодіївців та їх теоретичних напрацювань, варто зазначити, що варіант загальнослов'янської федерації, запропонований М. Костомаровим та його послідовниками, фактично започаткував федеративні традиції в українській політичній думці XIX ст. Назвати бачення бажаного варіанту федерації чітко усвідомлюваним складно, оскільки в якості зразка для політичного наслідування автори «проекту» називали одночасно і давньогрецькі поліси і північноамериканські штати [192, Т. 1, с. 151-152]. Проте, прихильність до цієї форми державного устрою, в якій втілювалося розуміння можливості отримання автономії, визначили подальші політичні пошуки та діяльність українських інтелектуалів.

Наступний, громадівський етап у розвитку українського руху пов'язується в першу чергу із культурництвом та просвітою. Громадівський рух та його фактичне ліберальне наповнення стало візитівкою діяльності декількох поколінь української інтелігенції. М. Драгоманов наступним чином охарактеризував особливості його розвитку та відмінності в течіях: «Потроху виявилось між нами два напрямки – один, котрий я назвав українофільським, а другий – хлопоманським... Перший виходив із національної відрубності українців, і ставив у перву голову рівнятися з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент... і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього... В такому поступуванні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову» [455, с. 467]. І хоча Драгоманов виділяє ці напрямки, проте і в першому і в другому випадку мова йде про необхідність просвітницької діяльності (в сенсі українського «наповнення») і в елітарному і в селянському середовищі. Прос

вітницько-культурна діяльність значною мірою визначала зміст активності українських інтелектуалів до початку хронологічного ХХ ст.

Нечисленність університетів, та відповідно, незначна кількість вчених з ними пов'язаних, фактично перетворювало університетське середовище на доволі специфічний напівзакритий клуб, члени якого знали один одного та підтримували постійні зв'язки. Як правило, переважна більшість відомих науковців та громадських діячів одночасно буди членами товариств що діяли в Російській та Австро-Угорській імперіях. Так, відомий катеринославський підприємець, меценат, громадській діяч, на честь якого пізніше назвуть перший в Катеринославі музей старожитностей, О. Поль входив до складу Одеського товариства історії та старожитностей. Почесними членами Катеринославської губернської вченої архівної комісії наприкінці хронологічного ХІХ ст. були професори: київські – В. Антонович та В. Перетц, львівський – М. Грушевський, харківський – Д. Багалій. Тісна співпраця М. Грушевського з Харківським історико-філологічним товариством посприяла обранню Радою Харківського університету його та І. Франка у 1906 р. почесними докторами навчального закладу [73, арк. 5 (зв.)].

Відомий славіст, етнограф, професор Харківського університету М. Сумцов разом із професорами М. Халанським, В. Надлером, Д. Багалієм заснували Харківське історико-філологічне товариство, одне із найбільш відомих наукових осередків в імперії та за її межами. З його діяльністю пов'язувалося створення архіву, етнографічного музею, двох бібліотек. Члени товариства мали широкі контакти зі своїми колегами як в Російській імперії, так і за її межами. Зв'язки із львівськими істориками, етнографами представлені в особистих фондах, в яких зберігається листування, наприклад, М. Грушевського із М. Сумцовим, М. Сумцова із В. Гнатюком та іншими. Листування М. Сумцова з М. Грушевським [92, арк. 5] підтверджує факт досить тісної співпраці. Активізація цього листування припадає на 1896 р., принаймні, в особистому фонді Грушевського представлені листи, починаючи саме з цього року. Протягом тривалого часу листування велось російською мовою. Перший україномовний лист від М. Сумцова датується 1 червнем 1908 р. [92, арк.145]. Вчені активно обмінювалися різноманітними виданнями, переважно, з української проблематики. Привертає увагу цікава репліка щодо прохання надсилати бандеролі з літературою зі Львова на адрес університету, оскільки до приватних осіб вони доходили рідко. Можемо припустити, що статус університету як насамперед, наукового закладу, до того ж, наділеного певними автономними правами, дозволяв вирішувати окремі проблеми, в тому числі, пов'язані з цензурою. В одному із листів М. Сумцова згадується про поезії І. Манжули – катеринославського етнографа, фольклориста, поета [92, арк. 17]. Його твори, етнографічні дослідження побачили світ завдяки діяльності членів Харківського історико-філологічного товариства, зокрема його багаторічного керівника О. О. Потебні. Саме в Харкові були видані вірші І. Манжули, незважаючи на значні цензурні обмеження. «Казки, приказки, які записані в Катеринославській та

Харківській губернії» та «Малоросійські казки, приказки та повір'я, які записані в Катеринославській губернії» також було видано у Харкові. У цьому ж листі Сумцов дякує Михайлу Сергійовичу за публікацію «Українського питання» – «коротенького, але надзвичайно багатого за змістом, ясно та докладно написаного історичного нариса *пригноблення України*» [92, арк. 18]. В одному із листів М. Сумцова до М. Грушевського йшлося про збір літератури для «Просвіти» та наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Перелік його власних публікацій, який додавався, відображав характер досліджень, переважно, етнографічних за змістом. Наведемо лише декілька з названого списку: «Хліб в обрядах та піснях», «Релігійне та міфічне значення малоросійського весілля», «Наукове вивчення колядок», «Малоросійські п'яницькі пісні», «Сучасна малоросійська етнографія», «Писанки», «Місцеві назви в малоросійських піснях» [92, арк. 21].

За відсутності надшвидких засобів зв'язку, «повільне» ХІХ ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – епістолярний спадок, який, на жаль, в сучасних умовах відходить в небуття. В особистому фонді Грушевських міститься вражаюча кількість листів від чисельних дописувачів, які представляли українство двох імперій. Український осередок Далекого Сходу виник в результаті реалізації переселенської політики, започаткованої ще на початку 80-х рр. ХІХ ст. Серед студентів Томського університету був помітний відсоток етнічних українців, які створили громаду. Свій лист-звернення до М. Грушевського вони пояснювали «справою виховання української інтелігенції». Однією із проблем цього виховання, на думку дописувачів, була відсутність науково-популярних книжок українською мовою. «Заповняти цю прогалину є святий обов'язок українських наукових сил» [73, арк. 48]. Автори листа стверджували, що українське питання «виплило на кон Європейського зацікавлення», що викликало потребу серед української молоді та інтелігенції «в наукових підвалинах». Серед пріоритетних досліджень, з якими б мали бажання ознайомитися, дописувачі називали: «...по кожному з болючих питань царини українства хоча б невеликий катехизис чи скопійований підручник українською мовою». Далі наводився цікавий перелік авторів, в творах яких, на думку авторів листа, втілювалися «наукові підвалини»: Ломоносов, Рилєєв, Масарик, Пипін, Потєбня та ін. Все це розкидано по московських книжках – можливе бути дос тупним лише фахівцеві. Коли б це зібрати в особну книжку і видати українською мовою, то це б утворило епоху в справі українського відродження і дало б великий ґрунт адептам українства. Зкомпонуйте, наприклад, історію української етнографії. ... Ви, як велика наукова сила українського походження, один із небагатьох хто не відкинулися від своєї нації – хоч по часті виконали свій святий обов'язок, написавши історію етнографії українського народу. Одже наше уклінне прохання відповісти українській молоді в її найпекучішій потребі» [73, арк. 49]. Відомий західноукраїнський етнограф, ініціатор та засновник музеїв В. Гнатюк, у

листах до М. Сумцова звертався з проханням надіслати роботу останнього «Дослідження в галузі анекдотичної літератури» [107, арк. 5]. Обмін науковою літературою між вченими Галичини та Наддніпрянщини дозволяв тримати руку «на пульсі» інтелектуального життя двох імперій. М. Грушевський надсилав до Харкова історико-етнографічні збірники, в свою чергу, пропонував професорам харківського університету надавати свої матеріали для публікацій. «Я вишлю деякі видання, які стосуються Галичини та просив би вас роздати їх на свій розсуд зацікавленим особам в належні бібліотеки...» [108, арк. 7] писав він в одному із листів до М. Сумцова. У відповідь було висловлене зустрічне побажання: «Чи не знайдете можливим зробити збірник наукових праць, в яких може знайти міцну оборону українська мова і писемність. Наприклад, «Язык и народность» О. Потебні, статті Антоновича, дещо з Грінченка та ін. Такий збірник до сучасних потреб дуже підходив би, навіть, якщо був би складений здебільшого російською мовою» [92, арк. 18].

29 січня 1909 р. М. Сумцов інформував Грушевського про відвідання Галичини та висловлював жаль з приводу того, що не зміг зустрітися із В. Гнатюком (з 1898 р. він виконував функції секретаря етнографічної комісії НТШ). Саме через нього Сумцов просив підібрати та допомогти придбати «за невеликі гроші» гуцульське вбрання для Харківського етнографічного музею. «Харківський етнографічний музей, як і всі наші просвітницькі інституції, занадто бідні на гроші» [107, арк. 11]. Пізніше В. Гнатюк виконав прохання колеги, завдяки чому етнографічний музей у Харкові поповнився новими експонатами.

Ще з часу функціонування у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, археологічним з'їздам належала особлива роль не лише у розвитку археологічної науки, а в цілому історії та процесів її націоналізації. Не став винятком і проведений у 1905 р. у Катеринославі XIII Археологічний з'їзд. У листі В. Гнатюка до М. Сумцова викладено зміст телеграми, що її члени НТШ надіслали на підтримку учасників зібрання, які виступили «в оборону» української мови та науки [107, арк. 6].

Таким чином діяльність представників інтелігенції, згуртованої довкола незначної кількості університетів в українських губернських центрах та російських столицях, в переважній більшості оберталася довкола культурництва. Лінгвістичні, етнографічні, історичні студії, літературна діяльність складали основний зміст її національної активності. Сформульовані М. Драгомановим ідеї орієнтації діяльності на елітарні верстви українського суспільства, європейські зразки самостійних народів, високу («не лише про- та для мужиків») літературу в XIX ст. не знайшли належного розуміння та підтримки в інтелектуальному середовищі. Проте, ця діяльність на ниві просвітництва та культурництва виявлялася дотичною не лише народницьким ідеалам. Університетські міста як інтелектуальні центри створювали умови для продукування, поширення та засвоєння нових

«товарів», серед яких і політичні доктрини та ідеології різних спектрів – від крайніх лівих до їх опонентів на правому «крилі». З другої половини XIX ст. ці ідеї поступово отримують нових прибічників та послідовників, які намагаються одягти їх у національні шати (з прагненням подальшого державного наповнення). Одночасно поширюються і ідеї інтернаціоналізму, яким, як і у випадку посилення національних настроїв, сприяв так званий «імперський» фактор.

Щодо бачення інтелектуалами оптимальної форми майбутнього державного устрою, то найбільш прийнятною моделлю бажаного її втілення протягом століття залишався федеративний ідеал (з певними модифікаціями), який вперше в XIX ст. підтримали кирило-мефодіївці.

3.3. Історія та історики в націотворчих процесах

На значному та різноманітному географічному просторі формувалися великі територіальні спільноти-регіони, які вирізнялися власною індивідуальністю, що проявлялася у соціокультурних, ідентифікаційних та етнічних відмінностях. Першим кроком у їх «вписуванні» стало обґрунтування правомірності володіння територіями та історичного підтвердження «руськості» новоприєднаних земель. Не останню роль у цій легітимізації відіграло місцеве дворянство. Заглиблення в історичні документи спонукало до роздумів та певних узагальнень. «Історія Русів» (у 1846 р. Й. Бодянський підготував до друку та видав у Москві) стала одним із результатів подібної діяльності.

Прагнення отримати підтвердження старшинсько-шляхетсько-дворянського походження, яке вимагало наявності відповідних грамот, інших історичних документів, призвело до появи моди на історію, захоплення старожитностями, в контексті яких вибудовується образ ідилічної Малоросії – південної Росії. На не менш важливу компоненту цього процесу звернув увагу О. Толочко, уві слід за Меррі Луїз Пратт [646, с. 300], говорячи про «автоетнографію», яка з'являється на момент сформованості панівного «дискурсу метрополії». Подібний напрямок досліджень адресований рівною мірою і землякам й імперському центру, як варіант можливості входження до писемної культури метрополії. Однак українська «автоетнографія», на його думку, «передувала формуванню «імперського образу» й багато в чому визначила те, як мандрівники з «центру» стануть дивитися на Малоросію» [646, с. 300].

Відображенням цього уявлення стала характеристика, надана автором одного із найпопулярніших не лише в Росії, а й на заході (оскільки існував франкомовний варіант видання) етнографічного опису населення імперії Г. Паулі: «Сучасні малороси походять від туземного населення, вони зберегли стародавню віру своїх предків, до відділення Малоросії від Росії жили разом із руськими – єдиновірною та братською нацією. Малороси суть, так би мовити, народ стародавніх часів, який мріє про минуле та заперечує теперішнє разом із сучасним прогресом. Разом із тим, землі, які вони заселяють, вдало розташовані на півдні, безперечно зберегли неймовірні багатства, які в майбутньому приведуть малоросів до процвітання. Малороси залишились вільними від зовнішніх впливів та зберегли чистоту нації» [760]. В невеличкому тексті відчуваються відголоски слов'янофільських ідей, віра у святість давньоруських витоків. Водночас не може не викликати питань фраза про «неймовірні багатства «які в майбутньому приведуть малоросів до процвітання».

Формуванню «імперського образу», проте з оглядкою на специфіку, сприяла активна діяльність представників двох напрямків на території сучасної Білорусі та Західної України. Йдеться про західнорусистів та

русофілів, які долучилися до історичних та краєзнавчих досліджень. Зокрема, представник західнорусизму М. Коялович наголошував: «Російська наука не може лишатися осторонь (бути мовчазною) невірних понять про західний край Росії, які розповсюджувалися всією Європою та затемнювали найбільш очевидні та безсумнівні факти Західно-руської історії та життя. Десять млн. людей, що мешкають між великою Росією та Польщею незрозумілі західній Європі. Їм не надають особливої уваги, не дивлячись на їх багату подіями історію, не дивлячись на голосну, безсумнівну заяву про себе від початку польських смут» [194, с. 6].

Коялович М., як один із найбільш відомих російських діячів, що мав безпосереднє відношення до формування концепції західнорусизму, ще наприкінці ХІХ ст. спробував оцінити відмінності у розвитку українського та білоруських рухів, намагаючись обґрунтувати безперспективність останнього. Він стверджував, що ґрунтовне вивчення Західної Росії могло розпочатися лише на західноруському, народному ґрунті. Малоросію він вважав «більш життєвою частиною Західної Росії», чим і пояснював початок та активізацію процесу з вивчення українських земель. Він стверджував, що Малоросія «неодноразово виносила на своїх плечах всю західноруську справу і до цього часу ... багата силами» [516, с. 24-25]. Відмінною особливістю малоросійських діячів, на думку дослідника, було захоплення теорією козацтва, яка полонила більшість із них. Погоджуючись із важливістю феномену козацтва, Коялович заявляв про прояви в діяльності козацьких лідерів крайніх політичних претензій, не пояснюючи, що саме під цим він мав на увазі. Наступною складовою аргументації було ствердження про те, що козацтво Малоросії цілком віджило свій вік. Коялович, як людина, що поділяла відверто консервативні погляди, стверджував, що прихильники козацтва почали «плутатися в різноманітних теоріях самотності Малоросії. Але, на жаль, їм (теоріям) надали особливої важливості, навіть визнали за ними знання політичної справи, і таким чином з'явився привід так званого малоросійського сепаратизму» [516, с. 25]. Коялович висловив цілком слушну думку про те, що теорія сепаратизму набула обрисів та поширення не без допомоги «політиків», маючи на увазі представників влади. Переходячи до визначення ситуації в Білорусії, він підкреслив, що спільне вивчення західноруського життя (як узагальнююча назва умовних «західних околиць Російської імперії»), може стати одним із напрямків подолання проблем, що існують. Що ж до самої Білорусі, він стверджував, що «підозрілих крайнощів у галузі соціальних та політичних питань вона не може мати. Вона настільки бідна та злиденна, що не може допустити пустих теорій та абстрактних мрій. Їй потрібно вирішувати лише насущні, істотно необхідні питання. До того ж білоруське плем'я настільки близьке до великоруського, що жоден сепаратизм не може у ньому мати сили» [516, с.26].

Для доказу «исконно русского и православного» характеру Північно-Західного краю, за ініціативою Віленського генерал-губернатора М. Муравйова, на початку 1864 р. була заснована Віленська Археографічна

комісія. Характерним в цьому контексті стали спогади про процеси, що відбувалися у Вільно, як найбільш впливовому «польському» центрі імперії: «...закінчено було очищення та звільнення Віленського музею давнини від польського характеру та облаштування, які було визначено за часів губернаторства М. Муравйова, при цьому 256 предметів, які нагадували про *тимчасове* панування поляків у краї, виключені із Віленського музею, та переведені до Московського Рум'янцівського музею. Але це вже були останні заходи у дусі та напрямку Муравйова, які виконували функції підняття руської народності в Північно-Західному краї» [174, арк. 37]. Саме до Вільно, розчарувавшись у австрійській політиці надання максимальних преференцій полякам, після прийняття російського громадянства, переїздить Я. Головацький. Він також долучається до процесів історичного обґрунтування «руськості» краю, оскільки протягом тривалого часу з 1867 до 1888 р. очолював Віленську Археографічну комісію, комісію з облаштування та управління Публічною бібліотекою та музеєм в найзахіднішому місті Російської імперії [179, арк. 1-2]. В цей час Я. Головацький розробляє «Етнографічну карту руського народонаселення...» [184].

Ситуація із «вписуванням» і Південно-Західного краю була практично ідентичною. Російські чиновники, представники православної церкви не лише після Січневого польського повстання 1863-1864 рр., а й наприкінці ХІХ ст. продовжували займатися «адаптуванням» регіону до імперських реалій. Процес історичного «монтажу» Правобережної України в «исконно» руський та православний простір розтягнувся на все ХІХ ст. У цих умовах представники церкви, пов'язані із церковними науковими інституціями, активізували свою діяльність, спрямовану на зосередження уваги до історичних дослідженнях, збиранні історичних пам'яток. Архієпископ Волинський, владика Модест виступив ініціатором відкриття Волинського церковно-археологічного товариства та давньосховища при ньому. Його створення (відповідно до наказу Синоду) припадає на листопад 1892 р. Урочисте відкриття Волинського єпархіального давньосховища старожитностей відбулося 15 травня 1893 р. у приміщенні колишньої Христової церкви на території архієрейського подвір'я у Житомирі [747, с. 46].

У вітальному слові, проголошеному під час його відкриття у 1893 р., Модест зазначав відсутність активності з боку волинського дворянства «в захисті православ'я та національності руської», так само як і недостатності джерел для вивчення процесу полонізації та окатоличення Волині. «Чи знаємо ми хоча б трохи історію наших монастирів, наших храмів, цих центрів релігійного та розумового життя руського народу? Не лише історії рідного краю не знаємо ми тепер... Не вистачає джерел, пам'яток старовини, багато яких назавжди втрачені. Зібрати те що залишилося, та за можливістю розробити те, що міститься у збережених пам'ятках й складає наше завдання... Але для цього потрібно вчити народ його історії, переконувати і інтелігенцію і простий народ, що Волинський край – край споконвічно

руський, православний, що у можливій цілковитій асиміляції з великою батьківщиною руською єдина запорука майбутнього благоустрою та процвітання краю» [568, с. 221]. Серед методів цього навчання церковний діяч називав «наукову розробку» історії краю, видання та розповсюдження серед народу доступних історичних брошур та зображень «пам'яток руської, православної Волинської старовини», збирання та збереження німих історичних пам'яток... «Працюючи у цьому напрямку, ми будемо сприяти завданням уряду та православної церкви, це є священним обов'язком кожної руської людини» [568, с. 221].

З другої половини ХІХ ст., в умовах Австро-Угорської імперії, польські історики активно включаються в політичні процеси, що позначалося і на змісті їх досліджень, в тому числі і на обґрунтуванні різних історичних конструкцій. Найбільш впливова та відома група польських консерваторів увійшла в історію під назвою «станьчиків». Це політичне об'єднання було утворене в 60-х рр. ХІХ ст. Походження назви пов'язується із ім'ям відомого придворного блазня польських королів ХVІ ст. Станьчика. Наприкінці 60-рр. у польському часописі, пов'язаному із діяльністю консерваторів «Przegląd Polski» з'явився памфлет «TeKa Stańczyka». Ця група польських діячів безпосередньо була пов'язана із академічним середовищем, зокрема, Ягелонським університетом та Академією Знань. Члени групи проголосили програму «органічної праці». Станьчики виступали проти використання революційних методів, а підтримували контрольовану елітою суспільно-політичну еволюцію. З насторогою ставилися до політичної емансипації селян та фабричних робітників. Лояльність до Австрії була невід'ємною складовою проголошеної програми. На їх думку, міцна та стабільна Австро-Угорщина була необхідною для польських політичних інтересів. Значною мірою завдяки лояльності станьчиків до Австрії поляки отримали більше політичного впливу в Галичині. Одним з головних аргументів на користь Австрії було те, що Габсбурзька монархія, як і Річ Посполита, захищала європейські цінності. У 1870-1890-х рр. станьчики домінували у Польській фракції («Польське коло») Рейхсрату, займали найвищі посади у галицькому крайовому сеймі. Основною умовою політичного поступу вони вважали подолання закорінених в історії національних недоліків. Відмова від сліпого національного патріотизму, на їх думку, мала стати важливим елементом цього поступу. Ідеї краківського історичного середовища проголосив Міхал Бобжинський у праці «Dzieje Polski w zarysie» (1879 р.). Він виступив з критикою «патріотичної» версії історії, запропонованої авторитетним польським істориком Йоахимом Лелевелем, котрий відстоював «патріотичну» версію минулого. Падіння державності М. Бобжинський пояснив внутрішнім станом польського суспільства, схильністю до анархії, невмінням управляти [727].

Своє бачення особливостей конструювання єдиного (Наддніпряньського та Наддністрянського) українського історичного наративу запропонував львівський історик міжвоєнної доби М. Андрусак. У його підході знайшли

відображення найбільш типові елементи сприйняття особливостей розвитку історичного знання про Україну та процесів які супроводжували цей розвиток. Оскільки М. Андрусак представляв (умовно) львівську школу, тому й розпочав свій аналіз із особливостей розвитку історичної науки в Галичині. Він наголошував на особливому впливі москвофільства на галицьких істориків. Історик пояснював цей факт відсутністю доступності до джерел дослідження й відсутністю «достатньої інформації щодо різниці мови і вдачі східно-слов'янських або руських народів» [124, арк. 12]. На його думку, тривалий час про єдність українського народу з обох боків Збруча голосили лише лірницькі думи про козаків. «Правдивий образ свого минулого одержували галичани з праць придніпровських істориків, які почали видавати в Галичині свої наукові і популярні розвідки українською мовою» [124, арк. 13]. Оцінюючи діяльність наукових товариств Києва, зокрема Південно-Західного відділу Російського географічного та товариства Нестора-літописця, звернув увагу на можливість їх членів здійснювати етнографічні дослідження та в цілому вивчати минуле «лише на чужій мові» [124, арк. 14]. Ще однією відмінною рисою, та водночас заслугою географічного товариства, на думку вченого, було те, що воно «не поділяло націоналістично-реакційного напрямку російських наукових інституцій, не набуло казенної заскорузлості, а навпаки, набуло навіть свого роду прихильності до питань українознавства» [124, арк. 14]. Окремим етапом у розвитку історичних досліджень Наддніпрянщини М. Андрусак називає період від початку 1882 р., з моменту заснування Ф. Лебединцевим часопису «Киевская старина».

Введення в Російській імперії заборонних актів на використання української мови, «не тільки загальмувало нормальний розвиток українського письменства, але відбилося також на розвитку українознавства, зокрема, історіографії, хоча друкування старих пам'яток і матеріалів не було заборонене навіть самим Емським указом 1876 р.» [124, арк. 14]. У цих умовах, як зазначав М. Андрусак, збільшилася роль істориків-педагогів, які «живим словом прививали своїм учням любов до рідного краю» [124, арк. 15]. Серед найбільш відомих ентузіастів справи він згадував Л. Смоленського, М. Ковалевського, Д. Пильчикова. Говорячи про Л. Смоленського, члена Одеської Громади 60-70 рр., називав його «одним з найвидатніших українців, якому завдячував національну свідомість також Є. Чикаленко» [124, арк. 15]. У спогадах Є. Чикаленко писав: «Хоч як тяжко було впливати у ті часі на учнів у напрямку української національної свідомості, а тим більше, у військовій школі, але я зустрічав декількох офіцерів, які виключно дякуючи Смоленському, як вони казали, поставали свідомими українцями» [124, арк. 17]. Д. Пильчиков, колишній член кирило-мефодіївського товариства, у 70-х рр. був вже вельми старий, з невидючими від катаракти очима. Завдяки йому наукове товариство ім. Шевченка у Львові відкрило власну друкарню. «Аж моторошно приємно було слухати цього натхненного промовця, з невидячими, направленими кудись у простір очима, коли він було захопиться

якоюсь темою, і почне її розвивати, синтезувати перед слухачами, яких у нього раз-у-раз по суботах збиралося багато. Промовами своїми він піддержував в слухачах надію на краще будуче України». Хоч Пильчиков нічого не написав, проте своїм живим натхненим словом він «багатьох навернув в українство і зробив інтенсивними робітниками на користь українства. Коли прийшов до нього по скінченню університету Д. Яворницький – «тоді ще кацапом, що не міг і слова українською до пуття сказати, щоб порадитися щодо теми магістерської дисертації», Пильчиков порадив йому поїхати подорожувати по запорізьких землях, сказав про матеріали, на основі яких можна написати працю з історії Запоріжжя [124, арк. 18].

«...Це все, без сумніву, підносить українських діячів. Вчим його (наш народ) любити це рідне минуле для всіх українців а тоді навчимо наш народ взаємної внутрішньої любові і це поведе його до єдності і самостійності» [124, арк. 19].

Однак, беззаперечно ключова роль у формуванні національного історичного канону належить М. Грушевському. Як зазначає Я.Грицак, «Грушевський сконструював схему, яка поєднувала історію різних українських земель від найдавніших часів і тим самим дозволила створити єдність усієї української нації у просторі і часі» [430, с.80]. На думку Я. Грицака, приурочення виходу чергових томів «Історії України-Руси» до важливих, в сенсі національного наповнення, дат (таким як 100-річчя виходу «Енеїди» І. Котляревського, ювілею творчої діяльності І. Франка та ін.), «відіграли велику роль для національного загалу, який мало читав Шашкевича чи Франка, а ще менше – наукові праці Грушевського» [430, с. 80].

Доробок істориків безпосередньо впливав і на процес формування модерних націй. Історія перетворюється на обов'язковий та важливий, в сенсі формування відчуття єдиної історичної спільноти, навчальний предмет. Наукове обґрунтування тягlosti минулого з кінця ХІХ ст. мало виконувати декілька важливих функцій. По-перше, формувати відчуття колективної єдності, до-друге, виховувати патріотів, які б пишалися власною історією та докладали зусиль до її майбутнього творення. З цього часу національна історія стає інструментом відображення процесу створення та тріумфу нації.

Роль церковно-наукових інституцій у «вписуванні» українських територій до «загальноруського», православного простору та їх залучення до конструювання південних та західних околиць імперії доволі специфічна. Все, що було представлено у культових спорудах, розташоване на території губерній і повітів, й тим чи іншим чином могло підтвердити руськість приєднаних земель, потребувало обліку та систематизації. Схожість процесів, які відбувалися на території Південно-Західних та Північно-Західних губерній, лише підтверджує наявність спільного підходу у формуванні уявлення про «руськість», як території, так і їх слов'янського населення.

Історично так склалося, що значна більшість старожитностей, як правило, були пов'язані із культовими спорудами. Через посередництво губернських статистичних комітетів ще у 1834 р. виникає ідея залучення приходських священиків до роботи з вивчення пам'яток старовини на підтвердження руськості краю [113, опис]. Аргументація доцільності подібного підходу базувалася на таких засадах: «Повертати пам'ятки із небуття найзручніше через поважне духівництво. Кожен із священиків цілком обізнаний із власним приходом: він відомий всім мешканцям, знає всіх власників; шанований ними та користується належною повагою та довірою» [113, опис]. За відсутності розгалуженої структури суто наукових організацій та збереження орієнтації на уварівську ідеологему, в якій православ'ю належала помітна роль, фактично у всіх губерніях були створені церковно-археологічні товариства. Безпосередньо причетний до цього, а також до ініціативи проведення у найбільших історичних містах імперії археологічних з'їздів, мав син автора російської тріади – відомий російський археолог Олексій Уваров. Перше товариство в імперії виникло в патріархальній Москві. Наступними в цій першості були Правобережний та Південний регіони України, що пояснювалося, як вже наголошувалося, необхідністю обґрунтування правомірності володіння ними та доведенню їх руськості.

На Лівобережній Україні подібні церковно-археологічні товариства виникають пізніше, ніж у Новоросії та Південно-Західному краї. «Надавши малоросійським губерніям статус внутрішніх, поборовши там відцентрові тенденції, імперія не потребувала історії, яка би щось доводила, тож і не переймалася організацією на території сучасної Лівобережної України наукових досліджень. Перше наукове товариство лівобережжя – Харківське історико-філологічне, виникло лише у 1871 р. з ініціативи науковців. Натомість Правобережну Україну досліджували ретельно» [778]. Її «вписування» потребувало більших зусиль та часу, оскільки існували принципові віросповідальні відмінності. На членів товариств покладалися функції пошуку, обліку, опису всіх цінностей та раритетів. Переважну більшість товаришів складали місцеві священики. До їх обов'язки входило і здійснення описів кліматичних, географічних особливостей того чи іншого поселення. У звітах також були представлені антропологічні оцінки та параметри. Багато уваги приділялося описуванню храмів: їх внутрішньому та зовнішньому вигляду, іконам, храмовим бібліотекам та архівам, історії створення, легендам, свідченням. Результатами діяльності священиків стали численні звіти, які через декілька років будуть представлені на сторінках періодичних видань, насамперед, в губернських «Єпархіальних відомостях». Якість підготовлених текстів, аналіз економічної та соціальної специфіки того чи іншого населеного пункту, психологічні та поведінкові характеристики, якими наділялись місцеві мешканці, засвідчує факт залучення до справи справжніх ентузіастів, до того ж, найбільш освічених. Інформація, яка представлена у чисельних справах фонду 2205 Центрального

історичного архіву у Києві, стосується, серед іншого, і характеру освіти не лише священників, а й псаломщиків, інших представників кліру. Йшлося, принаймні, про її наявність та фахову відповідність. Серед закладів освіти, в яких навчались служителі культу, найчастіше згадувались духовні семінарії (Волинська та Подільська єпархіальні семінарії (відповідно, до 1902 р. у Кременці та Кам'янці-Подільському), які функціонували в губернських та окремих повітових містах, невеликі спеціалізовані навчальні заклади, як наприклад, Бриківське Кирило-Мефодіївське училище Волинської губернії, Шаргородське повітове училище, Приворотське парафіяльне училище та ін. Першо- та другорозрядних семінарій в Україні не було. Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська єпархіальні семінарії й Харківський колегіум віднесли до останнього, третього розряду. Повітові та парафіяльні училища Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Катеринославської і Харківської єпархії потрапили до числа третьорозрядних, а Херсонської – до четвертого розряду [523, с. 263].

Волинська церковно-археологічна комісія, Церковно-Археологічне Товариство при Київській Духовній Академії, Кам'янець-Подільський єпархіальний Комітет, Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет, Полтавський церковний історико-археологічний Комітет та інші подібні організації займалися й активною видавничою діяльністю, поширюючи інформацію про власні дослідження, тим самим долучившись до процесу зміцнення імперських «устоїв».

Хоча в науковій та художній літературі доволі часто зустрічається згадка про низький загальний рівень сільських церковнослужителів, однак цього не можемо сказати про членів товариства, які долучалися до підготовки описів. У текстах, що дійшли до нашого часу, зустрічаємо аналіз економічного стану, особливостей географії, соціально-психологічні характеристики, якими вони наділяли місцевих мешканців, загальні історичні характеристики. Описи засвідчують достатньо високий рівень освіти церковнослужителів, долучених до досліджень. Інформація про освіту не лише священників, а й псаломщиків, засвідчує, принаймні, її наявність та фахову відповідність. Як правило, це були духовні семінарії та училища.

В описах, у більшості випадків, зверталася увага на те, що у волинських селах, які ставали об'єктами досліджень, храмові споруди протягом тривалого часу належали уніатським церквам. Після офіційної заборони уніатства в Російській імперії у 1839 р., відбувається поступовий процес переходу храмів з прихожанами у православ'я. Дивним виглядає той факт, що практично у всіх випадках, кажучи про час переходу у православ'я, священники наполягали на відсутності інформації з цього приводу. На нашу думку, подібне трактування є типовим прикладом впливу на формування історичної пам'яті. Складно повірити, що священники, які в своїх текстах демонстрували високий рівень освіти (несподівано для осіб духовного сану вільно оперували географічними, геологічними та топографічними категоріями і поняттями, та не лише), не могли не знати про дату офіційної

заборони уніатської церкви. Іншим варіантом пояснення подібної ситуації може бути розтягненість у часі процесу переходу із уніатства в православ'я, що не дозволяло точно визначити дату. Непрямим підтвердженням цієї думки є доволі зважені та незаангажовані публікації на сторінках «Волинських Єпархіальних відомостей», присвячені позитивним оцінкам діяльності братчиків католицьких, в першу чергу, василіанських орденів.

Свідченням доволі слабких результатів зусиль, спрямованих на русифікацію краю протягом більшої частини ХІХ ст., як вже зазначалось, стали окремі положення, висловлені у вітальному слові, проголошеному під час відкриття Волинського давньосховища. В цій промові вкотре були окреслені завдання на/повернення в русло «руськості» «исконно русского края». Зокрема в ній проголошувалося: «Від моменту возз'єднання Волині з Російською імперією йде процес нового обрусіння споконвічно руського, православного краю, але неможливо сказати, що цей процес закінчився в наш час... Навіть в народних пережитках неможливо не помітити впливів унії та панів поляків. Чим швидше закінчиться цей процес, тим краще» [568, с. 222–223].

Звіт про стан Волинського Церковно-Археологічного товариства в 1895р. відображає певну невідповідність між проголошеними завданнями, щодо зусиль спрямованих на закріплення «руськості» краю, та реальною фінансовою підтримкою, без якої жодні наукові дослідження неможливі, тим більше реалізація важливих, з державної точки зору, «проектів». Суми, які відображені у річному звіті товариства, свідчать, що основні надходження були за рахунок членських внесків та пожертв з боку духівництва єпархії. Лише за 1894 р. ця сума склала, разом із процентами від капіталів товариства 806 руб 13 коп. На будівництво приміщення для давньосховища були виділені кошти з накопичень попередніх років у розмірі, який перебільшував 6 тис. руб(!). Звіт завершував висновок про необхідність «посильної участі всіх класів Товариства для розвитку та розробки історії рідного краю» (і в цьому випадку не йшлося про державне фінансування) [198, с. 3].

Підводячи підсумки столітнього перебування Поділля у складі Російської імперії, П. Батюшков зупинився на основних досягненнях діяльності в напрямку закріплення та зміцнення «руськості» в «давньо-руській та православній Подолії». Згадувалося відкриття під керівництвом Преосвященного Дмитра при кафедральному соборі церковно-історичного давньосховища, поширення окружних бібліотек, які перебували у підпорядкуванні архіпастиря а також заснування єпархіальної бібліотеки, «яка поновлюється щорічно літературою релігійно-морального та патріотичного змісту з метою поживлення духовними пастирями отриманих в школі знань» [372, с. 89].

Одним із останніх за часом відкриття (в українських губерніях) став полтавський церковно-археологічний комітет. У його діяльності знайшли відображення найбільш типові риси подібних закладів, а поява збіглася з оприлюдненням 23 квітня 1906 р. Основних законів Російської імперії. Указ

Синоду було підписано 26 квітня 1906 р. Діяльність товариства пов'язувалася із архієрейською кафедрою та давньосховищем, яке розташовувалося при ній. Проект комітету і давньосховища розробив дійсний член Петербурзького археологічного інституту, викладач історії Полтавської духовної семінарії В.Пархоменко. До складу комітету увійшли також члени Полтавської губернської вченої комісії – історик І. Павловський, завідувач Полтавською психоневрологічною лікарнею О. Мальцев та ін. Серед почесних членів комітету були вчені Петербурга, Москви, Києва – М. Біляшівський, М.Покровський, Ф. Успенський, О. Левицький, М. Петров та інші. З моменту заснування та до 1910 р., комітет очолював єпископ Іоанн (І. Смирнов). Значне представництво вчених-істориків не могло не позначитися на змістовній частині її діяльності. Коло окреслених функцій організації відображали рівною мірою наукову та релігійну компоненти: пошуки, збір та придбаннями для Полтавського давньосховища церковних старожитностей, давніх рукописів, друкованих робіт з історії єпархії, різних історичних джерел у місцевих церковних та приватних архівах. Комітет проводив засідання, на яких заслуховувалися доповіді з історії місцевих монастирів й окремих церков, повідомлення про надходження до бібліотеки літератури, предметів давнини. Члени комітету займалися й збиранням предметів, документів, інших артефактів, які належали не лише до духовної сфери, а й до матеріальної та побутової культури. Колекціонувалися монети, килими, рушники, козацькі паски, стріли. Релігійна компонента носила суто культурницьке спрямування, оскільки зосереджувалася довкола колекціонування предметів мистецтва на релігійні сюжети видатних майстрів. Серед найбільш коштовних експонатів сакрального характеру була плащаниця 1466 р. та Пересопницьке Євангеліє [380, с. 94–117].

У 1909 р. на державному рівні готувалося святкування 200 річного ювілею Полтавської битви, зрозуміло, що члени організації були включені до підготовки урочистостей з цього приводу. На них покладалася обов'язки зі збору та підготовки експонатів для музею історії Полтавської битви. Ця подія віднині вписувалася до російського національного канону, тому потребувала відповідної підтримки, створення музейних експозицій, відкриття пам'ятників покликани були мобілізувати почуття російської («слава русского оружия и духа») національної гордості.

Таким чином члени церковно-археологічних товариств виконували важливі в політичному та державному сенсі функції закріплення у свідомості населення українських губерній «исконности» руських земель, їх традиційної прихильності православ'ю, яке трактувалось як єдине ціле російського самодержавства. З плином часу на появою нових нагальних завдань, релігійні історики приєдналися до формування російського імперського міфу та офіційного націоналізму. Проте зберігалась і неочікувана для російського уряду компонента та результат цієї діяльності – поширення краснавчих досліджень, результати яких з однаковим успіхом могли використовувати і творці українського, як і інших національних

«проектів».

3.4. Місто в процесі національного будівництва. Столиці та провінційні центри

У вибудуваному народницькому образі української нації ключова роль традиційно відводилася селянству та селу як узагальненню глибинної «українськості», втіленням якого виступали специфічні елементи патріархально-аграрної культури. Однак, розвиток модерних національних «проектів» безпосередньо пов'язаний із містом, його соціальною структурою та інституційними утвореннями – від владних до громадянських, освітніх та загальнокультурних. Модернізаційні процеси поглиблювали прірву між сільською та міською культурами, стимулювали продукування ідей протиставлення ідеально-патріархального села місту як осерддю гріхопадіння з поганими звичаями, нормами та традиціями. Разом із тим, саме у місті, «інакшому від села світі, загострюється відчуття ідентичності й іншого ціннісного вибору» [551, с. 354]. Відомий галицький діяч, чие ім'я пов'язується зі створенням одного з відгалужень в українському проекті, в якому помітна роль належала соціалістичній компоненті, запропонував таку характеристику: «Місто стало відтепер надавати, зі своєю мільйонною людністю, головний тон тогочасній державній політиці, воно стало тим центром, в котрім збіглися і сплелися всі нерви сучасної держави. Представник його – буржуазія, оголосивши себе представниками цілої нації, вхопила в свої руки керму державних справ, а тим самим держава і правительство стали інституцією для ведення її суспільно-класових інтересів» [729].

У досліджуваній період стосунки між метрополією та периферією носили доволі специфічний характер. У їх вибудуванні особливе місце належало імперським столицям. В російській інтелектуальній традиції [298, 370] склалося доволі неоднозначне трактування сприйняття та «прочитання» північної столиці – Санкт-Петербургу. Робота М. Анциферова була опублікована ще у 20-х рр. ХХ ст. Чи не вперше серед дослідників феномену Петербурга він звернув увагу на дивне поєднання таємного образу «Північної Пальміри» на тлі історії міста «трагічного імперіалізму». Оцінюючи принципіву відмінність ролі й значення Москви та Петербурга, Анциферов наводить цитату із М. Гололя: «Москва потрібна Росії, для Петербурга потрібна Росія» [370, с. 69]. Існував і інший образ – міста-«блудниці», руйнівника устоїв та моральних норм. Гоголь у своїх «Петербурзьких записках» звертав увагу і на «неруськість» північної столиці, яка не вміє говорити російською, в якій мало «корінної» національності та забагато іноземної мішанини. «Трудно схватить общее выражение Петербурга. Есть что-то похожее на европейско-американскую колонию: так же мало коренной национальности и также много иностранного смешения, еще не слившегося в плотную массу. Сколько в нем разных наций, столько и разных слоев обществ» [736, с. 180]. Стосунки М. Гололя із Москвою вибудовувалися

довго та характеризувалися теплотою: «Москва усамітнена, спокійна та сприятлива до занять». Більш відома оцінка М. Гоголя, яку він висловив у листі до М. Максимовича від 12 березня 1834р. «...закохався в ж цю стару товсту бабу Москву, від якої, крім щів та матірщини, нічого не почувеш» [550, с. 129]. Однак далі стосунки між містом та письменником набувають іншого характеру, що знайшло відображення в листі до М. Погодіна: «Москва більше прихильна до мене... Серце моє в цю хвилину наповнене вдячністю до неї за її увагу до мене» [550, с. 129]. Як зазначає в своїй роботі В. Мельниченко [559, с. 132], «...гоголівське відчуття вкоріненості в Москві і власної значущості в ній добре передає фраза, яку він мимохідь написав у листі до О. Данилевського від 25 лютого 1849 р. ... «Втім, будь-який адресований лист до мене в Москві добереться» [559, с. 135].

Першим із відомих вихідців з Лівобережжя, а саме Полтавщини, хто почав вибудовувати стосунки із Москвою у 1819 р., став М. Максимович. Мешкаючи з родиною в Україні, М. Максимович так оцінював свої почуття до Москви: «У мене невгамована спрага Москвою. Хочеться мені перебраться до Москви, не для служби, для якої вже зносився я, а для того, щоб дожити віку у спокійній кабінетній праці, в тій атмосфері, де мені було краще, як письменнику так і людині... Київ, хоча і рідний мені, але я виріс у Москві, я не зріднився з ним для мого життя...» [550, с. 38]. Особливості самоідентифікації вченого, прояви множинних лояльностей неодноразово ставало причиною закидів на його адресу з приводу «малоросійства». Однак, в постаті М. Максимовича знайшли відображення типові ідентифікаційні «шукування» першої половини ХІХ ст.

Сприйняття Санкт-Петербургу не позначене особливо позитивними відгуками та оцінками з боку етнічних українців, проте це не завадило місту залишатися центром імперського інтелектуального тяжіння. Р. Шпорлюк назвав місто «офшорною» столицею, побудованою поза межами історичної Великоросії, із німецькою чи голландською назвою, що і призвело, на його думку, до ліквідації Великоросії [782]. Навіть клімат та повітря холодного і бюрократичного міста, яке створювалося як уособлення нової імперії, за спогадами сучасників, здатні були знищувати. С. Русова так писала про членів Петербурзької громади: «...переважна більшість «синів південного краю» погано переносили клімат та умови життя, чимало їх вмирало від сухот, страждали на нервові розлади» [204, с. 256].

Суперечлива сутність міста значною мірою сприяла діалогу та специфічному обміну між імперським центром та його периферіями. Цей чинник, на нашу думку, позначився і на особливій ролі Санкт-Петербургу в процесі формування національних «проектів», в якому український не складав винятку. Найбільш помітні громадські, культурні осередки, пов'язані з тими чи іншими національними земляцтвами, виникали і функціонували саме тут. Пояснювалось це доволі прозаїчними речами – столиці завжди лишались центрами тяжіння, оскільки відкривали нові можливості та перспективи. Тут концентрувалась найбільша кількість освітніх, наукових

закладів, літературних та мистецьких центрів. Все це сприяло значному притоку інтелектуалів, які в свою чергу, саме зі столицями пов'язували можливість реалізації своїх амбітних планів. Іншою причиною була незначна кількість університетів в українських губерніях (лише три до середини 60-х рр. XIX ст.), тому й був значний відсоток українців в університетах Санкт-Петербурга та Москви.

Перша українська громада, яка з'явилася наприкінці 50-х рр. XIX ст. (1858 р.) виникла саме в північній столиці (не без «участі» уряду, який заборонив колишнім кирило-мефодіївцям проживання в українських губерніях, не включивши до переліку заборонених місць столицю). Петербурзька громада формувалася довкола М. Костомарова, Т. Шевченка, В. Білозерського, П. Куліша. Її членами були і П. Чубинський, Д. Каменецький, З. Недоборовський, О. Кістяківський, О. Андрієвський, О. Афанасьєв-Чужбинський, подружжя Марковичів, брати Лазаревські, Г. Честохівський, Ф. Черненко [204, с. 32] та ін.

Один із перших літературно-художніх часописів «Основа» з'явився та функціонував протягом майже двох років завдяки В. Білозерському, М. Костомарову, П. Кулішу. Перший номер вийшов у січні 1861 р., протягом 1861 побачили світ 12 чисел, у 1862-10, 11 і 12 були набрані, але так і не надруковані [233, с. 297]. Помічником головного редактора і секретарем редакції журналу був О. Кістяківський. Видавнича справа стала найважливішим напрямком діяльності цієї громади. Особлива роль у її розвитку належала друкарні П. Куліша. В ній видали 40 випусків з популярної серії «Сільська бібліотека». Публікувалися твори Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, Д. Мордовця, Ганни Барвінок (яка була сестрою В. Білозерського та дружиною П. Куліша) та ін. [233]. Після смерті Т. Шевченка члени громади започаткували традицію щорічного вшанування пам'яті поета. Діяльність громадівців зосереджувалася виключно в царині культурництва, що знайшло відображення і в підтримці та здійсненні постановок в столичних театрах п'єс І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Гулака-Артемівського.

Активізація українського життя в російських столицях пов'язується із подіями революції 1905 р. Кризові явища початку хронологічного XX ст., наслідки російсько-японської війни, нерозв'язані проблеми в політичній, соціальній та аграрних сферах надзвичайно загострили внутрішньополітичну ситуацію в Російській імперії, яка врешті-решт вилилася у революцію. Звісно, що в цих умовах влада в особі найвищих сановників намагалася зняти напругу тими чи іншими поступками, в тому числі і в національній сфері. Результатом певного компромісу стало рішення, підтримане прем'єр-міністром Російської імперії С. Вітте. Йдеться про створення комісії у складі представників російської академії наук та відомих українських науковців й громадських діячів для розгляду можливості видання українською мовою Святого писання, переклад чотирьох Євангелій Нового Заповіту було здійснено ще у 1860 р. інспектором Ніжинського юридичного ліцею П.

Морачевським. Щодо складу самої комісії досить часто зустрічаються різночитання. Особливо це стосується спогадів представників петербурзької громади. Так, С. Русова згадувала про двох російських професорів, називаючи лише прізвище Шахматова. Від української громади вона згадувала Стебницького, Лотоцького й себе з чоловіком. У свою чергу, О. Лотоцький, мемуари якого з'явилися в еміграції у 1966 р., писав про те, що головував у комісії Ф. Корш, серед російських академіків до її складу входили А. Фаміанцин, В. Заленський, Ф. Фортунатов, О. Шахматов, А. Лаппо-Данилевський та С. Ольденбург. Від української громади він згадував О. Русова та С. Русову, Ф. Вовка, П. Стебницького, М.Славинського, В. Науменка та самого О. Лотоцького. Чим же пояснюються ці розбіжності? Справа в тому, що існувало дві комісії – друга функціонувала наприкінці 1906-початку 1907 рр., саме її і очолював Ф.Корш. Ця комісія розглядала систему правопису української мови, за якою допускалось здійснення публікацій. Не останню роль у визнанні необхідності подібного кроку відіграли представники партії кадетів, які мали широке представництво та підтримку у великих українських містах. В програмних положеннях цієї партії особлива увага приділялася необхідності розв'язання національного питання в імперії. Як зазначала у своїх спогадах С. Русова, «Вітте теж виявляв якісь несподівані симпатії до українців. Засідання відбувалося у довгій кімнаті в будинку Академії, де на нас суворо і велично дивився величезний бюст Катерини II, а на стінах портрети видатних діячів-академіків і царів. ...У всіх дискусіях Шахматов вражав нас своїм глибоким знанням нашої мови в її філологічних властивостях і в історичному розвитку. Як результат наших трьох чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не діалект. Як додаток до його розвідки йшли наші статті» [204, с. 157].

28 вересня 1905 р. студенти Петербурзького університету провели український мітинг, учасники якого прийняли резолюцію в якій наголошували на важливості вживання рідної мови у всіх державних та громадських закладах як одному із головних методів культурного та економічного розвитку нації. В документі підкреслювалася наявність соціально-економічних особливостей України, як національної одиниці. Саме ці аргументи стали підставою для висунування наступних вимог: 1) скликання установчих зборів на основі загального, прямого, рівного та таємного голосування; 2) автономії України на широких демократично-федеративних основах» [107, арк. 65].

Зміст резолюції свідчить, що вимоги визнання права вживання та використання рідної мови в цей час вже не відділялися від політичних, які однак, не йшли далі боротьби за здобуття автономного статусу у складі федерації. Переломним в процесі формування українського проекту стає 1906р. З початком роботи I Державної думи центром українського політичного життя, як і свого часу наприкінці 50-х рр. XIX ст., знову стає

російська столиця. Створення Української парламентської громади сприяло як формулюванню аграрних та національних вимог, так і консолідації українських ліберальних сил. Очолив цей осередок відомий чернігівський громадський діяч, адвокат І. Шраг, (який був етнічним німцем). З ініціативи громади у Санкт-Петербурзі започатковується видання «Украинского вестника» головним редактором якого стає журналіст М. Славинський, а секретарем Д. Дорошенко. М. Славинський був одним із авторів теорії про утворення в Російській імперії особливої «імперської нації», яка на його думку, вбирала в себе кращі сили національної інтелігенції та національних рухів, що протипоставлялись державним апаратом. Саме це, на думку Славинського, і було головною причиною економічної та політичної кризи в країні. Під час Першої світової війни він ідейно зблизився із групою федералістів в Державній Думі та бюро Союзу автономістів.

Переїзд М. Грушевського зі Львова до Санкт-Петербургу збігся з окресленими подіями. В цей час створюється нова організація – «Союз імені Шевченка». У ліберальній газеті «Новое время» повідомлялося про створення «нового союзу малоросів» [147, арк. 147]. Журналіст часопису інформував про наявність власної платформи «Союзу». Головною метою діяльності проголошувалося досягнення автономії для малоросійських губерній, які б стали самостійними одиницями на широких демократичних та федеративних засадах. Аргументувалася ця вимога існуванням національних особливостей, які проявлялися не лише у мові, а у певних соціально-економічних особливостях. «На всьому просторі північних, західних та південних околиць держави, з населенням в декілька десятків мільйонів, з територією, яка дорівнює декільком європейським королівствам, бродять, наливаються та визрівають всі відтінки та всі різновиди національних рухів. Ця, найбільш близька до Європи і за суміжністю, і за культурними впливами частина імперії в останні роки стала ніби лабораторією, в якій виробляються усякого роду національні та націоналістичні досвіди, успішні та не дуже, ризиковані та безпечні» [147, арк. 147].

Однією із основних причин створення «Союзу...» стала необхідність надання допомоги українській молоді, яка студювала в Петербурзі. Серед його завдань був і збір коштів для підтримки та допомоги українським студентам, залучення до цього процесу заможніших петербурзьких українців. Гроші збирали підписними листами і концертами. Українські концерти в Петербурзі, завдяки чудовій музиці проходили з аншлагом, серед глядачів були не лише українці, а й російська публіка. Майже завжди в концертах брали участь актори імператорської опери, яких запрошували виступати з українськими піснями. В організації концертів активну участь брала відома оперна співачка, солістка Маріїнського театру Н. Забіла. Олександр Русов, разом із Зарембою займалися формуванням їх програми. «Але як суворо не перевіряли вибір музичних творів, ніколи не можна було уникнути, щоб на біс яка-небудь, хоч би й найславніша співачка не заспівала якої-небудь

найвульгарнішої української пісні, наприклад, «Ой казала мені мати»¹ «що своїм змістом і манерою виконання цілком порушувала витриману гармонійність музичної програми. Як не важко було займатись організацією цих концертів, вони мали все-ж таки велике національно-громадське значення, об'єднуючи всю українську колонію та демонструючи розвиток українського мистецтва [204, с. 164].

Як згадувала С. Русова, в окреслений період в Петербурзі функціонувало Добродійне Видавниче Товариство, безпосередньо пов'язане із українською громадою, що видавало популярні книжки українською мовою. Оскільки цільовим сегментом читацької аудиторії були селяни, від видавців та авторів вимагалось викладати запропоновані теми в доступній, белетристичній формі. В цій серії з'явився невеликий курс з метеорології О. Русова під назвою «Подія на хуторі». Д. Дорошенко, тоді ще студент Петербурзького університету, в подібній формі розказав про відкриття Америки. Є. Чикаленко видав «Господарчі поради». С. Русовою були написані два підручники – «Початкову географію» та «Буквар». У 1907 р. Товариство видало повний текст «Кобзаря» Шевченка за редакцією В. Доманицького.

Членами громади були і композитор Я. Якименко-Степовий та поет Олесь Кандиба (закінчив Харківський ветеринарний інститут та був прийнятий до громади за рекомендацією Х. Алчевської). Пізніше благодійне Товариство видало своїм коштом перші твори і Олеся і Степового [644]. В цей же час на Бестужівських курсах О. Єфименко запровадила семінар з української історії. За спогадами С. Русової, курсистки звернулися до них з проханням організувати курси української мови та літератури. Заняття розпочалися, і хоча відбувалися вони недовго, їх відвідували бестужевки та студентки медичного факультету під проводом Наталі Калинович [204, с. 170].

Напередодні Першої світової війни в Москві також спостерігалася активізація діяльності національних громад. Пожвавлення у суспільному житті поширилося і на видавничу сферу. Зокрема, з 1912 р. у Москві почав виходити російськомовний часопис «Украинская жизнь», під редакцією С. Петлюри, безпосередню участь у заснуванні видання брав і О.Саліковський. В газеті друкували свої статті М. Грушевський, В.Винниченко, С. Єфремов, М. Коцюбинський. Як стверджують дослідники життя та творчості С. Петлюри, московський період був важливим етапом у формуванні його поглядів на визвольний рух [565, с.11]. Саме тут він одружився із студенткою Московського університету, україночку О.Вельською. Разом із представниками української громади у Москві, С.Петлюра був серед організаторів товариства «Кобзар».

У московському Товаристві Слов'янської культури функціонувала українська секція. Як і будь-яка подібна науково-просвітницька установа, ця опікувалася організацією та проведенням лекцій, дискусій, виголошенням

Наводимо зразок вульгарності початку ХХ ст.:

рефератів та доповідей. Неодноразово з лекціями виступав М. Славінський. Одна із лекцій, яка була прочитана 11 березня 1912 р., присвячувалася темі українського культурного руху та його загальнодержавному значенню. В доповіді лектор зупинився і на проблемі термінологічної невизначеності, яка призводила в той час до певної плутанини (на жаль, ця проблема залишається типовою і для початку ХХІ ст.). «Національність являє собою одну із психологічних синтез, на певному ґрунті спільної мови, це не постійне мертве начало, а жива органічна форма, яка піддається впливу еволюції. ... У співвідношенні національності та держави, треба уникати таких помилок, як змішування понять «нації», як державно-правового явища і національності, як культурно-історичної категорії» [138, арк. 78].

М. Славінський ніколи не поривав своїх зв'язків із Києвом, який протягом ХІХ ст. був далеким від втілення українства. Як згадувала донька відомого українського драматурга та громадського діяча М. Старицького, Людмила Старицька-Черняхівська, (говорячи про 80-ті рр. ХІХ ст.), «ми були першими українськими дітьми [в Києві]. Не тими дітьми, які виростають в селі, в рідній атмосфері стихійними українцями, – ми були дітьми міськими, яких батьки свідомо виховували з пелюшок свідомими українцями у ворожому оточенні» [335, с. 43]. Л. Старицька наголошувала на тому, що в окреслений час в середовищі російської квазіінтелігенції Києва встановилося недоброзичливе ставлення до всього українського.

Саме з другим поколінням «міських українців» Києва пов'язувалися перші успіхи в сенсі його українського наповнення. Початок ХХ ст. позначений творчим злетом представників нового покоління міських українців, які своїми напрацюваннями демонстрували вихід за межі суто провінційного, етнографічно-фольклорного розуміння та трактування українства. Йдеться про блискучу плеяду письменників, художників, скульпторів та вчених, серед яких: А. Архипенко, А. Вербицький, М. Вороний, О. Олесь, А. Кримський, Ф. Кричевський, А. Петрицький; славетна Леся Українка, яскрава художниця Олександра Екстер та ін. стали особливою орасою не лише цього покоління. Хоча О. Екстер і не була етнічною українкою, її навчання у Київській художньому училищі М. Мурашка, одночасно із О. Архипенком, А. Маневичем, О. Богомазовим, відвідування занять М. Пимоненка позначилися на стилістиці та сутності її творчості. Зберігаючи елементи національного колориту, разом із тим твори названих митців не носили ознак хуторянства, а засвідчували включення їх авторів до світового художнього процесу.

Події та наслідки першої російської революції 1905 р., пов'язані із проголошенням демократичних свобод, прийняття дозвільного законодавства щодо громадських організацій та об'єднань у 1906 р., започаткували новий етап національних процесів. За спогадами Є. Чикаленка, особливу роль в «українізації» міста належала українському клубові, відкритому у 1908 р. Ініціаторами його створення виступили В. Леонтович, С. Єфремов, О. Косач, М. Старицька, В. Бублик, Л. Жебуньов, М. Галін, О. Олесь та ін. Головою

клубу обрали М. Лисенка, який спеціально до його відкриття написав та виконав фортеп'яний твір «На входини». Головною метою створення організації проголошувалася необхідність долучення киян до української культури, підтримка та розвиток національних традицій міста, створення середовища, в якому говорять та мислять українською [668, с. 321]. Організація розташовувалася в центрі міста, на вул. Володимирській, 42. Тут функціонував гімнастичний гурток, проводилися літературні вечори, організовувалися концерти, танці. Традиційним видом національної активності для переважної більшості українських організацій, як вже зазначалося, було щорічне вшанування пам'яті Т. Шевченка. Київський клуб проводив його особливо. Організовувалися екскурсії Дніпром до могили Шевченка у Каневі. На початку літа орендувався пароплав, на борту якого обов'язково перебував студентський хор. Коли у 1912 р. за вимогою поліції клуб було закрито, М. Лисенко придумав просте, однак майже геніальне розв'язання цієї проблеми шляхом звичайного перейменування. Він зіграв на «складнощях перекладу». Слово «родина» в українській та російській мові означають різні речі. Саме ця гра слів мала ввести в оману губернське керівництво, що й спрацювало, і стара організація, але вже під новою назвою – «Родина» продовжила своє існування. Під час Першої світової війни у приміщенні клубу на Володимирській розміщувався шпиталь для поранених [15, арк. 134]. Проте названі поодинокі зусилля не сприяли швидкому українському наповненню міст, це стосувалося як ситуації в підросійській, так і в південно-західній імперіях. Як уже наголошувалося, більшість в них, залежно від регіонів, складали поляки, євреї, росіяни.

Центр Волинської губернії, Житомир, на противагу традиційній польсько-єврейській компоненті, поступово наповнювався як російським так й імперським звучанням. В першу чергу, це проявлялося в активізації православного храмового будівництва та перейменуванні площ і вулиць. В одному із попередніх розділів вже згадувалося про будівництво на центральній площі міста каплиці на честь «чудодійного спасіння» Олександра II, ім'я якого отримала і площа. Каплицю збудували на тлі католицького Бернардинського монастиря. Наприкінці XIX ст. у місті активно почали будуватися православні храми. Їх споруджували у безпосередній близькості до католицьких (Свято-Преображенський кафедральний собор 1874 р. (на Єлизаветинському бульварі) – поблизу костелу св. Дуклі та Бернардинського монастиря, Христо-Воздвиженська церква – поруч із католицьким Кафедральним собором св. Софії.

Першим пам'ятником у місті став зведений на кошти, зібрані підпискою серед міщан, бронзовий бюст О. Пушкіна до його 100-річного ювілею. Цей бюст зробив місцевий скульптор, майстер з виготовлення надмогильних споруд, етнічний поляк Генріх Олишкевич. Саме він у 1924р. стане автором та виконавцем першого у місті бюста Леніну [506, с. 203].

Проте, наступний крок, пов'язаний із об'єднанням та перейменуванням двох центральних вулиць – Старо-Жандармської та Ново-Жандармської на

Пушкінську [506, с. 209-210] з ініціативи мешканців міста, засвідчувало близькість імперського та російського національного «проекту». До 100-річного ювілею М. Лермонтова, іншу вулицю, Банну, яка розташовувалася поблизу Пушкінської, перейменували на його честь.

Питання визначення місця українців у соціальній структурі міст залишається одним із найбільш суперечливих. Характерною рисою XIX ст. була присутність у їх соціальній структурі приписаних селян, що мало ще середньовічне коріння. Міські селяни були переважно українцями, хоча цей факт не означав, що серед інших соціальних верств вони не були представлені, однак їх кількість не була значною. Основні труднощі подібних досліджень пов'язуються, насамперед, з недостатньою джерельно-статистичною базою. Одним із джерел, які дозволяють скласти хоча б приблизне уявлення про особливості функціонування суто міських інституцій, особливості їх складу, є документи міських ремісничих управ, які пов'язувалися ще з традиціями середньовічного міського самоврядування, яким були наділені переважна більшість міст Правобережжя, та підкріплені з моменту приєднання Правобережжя до Російської імперії «Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії». Започаткування реалізації міської реформи з 1870 р. не гарантувало одночасної появи нових органів міського самоврядування у всіх регіонах. Серед Правобережних міст лідером за темпами запровадження нових структур був Київ. В інших містах нововведення поширювалися повільно. Так, органом ремісничого міського самоврядування Житомира виступала реміснича управа, яка була виборним органом. В її функціонуванні та управлінні відчувалися відголоски цехового устрою. На управу покладалися обов'язки здійснення перевірки та надання свідоцтв на звання майстра та підмайстра, включення або виключення із ремісничих цехів [161, арк.1]. Один із епізодів проведення виборів на ключові посади дозволяє відобразити певні особливості функціонування органу та висловити припущення щодо його етнічного складу. Список ремісників, яким розіслали повістки про явку на збори, складався із 598 прізвищ. В документі містилася інформація про віросповідання членів управи. На вибори, які відбувалися у 1882 р., прибуло лише 37 християн (17 православних, 19 католиків та 1 лютеранин) та 189 іудеїв [161, арк. 12]. Для проведення виборів були складені окремі тексти клятви, яка зобов'язувала членів управи здійснювати свій вибір, орієнтуючись виключно на здібності та професійні якості кандидата, відкидаючи особисті уподобання та родинні стосунки. Відмінності в текстах пов'язувалися із релігійними особливостями. Так, християни присягалися Святому Євангелію, іудеї – Десяти Заповітам Божим. Всі підписи євреїв-ремісників – мовою ідиш. На посаду Житомирського ремісничого старшини жодного кандидата із іудеїв не висувалося, а на місце заступника («товариша») такий список було запропоновано. Головними вимогами, які висувалися до претендентів – грамотність (в сенсі вміння читати та писати, однак, якою мовою – не зазначалося), та наявність здібностей, а також нерухомості в межах міста. До

списку кандидатів, які висувалися на посаду Житомирського ремісничого старшини були внесені: Зинкевич Адольф Михайлович (римо-католицького віросповідання, житомирський міщанин); Ляхович Людвиг Вікентієвич, (римо-католик, спадковий дворянин); Пермінов Василь Гаврилович (православний, відставний унтер-офіцер) [161, арк.14]. Висока ймовірність того, що останній кандидат мав російські етнічні корення. В двох наступних списках пропонувалися прізвища на посаду товариша. До першого були внесені два претенденти від житомирських міщан православного віросповідання: Нужда Іван Павлович та Грущинський Андрій Кіндратович [161, арк.14, об.]. Звичайно, можемо припустити, що вони мали етнічні українські корені, але це не більше ніж припущення, оскільки крім віку, конфесійної належності та інформації про власність, інших відомостей представлено не було. В другий список на цю посаду були включені лише кандидати іудейського віросповідання.

Основним джерелом досліджень складу населення залишається перепис 1897 р. Протягом ХІХ ст. у переважній більшості міст Російської та Австро-Угорської імперій, українці лишалися у положенні меншини. Цей факт підтверджують результати переписів. Так відповідно до перепису населення 1897 р., у дев'яти губерніях Російської імперії лише 13 % населення жили у містах (із них українців – лише 6 %). У Східній Галичині – 92 % українців жили у населених пунктах, що за статистикою визначалися як села [381, с. 187]. Щодо національної складової міст, вона мала такий вигляд (нагадаємо, що дані перепису спирались на самоідентифікацію населення): українці становили 30,3 % міського населення України (Правобережжя – 27%, Лівобережжя – 53,7 %, Південна частина – 17,5 %) [381, с. 189].

Однак, вже з початку ХХ ст. відбувалися кардинальні зміни в структурах міст та їх численності. Нове «хронологічне» століття задавало відповідні темпи розвитку. Їх прискоренню сприяли як економічні, так і політичні зміни. Тенденції до збільшення української присутності в містах посилюється у період між революцією 1905 р. та Першою світовою війною. Відстежити динаміку між останнім загальним переписом населення 1897 р. та наступними змінами у національному складі міст не так просто, оскільки до Першої світової війни ні в Австрійській, ні в Російських імперіях подібних масштабних переписів вже не відбувалося, а ті, що проводилися носили спорадичний та локальний характер. Зокрема, в містах та містечках Правобережної України у 1911 р. у зв'язку із запровадженням на її території земств, вибори до яких мали здійснюватися на основі національних курій, відбулися переписи населення. Їх результати в Житомирі продемонстрували збільшення кількості українців у місті, на тлі традиційної польської та єврейської складової. Цей факт підтверджують такі цифри: великороси – чоловіків – 4844, жінок – 5750 (всього – 10 594); малоросів – чоловіків – 12 190, жінок – 11 021 (всього – 23 211); поляки – чоловіків – 8242, жінок – 6650 (всього 14 892), німці – жінок – 408, чоловіків – 560 (всього 968), євреїв – жінок – 17 509, чоловіків – 19 630 (37 139) [197, с. 145]. Цифри

демонструють, що українцям значно поступалися росіяни (більше, ніж вдвічі!) та навіть поляки, в традиційному «польському» регіоні. Не меншу роль, на наш погляд, у збільшенні численності, та значною мірою, змінах у самоідентифікації відіграла і загальна активізація національного життя в імперіях. Його прояви знаходили відображення в освітній сфері, на сторінках газет, журналів, діяльності громадських та науково-просвітних організацій. Найбільшою за численністю міською громадою лишалася єврейська, що залишалася відміною особливістю міст межі осілости та відображало загальні тенденції часу (в першу чергу, посиленню модернізаційних викликів). По-перше, міста потребували все більшої кількості освічених фахівців у всіх галузях. Вищий рівень освіти традиційно демонстрували євреї (цей аспект висвітлений у розділі, присвяченому освіті). По-друге, історична відірваність євреїв від землі, а відповідно і від села, перетворювала їх на міських мешканців. Серед євреїв був високий відсоток ремісників, які з будівництвом нових промислових підприємств перекваліфіковувалися на промислових робітників. Серед фахівців з інженерною освітою також спостерігався вищий відсоток євреїв. У якості прикладу можемо навести житомирські чавуноливарний завод Ш. Вайнштейна та котельно-механічний завод братів Лінників, працівниками всіх ланок якого були євреї (хоча не лише). Активізація українського життя Житомира пов'язувалася із заснуванням 26 лютого 1907 року «Просвіти». Першим головою товариства стала поетеса О. Кравченко. Активними членами були етнограф В. Кравченко, літературознавець М. Гладкий, письменники К. Поліщук, Я. Савченко та інші [506, с. 209-210].

Південно-Західний край або Правобережна Україна мала схожі риси (в сенсі особливостей втягування в імперську орбіту) із Південною частиною, або Новоросією. Це були відносно нові імперські надбання в порівнянні із Лівобережною та Слобідською частинами, в яких «інородні» компоненти відігравали не останню роль. Влада змушена була враховувати та оглядатися на польську присутність та спадщину, у випадку Новоросії свою роль відігравав дух «дикого поля». Не дивно, що одне із найбільших міст та важливих промислових центрів (з кінця XIX ст.), Катеринослав змушений був «обростати» імперськими міфами. До сторічного ювілею заснування міста, почав активно поширюватися міф про його будівництво і розвиток в якості «Південної Пальміри» Чорноморського басейну, на противагу Петербургу, «Північній Пальмірі» в басейні Балтики. Відкриття Криворізького залізорудного родовища та будівництво залізниці стимулювали швидке економічне зростання Катеринослава. До того моменту місто майже не відрізнялося від інших провінційних сільськогосподарських центрів. Промисловий бум стимулював значний приток промислових робітників, які в більшості були росіянами та євреями. За результатами перепису 1897 р. в місті мешкали 41, 8 % (47 140) росіян, 35, 4 % (39 979) євреїв, 18 % (17 787) українців та незначний відсоток представників інших етнічних груп [763].

«Хуторянсько-сільське» сприйняття українства знайшло буквальне втілення на Південноросійській обласній сільськогосподарській виставці 1910 р., яка проходила у Катеринославі. За спогадами С.Чикаленка, «публіку найбільше цікавив збудований посеред виставки «український хутір». ... Звичайний селянський двір, до найменших дрібниць відповідає дійсності: хата з повним вбранням, колодець із журавлем, город із картоплею, соняшниками та т.п., загороджений звичайним лозоплутом» [774]. На цей хутір щодня приходив сліпий кобзар С. Пасюга, довкола нього збиралася значна кількість відвідувачів. Ідея створення подібного хутора належала представникам Полтавського земства, яку підтримав губернський маршал дворянства М. Урусов. Д. Яворницький також брав участь в організації та облаштуванні виставкового павільйону. Фактично одразу після завершення виставки почав виходити перший місцевий україномовний часопис «Дніпрові хвилі» [256]. Але це були доволі спорадичні та поодинокі прояви «українства» в умовах типового імперського міста. Йдеться, насамперед про нівелювання національних відмінностей. Одночасно, як зазначає Т.Портнова, ця «імперськість» провокувала до збереження або творення відмінностей та особливостей. В українських містах Російської імперії, серед яких Катеринославу належало не останнє місце, доволі типовим явищем було сусідство храмових споруд різних конфесій. Протягом століття в місті, окрім численних православних храмів, були збудовані хоральна синагога, лютеранська кірха, римо-католицький костюл, мечеть та караїмська кенеса. Проте, як зауважують сучасні дослідники міста, Катеринослав залишався переважно російським за мовою та культурою [763].

Дослідження феномену українських міст та їх ролі у формуванні українських «проектів» неможливо уявити без Харкова. Не зважаючи на те, що в сучасній українській історіографії за містом закріпився статус «колиски українського національного відродження» (у контексті першої половини ХІХст.), в його другій половині, «українство... не займало провідних позицій, український образ Харкова заздалегідь буде дещо утятим й не відобразатиме всієї повноти й конфліктності розвитку міста» [551, с. 201].

Однак саме Харкову належало особливе місце в процесі політизації українського національного руху, оскільки в ньому, як відомо, з'явилася перша українська політична партія Наддніпрянщини – РУП. Безпосередню участь у її створенні мали представники вже другого покоління українофілів («дітей міста»), в діяльності яких проявилися як умовний так і безпосередній конфлікт «батьків та дітей» – М. Русов, Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, Д. Познанський. Як зазначав Д. Дорошенко, ця група 29 січня (11 лютого) 1900 р. заснувала РУП, до якої увійшли елементи марксистські, революційно-народницькі та національно-революційні [451, с. 3]. Відомий в той час харківський адвокат (за фахом), та полум'яний націоналіст за покликанням, М. Міхновський на прохання засновників партії підготував документ, який так і не став програмою цієї по суті соціалістичної партії, але увійшов в історію як один із перших маніфестів української самостійності.

Йдеться про «Самостійну Україну», яка вперше була опублікована у львівській «Правді». Керівництво РУПу все більше схилилися до ідеї необхідності прийняття соціалістичної програми, але з національним забарвленням. Так, в друкованому органі партії, газеті «Гасло» (яка видавалась у Чернівцях, що в той час, власне як і вся Буковина, входили до складу Австро-Угорської імперії), зазначалось: «вийшли із соціалістичних крайностей ортодоксії російських соціал-демократичних фракцій та надто свobodним обходженням із засадами наукового соціалізму фракцій есерів. Яскраво обговорюваний напрям – революційно соціал-демократичний, та завжди обстоюваний партією пункт – ідеї самостійної України» [1, арк. 18]. Досить швидко в окремих українських містах з'явилися осередки РУПу, найактивнішими з яких були Харківський, Полтавський та Київський. У Полтаві практично вся організація складалась із місцевих учнів вчительської семінарії, в якій ще з 1898 р. існувала українська група «Гурток», активним членом якої був С. Петлюра. У 1902 р. було засновано Чорноморську вільну громаду в Ростові, існував і Донський комітет РУП. До заснування цієї організації безпосередньо долучилися члени полтавського «Гуртка». Влітку 1902 р. на Кубань переїхали 10 виключених із навчального закладу полтавських семінаристів.

Основний напрямок діяльності вчених та громадських діячів, пов'язаних із Харківським університетом, традиційно був спрямований у русло культурництва та просвіти. Про це свідчить значна кількість мовних, етнографічних досліджень та публікацій, історичних та фольклорних розвідок. Серед найбільш впливових українських діячів університету сучасні дослідники традиційно виділяють професорів О. Потебню та одного із його учнів – М. Сумцова. Українська мова та етнографія входили в коло наукових зацікавлень О. Потебні, який був автором «Заметок о малорусскомъ наречии», «Обьясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ песень» в 2-х томах. О. Потебня займався також перекладам, зокрема з давньогрецької. Завдяки його зусиллям були видані вірші П. Гулака-Артемовського, оповідання Г. Квітки, вірші Д. Манжури. М. Сумцов відомий не лише завдяки численним етнографічним розвідкам, а й дослідженнями в галузі історії літератури. Саме з їх ініціативи, та за підтримки відомого історика, громадсько-політичного діяча Д. Багалія було засноване Харківське історико-філологічне товариство, яке функціонувало з 1876 р. до 1919 р. [100, опис] Не менш помітну роль в формуванні та діяльності товариства відіграв відомий славіст, один із засновників та перший голова Болгарського товариства «ревнителів» знань (з 1911 р. Болгарської Академії наук), професор слов'янознавства Харківського університету, Марин Дринов. До складу товариства входили викладачі університету, представники місцевої інтелігенції, зацікавлені краєзнавством. Основними напрямками досліджень та об'єктами вивчення стали археологія, побут, в цілому історія Лівобережжя, українська мова та культура. Культурно-освітня робота залишалася одним із основних напрямків діяльності. На початку дев'яностих років XIX ст. в

складі товариства нараховувалось 130 членів, крім вже згаданих – В. Бузескул, О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький, Б. Ляпунов, Д. Овсянко-Куликовський, М. Халанський, В. Резанов, Я. Новицький, В. Барвінський, О. Білецький та інші. Товариство заснувало архів, етнографічний музей, дві бібліотеки. Праці побачили світ в серійних виданнях: «Сборник Харковського историко-филологического общества» в 21 томах, які з'явилися протягом 1886-1914 рр., «Труды» (в 7 томах, 1893-1902 рр.) і «Вестник» (5 випусків, 1911-14 рр.). У них були опубліковані документи з історії Лівобережної України, дослідження Д. Багалія, В. Савви, М. Сумцова, В. Городцова, В. Срезневського та ін. Головами товариства були: В. Надлер (1877-78 рр.), О. Потєбня (1878-1890 рр.), М. Дринов (1890-1897 рр.) та М. Сумцов (1897-1918 рр.) [107, арк. 1-2].

Професори Харківського університету наголошували на необхідності відкриття кафедр української мови, літератури та історії. Найбільш активним поборником цієї ідеї був М. Сумцов. Хоча в окремих виданнях з історії України можемо знайти згадку [430, с. 87] про те, що в Харківському університеті професор М. Сумцов в період першої російської революції почав викладати курс української літератури, однак, це не зовсім відповідає дійсності. Насправді М. Сумцов виступив ініціатором введення у 1905 р. до навчального плану курсу української літератури, однак, ця ініціатива так і не дістала підтримки, що не завадило вченому пізніше повернутися до розв'язання цієї проблеми. Активізація громадсько-політичного життя міста насамперед пов'язувалась із викладачами та студентами Харківського університету. У 1906 р. Сумцов, як і більшість ліберально налаштованої інтелігенції, перебував у лавах кадетської партії. Як зазначалося в одному із жандармських звітів, вже у 1907 р. представники УСДРП в університеті агітували за проведення його у виборщики до Державної думи [33, арк. 3]. У 1907 р. Рада Харківського університету схвалила доповідь історико-філологічного факультету про порушення клопотання щодо заснування на факультеті кафедр української мови та літератури, однак і цю пропозицію було відхилено. М. Сумцов у жовтні цього року все ж почав читати курс історії української словесності, правда як факультатив та російською мовою. А вже в листопаді йому заборонили викладання курсу [33, арк. 4]. Під час студентського страйку восени 1908 р. він відмовився читати лекції в університеті, виконував прохання «Центрального Студентського органу» не проводити іспитів 1 травня 1909 р. Названі факти дали підстави жандармським чиновникам називати його одним з найбільш помітних українофілів у Харкові [33, арк. 13]. Інший професор Харківського університету, М. Дринов брав участь у формуванні болгарського національного «проекту». Він був одним із найбільш яскравих учнів Й. Бодянського, представляв харківську славістичну школу. Як вчений він сформувався в Російській імперії в якій, власне, і провів більшу частину свого наукового життя. У 1858 р. він емігрував, опинився у Києві, де 1861р. закінчив філософське відділення Київської духовної семінарії. Пізніше

навчався в Московському університеті, який закінчив зі ступенем кандидата. Починаючи з 1875 р. його життя та наукова творчість тісно пов'язуються із Харківським університетом, в якому протягом тривалого часу він був професором слов'янознавства. Праці М. Дринова поклали початок болгарської історичної науки. Після завершення російсько-турецької війни 1877-1878 рр., на хвилі національного піднесення йому була запропонована посада завідувача відділом народної просвіти у новоствореному болгарському уряді. Він був одним із авторів так званої Тирновської конституції, але через призупинення її дії під тиском Росії у 1881 р., повернувся до Харківського університету. Заслуги у розвитку славістики були визнані в Росії, про що свідчить обрання його членом Петербурзької Академії наук у 1898 р. Саме він є автором єдиної болгарської орфографії, одним із творців літературної болгарської мови [103].

Традиційним проявом національної активності українців у різних містах імперії було вшанування пам'яті Т. Шевченка. На щорічних вечорах, які проходили в лютому-березні, проводили концерти, зачитували реферати та виступали з лекціями. Гласні Харківської думи, пропонуючи програму увічнення пам'яті Т. Шевченка у 1911 р., таким чином сформулювали український національний образ міста: «Місто Харків, розташоване на території українського народу і в своїй значній, якщо не більшій частині, заселене українським плем'ям, може та повинно взяти найактивнішу участь у вшануванні великого поета, світоча українського народу» [138, с. 26].

За свідченнями харківської преси, у 1911 р. особливо «врожайним» став збір з проведеного шевченківського вечора. Всього було отримано 1700 руб., тисяча пішла на покриття витрат. Інші кошти розподілили таким чином – 175 руб. – на поповнення українського відділу громадської бібліотеки, а 525 руб. на пам'ятник Т. Шевченку у Києві [138, арк. 27-28]. Питання поповнення фондів згаданої бібліотеки книжками, виданими українською мовою вперше піднімалося у 1905 р. Як зазначалося в одній із статей, цього вимагали «розміщення Харківської бібліотеки в культурному центрі Лівобережної України, належність більшості її клієнтів до місцевих мешканців, народжених в Україні, або ж її старожилів, інтереси науки та запити місцевих діячів» [147, арк. 16].

У передвоєний період в Харкові особливою активністю вирізнялося товариство імені Г. Квітки-Основ'яненка, з яким пов'язується діяльність відомого українського митця та громадського діяча Г. Хоткевича. Він народився в Харкові, де минула більша частина його життя. 1900 р. закінчив місцевий технологічний інститут. Ще в студентські роки Г. Хоткевич активно підтримував ідею національної просвіти селянства, сам неодноразово брав участь у різноманітних просвітніх заходах, влаштовував вистави, їздив місцями козацької слави. Все це викликало підозри місцевої влади, внаслідок чого 1899 р. він був на рік виключений з інституту як неблагонадійний. Хоткевич відомий і як віртуозний бандурист, безпосередньо організував виступ кобзарів-лірників на Археологічному з'їзді

в Харкові (1902), став фундатором першого в Росії Робітничого театру. 1905р . взяв активну участь у революційних подіях, у зв'язку з чим змушений був емігрувати до Галичини. Повернувшись до Києва 1912 р., потрапив під нагляд поліції. З 1914 р. Хоткевич знову у Харкові та залучається до активної громадської та культурно-просвітницької роботи. Йому належить особлива роль у розвитку народних театрів як в Російській, так і в Австро-Угорській імперіях. Такій широкій географії його діяльності «посприяли» і представники російської політичної поліції, через переслідування якої, під час революції 1905 р., він змушений був перебраться до сусідньої імперії. Повертаючись до харківського товариства, варто зазначити, що його було засновано у 1912 р. як Українське імені Г. Квітки-Основ'яненка літературно-художньо-етнографічне [142, арк.1]. Члени організації сплачували членські внески, які склали 6 руб. для постійних товаришів. Існував ще один статус членства – постійний гість, до цієї категорії переважно більшості належали студенти, які не могли сплачувати внесок. Аналіз соціального представництва учасників товариства підтверджує той факт, що в окреслений період в Харкові поділяли українську ідентичність представники різних соціальних верств, однак переважала інтелігенція. Наведемо неповний перелік тих, хто вступив до організації протягом 1912 р. (всього у справі за цей рік представлені 87 заяв): професор О. Кісіль, лікар О. Савичев, конторник А. Зоря, секретар часопису «Сніп» С. Паночіні, вчитель міської школи С. Лимарь, помічник скарбника Харківського університету – Г.Павленко, викладач вчительських курсів – Савченко, бухгалтер Харківського товариства Обопільного кредиту В. Ткач, бухгалтер Селянського Поземельного банку Т. Фоменко, студент театральної школи І.Ефімов, артист імператорських театрів В. Овчинніков, літератор Г.Козловський-Хоминський , поштово-телеграфний чиновник – Я. Христенко, інженер О. Гамаженко, міщанин м. Лебедина Д. Бодров та інші. В документах містилася лише одна заява від представника селянського стану – С. Фороста (Хвороста). У 1914 р. до організації вступили ще 98 членів. В одній із заяв, яку подав М. Білецький, зазначалось: «Бажаючи працювати на користь рідного краю, прошу прийняти мене до організації [144, арк. 11]. Серед заяв містилась і заява Г. Хоткевича, який просив пояснити відсутність відповіді на перше його звернення, та прийняти його в число дійсних членів. Вже наступного року Г. Хоткевич стане головою товариства. Серед охочих вступити до організації були представники козачого стану, лікарі, агрономи, одна заява надійшла від інструктора військових споряджень. Серед студентів, які мали бажання стати постійними гостями товариства, траплялись і єврейські прізвища, зокрема – Л. Гольдштейн.

Протягом 1915 р. в товаристві відбулося сімнадцять відкритих засідань, які проводилися у формі лекцій. Теми, які в них розглядалися стосувалися різних аспектів – від історії Галичини, її церковного будівництва, народних розваг, особливостей економічного становища селянства до історичних екскурсів про Б. Хмельницького, фінансові реформи Яна Казимира, М.

Драгоманова та Б. Грінченка. В одній із лекцій Г. Хоткевич охарактеризував негативні риси української інтелігенції [142, арк. 12-29].

На відмінну від згаданих міст підросійської України, у піддавстрійському Львові ще з другої половини XIX ст. простежувалися спроби організації міщанства за національною ознакою з економіко-культурницьким ухилом. У місті, славному традиціями міщанського братства Ставропігії, у 1884 р. було зареєстроване товариство ремісників «Зоря». Організація виникла з ініціативи відомого громадського та в майбутньому, політичного діяча, К. Левицького. Про те що її організатори не зраджували традиційному культурництву (підключись одночасно і про професійні проблеми ремісників), свідчить повідомлення, надіслане відомому львівському громадському діячеві та композитору А. Вахнянину про обрання його почесним членом товариства [136, арк. 40].

Українська міщанська організація мала власний статут, текст якого було затверджено 25 червня 1909 р. [333, с. 4-5]. Наступні пункти статуту переконують у домінуванні суто культурницьких та просвітницьких складових у діяльності цієї організації. Зокрема, наголошувалось що товариство для згуртування своїх членів мало право скликати збори, неполітичні віча, наради, публічні вечірки, театральні вистави, концерти, «прогульки, взагалі старатися о піддержку товариського життя». Просвітницька складова проявлялась в створенні та утриманні бібліотеки, «для ширення освіти і знання між членами, щоденних і періодичних часописів, запровадження для членів популярних наукових та загальноосвітніх курсів, а для поширення фахового знання – школи і курси для навчання ремеслам, промислу і торгівлі. Ще одним напрямком діяльності було утримання притулків і бурс для ремісничої і торгівельної молоді. Передбачався пункт і для можливих почесних членів, до числа яких могли потрапити (шляхом визнання загальними зборами членів товариства у Львові), особи, які долучались до розвитку товариства, ремесла, промислу, торгівлі, мистецтва та літератури. «Почесні члени вписуються в золоту книгу» [333, с. 4-5].

В документі наголошувалось на тяглоті традицій «славних предків міщан», для яких має стати принциповою необхідністю перебування під національними прапорами. Головною метою товариства проголошувалось згуртування українців, міщан міста Львова та ін. галицьких міст і містечок в товариську громаду, «несення ними моральної і матеріальної допомоги та ширення освіти і знання, горожанської честі і солідарності між членами. Дійсним членом товариства міг стати будь-який повнолітній та «власновільний українець, або кожна повнолітня і власновільна українка», що мешкали в одному із галицьких міст або містечок, були власниками «реальності або самостійними ремісниками», промисловцями, купцями, підприємцями, а також ті, що виконують вільні звання – адвокати, лікарі, інженери, письменники, журналісти» [333, с. 5].

Таким чином, напередодні Першої світової війни спостерігалася хоча й повільна, але стійка тенденція до українського наповнення міст та його нового звучання. Це знаходило відображення в літературі та мистецтві, окремі представники якого виходили за вузькі межі хуторянства. З'являються перші суто міські професійні об'єднання, побудовані за національною ознакою. Хоча переважна більшість українських товариств, як і раніше, мали культурницьке спрямування, однак врахування модернізаційних викликів (нова епоха вимагала значної кількості освічених людей, фахівців у різних господарських галузях), додавала їм діяльності нових відтінків. Розвиток друкованих засобів масової інформації та активізація видавничої діяльності після революції 1905 р. розширювали горизонти діяльності.

3.5. Формування національного міфу та його базові компоненти. Т. Шевченко

Національний міф потребує наявності національного героя, в якому максимально мають втілюватися найбільш характерні, в контексті сформованого уявлення про національний характер, риси. Така людина стоїть біля джерел, є типовим будителем та пророком нації. Кожен національний пантеон має свого «героя». При цьому «героїчність» не обов'язково передбачала войовничі атрибути. У випадку А. Міцкевича – образ витонченого романтичного аристократа став уособленням та одним із проявів «польськості». Не типовий «руській» в сенсі «крові» та зовнішності О.Пушкін, завдяки своїй геніальності створив неперевершені шедеври «високою» російською мовою (одночасно долучившись до її творення), завдяки чому став найбільш «своїм», «руським».

Постаті Тараса Шевченка та його ролі в українському національному «проекті» в останні роки присвячено та видано значну кількість досліджень, як наукових, літературних так і відверто спекулятивних. Власне, вже сам факт наявності такої значної історіографії є зайвим доказом особливого значення постаті Т. Шевченка. Міфологізація образу Шевченка та формування його культу розпочалося, фактично, одразу після смерті поета. Представники різних ідеологічних таборів, які, іноді маючи перед собою діаметрально протилежні цілі, опосередковано також долучались до канонізації Шевченка. До формування подібного сприйняття найбільше спричинилися його найближчі за часом послідовники, українські культурні діячі другої половини XIX ст., і початку XX ст. Саме вони, а з поміж них – П. Куліш, І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов, «кожен, щоправда, у свій спосіб, розбудовували цілу систему уявлень, згідно з якою велич Шевченка у тому що він поет справді народний, вийшов з найглибших низів і досягнув найаристократичних вершин духу... Одже, Шевченко є духовним батьком нації, єдиним незрівняним і недосяжним» [470, с. 17].

Селянсько-кріпацьке походження поета, ідеально вписувалося і в розуміння глибинних джерел «народності» представниками русофільського табору. Русофільська концепція будувалася на ідеалістично-консервативній ідеї «втраченої руськості», невід'ємною ознакою якої виступала селянсько-народна компонента. Невеликий текст некрологу, який було розміщено в друкованому органі русофілів «Слово» [227, с. 2], одразу після смерті Шевченка, дозволяє відстежити та відкрити несподівані складові як самого руху, так і ставлення до поета його представників. Однією із відмінних особливостей русофільства було використання «язичія», саме цією мовою видрукували некролог «Вспоминка о Шевченку» [227, с. 2]. Невідомий автор відзначив співмірність суму за поетом у Києві та Львові, назвавши його смерть великою втратою України. Привертає увагу факт, що поняття «Україна», «Малоросія» використовувалися та вживалися у цьому тексті як

синоніми. В некролозі Шевченка називали великим малоруським поетом, який одночасно «є сином буйної України». В цьому тексті, як і більшості подібних, що з'являлися і в Наддніпрянщині, і в Західній частині України, звучить ідея «пророцтва»: «...не зцепеніла віща груди, бо її зігрівала любов та віра в свободу, якої бажав Тарас не для себе, а для тієї землі, яка його народила, для тих 15 млн. сердець, в яких плине одна, малоросійська кров! »... Останні роки прожив *наш Вещун* в Петербурзі, де перед смертю дописував також до тамошнього малоруського часопису «Основа» [227, с. 2]. Використання присвійного займенника «наш» є доволі симптоматичним. Оцінка перекладів («искусно составленных»), здійснених Шевченком, трактується як такі, що мають «не останню ціну для *нашої* словесності». В цьому ж контексті вживається і означення «русько-українські поети» на противагу польській та російській «стихії», в сенсі їх протистояння та взаємного неприйняття. Любов Шевченка до Малої Русі (саме так зазначено у тексті), на думку автора некролога, «змушувало не любити його все те, що стояло на перешкоді подальшого його розвою». Аналіз творчості серед інших містив і такий висновок: «в ліриці Шевченко не поступався найкращим поетам Слов'янщини». Таким чином, зміст некрологу як прямо, так і опосередковано доводить що русофільство було одним із ранніх консервативних варіантів «українського проекту». В ньому знайшли відображення всі характерні для процесу націотворення компоненти, зокрема, формування національного міфу та його сакральних постатей.

Символізація та міфологізація образу Шевченка передбачала створення певної системи невід'ємних періодичних ритуалів та відповідного національного антуражу. Щорічні святкування дня народження та вшанування пам'яті поета перетворились на невід'ємну складову цього процесу. Ці заходи перебрали на себе роль перших національних свят в «проекті», який народжувався. Шевченкові дні стали однією із традиційних форм прояву національної активності української інтелігенції та частини селянства Російської і Австро-Угорської імперій, яка зберігалася протягом другої половини XIX ст. (та зберігаються до сьогодні). Від часу першої російської революції 1905 р., особливо з 1906 р. і до початку Першої світової війни вони збирали щораз більшу кількість прихильників. 100-річний ювілей поета збігся з роком початку війни. Її початок було лише питанням часу, у зв'язку із чим всі імперські внутрішні органи охорони безпеки працювали в режимі «бойової готовності».

В умовах загострення внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації, будь-яка активність з натяком на національне забарвлення сприймалася та трактувалася владою як загроза сепаратизму. Підігрівали подібні настрої заяви крайніх правих монархічних організацій. Зокрема, однієї з найбільших та впливових в імперії – Київського Союзу руського народу. Члени цієї структури подали звернення до губернатора з вимогою заборонити святкування 100-річного ювілею Шевченка та встановлення йому пам'ятника в Києві. Аргументувалося подібне клопотання тим, що «фактично

завдячуючи цензурі, яка не допустила в опублікованих віршах збереження відверто антидержавних ідей і таких, що суперечили б народному духу Малоросії, стало можливим зведення Шевченка на п'єдестал малоросійського народного поета» [63, арк. 87]. Щодо доцільності спорудження пам'ятника Шевченку саме в Києві, зазначалося, що його поява може спричинити «...приниження значення Києва, як першої купелі православного християнства і російської державності і отримати в руки одне із вірних знарядь згубної пропаганди серед паломників, що тисячами стікаються до Києва. Тому рада Київського губернського відділу союзу руського народу, висловлюючи думки та почуття не партійні, а значної частини киян, які шанують велику історичну роль Києва в минулому і його значення тепер як російського Єрусалиму і об'єднуючого центру Великої та Малої Росії, звертаються... з проханням не допустити у Києві встановлення пам'ятника Шевченкові» [63, арк. 87 зв.].

Офіційний дозвіл на спорудження пам'ятника було надано на вершині визвольної та дозвільної хвилі (в контексті Тимчасових правил про товариства та союзи від 4 березня 1906 р., які були підкріплені Основними законами 23 квітня 1906 р.). З того часу відбулося декілька відбіркових турів конкурсу на кращий ескіз споруди. На жаль, традиційною для українців є проблема, пов'язана із невмінням та відсутністю розуміння необхідності поступатися власними амбіціями заради досягнення позитивного результату у суспільно важливих справах. Брак перспективного мислення накладався на нездорові амбіції учасників конкурсу. Розбіжності серед членів спеціально створеного комітету, пов'язані з відмінним баченням втілення поета у камені, фактично стали головною причиною гальмування спорудження пам'ятника. Початок війни, зрозуміло, відтягував вирішення цього питання на невизначений час. Пам'ятник було споруджено вже в іншій імперії та напередодні (іншої) Другої світової війни, у 1939 р.

Одним з найбільш впливових українських видань у період між російською революцією 1905 р. та Першою світовою війною залишався часопис «Рада», фінансування та редагування якого пов'язувалося із постаттю Є. Чикаленка. В одному із чисел від 28 січня (10 лютого) 1911 р. (№22) розміщувалася стаття «Про ознайомлення з Шевченком школярів». Невідомий автор наголошував на необхідності з боку вчителів дбати про те, «щоб діти, знаючи зі школи Пушкіна, Лермонтова, знали не менше українське, а перш за все Т. Шевченка» [317, с. 3].

Керівники жандармських управлінь в губерніях вимагали детальних звітів щодо святкування річниці Шевченка та, у зв'язку із цим, характеристики змісту активності представників земств, міських та громадських установ. «Вимагаю без затримки завести необхідну агентуру, яка б могла точно та своєчасно висвітлювати український рух, який збільшує свої оберти» [28, арк. 12].

Одним із перших відгуків на подібні вказівки стали донесення Лохвицького повітового пристава, який повідомляв, що 24 та 25 лютого

1914р. відбулося зібрання гласних Лохвицького земства. 25 лютого на ньому розглядали звернення мешканців с. Харсик Чернухської волості Полтавської губернії про присвоєння селищному початковому народному училищу імені Шевченка. Жандармський агент повідомляв, що під час обговорення цього питання, за пропозицією гласного кандидата прав В. Ф. Русинова, брата голови «предводителя» дворянства, пам'ять Шевченка всі присутні вшанували вставанням. «Шевченків «Заповіт», від моменту його смерті, перетворився «на малоросійський гімн, під час виконання якого малороси всі встають та знімають шапки» [28, арк. 31]. Подібну оцінку зустрічаємо в іншому жандармському звіті. Донесення стосувалося ювілейної вистави на честь поета, яка відбулася 16 березня 1914 р. в Полтавському міському театрі. У тексті наводилася в російському перекладі рядок із «Заповіту». Перед початком вистави «вся публіка під час виконання хором «Заповіту» (у цензурованому вигляді, цензура заборонила рядок «...а до того, я не знаю Бога» та заклик «повстати та порвали кайдани та окропили волю вражою злою кров'ю»), піднялася зі своїх місць на чолі з міським головою Заньковським та членами Думи» [28, арк. 23]. Висновок, зроблений жандармським чиновником, промовляє за себе: «таким чином, в 1845 р. Шевченко, мешкаючи в Переяславі, закликав малоросів до збройного повстання проти великоросів, оскільки польського панування у 1845 р. жодного не було» [28, арк. 24]. В цій же справі міститься документ, який підтверджує включення представників селянського стану до організації національних акцій. Наводиться інформація про те, що 25 лютого 1914 р. селяни м. Бориспіль Переяславського повіту Д. Кидячек, Я. Колос, А. Борець, В. Марченко, І. Сайко та Е. Бохмот хотіли відслужити панахиду з приводу 100-річного ювілею Тараса Шевченка. Священик місцевої Миколаївської церкви хотів взяти 25 руб., але потім відмовився служити, після чого в ніч на 26 лютого названі особи були на зібранні в квартирі Колоса, де обговорювали питання про урядову заборону святкування ювілею Шевченка. За всіма названими селянами було встановлено спостереження [28, арк. 32].

Шевченків міф формувався спільними зусиллями, обростав виразно національними рисами не без «допомоги» відвертих монархістів, чиновників та «стражів порядку». Ставлення до поета та визнання за ним функцій національного пророка з боку русофільських організацій зайвий раз підтверджує українське наповнення цього «проекту». Постать Шевченка і через півтора століття після його смерті залишається індикатором, який дозволяє оцінити сприйняття та трактування тих чи інших явищ, постатей та їх ролі в національних і політичних процесах не лише в XIX ст.

3.6. Національні «проекти» та мова

У сучасних національних наративах мову найчастіше відносять до ключових маркерів націй. Красномовним свідченням існування подібного підходу у національній історіографії не лише «на зорі» незалежності, а й на початку «нульових» років, що зберігається і донині, є «мовний» підрозділ у збірнику, присвячений українській культурі, та запропонований у ньому підхід: «мова – одне з найбільших культурно-духовних надбань етносу, оскільки в ній акумулюється його знання про навколишній світ і про себе. Оригінальна структура й етнічна свідомість, пов'язана із нею, роблять будь-яке лінгвальне утворення окремою мовою, а етнічне утворення – окремими народом». Однак, насправді, національні мови є протилежністю того, чим їх уявляє націоналістична міфологія, а саме «найглибшими підвалинами національної культури і метриками національного духу» [408, с. 72]. Розглянемо особливості унормування літературних мов, які відображали націотворчі процеси.

Одним із домінуючих напрямків славістичних студій з початку ХІХ ст. стають лінгвістичні дослідження. Робота над аналізом давньоруських, чеських, сербських, болгарських, інших стародруків, дозволяла виділяти схожі конструкції, та, одночасно, і виразні принципів мовні відмінності. Складена та видана в 1842 р. словацьким філологом П. Шафариком, в межах роботи «Слов'янська етнографія», перша лінгвістична карта слов'янських мов Європи, стала потужним стимулюючим фактором діяльності славістів, а з кінця ХІХ ст. – російських націоналістів.

З ім'ям О. Пушкіна традиційно пов'язується формування літературного стандарту російської мови. Проте процес його «вживляння» та адаптації літературних і розмовних варіантів розтягнувся на все століття. «Проблеми росту» російської мови проявлялися і в наукових публікаціях. Зокрема, в «Записках Одесского общества истории и древностей» зустрічаємо наступні зауваження: «До речі, про коректуру. Неоднаковість правопису, хоча і малозначну, яка зустрічається місцями в руському (російському) тексті, не повинна приписуватися неуважності видавців. З одного боку – комітет вирішив, що не має права змінювати системи деяких авторів, які відсутні, а тому не спроможні особисто висловити свою згоду на одну спільну систему; з іншого боку, враховуючи нестійкість нашої орфографії, складно було б й придумати таку норму, яка б могла сподіватися на загальне схвалення: тому члени, між якими поділений був нагляд за друкуванням, *дотримувалися кожен своїх власних правил та звичок*, що за необхідності повинно було б призвести до різноманіття правопису – іноді в одній і тій самій статті, яка мала різних коректорів» [266, с. 5].

Біля джерел російської славістичної школи стояв Й. Бодянський, який народився на Полтавщині, в родині сільського священика, та як і більшість *малоросійських* вчених, письменників сповідував ідеали подвійної лояльності

. В першій половині XIX ст. він здійснив декілька цікавих розвідок. Насамперед, варто згадати «Розгляд різних думок про стародавню мову північних та південних русів» (1835 р.), в якій вчений відстоював тезу самостійності мови «південних» русів. Його магістерська дисертація була присвячена «народності» поезії слов'янських племен. Досить промовистою була назва кафедри Московського університету, на яку Й. Бодянського запросили в якості екстраординарного професора – слов'янських говорів. Отриманню цієї посади передувало кількарічне стажування у Відні, Будапешті, Празі та інших європейських університетських містах. Подібне стажування було обов'язковою практикою, яка відкривала в майбутньому значні кар'єрні перспективи перед вченими. У лютому 1844 р. Й. Бодянський познайомився з Тарасом Шевченко. До наших днів дійшли два листи Бодянського і шість листів Шевченка [531, с. 23, 206]. Дослідники творчості Бодянського вважають, що саме він посприяв зацікавленню Шевченка історією чехів та Шафариком, якому український поет присвятив поему «Єретик».

З іменами М. Максимовича та М. Погодіна пов'язується відома полеміка, яка тривала протягом 1856-1857 рр. та була відображена на сторінках слов'янофільського журналу «Русская беседа». О. Міллер так оцінив зміст цієї суперечки: «Фактично ми маємо справу з доволі типовим для романтичного етапу розвитку націоналістичного конфлікту суперечкою про привласнення історії, з пошуком історичних аргументів для обґрунтування прав на ту чи іншу територію та для встановлення того чи іншого варіанту етнічної ієрархії. Із аргументації Погодіна витікала ідея «старшинства» та домінації великоруського елемента, Максимович відстоював їх рівність, але саму єдність не піддавав сумніву. Відбувалася поступова «націоналізація патріотизму», хоча модерна націоналістична ідеологія залишалася чужою обом учасникам полеміки до кінця їх життя» [561, с. 132]. У 1857 р. Максимович здійснив та видав переклад «Слова про Ігорів похід» українською мовою. Через два роки він започаткував видання альманаху «Українець», в якому були вміщені матеріали з історії України.

Відомий славіст-мовознавець, літературний та театральний критик Ю. Шевельов свого часу запропонував схему історичного розвитку української мови [780]. Відповідно до неї, українська, як і більшість інших, мала декілька етапів у своєму історичному розвитку. На кожному з них знаходили відображення особливості періоду та їх носіїв, які належали до різних соціальних груп, що впливало на використання їх представниками різних варіантів мов. Так, вчений виділяв (на рівні розмовного варіанту), починаючи з київського періоду, два діалектних угруповання так званої протоукраїнської мови – південний та північний (частина північного з часом увійшла до процесу формування білоруської мови). Період з початку XV до середини XVI ст. він запропонував називати «ранньо-середньо-українським». Аналізуючи варіант писемної (книжкової та світської мови), виділяв староукраїнську літературну (книжну українсько-білоруську [ruthenian]),

західноруську, іноді канцелярську або українсько-білоруську ділову). Названий період Шевельов поділяв на півперіоди – 1387-1420; 1420-1480 – мова з українською основою, часто з *поліською*; 1480-1575 – мова з білоруською основою, часто з *поліською*. Протягом XVIII ст., на думку дослідника, відбувався занепад старо-української літературної мови, спостерігалось поширення слов'яно-руської та російської мов. А вже з кінця XVIII ст. поновлюється поширення української, яка в цей період мала такі («застарілі» – за Шевельовим) варіанти назв: малоросійська, малоруська, південно-руська, руська [780].

Помітну роль у зміні мовних акцентів відіграв романтизм. Відомі вчені та громадські діячі, насамперед, М. Шашкевич, О. Метлинський, М. Костомаров, долучились до творення повноцінної літератури на основі народної мови. Фольклору приділяли не менше уваги. На думку Шевельова [780], Шевченко першим піднісся до розуміння синтетичності та соборності літературної мови (як в історичному сенсі – використання архаїзмів, слов'янізмів), так і в географічному (використання відомих говірок), з врахуванням досвіду його полтавсько-харківських попередників. Дещо в інших пропорціях поєднував ці елементи П. Куліш. «Історична і стилістична синтеза як суть мовної реформи лишилася незрозумілою сучасникам і ближчим наступникам Т. Шевченка і П. Куліша. Але широта географічної синтези забезпечила новій літературній мові великий вплив. Ця складова пізніше буде взята за основу і в словнику, підготовленому та виданому за редакцією Б. Грінченка, який не дивлячись на відверто діалектний характер, відіграв велику роль у нормалізації літературної мови» [780].

Дослідники розвитку сучасної української мови традиційно серед етапів її формування називають і період функціонування журналу «Основа» протягом 1861-1862 рр., також видання праць Південно-Західного відділу «Російського географічного товариства» («Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества», мовна проблематика – Т.1). Шевельов наголошував на необхідності включення в перелік людей, причетних до цього мовного процесу, крім вже названих, П. Житецького та К. Михальчука, а також М. Драгоманова, який мав причетність до публікації перших видань роману П. Мирного та І. Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

У другій половині XIX ст. інтелектуальні контакти між галичанами на наддніпрянцями набувають нового дихання та форм. Внутрішньополітична ситуація в Російській імперії після придушення Січневого повстання 1863-1864рр. призводить до зміщення акцентів у змісті національної політики та ставленні до будь-яких проявів сепаратизму. Результатом цих змін стає поява сумнозвісного Валуєвського циркуляру 1863 р., відповідно до якого заборонялося використання «малоросійського наріччя» у видавництві релігійної та навчальної літератури, проте залишався дозвіл на її використання в художній літературі. Серед причин прийняття першого заборонного акту, не варто забувати про так званий «внутрішній чинник». Йдеться про активність чиновників, окремих поміщиків, зокрема польських,

які намагалися демонструвати свою лояльність до російської влади та відданість престолу, що цілком відображало специфіку періоду та особливості протікання внутрішньополітичних процесів. Припущення О. Міллера щодо буквального «польського сліду» у розслідуванні основних причин появи указу (мається на увазі донос, який надійшов у відповідні інстанції від польських поміщиків на В. Антоновича та Т. Рильського) [561, с. 198], демонструє наявність прагнення в регіонах (зокрема, в Південно-Західному краї), «діяти на випередження».

Емський указ 1876 р., максимально обмежив сфери використання української мови. Дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятки та художні твори, але за умови їх написання відповідно до загальноросійської орфографії та отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку. Посилювався нагляд за початковими школами у сенсі недопустимості викладання українською мовою. Заборонялося ввозити на територію Російської імперії із-за кордону книги, написані українською мовою без спеціального дозволу, видавати українською мовою оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, ставити українські театральні вистави, влаштовувати концерти з українськими піснями. Не зважаючи на те, що проголошені 17 жовтня 1905 р. політичні свободи фактично припиняли дію Валуєвського циркуляру та Емського указу, оцінка жандармського чиновника української мови як однієї «із ключових устоїв всієї «мазепинської» політики та головний засіб сепаратизму» [33, арк. 36], фактично відображала думку більшості вищих сановників імперії.

Єдиним виходом із ситуації, що склалася на той час, залишалася можливість друкуватися в Галичині, де рівень громадських свобод, серед яких і свобода слова, були незрівнянно вищим у порівнянні з Російською імперією. Маючи можливість публікувати власні твори на сторінках галицьких видань, наддніпрянці власною чергою активно надавали фінансову підтримку окремим виданням, національним школам. Зрозуміло, що в Галичині також були численні діалекти, які не могли не позначитися на літературній мові. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що використання російської мови галицькими русофілами із активізацією видавничої діяльності народолюбів, та залучення для цього коштів наддніпрянських українців, значно зменшилося. Повернення на терени підросійської України літературної мови в умовах політичної лібералізації внаслідок революції 1905 р., засвідчувало, (за висловом Шевельова) її «синтетичний» характер, однак центрально-українська основа лишалася непорушною.

У цьому контексті інтерес представляють лінгвістичні особливості фронтірних зон, на території яких співіснували різні діалекти, а також цілком унікальні мовні явища. Нагадаємо, що в концепції Ю. Шевельова виділявся півперіод XV-XVI ст., протягом якого, на його думку, поліська відіграла роль мовної основи. Досліджували етнічні, лінгвістичні

феномени поліщуків в ХІХ – початку ХХ ст., П. Бобровський [208], І. Зеленський [215], М. Домонтович [212] та інші. Відповідно до позиції П. Шпілевського, межа між поліськими та білоруськими говорами збігалася з кордоном Мінської губернії. П. Бобровський дотримувався думки, що мова поліщуків відрізнялася від малоросійської та білоруської, однак мала з ними й багато спільного. І. Зеленський, аналізуючи говірку поліщуків, дійшов висновку про існування окремої поліської мови, яка, на його думку, репрезентувала собою перехід від білоруської до волинської [215, с. 85].

Відомі декілька випадків використання так званої поліської мови в літературній творчості. Так, уродженець Пінського повіту, який походив із родини уніатського священика, активний учасник польського руху першої половини ХІХ ст., Франц Савич (1815-1845), лишив після себе невеликий, але цікавий, (в сенсі можливості використання в якості літературної поліську мову), творчий спадок. Його вірш «Там, возле Пинска»², вважається прикладом її використання.

На території сучасної України в досліджуваний період виділялося декілька контактних зон, в яких яскраво проявлялися особливості мовних «перетікань», взаємовпливів. Одним із найбільш цікавих мовних феноменів поліської фронтірної зони, на нашу думку, був лаборський жаргон. Він являв собою приклад професійного діалекту, побудованого на унікальній системі символів. Дослідник феномену лаборства, Ф. Ставрович, відзначав, що всі лаборі говорили малоруським «наріччям». «В дорозі», саме так вони називали період, протягом якого займалися своїм традиційним промыслом, спілкуючись один з одним, активно використовували лаборську «гавридню» [633, с. 19]. «Ось декілька слів із їх мови – хлюса – церква, Охвес – Бог, корх – священик, ставер – хрест. Неможливо не побачити, що деякі із цих слів прямо запозичені із грецької мови. На моє питання, звідки вони навчилися цій мові, один із старих людей відповів, що вони навчилися від руських, ймовірніше за все, від офенів. Якщо це так, то між грецькими мандрівниками, руськими офенями та яновськими лаборями дійсно існує щось спільне» [633, с. 19-20].

Хоча Ставрович і висловлював припущення про вплив на формування цього жаргону руських офенів з їх «фенею», як видається, в цьому випадку, мова йде про подібність соціально-професійних груп. Також можемо припустити подібність кліматичних, природних умов Полісся та Володимирської губернії, які могли стимулювати розвиток дуже специфічних «відхожих» промыслів. Поліщуки та володимирські селяни не мали значних земельних наділів через переважаючий боліт, не сприяв особливим успіхам в сільському господарстві і доволі специфічний клімат зі значними опадами в літній період. Релігійна компонента позначилася на особливостях відхожих занять поліщуків та володимирців. Так, один із варіантів трактування поняття «офеня», який свого часу запропонував В. Даль – від давньогрецької «офенитися» – хреститися, тобто, офеня –

«хрещений». У Володимирській губернії одним із видів спеціалізації *офенів* стало виготовлення та продаж ікон, як найдоступніших за ціною, так і дорогих. Свій товар вони розносили в найбільш віддалені частини імперії. Однак, основний зміст їх діяльності складала торгівля галантерейними товарами та дешевими книгами. Лаборі ж спеціалізувалися виключно на збиранні грошей на будівництво та ремонт храмів, причому, переважно католицьких.

На території Правобережної України, крім Полісся, варто виділити і подільську фронтірну зону. Вона «плавно» перетікала в іншу імперію (Австрійську), де синхронно розвивалися різноманітні національні проекти. На Поділлі був поширений так званий подільський говір. Він, в свою чергу, вважався «південно-малоруським» або «українсько-галицьким» піднаріччям української мови (малоросійського наріччя) [277, с. 215]. Використання подільського говору поширювалося на західну та південно-східну частини Подільської губернії та найближчих до неї північних частин бессарабської, Херсонської губернії, а також південно-західної Буковини. Деякі елементи цього говору знайшли відображення і в творчості подолянина С. Руданського. Наприклад, характерною рисою подільського говору вважається твердий кінцевий [т'] в дієсловах 3 особи однини та множини теперішнього часу другої особи дійсного способу, наприклад: закривають, почнут, нароблять, ненавидят, будут, любят, поважають, не знають, можуть, засміють, заглядають, радіють, мають. Форми числівників називних та знахідних відмінків однини чоловічого роду з кореневим [е], а не [и] органічно утворилось із давніх форм з кореневим [ь] (оден, еден, їден < одьнь, едьнь). Форми цього числівника з початковим [є] та його рефлексом [ї] (єдь->їд-) розповсюджені в багатьох південно-західних говорах [277, с. 218]. Цю форму зберігав у своїх створах і С. Руданський:

«Разь топився
грубый ляхъ,
Ставь репетувати,
Мужик иден и побигъ
Пана ратуваты» («Надгорода»)(рукопис) [277, с. 219]

Подібний варіант написання зберігається лише в рукописному вигляді, оскільки у виданому в 1972 р. у Києві тритомному зібранні творів С. Руданського ці форми відредаговані відповідно до мовних норм які були характерними для прийнятого в радянські часи українського правопису.

В умовах українсько-молдавського (подільського) фронтиру спостерігалися запозичення і з румунської мови. В дослідженнях Нестеровського, Чубинського, Бутовича відмічалось, що в Хотинському повіті Бессарабії навіть від «типових» малорусів можливо почути такі молдавські слова як «моша» замість повитуха, «нанащ» замість хрещений батько, «фін» замість хрещеник [579, с. 48]. В цілому, мовну ситуацію в досліджуваний період, характерну для більшості українських регіонів варто

віднести до класичного варіанту полілінгвізму, на чому наголошувала О. Остапчук [316, с. 252]. Однак більш характерним це явище було для межових, перехідних зон.

Лівобережжя України, її центральна частина, історично пов'язана з добою Гетьманщини, залишалася острівцем найменш «зіпсованої» іншими впливами розмовного варіанту мови, відомого як середньо-наддніпрянський мовний масив. На Правобережжі в одному культурно-мовному просторі одночасно співіснували польська, російська, українська мови, а також латина та церковнослов'янська. В якості підтвердження ще звернемося до спадщини С. Руданського:

Згинув шляхтич Суходольский,
 Вже в костьолі тіло,
 Из-під небка, ксьондз навколо
 Поглядає сміло.
 Далі й мову зачинає,
 Тільки не по-польські, зачинає по-латині:
 «Ubi Suchodolski?»...
 А п'яничка їден слухав: «Ubi» все та «Ubi»,
 Далі й каже: Звісно, «Ubi», –
 У чортовій губі!
 Łżesz, gałganie! він у Бога!... [613, с. 218].

Запровадження російської мови у Правобережній Україні в другій половині XIX ст. лишалося для влади актуальним завданням, реалізація якого на практиці зіштовхувалося із постійними проблемами. В поліетнічному регіоні ця проблема пов'язувалася не лише з домінуванням «малоросійського наріччя» в селянському середовищі. На сторінках всеросійської та регіональної преси періодично піднімалися «хвилі» з обговорення мовної специфіки та основного варіанту розв'язання проблеми: «Щоб євреї і поляк не вважали себе лише євреєм, який підпорядкований власному кагалу, або поляком, який мріє про поновлення колишньої Польщі та людини, яка дослухається лише до Папи, а *євреєм російським, поляком російським, вірнопіданими російського* государя. Необхідними є обов'язкове вживання російської мови як мови державної, не лише в діловодстві та судочинстві, а й у шкільній освіті, у викладанні католицького закону Божого у навчальних закладах, в католицькому додатковому богослужінні, а також у всіх публічних, громадських місцях, закладах та зібраннях. Наполегливе, неухильне проведення російських принципів в публічне, громадське життя краю з часом повинно переконати найбільш непримиримих іногородців та іновірців у неможливості для них на майбутнє племенної та віросповідальної виключності та політичного сепаратизму» [288, с. 703].

Одним із прийомів, до якого зверталися (і донині продовжують використовувати) з метою дискредитації української мови, стало наведення в пресі анекдотичних та безглузких варіантів використання слів, з елементами відвертого пересмикування та викривлення. Зокрема, в одному із номерів

«Волинских Епархиальных ведомостей» було розміщено статтю під назвою «Якою мовою пишуть хохломани?» [229]. У ній невідомий автор, описуючи вечір пам'яті Квітки, влаштований у Харкові, в якості прикладу навів привітання М. Кропивницького, який був присутній на заході. Особливу увагу автора публікації пригорнув дарчий напис на останньому виданні Шекспіра «з чудовою палітуркою та написом: «Українському артистові, Маркові Кропивницькому від харківців, поважаючи вашу кебету, хист та щирість». Автор замітки запропонував таку оцінку напису: «...Адже потрібне особливе вміння, щоб в двох строчках наговорити подібної тар абарщини! Запитайте будь-якого малороса, “не искусившегося в хохломанском шифрованном письме”, що значить «кебета» або «хист» і він лише руками розведе. Ми лише знаємо слово «хвіст», але ж не за хвіст поважають п. Кропивницького його шанувальники. А ці пани й надалі продовжують запевняти, що пишуть не за допомогою свого особливо шифру, а народною мовою!» [229, с. 718]

Із початком Першої світової війни в одному із жандармських документів зустрічаємо таку оцінку: «Українська мова одна із ключових устоїв всієї «мазепинської» політики та головний засіб сепаратизму [35, арк. 127]. На підтвердження цієї тези наводився приклад Галичини. У донесенні зазначалося, що тут до 90-х рр. українська мова не визнавалася і тоді мазепинства в Галичині майже не було. «Але коли українська мова отримала право громадянства і в обласних і в державних закладах, то сепаратизм розвився» [35, арк. 128]. Оскільки основна активність українських діячів протягом всього «довгого» століття зосереджувалася в галузі культурництва, та, зокрема, мовній сфері, не дивно, що український «сепаратизм» асоціювався у жандармських чиновників саме із розвитком мови.

Перші дебати довкола використання різних фонетичних систем в Галичині датуються 30-ми рр. ХІХ ст. Спричинила їх публікація «О wprowadzeniu abecadła polskiego do pismienictwa ruskiego» Й. Лозинського, яка вийшла друком у 1834 р. У брошурі висувалася ідея невідповідності «мертвої» кирилиці фонетичній системі української мови. Замість неї пропонувалося використовувати польську абетку (абцадло). Намагаючись переконати опонентів цієї ідеї у її правомірності, Й. Лозинський вже наступного року випустив етнографічне дослідження «Ruskoje wesile». Однак запропонований підхід та аргументація на його користь викликали критику та неприйняття в середовищі освічених русинів. Зокрема Й. Левицький та М. Шашкевич відреагували власними публікаціями, відповідно «Відповідь на погляд про запровадження польської азбуки в руську писемність» та «Азбука та Abecadło» [779].

Наступний етап так званої Азбучної війни пов'язується зі спробою галицького губернатора А. Голуховського у 1859 р. запровадити у українських школах латиницю, у тому варіанті, який розробив чеський філолог Й. Іречек (який був зятем Й. Шафарика), на основі чеської абетки. Проти подібного нововведення виступили як москвофіли, зокрема, Б.

Дідицький (який був автором посібника «В один час навчитися малорусину по-великорусски»), так і та частина галицької інтелігенції, яка відгукнулася позитивно щодо самого проекту Й. Іречека, однак, не підтримала запровадження латиниці, оскільки вважала це шкідливим для українців, називаючи пропозицію суто політичною [441, с. 23]. Із своїми пропозиціями щодо можливих нововведень, або модифікацій церковнослов'янського письма, яке не відповідало новим вимогам часу, виступили відомі славісти, зокрема, П.Шафарик. Він запропонував реформувати кирилицю за зразком Караджича. Оскільки хвиля протестів проти запровадження латиниці виявилася несподівано гучною, влада відмовилася від реалізації цієї ідеї.

Галицькі народовці, підтримуючи своїх колег з Наддніпрянщини, відводили мові ключову роль у формуванні національного «проекту». Проти подібного підходу у своїх публікаціях виступав М. Драгоманов. Зокрема, він зазначав, що культ мови як національної святині повертається проти галицьких народовців на користь москвофілам. «Мова не святощ, не пан людини, а слуга його» [455, с. 463]. Драгоманов твердо вірив у те, що літератори повинні усвідомлювати виконання мовою суто утилітарних функцій. Вона має бути корисною та здійснювати просвітницькі функції, «бо від літератури формально націоналістичної, пустої народ відвернеться, а література ретроградна обезсилить його в конкуренції із сусідами, та, нарешті, від неї, а вкупі з тим і від її національності відвернеться й сам народ, починаючи від своїх більше інтелігентних осіб» [455, с. 462].

Протистояння між прихильниками та противниками запровадження фонетичного письма в Галичині набуло гостроти через активне включення до нього представників різних за спрямуванням та змістом громадських й просвітніх організацій. Зокрема, Товариство імені Шевченка у Львові, підтримуючи рішення загальних зборів членів педагогічного товариства міста, внесло наприкінці 1891 р. до центрального комітету Міністерства Освіти прохання про введення фонетики в руських школах Галичини. На противагу цьому крокові, відділ політичного товариства «Руська Рада», вислав до центрального комітету Міністерства протест. Як зазначалося в документі «проти того посягання на наш споконвічний правопис з поясненням та проханням, вважаючи введення фонетики в наших школах шкідливим та негативним для нашої народності і святої церкви» [120, арк. 4].

З метою надання більшої ваги протесту, відділ «Руської ради» вважав необхідним активну підтримку «зі всіх сторін нашої Галицької Русі» подібними протестними заявами. «Пересилаючи на ваші руки формуляр протесту проти введення в руських школах Галичини фонетики, просимо ласкаво зібрати якомога більше підписів та швидко вислати до Відділу Товариства «Руська Рада». Львів 12 лютого 1892 р. Голова Б. Дедицький, секретар – Р. Бачинський [120, арк. 3]. Відповіді на звернення не забарилися. Але їх характер засвідчував як гостроту питання, так (що більше відповідає змісту зауважень) і загальнокультурний рівень дописувачів [120, арк. 4, 48].

У 1886 р. вийшов «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського, виданий за фонетичним правописом, який отримав назву «желехівка» [296]. Офіційно фонетичний правопис, розроблений Є. Желехівським, був затверджений у Галичині лише у 1895 р. Правопис Є. Желехівського з невеликими змінами використовувався в Галичині включно до 1939 р. Відомий буковинський громадський, політичний діяч, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький у співавторстві із Т. Гартнером застосували цей правопис у граматиці української мови, яка вийшла у 1893 р. З часом саме її почнуть використовувати в системі шкільної освіти Буковини.

Розвиток і формування української літературної мови в Галичині неможливо уявити собі без активної участі в цьому процесі Івана Франка. Він писав, що «на мені в мініатюрі повторилося те, що у великій мірі бачимо на усій галицько-руській літературі: школа, граматики та мовні суперечки пр ибили й збаламутили чистоту народної мови». Іншою помітною фігурою у процесі становлення й формування української літературної мови в Галичині в кінці ХІХ – початку ХХ століття був відомий вчений та громадський діяч Володимир Гнатюк. Він відстоював правопис Є. Желехівського, аргументуючи свою позицію тим, що в ньому знайшла відображення народна вимова, тобто фонетичний принцип і водночас забезпечувався зв'язок з етимологією слова. В. Гнатюку належать численні праці, присвячені мовній проблематиці, зокрема: «В справі нашої літературної мови», «В справі нашої народної мови», «В справі української правописи». В переважній більшості публікувались вони на сторінках відомого львівського видання «Діло» [244, с . 1].

У середовищі галицької інтелігенції не існувало єдності щодо визначеності у мовному питанні. Дебати між москвофілами і народовцями в доволі швидко вийшли за межі Галичини і Буковини, включивши в свою орбіту і наддніпрянців. Стосунки між галичанами та наддніпрянцями в мовному питанні, на жаль, також не завжди супроводжувалися порозумінням . Зокрема, П. Куліш, відомий своїми контактами із надністрянськими колегами, доволі критично ставився до «галицької» мови.

Перша масштабна «мовна» суперечка між галичанами та наддніпрянцями виникла у 1891 р. Приводом до неї стала стаття Бориса Грінченка, надрукована у «Правді» [250, с. 7-8], яка спричинила гостру дискусію. Грінченко звинувачував галицьких письменників у надмірному вживанні полонізмів, збереженні елементів язичія. На жаль, частина висловлювань була далекою від коректності. Наддніпрянці А. Кримський, М. Школиченко, В. Самійленко підтримали частину звинувачень, висловлених Б . Грінченком. На захист поетичного цеху галичан виступив І.Франко, якого підтримав Н. Кокорудз та ін.

Політичні умови на початку ХХ ст., насамперед, спричиненні наслідками російської революції 1905 р., фактично дозволили зняти обмеження щодо можливості використання української мови в Російській

імперії. Це стимулювало вчених та письменників долучитися до процесу кодифікації і нормалізації літературної мови. Звісно, що започаткований процес не міг протікати без конфліктів, оскільки традиції мовлення, писемна практика в Наддніпрянщині та Західній Україні мали відмінності. Найбільші дебати виникали довкола лексики та правопису.

Відомий український письменник Іван Нечуй-Левицький різко критикував галичан за їх мову, виступав проти «обгаличанення» української літературної мови. Дві статті, які вийшли з-під його пера, спровокували чергові суперечки на мовному ґрунті. Це «Сьогочасна часописна мова на Україні» [314], що вийшла у 1907 р., та стаття 1912 р. «Криве дзеркало української мови». Розгніваний та категоричний тон статей засвідчував відсутність ознак наукової філологічної дискусії. Під гарячу руку автора в першу чергу потрапив М. Грушевський, який, як стверджував письменник, намагався шляхом «обгаличанення» української мови з'єднати галичан з наддніпрянцями. Він «вирішив нахрапом упроводити галицьку книжну мову і чудернацький правопис в українську писемність» [314, с. 3]. До цієї дискусії були залучені А. Кримський, М. Грушевський, І. Стешенко, І. Франко, Б. Грінченко, В. Гнатюк, М. Левицький, та ін. Так, І. Франко в своїй рецензії на статтю в часописі «Україна» наголосив на не фаховості Нечуя-Левицького в сенсі відсутності у того філологічної освіти. [657, с. 246].

М. Грушевський підтримував позицію І. Франка та інших представників Галичини. Він виступив категоричним противником ігнорування галицького варіанту літературної мови. «Ігнорувати цю культурну мову, вироблену такою тяжкою працею кількох поколінь, відкинути і спустити на дно і пробувати незалежно від тієї «галицької» мови створювати нову культурну мову з народних українських говорів наддністрянських чи лівобережних, ... це був би вчинок страшно шкідливий, помилковий, небезпечний для всього нашого національного поступу» [422, с. 216].

М. Грушевський чудово був обізнаний з діяльністю відомих галичан, причетних до розвитку та вдосконалення мови. Цей процес тривав у доволі напруженій боротьбі між противниками та прибічниками використання латиниці, кириличного письма та інших не таких кардинальних, але не менш принципових підходів. Австрійська влада, якщо особливо не сприяла, однак і не заважала галичанам-українцям розвивати свою мову і культуру. Жодного заборонного мовного акту, на зразок тих, що з'являлися у підросійській Україні, тут не з'явилося. Саме в Галичині східноукраїнські письменники мали можливість друкувати свої твори коли діяв Емський указ, саме завдяки Галичині сучасна українська літературна мова увійшла в життя українців як єдина національна державна мова. М. Грушевський закликав не сперечатися з приводу дрібниць, на зразок того, як писати постфікс «-ся», скільки крапок ставити над «і» та ін. Головне, на його думку, – працювати над вдосконаленням мови, «багато працювати – се робота для цілих поколінь» [422, с. 216]. Чудово розуміючи природу національної мови, особливості її

формування, він наголошував: «протягом останніх п'ятдесяти літ вона вироблялась неуханно, приладжуючися чи то до потреб науково мишлення, чи до малювання інтелігентного життя, чи підбираючи слова до шкільної чи юридичної термінології» [422, с. 216]. Суперечка яка розгорілася між галичанами та наддніпрянцями, на думку М. Грушевського, потребувала пошуку «золотої середини», оскільки, внесок, здійснений і одними й іншими у розвиток мови був рівнозначним. Усвідомлював Грушевський і необхідність подальшої роботи над вдосконаленням літературної мови: «Очевидно, що ... до повного викінчення, до кристалізації ся культурна українська мова не дійшла, й не могла дійти. В ній багато доводиться чистити, шліфувати, полірувати» [422, с. 216-217]. Дискусія закінчилася досягненням компромісу: за мовний стандарт було обрано полтавську говірку, елементи галицької також були збережені, що знайшло відображення у чотирьохтомному словнику української мови Б.Грінченка [431, с. 81].

Дебати довкола феномену «національних мов» були започатковані ще в ХІХ ст., паралельно із початком їх формування. З перемінним успіхом вони тривали протягом всього століття, плавно перейшли в ХХ ст., та, на жаль не вщухають і досі, як і колись, маючи політичне забарвлення. Якщо ми говоримо про «національну» мову, маємо усвідомлювати, що поява та формування її літературного варіанту співпадає з початковим періодом формування націй. «...Національні мови.., майже завжди є напівштучними утвореннями, і деколи, як сучасний іврит, очевидно, «видумані» [408, с. 74]. На думку Гобсбаума, розміри території спільного спілкування може істотно варіюватися. Для представників еліти цей простір традиційно більший ніж для селян. «Дійсна чи буквально «материнська мова», тобто ідіома, якою діти навчаються від неосвічених матерів.., без сумніву в жодному сенсі не була «національною мовою». Це не виключає певного народного культурного ототожнення з мовою чи очевидно спорідненим комплексом діалектів, специфічних для масиву спільнот і такими, що відрізняє їх від сусідів.... І тією мірою, наскільки це буває так, націоналізм пізнішого періоду може мати справді народне мовне протонаціональне коріння» [408, с. 72].

3.7. Релігійна компонента націотворчих процесів

Релігія відіграла провідну роль у політичному та суспільному житті країн протягом тривалого часу. На думку Х. Кона, розділ між країнами відбувався не за національностями, а за релігійними кордонами. Однак у модерну добу відбуваються певні «зсуви» у бік інших цінностей, серед яких не останнє місце отримують національні категорії. Тому формування національностей та піднесення націоналізму супроводжувались трансформацією релігійності людини, а саме вплив релігії іноді сприяв, іноді заважав народженню національностей [505, с. 39].

В українських губерніях Російської імперії найпроблемнішими в сенсі конфесійної різновекторності залишалися землі Правобережжя та Півдня. Зокрема, протистояння між католицизмом та православ'ям набуло найбільш затяжного характеру. Відомо, що і Павло I, як і Олександр I, намагалися вибудувати нові зв'язки між цими гілками християнства. Павло I відновив діяльність ордену єзуїтів у 1798 р. (який офіційно було заборонено у більшості європейських країн у 1773 р.) на українсько-білоруських землях шести римо-католицьких єпархій та двох греко-католицьких. Олександр I розвивав свою діяльність у цьому ж напрямку, за його правління на Правобережжі було засновано єзуїтську місію. Католицька церква в першій половині XIX ст. налічувала біля 2 млн. вірних українського походження [523, с. 222–223]. Ситуація докорінним чином змінюється після російсько-французької війни 1812 р., створення у 1815 р. «Священного союзу», який перебрав на себе функції боротьби з революційною «заразою». Незважаючи на те, що з 1814 р. у всьому світі була поновлена діяльність ордену, в Російській імперії чергова, та цього разу остаточна заборона його діяльності, була проголошена у 1820 р. [523, с. 223].

Після придушення Листопадового польського повстання 1830-1831 рр., з'явилася заборона діяльності греко-католицької церкви на території Правобережної України. Переважна більшість храмів перейшла у власність Російської православної церкви, частина володінь та земель були секуляризовані. 19 липня 1832 р. було підписано указ про закриття в Західних губерніях 191 римо-католицьких монастирів із 305, які на той час існували в регіоні. Відповідно до указу, було закрито 35 монастирів на Волині, 19 – на Поділлі, та 7 – на Київщині. Костьоли всіх ліквідованих монастирів передали православній церкві. Серед католицьких монастирів, які уряд подарував православній церкві, був і Почаївський (з 1721 р. належав греко-католицькій церкві) [523, с. 224]. Його досить швидко перетворили на Лавру, яка стала (і залишається донині) потужним інститутом російської присутності в Україні.

Облік цінностей та старожитностей знаходив відображення і в Церковно-приходських літописах. У Преображенській церкві с. Бражинець, Новоград-Волинського повіту літопис був складений у 1897 р. священником Іоаном

Гутовським. Опис змісту церковної бібліотеки дозволяє створити загальні уявлення про характер літератури та особливості її надходження до храму. В описі зазначалося, що книги «мали характер богоугодних, історичних, релігійно-моральних». Ось їх далеко неповний перелік: «Євангеліє московського друку 1735 р. в дерев'яному обладунку з мідним висрібленим окладом; Трипостна, видана у Києві у 1858 р.; часослів повний, виданий у Почаєві 1862 р.; акафіст без початкових листів, дуже давній. Ірмологіон нотний з написом: «сей Ірмологіон купив за свої власні гроші (21 злотих польських) Дмитро Грищук до храму Преображення Господня церкви Бражинецької вотчини за відпущення гріхів (ірмологіон це богослужбена книга православної церкви); псалтир; тріод кольоровий у місті Києві виданий у 1724 р. На ньому містився напис: «книгу, глаголімую Тріод купив раб Божий (нерозбірливо) за відпущення гріхів». Напис датується початком століття – 1810 р. [113, спр. 23, арк. 51]. Разом із названими книгами зберігалися і уніатський катехізис, як зазначалося, «дуже давній без початкових та кінцевих сторінок» та книга чудес від Почаївської чудотворної ікони. Крім бібліотеки, в храмі містився і церковний архів. В ньому, переважно, зберігалися документи, які підтверджували права польських власників, зрозуміло, польською мовою: Ерекція (була основним привілеєм церкви періоду унії, що видавалася землевласником і довічно закріплювала за церквою земельні угіддя та інші права) князя Каспера Любомирського від 1771 р. та рекомендаційна грамота князя Каліста Пашинського. Зміст архіву та бібліотеки чудово передає особливості місцевості, яка підпадала під різні впливи, де, як бачимо, співіснували елементи різних конфесій, мов, та, відповідно, культур.

Для російської влади питання утримання або на повернення слов'ян на західних околицях своєї імперії в православ'я належало до категорії принципів. Це стосувалося і найближчих сусідів українців, які також географічно належали до Західного краю, лише північної його частини, а саме мешканців білоруських та литовських губерній. В описах, присвячених доведенню «православності» краю та його мешканців, зустрічаємо цілком позбавлені логіки аргументи та доводи. Зокрема, вже на першій сторінці згадуваного дослідження містечка Янова та його мешканців, Ф. Ставрович пише про православну *дерев'яну* церкву, збудовану ще у 1667 р., одночасно, говорить і про розташований поруч, *кам'яний*, римо-католицький костел. Не залишився поза увагою дослідника і кам'яний стовп, який розташовувався поруч із храмами, зведений на честь єзуїта Баболі, вбитого на цьому місці козаками у 1657 р. за занадто ревне розповсюдження папства в Янові. Варто зазначити, що А. Баболя був прихильником уніатської церкви, походив із родини уніатського священика. Його канонізація відбулася у 1853 р. (не в XVII та навіть не в XVIII ст.!), через 14 років після офіційної заборони в Російській імперії уніатської церкви. У католицизмі він вважається одним із небесних покровителів Білорусі та Польщі. Ставрович в розділі, присвячен ому опису «істинного православного благочестя» янівців, відзначав:

«Двадцять шість років (!) «подвизался» цей проповідник (А. Баболя) на своєму місіонерському поприщі. Але мешканці Янова лишалися недосяжними його новому вченню» [633, с. 20]. Не зовсім узгоджувався із твердженням про «істинну прихильність» до православного віросповідання факт будівництва через 17 років після придушення Листопадового польського повстання 1830-1831 рр. Хрестоздвиженського костелу, як не складно здогадатися, не без участі лаборів. Принагідно зазначимо, що новий православний храм – Свято-Покровська церква, з'явиться у містечку лише у 1901 р. Храм звели навпроти костьолу, що було типовим для українських та білоруських земель, які входили до складу Речі Посполитої. Головним підтвердженням прихильності янівців «руському православ'ю» Ставрович називав часті мандрівки Росією та знайомство із особливостями життя російських губерній. «Часті зустрічі то з грецькими збірниками, то з російськими офенями, без сумніву, значно сприяли їх наверненню до давнього православ'я. Релігійність янівців та прихильність до своєї приходської церкви гідні поваги» [633, с. 23]. Наступний сюжет цілком заперечує це твердження. Зупиняючись на описі внутрішнього облаштування помешкань янівських селян, Ставрович зазначає: «Передній кут кімнати та три стіни, в два ряди, густо завішані іконами та священними картинами. Всі ці ікони різнокаліберні, належали пензлю майстрів різних епох та шкіл, різних націй та віросповідань» [633, с. 31].

Не менш відомий поборник православ'я та руськості краю, П. Батюшков, в одному із описів згадує епізод з янівським «латинським» єпископом Веніаміном Шиманським. У 1859 р. він отримав із Риму від папи Пія IX мощі мученика Віктора. «Здійснив урочисте приношення цих мощей із варшавського монастиря капуцинів у містечко Янів, за Бугом. Урочистість ця була облаштована «блажайшим» чином для «совращения» руського населення. Про нього завчасно розносили вість містами та селами, уніатськими та православними, сестри різних напівмонаших та напівмирських громад іосифаток, терпіарок, феліціанток. Це спеціально влаштоване перенесення мощей наробило багато галасу і тривоги, та стало причиною багатьох навернень в *литвинство* і в Литовський єпархії, в Клещельському приході навернено було в *литвинство* 300 чоловік» [373, с. 368].

Незважаючи на численні факти, які з великою натяжкою підтверджують традиційну відданість православ'ю та відповідному усвідомленню «руськості», Ставрович робить такі висновки: «Являючись ісконі православними, янівці одночасно усвідомлюють себе цілком руськими . Багато було випробувано засобів і з боку поміщиків, і з боку римо-католицького духівництва, щоб схилити симпатії янівців на бік Польщі. Відданість Царю та Вітчизні складає догмат їх віри та суспільного *життя*. Лаборь, на промислі своєму не більше ніж пройдисвіт, шарлатан; але, повертаючись додому він стає зразковим сім'янином, чесним громадянином та старанним сином церкви. Правда, це страшенна невідповідність. Але

подібних невідповідностей безліч у всіх суспільствах, куди не дійшло світло істинної науки та де, понад усе, історичне життя народу гальмувалось та збочувалось чужими, ворожими впливами» [633, с. 22].

Особливості стосунків між землевласниками-католиками, католицькими священнослужителями, монахами, православними священиками, відголоски діяльності уніатських братств та проповідей братчиків, не привносили стрункості в розуміння селянами канонічних віросповідальних відмінностей. Не сприяли формуванню цих уявлень і практична відсутність у більшості селян навіть початкової, церковно-приходської освіти. Замальовки, які з другої половини ХІХ ст. час від часу з'являлися у періодичних виданнях, засвідчували доволі неоднозначні стосунки селян із релігією. При цьому, зрозуміло, зовсім не йшлося про принципи віросповідальні речі. Не додавало шанобливого ставлення до церковних інституцій і доволі поширене у селах розташування храмів у безпосередній близькості до питних закладів та винокурень. «Після церкви всі селяни заходили попиячити» [113, спр. 108–111, арк. 23].

Одним із ключових завдань, вирішення яких стояли перед владою «в усьому возз'єднаному краї», була не лише ідеологічна обробка у вигляді вербальних методів переконання. В процесі маркування територій та їх населення набирає важливості невербальне, матеріальне та візуальне втілення православ'я, яке покликане було щоденно, щогодинно нагадувати про «руський, візантійсько-православний дух» краю. Будівництво нових культових споруд, перебудова та реконструкція уніатських храмів стали важливою складовою цього процесу. Саме храмово-будівельна діяльність на початку 40-х рр. ХІХ ст., після заборони в 1839 р. уніатства, перетворилася в «найбільш нагальну необхідність» [394, с. 43].

Першим кроком в цьому напрямку стало будівництво храмів в казенних маєтках на державні кошти. Наступним етапом – будівництво в поміщицьких маєтках, вже на кошти власників. Синод до 1845 р. виділяв на ці потреби 150 тис. руб. щорічно. Зокрема на Поділлі Міністерство Державного майна витратило на будівництво нових та ремонт старих церков більше одного млн рублів [394, с. 21]. В результаті подібної діяльності та капіталовкладень Поділля вкрилося православними храмами, які «надавали краю вигляду православного, руського» [483, с. 241]. В цьому ж контексті важливості набирає підкреслення сакральності «матері міст Руських» – Києва. Не випадково ідея, яка виникла у київському інтелектуальному середовищі щодо необхідності будівництва пам'ятника святителю Русі князю Володимирі Великому, знайшла розуміння та підтримку з боку влади. «Ім'я-символ київського князя-хрестителя присвоїли Київському університетові, а пам'ятник Володимирові постав на київських схилах у 1853 р.» [778].

У 1842 р. церковні приходи «західного краю» поділили на класи. У 1843 р. на всю Правобережну Україну поширили дію норм «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою в губерніях Вітебській, Могилевській, Мінській,

Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та в Білостоцькій області» [523, с. 98]. За наказом всі сільські громади зобов'язувалися виділити церковних причтам по 33 десятин землі. Відповідно до Положення, більшість прихожан-селян зобов'язані були відпрацьовувати церковну десятину на користь православної церкви. Відробітки, як правило, включали: обробку священику десятинного наділу, допомога хлібом та грішми на початковому етапі облаштування нового священика, благоустрій притчових будівель. Однак основний тягар утримання православних священиків переклали на плечі місцевих поміщиків. Якість життя та характер стосунків із сільською громадою цілком залежав від вміння священика знайти спільну мову із польським землевласником (як правило, католиком). Пояснювалося це і прописаним в Положенні пунктом, відповідно до якого, селянські повинності між православною церквою та поміщиком поділялося у співвідношенні 50 % на 50 %. Однак, відповідно до інвентарної реформи 1847–1848 рр., відмінявся пункт про можливість відпрацювання церковної десятини за рахунок загальної панщини [523, с. 99].

Проте, попри протистояння між православною та унійною церквою у їх боротьбі за душі прихожан, результати їх діяльності значною мірою були подібними. На думку Д. Бовуа, з якою складно не погодитися, ці церкви, «тримаючи селянина в руках, навчаючи його пасивності та послуху перед сильними світу цього, також становили собою цемент, який забезпечував когерентність спільного світу селянства, з його скарбами цінностей, але також упереджених щодо них» [235, с. 25].

Яскравим підтвердженням наведеної думки Д. Бовуа слугують публікації на сторінках «Волинських єпархіальних відомостей», в яких віддається належне уніатським братствам та їх ролі у вихованні селянства у «дусі послуху та християнських істин». Автор одного із досліджень зупинився на огляді змісту діяльності братств, виділивши серед основних «турботу та підтримку в «благолепії» святих храмів та забезпечення їх необхідним обладнанням, а також, в релігійно-моральному вихованні всієї «братії»... «На свої кошти вони споруджують приходські храми, випрошують, виплакують у панів або орендаторів-євреїв ліс на святий храм, витрачають останній зайвий день на його будівництво. Старі іконостаси всіх наших, колишніх уніатських церков, які в наш час зберігаються вже на хорах або в дзвіницях – це колекції святих образів, які купувались на гроші всіх членів братства, якщо не всіх селян» [287, с. 679].

Братчики виступали головними вихователями своїх односельців у релігійно-моральному сенсі. Під час вступу до братства вони присягалися та обіцяли всіх, за кого вони відповідали, увіщувати та наставляти. Кожне селище, як правило, поділялося на декілька дільниць, що підпадали під контроль та опіку «шанованих братчиків». Давали потрібні поради та ділилися спостереженнями, озброївшись проти переступів молоді своєї дільниці, звертали особливу увагу на те, щоб батьки та матері навчали своїх дітей молитвам та катехізису. «Виховуючи сільський народ відповідно до

християнських істин, безвідносно до унії та до католицизму, вони зробили цей народ цілком чужим як католицизму, так і самій навіть унії. Не встиг пронестися в наших містах заклик Православної Руської церкви, щодо повернення в лоно православ'я відторгнутих її синів які томилися під ярмом чужої релігійної залежності, як маса простого народу, як мирні, слухняні агнці пішли на цей материнський (в оригіналі – «матерний») заклик Руської церкви; між тим, скільки пастирів цих слухняних агнів перегороджувало їм шлях до православної церкви!» [287, с. 680].

В статті згадується про більш ніж півстолітнє існування на території Правобережжя братчиків (подібне зменшення тривалості, хоча й могло ґрунтуватися на незнанні, проте більш вірогідним виглядає варіант свідомого скорочення терміну присутності уніатів в «исконно русском крае»). Автор матеріалу констатував факт закінчення існування уніатської церковно-приходської братії разом із унією та всіма її закладами. Проте діяльність братчиків заслужили визначення як «славного існування», історичною пам'яткою якого слугували речові докази їх турботливої уваги до приходських храмів, як і сама назва «Братчик». «На їх розвалинах та обломках виникли у нас нові заклади, які переслідують ті ж завдання, які переслідували й братства – сільські церковно-приходські братства, церковно-приходські попечительства, які виникли в значно кращі часи та поставлені в значно кращі умови, ніж ті, в яких виникли та були поставлені уніатські церковно-приходські братства, які, не дивлячись ні на що, були корисними для православ'я. Побажаємо і нашим нинішнім народно-церковним закладам, ще новим та німцієм, з успіхом приносити користь православ'ю та заслужити добру славу нащадків, яку заслужили, за справедливістю, уніатські церковно-приходські братства» [287, с. 681].

Православна, власне як і католицька церкви (з її греко-католицьким відгалуженням) як інститути протягом тривалого часу виконували важливі політичні функції. З ними пов'язувалися і ідентифікаційні процеси, які в умовах Російської імперії мали відповідність «руськість» = православ'я, як і «польськість» = католицизм. Проте, попри традиційне протистояння між цими гілками християнства, існували речі, що їх об'єднували. В першу чергу, це стосувалося виконання церковними інституціями патріотично-«виховних» функцій.

Новоросія або Південна Україна потребувала не меншої уваги з боку влади ніж західні околиці. Ще в середині 1850-х рр. херсонський архієпископ Інокентій запропонував створити окрему єпархіальну газету на зразок існуючих в більшості губерній імперії «Губернських відомостей». Реалізація цієї ідеї у вигляді «Херсонських єпархіальних відомостей» (перше число з'явилося у 1860 р.), належить наступнику отця Інокентія – архієпископу Димитрію (Муратову). В наступному році з'являються «Київські» та «Чернігівські», в 1862 р. – «Подільські», а в 1863 р. – «Полтавські єпархіальні відомості». Започаткування видання «Волинських відомостей» датується 1866 р., «Харківських» – 1867 р. Перший номер «Таврійських єпархіальних

відомостей» з'явився у 1869 р. Останньою єпархією на українських землях, яка стала видавати свої відомості стала Катеринославська – 1872 р. [313, с. 176-177]. Ці видання склалися із двох розділів – офіційної та неофіційної частин. Друга складова містила публікації які носили як історичний, так і краєзнавчий характер, які відображали особливості непростих процесів, що протікали в поліконфесійних регіонах.

На сторінках губернських «Єпархіальних відомостей» були представлені результати найбільш цікавих досліджень. Імена священників, які публікувалися на сторінках цих видань, з часом стали відомими в контексті краєзнавства, до якого вони стали долученими. Це, в першу чергу, Аполон Сендульський, Василь Пероговський, Андрій Хойнацький та ін. Але найбільшу відомість здобули дослідження М. Теодоровича [642-643]. Матеріали виходили протягом 1888-1903 рр. та склалися із 5-ти томів.

Релігійні періодичні видання вимагали додаткової наукової підтримки, яка не забарилася. У 1863 р. створюється Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Паралельно продовжувала збільшуватись кількість православно-історичних організацій. У 1872 р. при Київській духовній академії починає функціонувати Церковно-археологічне товариство. Наприкінці хронологічного ХІХ ст. з'являються і Єпархіальні комітети. Зокрема, волинський було засновано у 1892 р. Його члени розробили «Програму церковно-історичного опису». У відповідності із запропонованим підходом, об'єктами обов'язкового дослідження мали бути: прихід, храм, церковний причт, прихожани, церковно-приходські заклади.

Проголошене завдання доведення «руськості» краю не втратило своєї актуальності до кінця століття. Так, до століття Волинської семінарії (1896р.) з'явилася ціла низка статей. Найбільш відомим дослідником цього навчального закладу став М. Теодорович. На сторінках «Волинських Єпархіальних відомостей» публікувалися окремі розділи з його книги про Волинську духовну семінарію [643]. Дослідження було здійснене на основі архівних документів семінарії та містило значну кількість матеріалів з історії освіти на Волині. У цих же номерах містилася інформація про дослідження М. Теодоровича «До історії Почаївської Лаври».

На сторінках «Відомостей» зустрічаємо і матеріали, які стосувалися козацького періоду в історії України. Зокрема, одна із статей Катеринославських відомостей була присвячена століттю св. Храму в містечку Котовка Новомосковського повіту Катеринославської єпархії. Протоієрей Знаменський повідомляв, що Котовка знаходилася на річці Орелі на кордоні Полтавської губернії. На місці нової церкви була раніше Преображенська церква, заснована у 1774 р. завдяки зусиллям кошового отамана Петра Калнишевського. В ній зберігалось декілька цінних речей від запорозьких козаків, як наприклад, срібна чаша, Євангеліє ХVІІІ ст. та інше [128, арк. 14 зв.]. Селище Котовка, як зазначалося, безпосередньо пов'язане з козацьким періодом в історії ХVІІІ ст. Ця замітка зберігалася в окремій справі «Літературно-наукового вісника», який до 1907 р. видавався у Львові.

Члени редакції, як бачимо, вивчали зміст періодичних видань Російської імперії та зосереджували увагу на окремих сторінках української історії, у цьому випадку – на козацькому періоді.

Представники православної церкви в прагненні підпорядкувати своєму впливу якомога більшу кількість селян, в окремих випадках діяли агресивніше, ніж представники влади. Риторика, яку використовували православні священики носила відверто шовіністичний характер. Підтвердженням цьому є публікації на сторінках одного із часописів, започаткованого у Почаївській Лаврі, – «Волынская земля». Але почнемо з передісторії. У 1911 р. було вбито П. Столипіна, з ім'ям якого пов'язувалося проведення реформ, в першу чергу, селянської. Принципова відмінність двох селянських реформ (1861 р. та 1906 р.) полягала у кардинально різному ставленні до селянської громади. П. Столипін наполягав на обов'язковості її ліквідації. На його думку, це явище вичерпало себе, перетворившись на гальмівний чинник у розвитку аграрної сфери. Ця складова частина реформи, як і інші нововведення Столипіна, викликали категоричне неприйняття з боку представників консервативних політичних сил, серед яких і інституції православної церкви. Представники останньої, як «оборонці устоїв», намагалися знову повернути селян в громади, пов'язавши їх, як і раніше, системою кругової поруки. В одній із публікацій згаданого видання висувалася ідея створення приходських кас. Почаїво-Лаврські ченці заснували декілька подібних установ, одна із них називалася «Почаїво-Волинським Народним Кредитом». Мова, яку використовували автори для написання статті, відображала їх розуміння доступності для сприйняття місцевими селянами. Неначебто і російська, але із «вкрапленням» українських слів, такий собі «адаптований суржик». Про факт «підігрівання» ворожості на конфесійному та національному ґрунті свідчать такі пасажі: «І вже в приходську касу ніхто чужий до вас не зашиється – ні жид, ні лях... не те що в позичкових товариствах, куди беруть всіх без відмінностей віросповідання та національності» [239, с.4]. У запропонованому зразку заяви для вступу до каси містився, крім іншого, і пункт про несення відповідальності за системою кругової поруки.

Незважаючи на спроби з боку російських православних та правомонархічних організацій взяти під контроль економічну, та не лише, сферу в Правобережжі в цілому, та, зокрема, на Волині, назвати їх успішними складно. Навіть якщо врахувати тенденційність висвітлення тих чи інших подій на сторінках видань, різних за своїми ідейним наповненням, все ж не складно виділити найбільш загальні тенденції, характерні для конкретного регіону та сфери діяльності. На сторінках газети «Рада» в одній із публікацій аналізувалися результати Кооперативного з'їзду на Волині [55, арк. 32]. «Волинські чорносотенці страшенно незадоволенні зі з'їзду кооператорів, що недавно відбувався в Житомирі. Коли на першому кооперативному з'їзді в Рівному (8-10 грудня 1910 р.) «патріоти» під проводом «самого» Віталія (Архімадрит Почаєвської Лаври Віталій

Максименко, керував діяльністю волинських чорносотенців, з його ім'ям по в'язується видання та редагування як «Волинской земли» так і «Почаевского листка») мали змогу баламутити малосвідому селянську масу, то зараз вони змушені були пасти задніх. Видно Волинь далеко ступила вперед за останні два роки, й цьому найбільше сприяла кооперація, що буйною хвилею покотилася по всьому простору занедбаного закутку. Все це дуже добре зрозуміли «патріоти» й виступили на боротьбу «з крамолою», «масонством», та «сепаратизмом». Що ж то були за крамольні промови? Представники київського союзу Кредитних установ та Харківського «говорили українською, наполегливо закликаючи збори не говорити московською, чужою їм мовою. Це перше, друге – з'їзд ухвалив резолюцію та приєднався до побажання всеросійського кооперативного з'їзду щоб інструкторська допомога в кредитних кооперативах велася на місцевій мові українській» [55, арк. 33].

Активне включення церковних товариств та їх членів в конструювання історичної пам'яті було однією із відмінних особливостей часу. Держава як політичний інститут доволі формально підтримувала цю діяльність в регіонах, «руськість» яких потребувала доведення. Свідченням цього було як недостатнє фінансування, так і збереження на Правобережжі вірності «польській» традиції – як у наявності сталого відсотку вірних католиків, так і в мовних, та інших культурних і побутових практиках. Лояльність до російської влади польські землевласники повинні були підтверджувати і за рахунок утримання власним коштом православних священників. Описи приходів та прихожан, які здійснювалися членами церковно-археологічної комісії, рясніють подібною інформацією. Якщо священник знаходив порозуміння з паном, володів польською мовою, то доволі часто переходив на його цілковите утримання – забезпечувався дровами, міг користуватися пасовищами, лісами, луками та ін. Якщо ж виникав конфлікт, то священник міг залишитися взагалі без приходу. Подібні випадки траплялися, принаймні, включно до кінця XIX ст. про них містяться згадки в описах членів Волинського церковно-археологічного товариства [113, спр. 10-14].

На початку XX ст. спостерігаються спроби «націоналізації» духовенства. Особливі зусилля для використання української мови в системі церковної освіти докладали подільські служителі культу. Дубненський повітовий з'їзд на Волині (в окреслений період на території Волині потужний вплив мали крайні праві монархічні організації, про що йтиметься у наступних розділах), висловився за українізацію освіти [483, с. 249].

Протесна хвиля жовтня 1905 р. докотилася і до семінарії. Страйки охопили Подільську, Харківську, Волинську та Полтавську семінарії. Один із найбільших протестних виступів відбувся у Катеринославській семінарії, який тривав протягом 75 днів. Результатом бунтівних акцій стало допущення «малоросійських книг» у семінарські бібліотеки, відкриття у 1906 р., за згодою Синоду, українознавчих курсів з мови, літератури та історії в Подільській семінарії [483, с. 249].

Свідченням включення представників кліру в національні процеси стала підтримка вимог здійснення богослужіння українською мовою. Більше 45 років, з моменту здійснення першого перекладу Євангелія П. Морочавським, тривали дебати щодо доцільності його друку та використання. Ініціатива видання виходила не лише від рядових священиків, від єпископів на українських землях, але і від вищого керівництва церкви в Петербурзі. Навесні 1905 р., відразу після появи указу про віротерпимість, Священний Синод Російської православної церкви прийняв рішення про видання Євангелія українською мовою, що й було здійснено у 1906 р. Синод призначив редактором та видавцем видання єпископа Подільського та Брацлавського Парфенія Левицького. На початку 1906 р. побачили світ відредаговані й взаємодоповнені переклади П. Морачевського, П. Куліша та М. Лободовського. Перше богослужіння українською мовою відбулося в Кам'янці-Подільському за участю єпископа Парфенія. Характерно, що майже одночасно з православним духовенством позбавитися чужої мови в бо гослужінні вирішили й греко-католики, провівши загальногалицьку акцію зі зверненням до митрополита А. Шептицького [573, с. 69]. Як зазначає у своєму дослідженні Я. Грицак, митрополит поставив участь греко-католицьких священиків в залежність від дотримання національним рухом принципів християнської моралі. Таким чином, церква мала виступати у новій іпостасі – духовного та морального авторитету українського суспільства [430, с. 78].

В Російській імперії зростала парламентська активність українських священиків, зокрема, відзначилися А. Гріневич, М. Сендерко, В. Солуха, К. Волков, О. Трегубов. Їх належність до консервативного кола не завадила підготувати у 1908 р. законопроект «Про мову викладання в початкових школах з малоросійським населенням». Однак ця справа не вийшла за межі постановки питання в Державній думі [483, с. 249].

Представник консервативного крила у складі IV Державної думи єпископ Никон запропонував законопроект, спрямований на захист українських товариств. Також в документі містилась пропозиція запровадження викладання в школах українською мовою та вивчення української історії. «Без вирішення цього питання багата і красива, талановита і поетична Україна приречена на... повільне вмирання» [483, с. 250]. Наведемо уривки з його ініціативи:

1. Дозволити проводити навчання в українських початкових школах всіх відомств (хоча б перших двох років навчання) рідною українською мовою;
2. Призначати вчителями в ці школи переважно українців або осіб, які володіють місцевою, тобто українською, мовою;
3. Запровадити в українських навчальних закладах вивчення української мови та історії України (як навчальні дисципліни) одночасно з російською мовою та російською історією;

4. Не переслідувати, вишукуючи провини та прорахунки, товариств «Просвіта» як інститутів, виключно просвітніх, а також поширення знань, дозволених брошур та книжок українською мовою, закриття цих товариств в майбутньому можливе лише за рішенням суду, а не шляхом адміністративного «усмотренія», які часто бувають цілковитим свавіллям.

Ми певні, що справедливе ставлення до чудового племені приведе єдину Росію не до руїни та безсилля, а до сили та зростання» [265, с. 2].

Виступ Никона зазнав різкої критики з боку представників не лише владних монархічних структур, а й прибічників лівих сил. Зокрема, з розгромною статтею виступив лідер російських соціал-демократів В. Ленін. Головний зміст звинувачень, які він висував у зв'язку із виступом Никона, зводився до «вузької класової» свідомості та «буржуазного націоналізму». Никон входив до правого крила російського парламенту, що зумовлювало його стану солідарність із представниками вищого соціального прошарку російського суспільства. Боротьба проти так званих «іногородців» була складовою частиною програм правих партій. У своєму виступі Никон, в якості головного аргумента на користь необхідності підтримки української мови та культури, називав українців «своїми, рідними братами», а не «іногородцями», «яких прирівнюють до євреїв, поляків, грузинів та інших дійсно іногородців, та в жодному разі не сепаратистами» [750]. Ленін заявляв, що «у єпископа Никона гасло «національної культури» українців означає насправді гасло пропаганди чорносотенства українською мовою, гасло української клерикальної культури. Тим самим Ленін визнавав факт існування такої, водночас наголошуючи на тому, що подібна позиція призводить до того, що «єврея та ін. ми погоджуємося притіснити як іногородця, якщо для нас зроблять поступки» [750]. Висновок, запропонований Леніним, цілком традиційний для інтернаціоналістів, прибічників марксистської доктрини полягає в тому, що єдино можливим вирішенням національного питання в Росії може бути лише «єдність та злиття робітників всіх націй у робітничих організаціях для боротьби проти капіталу» [750].

Парадоксальну роль у націоналізації православ'я відіграли і представники «Союзу російського народу». В українських регіонах осередками Союзу керували православні священники, особливо це стосувалося сільської місцевості. Як зазначає К. Федевич, «православні священники пішли набагато далі пункту загальноросійської програми про викуп державою поміщицьких земель та їхній продаж за пільговою ціною малоземельним селянам. Вони почали закликати передати православним селянам землі поміщиків-поляків за національною і релігійною ознакою, що зустріло негайний майже захоплений відгук селян і особливо прискорило кількісне зростання Чорної сотні. Вступати в Союз російського народу могли цілими селами» [771]. У цьому випадку спрацьовували традиційні економічні зацікавлення селянства.

Повертаючись до особливостей наповнення національною компонентою релігійного життя, слід згадати найбільш помітних та

впливових представників церкви. Серед єпископів, який не приховував своїх патріотичних почуттів, варто виділити Парфенія Левицького. За ініціативою й матеріальною підтримкою архієпископа, у його рідному селі Плішевець Гадяцького повіту Полтавської губернії, було збудовано Покровську церкву (1906 р.) в «староукраїнському стилі» [380, с. 181]. Церква будувалася протягом чотирьох років, її зведення розпочали 1902 р. В якості зразка було використано первісні архітектурні форми Троїцького собору в Новоселиці (Новомосковську) Катеринославської губернії, спорудженого в 1775-1778 рр. Я. Погрібняком. Освячення храму відбулося 7–10 липня 1906 р. за участю полтавського єпископа Іоана та єпископа Парфенія (на той час – єпископ Подільської єпархії), духовенства, парафіян та численних гостей [573, с. 78]. Події була присвячена стаття в часописі «Киевская старина» [294, с. 16].

Представники подільського духовенства намагалися використовувати українську мову в початкових школах, бурсах та семінарії. Була започаткована співпраця представників церкви з місцевими «Просвітами» [483, с. 249]. Об'єднання національних релігійних та світських установ дістало підтримку і на Полтавщині, де до організованої «Просвітою» Всеукраїнської спілки учнів увійшли й вихованці церковних семінарій.

Як зазначає у своєму дослідженні Г. Надтока, елементом українізації православ'я стало вшанування національних традицій та важливих подій, дат української історії. Історію як знаряддя у боротьбі за душі прихожан використовували і представники правомонархічних сил. Зокрема, йдеться про будівництво в 1912 р. чернечого скиту та реставрації церкви на місці загибелі 30 тисяч українських козаків під час Берестейської битви 1651 р. представниками волинського відділу «Союзу руського народу» на чолі з архимандритом В. Максименком. Ефект від цієї акції мав цілком протилежні наслідки тим, на які розраховували її організатори. Офіційна православна церква заохочувала антиукраїнські заходи. Так, до 200-річчя з дня смерті І. Мазепи у с. Борщагівка Київської єпархії було освячено місце для Іскро-Кочубеївського храму на честь страчених гетьманом старшин [573, с. 36].

Лише частина українських політичних діячів ліберального спрямування підтримували ідею автокефалії церкви, що відповідало їх автономно-федералістським прагненням. Звісно, що у випадку соціалістичних партій релігійні питання, як правило, відігравали цілком другорядну роль, та й лише у тому випадку, коли члени тієї чи іншої партії або організації не заявляли про свої атеїстичні погляди. Радикально-демократична партія (УРДП), створена у 1905 р. попри свою назву, була типово ліберальним утворенням за змістом та представництвом. Цілком логічним у цьому контексті є підтримка її представниками ідеї повернення до національних православних традицій. Прямі гасла автокефалії з'явилися і в програмах демократів-хліборобів (УДХП), демократів-федералістів (УФДП) [483, с. 254]. Українські священники, звісно, не могли мати окремих громадських, тим більше політичних організацій. Однак, певна частина священників, особливо це стосувалося представників Волині, входили до

складу монархічного Союзу російського народу, про парадоксальну роль якого в процесі націоналізації місцевих селян писав К. Федевич [771].

Наслідки прийняття закону про віротерпимість в квітні 1905 р. були цілком неочікуваними для представників влади та Синоду. Протягом наступних двох років із православ'я в католицизм перейшла значна кількість етнічних українців і білорусів, насильно навернених у православ'я у ХІХ ст. Масового характеру перехід набув на території Холмщини, що не в останню чергу спровокувало так зване «Холмське питання». Подібні наслідки примусили владу переглянути свої позиції щодо необхідності врахування національних і регіональних особливостей в реалізації тих або інших державних програм. Типовим для церкви в різні часи були періодичні хвилі так званого церковного «оновлення». У 1906 р. в Харкові було створено подібну групу, до складу якої увійшли П. Григорович, І. Філевський, В. Купленський, М. Вознесенський та В. Шаповалов. Саме з їх діяльністю, пов'язується поява в церковному середовищі ідей «вільного з'єднання автономних церков» та «повного задоволення ідеалів малоросів в Росії» [483, с. 255]. Однак, в тогочасному духовному середовищі «оновленці» не могли перетворитися на українську ліберально-церковної партію, оскільки висловлювані ними ідеї не знаходили відкритої підтримки.

Щорічне вшанування пам'яті Тараса Шевченка з кожним роком все більше набувало ритуального значення, влаштування церковних панахид на його пам'ять надавало цим акціям сакрального характеру. Про вшанування пам'яті Шевченка в церкві богоугодного закладу (лікарні), та відслуженій у зв'язку із цим панахиди, згадувалося в одному із тогочасних часописів [27, арк. 33]. Полтавський жандармський ротмістр Васильєв доповідав про здійснення панахиди в пам'ять Тараса Шевченка в Стрітенській церкві. Під час її проведення були присутні: міський голова, член управи Рікман, значна кількість дрібних чиновників та семінаристів. В цілому народу, як зазначалося в донесенні – «сіренького» люду було достатньо, але жодних демонстративних дій здійснено не було [28, арк. 34]. Подібні звіти були надіслані до Полтави і з інших повітів губернії. Так, у доповідній записці, яка надійшла від представника жандармерії у Роменському, Гадяцькому та Заньковському повітах, зазначалося про відслужену панахиду в м. Ромнах, в Олександрівській церкві з ініціативи міського голови А. Білана та окремих гласних. Серед присутніх було близько 60 чоловік, а саме: члени *руського українського* граматичного товариства на чолі з головою-директором товариства взаємної позики В. Савойським, виконувачем обов'язків голови дворянства П. Берченко, податним інспектором Даниловим, декількох дрібних службовців міської управи та земства. Коротку промову виголосив настоятель церкви о. Федір Зубковський, жодних приватних промов не було. Одним із заходів вшанування Т. Шевченка членами граматичного товариства, мала стати постановка п'єси «Назар Стодоля». В м. Занькові 25 лютого в Троїцькій церкві за ініціативою мирового судді М. Руріна, який керував музичним, вокальним та драматичним гуртком також відслужили панахиду.

В заходах брав участь і хор під керівництвом вчителя співів чоловічої гімназії П. Батюка. На панахиді були присутні: декілька вчителів гімназії та прогімназії, місцева інтелігенція, декілька членів драматичного товариства, більшість простого народу, приблизно 100 чоловік. У цьому ж документі наголошувалося, що серед сільського населення жодних вшанувань не було [28, арк. 33].

Зовсім інша ситуація спостерігалася в Галичині. Як стверджував І. Лисяк-Рудницький «релігійна ситуація в краї загострювала в українців почуття національної окремішності. ... Східний обряд чітко відрізняв їх від польських сусідів, водночас зв'язок з Римом захищав від впливу російського православ'я» [539, с. 476]. Особлива роль у наповненні релігійної компоненти національним звучанням в умовах імперії Габсбургів належала митрополиту А. Шептицькому. Як і у випадку із Парфенієм Левицьким, йдеться про представників вищого духовного кліру, які завдяки своєму авторитету могли впливати і на служителів культу, більшою мірою – на прихожан. О. Реєнт [329, с. 27] називає цю категорію інтелектуальним проводом духівництва, відносячи до неї представників семінарських і училищних корпорацій, священницьку еліту (в основному з титулом протоієрея) кафедральних і безпарафіяльних соборів, парафіяльних церков та т.п. Саме вони здійснювали контроль над провінційним і сільським духівництвом у рамках благочинницької округи, одночасно впливаючи на зміст та характер їх діяльності. Попри зусилля окремих священників, їх діяльність не носила системного характеру, та проявлялась переважно на локальному рівні. Особливістю суспільно-політичного розвитку початку ХХст. стає більше проникнення в різні соціальні прошарки атеїстичних поглядів, що відображало загальні тенденції часу, та було однією із причин, які призводили до непорозуміння та розколів у діяльності національних організацій.

Попри збереження помітної ролі церкви у житті тогочасного і підросійського (як і півавстрійського) українства, модернізаційні зміни позначилися і на стосунках між державною владою та релігією. На думку Б. Андерсона, в цю епоху «відбувається процес відділення державних та суспільних інститутів від релігії. Державна влада вже може обходитися без релігійного освячення. Освіта та виховання відділяються від церковного виховання. До релігії вже не примушують, вона перетворюється на особисту, приватну справу» [359, с. 180].

В цілому взаємопроникнення церковного й світських національних рухів не відбулося. Політичні партії, як структури породжені новим часом, суто світські організації разом зі своїми лідерами не вбачали в церкві інституції, яка б допомогла кардинальному вирішенню національно-політичних завдань. Розраховувати на порозуміння із представниками соціал-демократичних партій, члени яких в більшості своїй були атеїстами, не доводилося. Стосунки між селянами та церквою мали доволі специфічний характер. Консервативні партії та доктрини не набули в російській частині

Україні значної популярності, що не дозволило духовенству активніше включитися до політичних процесів. Деяка інша ситуація склалася в імперії Габсбургів, в якій належність до греко-католицької церкви виступала однією із ознак українства.

3.8. Освіта в процесі націотворення

Школа в ХІХ ст. перетворюється на унікальний інструмент держави. Як зазначає у своєму дослідженні Д. Шнаппер, після Французької революції вчителів у школі перестали називати «регентами», увівши новий термін – «викладач», оскільки відтепер на них покладалося завдання закладати основи нації [678, с. 137]. На державну школу віднині покладалося завдання підготовки до участі в житті країни, в тому числі і економічному. Школа несла відповідальність і за підготовку компетентних держслужбовців, завдяки яким держава могла вирішувати конфлікти щодо розподілу спільної власності між людьми чи групами та діяти на міжнародній арені. «Однак основним завданням шкільної освіти стала необхідність виховання громадян. Саме в школах повинні були пробуджувати та плекати почуття належності до спільноти.. Школа перетворює на громадян членів невеликої спільноти, що належить до досить обмеженого світу. Всі, хто мав на меті створити націю, створювали зі школи справжній культ» [678, с. 138].

Історично так склалося, що з часів Речі Посполитої освіта перебувала під контролем та кураторством католицьких орденів, серед яких єзуїтам належало провідне місце. Але після ліквідації ордену наприкінці ХVІІІ ст., ініціатива в освіті переходить до держави (в першу чергу, в умовах Австрійської, частково Російської імперій) та інших орденів. Період правління Марії-Терезії та Йосифа ІІ пов'язаний з активним втручанням держави в освітню сферу. Ще з кінця 70-х рр. ХVІІІ ст. з'явився так званий патент про загальну освіту, відповідно до якого вводилося п'ять типів шкіл. У цій системі освіти допускалося навчання рідною мовою на найнижчому рівні.

У «східних кресах» колишньої Речі Посполитої спадкоємцями єзуїтів стають представники ордену василіан (пов'язаного з уніатською церквою), орденів піарів та босих кармелітів. Разом з адміністративно-територіальними перетвореннями у новоприєднаних землях відбуваються зміни в системі контролю та управлінні освітою. Відповідно до нових підходів, 1803 р. було створено Віленський навчальний округ, до складу якого входили навчальні заклади Віленської, Могилевської, Мінської, Волинської, Київської та Подільської губерній. У 1810 р. до них додалися ще й училища Білостоцького округу. З моменту заснування Віленський округ очолював князь А. Чарторийський [176, арк. 2]. За його рекомендацією візитатором навчальних закладів названих губерній було призначено Ф. Чацького. Роль цих осіб у збереженні «польськості» краю, як нам видається, не потребує додаткових коментарів.

Необхідність утримування відносної незалежності від Міністерства народної освіти Росії в функціонуванні навчальних закладів Віленського навчального округу перетворилося на своєрідну нав'язливу ідею А. Чарторийського та Ф. Чацького. У зв'язку із цим, пропонувалося зберегти

систему так званих поезуїтських зборів, (існувала в Речі Посполитій для підтримки функціонування навчальних закладів Ордену Єзуїтів). Також «стимулювання» проявив меценатства з боку польських землевласників, що, на думку Ф. Чацького, дозволило б контролювати зміст шкільних програм. На початковому етапі правління Олександра I ідеї Чарторийського та Чацького періодично отримували підтримку. Одне із розпоряджень імператора, датоване 20 серпнем 1804 р. та надіслане міністру фінансів, графу Васильєву, стосувалося запровадження нової системи утворення училищ округу Віленського університету. Наголошувалося на необхідності збільшення витрат із так званих поезуїтських сум. Було запропоновано півпроцентний збір та додатковий прибуток під назвою «суперата» спрямувати на утримання училищ у Мінській, Волинській, Подільській та Київській губерніях. Особливо підкреслювалася неприпустимість використання названих коштів на військове училище у Вільні (7305 руб.) та утримання трьох лютеранських пасторів в Мінській, Волинській та Подільській губерніях (1200 руб.). Рекомендувалося означені суми приєднати до прибутків та перевести на утримання училищ, які підпорядковувались Віленському університету [177, арк. 5].

Незважаючи на те, що в 1818 р. навчальні заклади Правобережжя під тиском нового оточення Олександра I були виведені з підпорядкування Віленського університету та включені до складу Харківського навчального округу, елементи традиційної польської освіти не зникли остаточно. Про це свідчить перелік затверджених підручників для викладання у навчальних закладах. Його розпочинали дисципліни суто релігійного характеру (як наприклад, короткий катехізис для римо-католиків, збірник молитов за пануючого монарха – зрозуміло, все польською мовою). В училищах та гімназіях, як і раніше, значна увага приділялась вивченню мов. Крім польської, вивчались німецька, французька та латина. Нововведенням була російська мова, до якої у старших класах додавались «Життєпис Російської імперії» В. Зябловського та «Короткий курс Російської імперії» [178, арк. 22].

Листопадове польське повстання 1830–1831 рр. стає основною причиною прийняття рішень про закриття «польських» за змістом та характером освіти, Віленського університету та Кременецького лицю на Волині. Одночасно, у 1834 р. у Києві та прикордонному Бресті були створені нові навчальні заклади. Хоча вони і представляли різні рівні та спеціалізацію освіти, однак, їх відкриття переслідувало спільну мету. І Київський університет Св. Володимира, і Олександрівський кадетський корпус (який було названо на честь майбутнього Олександра II), покликані були виконувати місію виховання юнацтва та молоді в дусі відданості російському престолу. Згаданий Кадетський корпус було відкрито у 1842 р. за ініціативою віленського генерал-губернатора Ф. Мирковича [178, арк. 97], він став першим в імперії подібним навчальним закладом. За задумом його засновника, в регіоні на успіх могли розраховувати виключно закриті заклади, оскільки зусилля викладачів в сенсі проросійського виховання не

потрапляли під «згубний, руйнівний» вплив домашнього виховання. Цей проект знайшов підтримку імператора Миколи I. В умовах надзвичайно неспокійного регіону, організація виховання в російському патріотичному дусі ставало принциповим.

До корпусу приймалися шляхтичі віком від 10 до 18 років. Оскільки рідною мовою для більшості юнаків була польська, вона лишалася в переліку навчальних дисциплін. Кадети вчили також російську, німецьку, французьку, класичні мови. Після закриття Віленського університету та Віленської медично-хірургічної академії, Кадетський корпус перетворився на своєрідний центр тяжіння для шляхти Північно-Західних губерній. Однак, через специфіку закритого військового закладу, він лише частково заповнював нішу, яка утворилася. Стосунки між місцевою шляхтою та російською владою протягом ХІХ ст. були сповнені парадоксами. Одним із них став факт утримання навчального закладу, покликаного працювати на користь русифікації краю, на гроші місцевого польського дворянства.

Після придушення Листопадового повстання 1830-1831 рр. ситуацію із навчальними закладами Поділля мала оцінити комісія, сформована на основі викладацько-професорського складу Харківського університету. Головним завданням ревізорів виступала перевірка змісту курсів та знайомство із викладацьким складом місцевих навчальних (в переважній більшості – польських за своїм змістом), закладів. Результатом ревізії стало закриття однієї частини шкіл, та «переформатування» іншої. Серед закритих – базиліанська школа у Барі, приміщення якої продовжували використовувати за попереднім призначенням, змінивши лише конфесійне спрямування – сюди перевели православне Приворотське духовне училище. Нові гімназії відкрилися у Кам'янці та Вінниці, дворянські училища в Меджибожі та Немирові. Основною зміною у змісті навчальних програм стало запровадження викладання російської мови. Щодо керівництва навчальними закладами, віднині очолювати їх могли лише «русские люди» [372, с. 54]. Зміст регіональної імперської політики за часів Миколи I відобразився в такому твердженні: «Тверда рука Імператора Миколи все скеровувала в Поділлі, як і в усьому возз'єднаному краї до пожвавлення та зміцнення корінних руських основ народної самотності» [372, с. 61].

Реформаторська хвиля 60–70 рр. років рівною мірою «накрила» і Російську і Австрійську імперії. Серед реформ та проголошених свобод кінця 60-х рр. зафіксованих у новій конституції 1867 р., були: недоторканість особи, незалежність судів від виконавчої влади, зміни в освітній сфері. Проголошувалася відносна свобода преси та об'єднань. Однак закріплення за поляками Галичини доволі широких прав та повноважень у самоврядній сферах, позначилося і на особливостях розвитку освіти. В цілому шкільна мережа не була так розвинена як в решті австрійських земель, однак школи з українською мовою з'являлися. Проте складно назвати успішними спроби влади внести зміни в освітню сферу. Так, у другій половині 90-х рр., «за офіційними заявами Галицького шкільного консула у 1896 р. в Галичині було

4 мільйони безграмотних, три тисячі громад взагалі без шкіл, 2 тисячі громад були змушені припинити заняття через брак вчителів та вчителів без кваліфікації» [721, с. 154]. Кращою була ситуація у видавничій сфері. Незважаючи на існування цензури, численні періодичні видання виходили та реалізовували свої просвітньо-інформаційні й інтегруючі функції.

У Російській імперії влада і далі не мала бажання підтримувати розвиток хоча б початкової освіти українською мовою. Подібна позиція пояснювалася «неможливістю використання народних грошей для розвитку місцевого «наречія» не на користь державної мови, що ... явно схиляється до послаблення та руйнації народної єдності» [67, арк. 47]. Український народ є суто руський народ, корінний руський народ, його суттєвою частиною – така позиція відображала офіційний підхід до проблеми, який не передбачав навіть обговорення.

Щодо поляків реалізація подібної політики видавалася не настільки логічною. Спроба перевести освіту та діловодство на російську мову не збігалися з прагненням поляків до збереження національної унікальності не лише в польських губерніях, а й у Правобережних Волинській, Подільській та Київській. На їх території, традиційно, проживала значна кількість поляків. Назвати владні заходи із запровадження російської мови на 100 % дієвими доволі складно. Наприкінці століття, за результатами першого російського перепису 1897 р., на території найбільш «польської» серед трьох Правобережних губерній – Волинської 97,72 % римо-католиків рідною називали польську. Мовні пріоритети за станами також мали свої особливості. Так, серед дворянства губернії найвищий відсоток, а саме 9,33 назвали рідною польську (для порівняння – 7, 57 % такою назвали російську, 0,44 % – малоросійську). Серед загальної кількості міщан – 26, 47 % (23, 49 % та 6,2 % відповідно – російську та малоросійську) [199, с. 33]. Серед селянства 54,68 % [199, с. 33] зберігали відданість польській мові. Нагадаємо, що йшлося про кінець XIX ст.

Збереження польських освітніх традицій на Правобережжі пов'язувалося з діяльністю жіночих навчальних закладів. «Величезну допомогу справі ополячення краю надали жіночі пансіони, із польками-патріотками на чолі. Ці притони полонізму, за якими з боку уряду не було майже жодного нагляду, заманювали до своїх стін не лише дівчат із родин руських місцевих мешканців, але й служилих людей, які прибували сюди на службу, також дітей священників, причетників та дресували їх за традиціями і віруваннями, які були ворожими Росії. Після закінчення курсу у пансіонах, повертаючись до своїх загнаних родин, учениці вносили в домашній побут брехливі поняття про свою батьківщину та цілковиту необізнаність у батьківській вірі, але маючи гаряче співчуття до папізму та до всього польського. Наслідком цього стало те, що польська мова в Подолії стала пануючою, значна кількість православного кліру, російські чиновники і члени їх родин стали розмовляти у себе вдома, ... та навіть у храмах під час

богослужіння не інакше, як на панській мові, зневажаючи російську, як мову холопську, ополячилися, поза бажанням, оскільки для руського населення руських шкіл в краї не було» [230, с. 1].

В одному із січневих чисел 1914 р. «Подільських губернських відомостей» з'явилося дві статті під заголовком «Сучасна жіноча молодь як відображення сучасного лихоліття» та огляд преси, в яких наголошувалося на існуванні критичного ставлення до спільного навчання окремими теоретиками та практиками педагогіки в Сполучених Штатах. На початку 1914 р. в російській пресі почали активно обговорювати питання доцільності / недоцільності функціонування спільних (і для хлопчиків та дівчаток) шкіл. Традиційно діти навчалися в роздільних школах, хоча траплялися окремі поодинокі випадки спільного навчання. Як правило, це пов'язувалося із браком приміщень та вчителів у сільських школах.

Автор замітки дійшов до таких висновків: «...Якщо вже за умов відомої флегматичності англосаксонської раси штучно створювана близькість хлопчиків та дівчаток згубно позначається на їх моральності, то можемо собі уявити, які результати були б отримані у нас десь на Кавказі, або в Малоросії» [230, с. 4]. Особливі надії прихильники традиціоналізму та збереження патріархальних «устоїв» у суспільстві пов'язували з появою нового навчального закладу – Жіночого богословсько-педагогічного інституту. Парадоксальність оцінок та сподівань, які пов'язувалися із відкриттям цього закладу, засвідчувала відсутність бачення можливих шляхів розв'язання кризи в духовній сфері та не лише. «...Слід думати, що подібна освіта дасть нам освічених, розумних жінок, дасть сильних наставниць – християнок, які будуть сильною зброєю в руках жінки – матері та вчительки» [230, с.4]. Оскільки ця ідея почала втілюватися в життя безпосередньо перед початком війни, вона так і не була реалізована в тому вигляді, в якому це планувалося здійснити.

Влада була зацікавлена в залученні на свій бік таких союзників як вчителі та викладачі, які традиційно належали до лідерів думок. Заходами, спрямованими на створення належних умов життя для відносно нечисленних групи інтелігенції, влада намагалася створити передумови для формування сталого прошарку лояльних до неї та імперії підданих. Викладачі міських приходських училищ мали доволі пристойне утримання. Так, розмір жалування коливався від 200 до 600 руб. [67, арк. 59] на рік. Як правило, вчителі отримували квартири, за опалення яких вони самостійно не сплачували, ці витрати брала на себе громада міста в якому функціонували навчальні заклади. Розмір оплати сільського вчителя був дещо меншим в порівнянні з його міським колегою. Вона коливалась від 50 до 100 та від 100 до 300 руб. [67, арк. 80], залежно від місця розташування школи, кваліфікації та освіти вчителя, а як і в містах, сільських вчителів забезпечували житлом із опаленням.

Про прагнення влади отримати підтримку в середовищі представників освітньої сфери свідчать і періодичні масові «роздачі» нагород. Зокрема, на

початку передреволюційного 1904 р., відповідно до царського наказу нагороджені: орденом Св. Володимира 4-го ступеня викладачі: Київського інституту шляхетних панянок: В. Завітневич, Києво-Подільської жіночої гімназії – І. Макаревич та А. Карицький, Св. Анни 2-й ступеня – наглядч кийвського 2-х класного міського училища Н. Мукалов, св. Анни 3-го ступеня – вчитель Фундуклеївської жіночої гімназії І. Ех, Св. Станіслава 3-го ступеню – почесний опікун притулку для бідних ім. Кн. Васильчикової, св. Володимира 3-го ступеню – директор Кам'янець-Подільського дитячого притулку Е. Фаренгольц, Св. Станіслава 3-го ступеня – почесний член Київського губернського опікунства дитячих притулків К. Григорович-Барський, діловод Подільського губернського опікунства дитячих притулків С. Карненко [276].

У Російській імперії ситуація в освітній сфері (в сенсі врахування національних особливостей) починає поступово змінюватися лише в умовах першої російської революції 1905 р. Протягом 1909–1910 рр. М. Грушевський публікував статті у газеті «Село», як він сам зазначав, для читачів-селян (у вигляді збірки ці матеріали вийшли друком 1912 р. під загальною назвою «Про українську мову та українську школу»). В одній із статей «Законопроект про учення українською мовою» [427, С.383-384] він звернув увагу на те, що навіть російський Комітет міністрів визнав що «сі заборони не дають українському народові вийти з теперішнього упадку» [427, с. 384]. Грушевський наводив приклад Подільської єпархії, представники якої домоглися права навчання та толкування українською мовою. Отримали дозвіл від Синоду «учити української мови в вінницькій школі, де вчать на учителів приходських шкіл, щоб ті вчителі могли вчити дітей українською мовою...» [427, С. 384].

Ставлення селян до освіти було надзвичайно специфічним. Потяг до здобуття знань складно віднести до найбільш нагальних потреб «середньостатистичного» селянина XIX ст. Підтвердженням цього є і оцінки «розумового стану» українських селян Правобережжя членами церковно-археологічного товариства. Розважливість у громадських та родинних справах вважалася прихожанами ознаками розумної людини, однак, грамотність не виступала обов'язковим критерієм «розумності». Із незначної кількості селян, які володіли грамотою, «далеко не всі користувалися у прихожан авторитетом розумних людей» [115, арк. 12]. Селяни також вважали розумною ту людину, яка була хитрою та кмітливою одночасно «на добре та на зле» [115, арк. 12 зв.]. Названі свідомісні установки дозволяють зробити припущення, що в системі координат «свій» - «інший» (який досить часто ставав «чужим»), категорія грамотних селян потрапляла до групи «інших», які наближалися до «чужих». Відстороненості від навчання сприяло і нав'язування російської як мови викладання.

Подібну ситуацію критикували навіть представники російських ліберальних кіл. Зокрема, відомий земський діяч, життя та громадсько-просвітня діяльність якого пов'язані із Харковом та Катеринославською

губернією, барон М. Корф, наголошував ще у 1867 р. на недопустимості навішування ярликів «сепаратистів» та «українофілів» священикам, які користувалися у викладанні малоросійською мовою. Акцентуючи увагу на необхідності вивчення російської мови, водночас, він відстоював правомірність використання зрозумілої для селян української в якості цілком закономірного та необхідного педагогічного прийому [514, с. 32].

Доволі прохолодне ставлення селян до освіти не в останню чергу, пояснювало і відсутність достатнього фінансування з боку волосних правлінь та місцевих сільських громад, спрямованих на підтримку функціонування шкіл, навіть церковно-приходського рівня. У випадку Правобережної України, на території якої земства будуть запровадженні офіційно лише з 1911 р., освітні функції мали виконувати народні училища. Однак їх належне фінансування з боку держави не передбачалося навіть установчими документами. Відповідно до Положення про початкові народні училища, крім їх градації, зазначалися і джерела фінансування:

1) Духовного відомства: церковно-приходські училища, які відкривалися православним духівництвом в містах, посадах та селах, з підтримкою та без підтримки казни, місцевих товариств та приватних осіб;
2) Відомства міністерства народної освіти: приходські училища в містах, посадах та селах, які утримувалися за рахунок місцевих товариств та частково, за рахунок казни та пожертв приватних осіб, та народні училища, які засновувалися та утримувалися приватними особами різного звання.

3) Інших відомств: сільські училища різних назв, які утримувалися за рахунок громад [512, с. 14–15].

За кількісними показниками фінансування шкіл на тлі загальної слабкої підтримки місцевими громадами вигідно виділялися лише Чернігівська та Таврійська губернії, в яких частка «місцевого фінансування» діяльності початкових шкіл складала від 25 до 35 % [602, с. 375]. Динаміку розвитку народних училищ маємо можливість простежити як за статистичними показниками, так і орієнтуючись на дослідження, які здійснювали безпосередні учасники освітнього процесу. Зокрема, в роботі М. Константиновича [512] наведена динаміка в період з 1869 до 1874 р. Наводяться такі цифри: у 1869 р. – 193 училища, 1873 – 305 училищ, 1874 – 314 [512, с. 39]. У контексті нашої теми цікавою є цифра, яка відображає рівень залучення до освітньої справи представників селянського стану. Серед вчителів народних училищ, які здобули підготовку на педагогічних курсах, 29 % були його представниками, на тлі 46 % вихідців із духовенства, 16 % міщан та купецтва, та 9 % представників дворянства [512, с. 40].

У фонді Управління попечителя Київського навчального округу містяться звіти щодо державних та приватних витрат на початкову та середню спеціальну освіту, а також представлена інформація про кількість учнів, які належали до селянського стану [67, арк. 106]. Так, протягом 1879–1881 рр. в одно- та двокласних училищах Волинської та Київської губернії навчалася принципово різна кількість його представників. Зокрема у

повітах Київської губернії, які територіально належали до Лівобережжя, число учнів селянського походження перевищувало таких у повітах Волинської та Подільської губерній. Для прикладу: якщо у Канівському повіті Київської губернії в зазначений період в середньому навчалось до 80 хлопчиків, що належали до селянського стану, то в Коростишеві, Острозькому повіті Волинської губернії, Каменецькому повіті Подільської губернії ці показники, в середньому коливалися від 4 до 15 учнів. При цьому, кількість навчальних закладів також була незначною - від 5 до 10 в окремих повітах Волинської та Подільської губернії [67, арк. 107]. В Київській губернії, в цей період функціонувало 37 одно- та двокласних училищ, а також 17 церковно-приходських шкіл [67, с. 108]. У міністерстві відстежували відсоток представників селянського стану, які навчалися в приватних та державних початкових школах. Зокрема в Коростишівській вчительській семінарії із 37 випускників 13 (або 35 %) належали до селянського стану. Серед тих, хто закінчив курси народної школи, що діяла при семінарії, лише 4 були селянами [67, арк. 109]. В Острозькій вчительській семінарії із 8 (!) випускників 1881 р., 5 належали до селянського стану. В початковій школі при семінарії, в основному, навчалися діти міщан. У звіті наводилася інформація про діяльність навчальних закладів як для хлопчиків, так і для дівчаток, а також так званих «змішаних» шкіл. Кількість дітей обох статей, які належали до селянського стану та закінчили в 1881 р. курс у народних училищах Канівського, Черкаського, Чигиринського повітів Київської губернії, докорінним чином відрізнялася. У Канівському повіті із 90 учнів, які закінчили навчання, 80 хлопчиків та лише 1 дівчинка належали до селянського стану. В Черкаському – із 40 хлопчиків та 8 дівчаток – 31 та 4 відповідно. Чигиринський повіт – 40 хлопчиків та 1 дівчинка [67, арк. 110]. Звіт про функціонування приватних шкіл у Полтавській губернії виглядав дещо несподівано з точки зору гендерного представництва. У 1881 р. в губернії функціонували лише 3 чоловічих навчальних заклади (по одному з кожного із трьох розрядів), тоді як жіночих 7 (1-го розряду – 1, 2 розряду – 4, 3-го – 2). Змішаних шкіл для дітей обох статей нараховувалося 8. Всього в губернії функціонували 18 приватних навчальних закладів. У звіті згадувалися і середні навчальні заклади – гімназії. Всього в губернії функціонували 18 навчальних закладів. Система єврейської освіти в регіоні була представлена дещо меншою кількістю навчальних закладів: вісім чоловічих 3-го розряду, жіночих – 4, один змішаний (для дітей обох статей). Всього 13 закладів освіти [67, арк. 112].

Принципово різні цифри відображають особливості системи єврейської традиційної та світської освіти. У Київській та двох інших губерніях Правобережної України в різні роки функціонувало від 360 до 395 єврейських спеціальних традиційно-релігійних шкіл-хедерів (приватні релігійні початкові школи, вчителі яких (меламеди) отримували платню від батьків хлопчиків. З кінця ХІХ ст. спостерігалась спроба реформування традиційної освіти на основі ідеології палестинізму, яке передбачало

вивчення і світських дисциплін, зокрема історії та географії), кількість учнів в яких коливалася від 3395 до 3780 [67, арк. 114]. Наведені показники значно перевищували кількість державних та церковно-приходських закладів та учнів, які в них навчалися. Інформація про єврейські школи Подільської губернії за 1879, 1880, 1881 рр. підтверджують важливість релігійної освітньої компоненти в традиційному вихованні єврейських хлопчиків. Кількість хедерів у 1879 р. складала 422 заклади, в наступні роки – 315 (1880 р.), 291 (1881р.), відповідно, кількість учнів в цих закладах складала – 4168, 2889, 2490 осіб. Загальна кількість громадських Талмуд-Тор [67, арк. 114], відповідно, за роками – 16, 13, 8. Кількість учнів, які в них навчалися, відносно – 196, 145, 83. Хоча ця освіта, як зазначалося, носила переважно релігійний характер, вона забезпечувала необхідний рівень грамотності єврейським хлопчикам. До того ж, з роками релігійні дисципліни почали «розбавлятися» світськими. В Полтавській губернії протягом 1879 р. в 194 хедерах, які утримувалися синагогами, навчалася 1076 дітей. У 1880 р. в 193 хедерах – 1259 дітей, в 1881р. – 194 – 1257 [67, арк. 115]. Школа Талмуд-Тори у 1879 р. була лише одна, в ній навчалися 131 учень. Наступного року кількість учнів збільшилася до 143, а в 1881р. до 155 осіб [67, арк. 115].

Подібні відмінності створювали ще один бар'єр у свідомості українських селян щодо освіти, які не бажали бути схожими на принципово «інших» шинкарів, лихварів, та й просто незаможних євреїв, чоловіча частина яких обов'язково володіли грамотою.

Підсумовуючи викладене у розділі, зазначимо, що до моменту входження імперій у світ модерну, система соціальних стосунків у більшості з них характеризувалася стабільністю, яка ґрунтувалася на культурі соціального статусу. Вихід за встановлені межі вважався неприйнятним, існування соціальних бар'єрів складало одну з типових ознак розвитку російського суспільства до початку великих реформ 60-хх рр. XIX ст. Існування станів з відмінними, а іноді й ворожими субкультурами, значною майновою диференціацією, ускладнювало формування не лише середнього класу, але й російської нації. Наявність в складі імперії інших національностей значно уповільнювало цей процес, хоча і не заважало, а скоріше стимулювало посилення націоналістичних настроїв так званих пануючих націй (ця тенденція була властива і для імперії Габсбургів). Звісно, що подібні модернізаційні виклики не могли не позначитися на розвитку національних рухів «пригноблених» націй. Ускладнення соціальної структури створювало умови для розширення комунікацій та комунікативних впливів. Збільшення відсотку грамотних та освічених серед представників різних соціальних прошарків населення, поява та поширення періодичних видань, які вже мали і ознаки спеціалізації, полегшувало завдання «будителів». Зміни в традиційній для українців соціальній структурі позначилися й на змісті ідеологічних конструкцій, які вибудовували інтелектуали.

Принципові зрушення відбуваються на зламі ХІХ-ХХ ст., коли для більшості інтелектуалів, що належали до вищих та «вищих» середніх та середніх соціальних прошарків, причетних до формування національного «проекту» проблема ідентифікаційного вибору була вирішена на користь українства.

Особлива роль у формуванні різних ідентичностей належала історії, яка виконувала міфотворчі функції. Це рівною мірою стосувалося як необхідності обґрунтування імперських претензій, легітимації імперського простору, так і створення народницької моделі української історії, вписування в її контекст культурної самобутності народу задля утвердження спадковості історико-державних традицій.

Принциповою рисою всіх національних «проектів» є те, що вони виступають інтелектуальним продуктом представників міських наукових, громадських, політичних інституцій. На початкових етапах формування національні «проекти» потребували історичної легітимізації правомірності соціально-політичного «уявлення» в конкретних територіально-просторових та культурно-ментальних межах. Перед міськими інтелектуалами, які почали мислити «національно», повстало завдання розробити та запропонувати модель національних «проектів» та донести кінцевий «продукт» до селян. Феномен «сільської» нації в українському випадку пов'язувався не лише із необхідністю виховання «із селян українців», а й орієнтації міських творців національного проекту на елементи народної = сільської культури, яка виступала втіленням національної суті. Проте, місто як окремий, відмінний від селянського світ зі своїми правилами життя та модерними інституціями, вносило свої корективи до подібного бачення. Напередодні Великої війни спостерігалася хоча й повільна, але стійка тенденція до українського наповнення міст, що знаходило відображення і на інституційному рівні – створення громадських організацій не лише культурницького спрямування, а й суто міських професійних об'єднань. Врахування модернізаційних викликів – нова епоха вимагала значної кількості освічених людей, фахівців у різних господарських галузях, додавала нового звучання діяльності національним структурам. Розвиток друкованих засобів масової інформації та активізація видавничої діяльності після революції 1905 р. розширювали горизонти діяльності.

Національні «проекти» у своєму розвитку поступово «обростали» власною символікою, ритуалізацією проявів спільної активності, які мали слугувати меті прищеплення почуття національної єдності. Так постаті поетів Шевченка, Міцкевича, Пушкіна після їх смерті обросли численними міфами та поступово наповнювалися національним звучанням. Їх щорічні вшанування із використанням відповідної атрибутики поступово ставали елементами національної традиції. Метою подібних ритуалів виступало прагнення прищеплення відчуття спільноти, належності до однієї групи та віри в унікальність, особливість національних цінностей. У цьому сенсі націотворення перетворюється на своєрідний заміник (або існує паралельно

) релігії, оскільки не може існувати без ритуалів, символів та обрядів. Підтвердженням цієї думки слугує активне включення членів церковно-археологічних товариств у конструювання історичної пам'яті.

Формування мовного літературного стандарту стало загальною проблемою як імперій так і національних «проектів». Літературне унормування російської мови тривало протягом першої половини ХІХ ст., наведені в дисертації приклади підтверджують цю думку. Публічний простір, пов'язаний із дворянським середовищем, також не одразу опанував російську. Розмовними мовами російської еліти в окреслений період частіше були французька, польська та інші європейські мови. Дворянських дітей виховували «мадам» та «мюс'є», щасливим (для розвитку російського літературного стандарту) винятком із правил стала пушкінська няня Арина Родіонівна.

Хоча мова, яку використовували селяни, й бралася за основу в якості ключового ідентифікаційного маркера, проте вона не відіграла помітної комунікативної ролі, а діалектні відмінності та особливості максимально звужували сферу її використання. Подібна ситуація призводить до звуження її використання лише на рівні повсякденного побутового спілкування, в переважній більшості сільських мешканців. Мовою культури та церкви в першій половині ХІХ ст. на Правобережжі залишалася польська, частково – латина (в доволі обмежених сферах). Однак із середини ХІХ ст. комунікативне домінування поступово закріплюється за російською мовою. Іншим мовам відводилися свої, локальні ніші, які значною мірою обмежували їх вживання та використання. Подібна ситуація стала однією із причин активізації діяльності за надання цим мовам вищого статусу, який дозволив би використовувати їх у навчальному процесі та судочинстві. Формування літературного стандарту української мови ускладнювалося значною кількістю діалектів, не лише Наддніпрянських, а й Наддністрянських. Так звані «фонетичні війни» стали невід'ємною ознакою процесу націотворення, в ході яких, врешті і формувалися літературні стандарти.

Релігія, яка в попередні історичні періоди відіграла ключову роль у житті суспільств, в умовах ХІХ ст. поступово втрачала свої позиції. Однак, російська православна як і польська католицька церкви й далі відчували свою відповідальність за «навернення вірних». Проте рівень адаптації селянства до традиційних релігійних практик на кінець ХІХ ст., як доводять наведені в дисертації приклади, був доволі низьким. Держава як політичний інститут досить формально підтримувала діяльність церковних інституцій, зокрема церковних товариств в регіонах, «руськість» яких потребувала доведення. Свідченням цього було як недостатнє фінансування, так і збереження на Правобережжі вірності «польській» традиції – як у сталому відсотку вірних католиків, так і в мовних, інших культурних і побутових практиках. І хоча церковні діячі долучалися до творення національних «проектів», проте, в цілому взаємопроникнення церковного й світського національних рухів не

відбулося.

Розвиток освіти відображав суттєві риси соціальної та національної політики імперій. Для більшості українського селянства (як і в цілому для більшості представників цього стану, поза етнічною ознакою) відсутність освіти (за винятком початково-церковного рівня) було типовим явищем. Стабільність аграрного суспільства та вибудованих у ньому стосунків не потребувала соціальної мобільності, що також не стимулювало зацікавлення в отриманні освіти. Сформовані протягом тривалого часу стереотипи в селянському середовищі щодо освіти та її наслідків також давалися взнаки. Освіта належала до цілком чужої для селян сфери життєдіяльності, що не додавало їй популярності. Збереження загально низького відсотка грамотності серед селян пояснювалось також і недостатнім рівнем усвідомлення владою важливості використання освіти в якості інструменту для формування патріотичних почуттів.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ «ПРОЕКТІВ» МІЖ РЕВОЛЮЦІЄЮ 1905 Р. ТА ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

4.1. Взаємовпливи російських та українських «проектів»

Характерним для російських інтелектуалів, власне і частини політичної еліти Російської імперії в ХІХ ст. була спроба осмислення та визнання рівня дотичності категорії імперії та модерної нації. На думку О. Міллера, поняття «нація» починає наповнюватися модерним політичним змістом з 90-х рр. ХVІІІ ст. Протягом перших двох десятиріч ХІХ ст., як стверджує О. Міллер, через проблеми, пов'язані з перекладом терміна російською мовою, починають використовувати в якості аналогів слова «народ» та «народність». Одночасно, зі збільшенням усвідомленості етнокультурної гетерогенності імперії, поняття нація та народність почали використовувати і для обговорення проблем асиміляції та акультурації [563, с. 60].

У середині ХІХ ст. зустрічалися підходи, в яких знайшли відображення як традиційна відданість монархізму як основі імперії, так і елементи модернізаційних віянь. Одне із визначень знаходимо у виданні, яке датується 1853 р. Його автором є етнограф, етнічний німець, який навчався в Берлінському університеті, Г. Паулі [760]: «Російська нація в корені своєму слов'янська, але формування її відбулося під потужним впливом сторонніх впливів. Це видатна, однак досить широка релігійна, політична та національна спільнота, яку неможливо розглядати поза контекстом стержневої державної ідеї, яка виражена в слові «цар». Росіяни (русские), тобто мешканці губерній Великоросії...» [760, с. 4]. Запропоноване сприйняття «русских» як мешканців губерній «Великоросії» закріплюється в середині століття та зберігається в майбутньому. Для конкретизації «племінної» (етнічної) ознаки використовували поняття «великорос».

Особливе місце в трансформації свідомості та сприйняття «руськості» і політичних реалій нового часу належали цілому ряду чинників. Серед яких першість закріплена за селянською реформою 1861 р. та низкою наступних реформ і суспільній реакції на особливості їх реалізації. Селянська реформа викликала значне розчарування не лише в селянському середовищі. Не менш обділеними та ображеними вважала себе переважна частина російського дворянства. Молодий імператор Олександр ІІ змушений був докладати зусиль для примирення дворян із урядом та собою. В цих умовах спостерігався спалах інтелектуальної активності, представники різних світоглядних таборів намагалися запропонувати власне бачення майбутнього політичного розвитку імперії. «Одночасно реформи посилювали протиріччя між принципами супранаціональної станово-династійної імперії та модерної нацією поза залежністю від громадянсько-державного або етнічного типу» [488, с. 35].

Відомий у дореформений період своїми ліберальними поглядами, впливовий російський публіцист та видавець, М. Катков став на виразно консервативні позиції. Про еволюцію його поглядів свідчить наступний вислів: «Авторитарне правління та вміння ефективно і жорстко користуватися силою було головною рисою, яку нація хотіла бачити у своєму монарху»... «Багато племен, але всі ці різномірні племена, які перебували на околицях великого «руського миру», складають його живі частини та відчувають свою єдність з ним в єдності держави, в єдності верховної влади – царя, у живому ... втіленні цієї єдності» [494, с. 100]. В 60-ті рр. Катков бачив у державі втілення етнічного духу, слов'янофіли та панслависти в 70-ті рр. шукали джерело національного духу в релігії та культурі народу [755]. Лише у 80–90-х рр. ХІХ ст. відбуваються кардинальні свідомісні «зсуви», які і призводять до наповнення «руськості» новим змістом із політичним підтекстом. Сучасні російські дослідники висловлюють думку, що поняття «руськості» набуває нового сенсу після царевбивства Олександра ІІ. Йдеться про використання терміну в характеристиці графа Ігнат'єва, який мав заступити на посаді голови Міністра внутрішніх справ ліберального М.Лоріс-Мелікова. «Граф Ігнат'єв – людина не із чистого метала, навпаки, весь із лігатури, але в ньому дзвенить срібло руського інстинкту». Поняття «руськості» ще не раціоналізоване, і сутність його усвідомлюється інстинктивно» [562, с. 61]. Одночасно, як стверджує О. Міллер, з 80-х рр. відбувається утвердження поняття «нація» в ролі ключового політичного символу, який властивий для нього в європейському політичному житті ХІХ ст. У цей же час династія Романових почала схилитися до націоналістичних методів легітимації власної влади.

Вже в нових умовах, пов'язаних із наслідками першої російської революції та запровадження парламентаризму, М. Грушевський висловив таку думку щодо розвитку російського націоналізму: «Цілком несподівано своє національне обличчя виявив великоруський націоналізм, існування якого і навіть саму можливість існування так часто заперечували. Промайнула теорія «російської нації», як останнє слово ліберального централізму, що досить виразно можна було відчути у колах, які старанно відмежовувались від нового великоросійського націоналізму й імперіалізму» [425, с. 146].

Під час революції 1905 р. з'являється гасло «Россия для русских». Його поява продемонструвала наявність кардинальних протиріч між представниками ліберальних та консервативних сил. Вперше озвучив гасло радикальних правих лідер Руської монархічної партії В. Грінгмут (етнічний німець). Особливе символічне значення у сприйнятті та трансформації понять «руськості» та нації мало спорудження пам'ятника у Новгороді, присвяченого тисячоліттю Росії [652, с. 118]. «Історія пам'ятника демонструє, що вони прагнули репрезентувати важко вловиме поняття «нації», яке спроможне включити в себе соціальні групи поза зв'язком із державою та об'єднати монархію із народом» [652, с. 119]. Судячи з відгуків з боку

представників ліберального табору, імператор разом із авторами проекту, як не дивно, але наблизилися до модерного розуміння поняття нації – «він описує прогрес Росії не в термінах героїчної самопожертви вітчизні, а як результат еволюції національного «саморозуміння» [652, с. 125]. На думку Р. Уортмана, парадокс консервативного націоналізму полягав у тому, що для привласнення пануючого західноєвропейської націоналістичної доктрини російська монархія повинна була демонструвати себе як монархію неєвропейську, таку, що народилася в руслі вірувань та традицій, які вкорінені в руському народі [652, с. 226].

Загалом у реалізації ліберального, так само як і консервативного «проекту» російські націоналісти не занадто просунулися вперед. Хоча українська національна ідентичність формувалася повільно, український націоналізм виник, стимулюючи формування української нації. О. Міллер відзначав, що «ще до 1917 р. стає зрозумілим, що попередити виникнення малоросійської версії ідентичності, української, тобто такої, яка заперечує загальноруську, виявилось неможливим» [755]. Навіть вже згадуваний Г. Паулі, радше інтуїтивно, кажучи про єдність, одночасно не усвідомлено її заперечує, віддаляє малоросів від великоруського «племені». Згадуючи давні часи, автор етнографічного трактату стверджує що українці (малороси) «...до відділення від Росії жили разом єдиновірною та братською нацією», оцінюючи ж сучасність (як вже зазначалося, робота датується 1853 р.), він називає українців «...народом стародавніх часів, який перебуває в постійних мріях про минуле та заперечує теперішнє разом із прогресом... Малороси залишилися вільними від зовнішніх впливів та зберегли чистоту нації» [760].

Чому ж процеси акультурації, та значно більшою мірою асиміляції в Україні складно назвати успішними? Існує ціла низка чинників, які унеможливили асиміляцію. По-перше, польське культурне домінування, зменшити вплив якого влада так і не спромоглася. Воно було настільки впливовим, що протистояло російському протягом тривалого часу, стимулюючи тим самим формування національної ідентичності українців. Традиційно, цей вплив іменували «польською інтригою». Другим чинником, на думку окремих консервативних діячів, зокрема, відомого в першій половині ХХ ст. публіциста Д. Скринченка, стало розташування центру українського руху за кордоном. На його думку, саме це зумовило «живучість» руху та значно більшу впливовість в порівнянні з білоруським. «Якби Галичина належала Росії, український рух залишився б таким же периферійним, як білоруський. Ну і, звичайно, не варто забувати про слабкість тих об'єктивних факторів, які заставляють людину, яка мешкає в Росії, говорити російською: відсутність обов'язкової початкової освіти, запізніле введення земств, слабка урбанізація та низький рівень соціальної мобільності» [621, с. 147].

О. Міллер переконаний, що Росія запізнювалася із процесом модернізації, який зміг би «розмити» український рух, замість цього влада звернулася до заборон, що призвело до неминучої протидії. Нарешті, варто

додати, що ліберальна преса, ліберальні російські діячі підтримували український рух априорі, прогресивна інтелігенція переконувала суспільство в нікчемності та шкідливості монархії. Не варто не враховувати і того, що попередні війни певної популярності в суспільстві набули ліві, радикальні настрої, що в сумі створювало вибухонебезпечну (по відношенню до монархії та імперії) суміш. Щодо сприйняття представниками різних громадських та політичних груп факту посилення уваги з боку влади до закріплення позицій «офіційного націоналізму», то у більшості випадків спостерігався збіг із позицією, яку висловив відомий російський вчений, громадський та політичний діяч, один із ідеологів ліберального націоналізму та, одночасно лідер кадетської партії П. Струве, наголосивши на тому, що він «не лише не зміцнює великодержавне положення Росії, а навпаки, послаблює його» [637, с. 241].

Значну частину роботи з підготовки українського успіху в Наддніпрянській Україні зробили організації, відверто консервативно-монархічного, та, відповідно, антиукраїнського характеру. Як вже зазначалося в цьому випадку в дію вступало правило «від супротивного». Одна з подібних організацій – монархічний, консервативний і антисемітський Союз російського народу, членів якого також називали чорносотенцями або Чорною сотнею. Союз російського народу і весь чорносотенний рух були спробою монархії Романових повторити досвід національної політики династії Габсбургів, який базувався на макіавеллінському принципіві «розділяй та володарюй». Йшлося про спробу використовувати національні рухи підвладних народів на користь монархії.

Союз російського народу був створений у 1905 р. за схвалення царя Миколи II та фінансової підтримки Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі. Метою Союзу, як і всього чорносотенного руху, була мобілізація підданих на захист самодержавства і православ'я від революції і «ворожих» національних рухів. Як аргументовано доводить К. Федевич [771], через Союз російського народу царська влада поступово долучилася до розвитку національного загальноросійського імперського «проекту». На українських і білоруських етнічних землях головною метою Союзу був не лише захист монархії і православ'я від революціонерів і атеїзму. Не меншим, а в деяких українських регіонах набагато більш важливим завданням організації був захист православ'я від католицизму й протестантизму, протидія католицькому та польському впливам, а також русифікація і християнізація переважно єврейських міст та економіки краю. Союз відіграв не останню роль у поширенні знань про українську історію і героїчну міфологізацію пам'яті про українське козацтво. Посиленню національної самосвідомості українських селян також сприяли дії Союзу щодо захисту їх економічних інтересів. Між революцією 1905-1907 рр. і початком Першої світової війни чорносотенці були одними з найактивніших організаторів кооперативного руху. У 1912 р. з 204 наявних у Волинській губернії кооперативів 24 були організовані безпосередньо Почаївським Союзом

російського народу [771]. Таким чином, опосередковано, члени Союзу долучилися до масової пропаганди малоросійської ідентичності серед українських селян.

Значний відсоток малоросів у середовищі російських монархістів в українських губерніях засвідчував успішність пропагандистських заходів, а також збереження прихильності малоросійській ідентичності протягом століття. Прагнення бути більш руськими ніж великороси, підкреслено вірнопідданська позиція стали візитівкою організацій, які діяли у великих українських губернських містах. Особливо виділялися у цьому сенсі Київські монархічні структури. Після вбивства М. Багровим російського прем'єр-міністра П. Столипіна, їх представники зайшлися у націоналістичних істериках [196, с. 66–68].

До міністерства внутрішніх справ надійшло звернення від членів всеросійського національного союзу про так звану «мазепинську загрозу». В документі наголошувалося, що цей рух переслідує виключно політичну мету – «відторгнення від Росії найбільш багаті її області» [10, арк. 12]. Представники руху, як зазначалося «працюють над знищенням в широких народних прошарках російського національного почуття» [10, арк. 12-14]. Члени київського товариства «Клуб російських націоналістів» підготували розгорнуту записку, яка була результатом узагальнення всього матеріалу що виходив друком протягом декількох років напередодні війни. На думку дописувачів, влада припустилася декількох фатальних помилок, а саме: надання дозволів на відкриття українських клубів, читалень, типографій, видання української літератури, газет, розвиток українського театру. Критикувалася також відсутність протидії з боку влади спробі організувати в Державній думі українську фракцію. Дозвіл на переїзд зі Львова до Петербургу М. Грушевського, можливість його співпраці з поляками під час функціонування другої Державної думи, разом з іншими причинами, віднесли до значних владних прорахунків. Київські націоналісти особливо наголошували на тісній взаємодії між українськими та польським діячами. Найбільше обурення членів клубу викликали публікації матеріалів в польській пресі, в яких наголошувалося, що без відродження в національному сенсі автономної України, автономія Польщі в Російській державі є неминучою утопією. Підсумовуючи, автори записки наголосили, що частина суспільства, «яка підтримувала ідею неподільності та єдності Росії, передбачаючи активні виступи з боку сепаратистів у дні ювілею Шевченка, звернулися до Міністерства внутрішніх справ з телеграмою, вимагаючи захисту в більш реальній формі» [10, арк. 50-53]. Завершувався документ такою фразою: «спостереження за українських рухом триватиме й далі» [10, арк. 50-53].

Загальні настрої, як владні так і суспільні, знайшли відображення в офіційних документах та донесеннях представників жандармських управлінь, інших офіційних установ Російської імперії. Сприйняття «українства як прагнення до автономії» [25, арк. 5] стає досить популярним, та таким, що

могло гіпотетично загрожувати цілісності імперії. У зв'язку із цим директор департаменту поліції розіслав в усі регіони записки з вимогою надати максимально загальну та широку характеристику українського руху [26, арк. 7]. У відповідь керівник Полтавського жандармського управління, доносив: «Зобов'язаний доложити, що подальшому вихованню молодого покоління у дусі сепаратизму та в переконанні, що малороси складають якийсь особливий народ, варто покласти край» [26, арк. 10]. Жандармський чиновник запропонував власні рекомендації для розв'язання проблеми «малоросійського сепаратизму»: особливу увагу приділяти взаємодії духовного відомства та Міністерства освіти. Невідкладним заходом називалося «привлечение» в українські губернії народних вчителів із великоросів, в жодному разі не місцевих. Особливої уваги, на думку автора записки, потребували духовні заклади та сільське духівництво, якому, як зазначалося необхідно було надавати «енергійні» інструкції від єпархіального керівництва для «постановки вірного навчання» в народних школах історії Росії. Йшлося про те, що Малоросія частина єдиної Росії, і ніякої України не існує. Наступне завдання полягало в систематичному переконанні, що українська (малоросійська) мова лише *наріччя*, а українське «вчення» – штучне явище. Нарешті, рекомендувалось, в черговий раз, знищити саму назву «Україна» як і слово «український» та замінити на Малоросія [26, арк. 12].

Однак в документі містилися і інші, не менш промовисті рекомендації, які не випадали із контексту існуючої в імперії системи лояльностей. У категоричній формі вимагалось знання та розуміння українського руху. Ця необхідність аргументувалася тим, що бездумні дії призведуть до того, що «постраждають ті малороси, які залишаються вірогідними, але люблять свою мову, культуру, старовину, усвідомлюючи нерозривний зв'язок з «великим руським народом. Необережне переслідування таких осіб може штучно створити табір незадоволених. А от щодо «мазепинців», то за ними варто встановити спостереження» [26, арк. 14].

Таким чином, можемо стверджувати, що із формуванням численних національних «проектів» в Європі розпочинається процес становлення того, що Г. Сетон-Вотсон назвав «офіційними націоналізмами». До того, як з'явилися масові націоналізми, «офіційні» були історично неможливі. Розвиток «українського проекту» загрожував руйнації імперської національної ієрархії. «Українське питання», разом із іншими стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти. Поява «українського питання», в першу чергу, руйнувала образ руської єдності, та відповідно, засади концепції «офіційного націоналізму». Формування концепцій офіційних націоналізмів, які поміж іншого, передбачали і фінансову підтримку сепаратистських рухів на території сусідів, стали своєрідним «каменем спотикання», початком кінця світової системи XIX ст.

4.2.

Консервативні варіанти національних «проектів»

Пошук національної ідентичності та політико-державного варіанту її втілення мали різноманітні варіації як на національно-демократичні, так і на консервативні та ліберально-демократичні теми. Різні напрями консерватизму об'єднувались ідеєю визнання природної та соціальної нерівності людей. Соціальна рівність сприймалась консерваторами як ворог свободи. Серед базових засад консерватизму виділимо: орієнтацію на сталі (або традиційні для конкретної держави) політичні моделі, найчастіше йдеться про монархічну; святість та недоторканість таких цінностей як приватна власність, релігія, нація й родина.

У громадівському рухові з усією очевидністю (особливо в діяльності Старих громад) проявлялася схильність до консервативних ідей та настанов (за висловом І. Лисяка-Рудницького «стихійна духовна настанова» [540, с.125]). Основний напрямок діяльності Старих громад – культурницький, традиціоналістський, із запереченням можливості будь-якого силового вирішення проблем, культом родинних цінностей та наголосом на особливій релігійності українського народу. В державницькому контексті, якщо мова і йшла про автономію, то лише в межах культурного поля.

Досліджуючи твори та документи, пов'язані з діяльністю того чи іншого об'єднання або ж окремого представника українського руху, ми не маємо підстав говорити про формування в українських теренах типової консервативної доктрини протягом ХІХ ст. Йдеться лише про поширення окремих положень, максимально близьких до консерватизму. Такий стан речей мав об'єктивні пояснення – формування української еліти в цей період відбувалось «знизу». Представники дворянсько-старшинських родин були або зрусифіковані, або ж полонізовані. І. Лисяк-Рудницький звертав увагу на те що досить часто українські діячі «знаходили своє політичне оформлення на базі російського реакційного консерватизму й ставали імперськими діячами» [540, с. 126]. В цьому контексті типовою є постать відомого економіста, видавця, громадсько-політичного діяча Д. Піхна. В студентські роки він вважався учнем та послідовником М. Драгоманова. Але після закінчення Київського університету Св. Володимира відходить від ідей свого вчителя та приєднується до політичного табору російських консерваторів-монархістів, а одразу з початком революції 1905 р. очолює в Києві правий монархічний «Союз русского народа». Найбільш яскраво його погляди були представлені на сторінках ультраконсервативної газети «Киевлянин», редактором якої Піхно був з 1879 р. до 1907 р. [548, с. 541].

В середині ХІХ ст. у російському інтелектуальному середовищі виникає типово консервативно-патріархальне слов'янофільство. Не менш консервативним став «катковський» варіант державницького націоналізму, який фактично започаткував «офіційний» націоналізм, що з часів Олександра ІІІ набував усе більш виразних консервативних форм.

В українському випадку подібним консервативним варіантом виступало русофільство, витoki якого беруть початок з першої половини XIX ст. на теренах Австрійської імперії. Без дослідження феномену русофільства складно сформувати завершений образ, відобразити зміст та наблизитися до розуміння суті українського національного «проекту». Зародження русофільства одночасно стало реакцією на офіційну пропольську орієнтацію Відня, та, одночасно, необхідністю визначення власного ідентифікаційного поля. Термін «русофільство» найбільш чітко відображав сутність явища, особливо на початкових етапах його розвитку. Як і більшість «проектів», народжених у модерну добу та пов'язаних із представниками так званих «неісторичних націй», на початковому етапі зосереджувався на культурництві, заглибленому у мовну та літературну сферу. У Габсбургській імперії провідна роль в закріпленні консервативних ідей серед місцевих русинів належала греко-католицькій церкві та її духовенству. Причому саме ця соціальна верства ще під час революції 1848 р. стала апологетом доктрини . Головною Руською Радою керували представники греко-католицького духовенства, які одразу заявили про своє небажання підтримати будь-які повстання, оскільки можливі політичні перспективи, які гіпотетично відкривались перед українцями в умовах австрійської конституційної монархії їх цілковито задовольняли. Коли австрійський уряд не виправдав сподівань на можливість отримання для українських земель спеціального статусу з наданням відповідних повноважень і наділив значними політичними правами в Галичині поляків, спостерігається переорієнтація представників табору (умовно) із Заходу на Схід. Що і призвело до появи москвофільського напрямку. Українські дослідники цього феномену, зокрема , О. Аркуша, М. Мудрий, наголошують на відсутності прямого зв'язку галицьких русофілів з офіційною Росією протягом всього XIX ст.

Першою культурницькою організацією яка функціонувала в Галичині у 30-ті рр. XIX ст., діяльність якої традиційно пов'язують із розвитком національних процесів в регіоні, стала «Руська трійця». Її засновники Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич були типовими представниками генерації русинського греко-католицького духівництва, які опинилися на політичному роздоріжжі у шуканнях майбутнього русинів. Долі трійчан більш ніж символічні, в них знайшли відображення інтелектуальні пошуки галицьких діячів, які намагалися втілюватися у різних національних та національно-державних «проектах». М. Шашкевич, фактичний натхненник та найбільш полум'яний прихильник розвитку русинської (української) ідеї помер у молодому віці від сухот та злиднів. Я. Головацький після подій 1848 р. і до початку 60-х рр. залишатиметься на виразних українофільських позиціях, від яких відмовиться в умовах політичної кризи 1867 р. Саме цього року він змінить австрійське підданство на російське, та очолить Археографічну комісію та історичний музей у Вільні . І. Вагилевич перейде на полонофільські позиції, проповідуючи українсько-польський союз зі зверхністю Польщі. Трійчани належали до родин греко-

католицьких священників. Представникам цієї соціальної групи в Галичині та інших регіонах південно-західної України традиційно відводять особливу роль у націотворчих процесах досліджуваного періоду. Йдеться насамперед про виконання ними особливої просвітницької місії в процесі поглиблення ідентифікаційних процесів. Навіть незважаючи на те, що, як зазначав в своєму дослідженні Я. Грицак [431, с. 46], підвищення освітнього рівня духовенства призвело до його відчуження від селянства. Це проявлялося у переході, навіть на побутовому рівні, на мову «високої культури». В Галичині – польська, на Закарпатті мадярська, в Буковині – німецька [431, с. 46]. Віросповідальний чинник не міг дати однозначної відповіді на питання про національну ідентичність. Апеляція «до православної традиції, яка зберігалася у Москві, слугувала заборолом колонізації, греко-католицьке віросповідання сприяло влиттю «руського» потоку у загальноросійський вир» [431, с. 47].

Повертаючись до «Руської трійці», зазначимо, що одним з найбільш відомих «проектів» цього об'єднання став історико-літературний альманах «Русалка Дністрова». В ньому, завдяки насамперед Маркіяну Шашкевичу, було використано першу фонетичну систему правопису для української мови на основі адаптованої абетки. Принцип, запропонований М.Шашкевичем у передмові, відображав особливості мовної ситуації та проблеми, пов'язані із мовним нормуванням: «Знати нам конче, яке теперішньому язикови истинное лице; за-для-того держалисмо-ся правила: «пиши як чуєш, а читай як видишь» [769]. Однак, орфографія «Русалки Дністрової» не прижилася в Галичині. Пізніше її використали наддніпрянці, в першу чергу, П. Куліш, вдосконалював Б. Грінченко. Ця праця, хоча і розділена в часі і просторі, сприяла майбутньому розвитку українського фонетичного письма.

До інших безперечних позитивів слід віднести створення першої політичної організації – Головної Руської Ради, започаткування видання першої русинської газети «Зоря Галицька» та отримання дозволу на відкриття у Львівському університеті кафедри руської мови та літератури. І хоча вже на початку 50-х рр. XIX ст. і Головна Руська Рада, власне, як і «Зоря Галицька» припинили своє існування як через об'єктивні, так і традиційні для українців, суб'єктивні причини, їх роль у процесі національного самовизначення важко переоцінити.

Тісні контакти наддніпрянських діячів із західноукраїнськими стали можливими не в останню чергу «завдяки» Валуєвському циркуляру та Емському указу. У цьому випадку в українській історії спрацювала вже банальна істина, що певних успіхів українці досягають не «завдяки», а «всупереч», і це правило «від протилежного» протягом століття спрацьовувало безвідмовно.

Українці південно-західної імперії після політичного компромісу 1867 р., який призвів до створення дуалістичної монархії, опинилися у подвійно підпорядкованому стані як щодо австрійської, (Закарпаття – угорської влади), так і щодо поляків, які відчували лояльне ставлення з боку Відня, що

проявилось у фактичному встановленні польського контролю над Галичиною. Намісник Галичини був поляком, в крайовому сеймі українці «губилися» на значно переважаючому польському тлі. Польсько-українське протистояння з цього часу набуває особливо гострих форм, що знаходило вираз як в політичних дискусіях так і безпосередніх сутичках та конфліктах не лише в політичному середовищі, а й на побутовому ґрунті. З моменту досягнення поляками компромісу з австрійським урядом, в русинському середовищі виник попит на альтернативну польській та австрійській орієнтацію. Ніша, що утворилася, була заповнена проросійськими настроями. За однією з версій, запропонованою О. Міллером [754], з початком реформування освітньої системи в Російській імперії, починається інтенсивна еміграція русофільської еліти із Габсбурзької до Російської імперії. Це пояснювалося тим, що в гімназіях потрібні були викладачі класичних мов. Серед священників-уніатів, причетних до русофільського руху, був високий відсоток освічених. У пошуках кращої долі вони вирушали до сусідньої держави.

Прихильників «руської» ідеї складно назвати монолітним табором. Існували різні варіанти розуміння «руськості», в яких відображалися і відмінні політичні симпатії. В одній із класифікацій, запропонованій наприкінці 90-х рр. ХХ ст., були окреслені відмінності між русофілами та москвофілами. Особливостями першої групи автори називали підкреслення панрусських настроїв серед більшої частини представників цієї генерації та протистояння і протиставлення себе суспільному прогресові. Термін *москвофіли* пропонувалося використовувати для означення групи осіб старорусинського кола, які орієнтувалися не на панрусській простір, а власне на Росію [226, с. 232]. Однак у цій класифікації не вистачає ще однієї принципової складової. Йдеться про збереження протягом тривалого часу цілком щирої лояльності до династії Габсбургів. При цьому, русинські діячі наполягали на необхідності здобуття автономії, але у складі Австро-Угорської імперії. І саме цей факт дозволяє виділяти цей напрям у окремий національний «проект», який за уявленням його творців, а саме – Й. Кульчицького, М. Малиновського, В. Ковальського, Ф. Павликова, А. Яновського, А. Петрушевича, І. Гушалевича, Др. Г. Крижановського та ін. мав право на існування і розвиток. Однією з перших серед сучасних дослідників запропонувала по-іншому поглянути на суть русофільства та класифікувала це явище як один із українських «проектів» німецька дослідниця А. Вендланд [731]. Головний сенс її аргументації пов'язаний з позиціонуванням русофільства як типово консервативної течії, яка в умовах не менш консервативного галицького суспільства знаходила розуміння та підтримку протягом більшої частини ХІХ ст.

Майже до 80-х років ХІХ ст. русофіли домінували у сфері політичної та інституційної влади, були представлені у фінансових структурах, мали значну підтримку в релігійних та інтелектуальних колах, що пояснювалося приналежністю до вищих соціальних прошарків. Статутні положення політичних організацій, які перебували на виразних русофільських позиціях,

відображають особливості пошуку місця між «своїми» та «чужими». Творці однієї із організацій «Руської ради», заснованої 1870 р. у Львові, не мислили себе поза австрійською державою. Засвідчував це і варіант ідентифікації, запропонований у її програмному документі. Членом товариства, як зазначалося, міг стати кожен повноправний *громадянин австрійський руської народності*. Політичне майбутнє не мислилося без цісарської австрійської держави: «хочемо, щоб наш народ розвивався як політично самостійний Австрії народ, (в одному із початкових варіантів це звучало без прикметника «політичний» а як «народ слов'янський»), залишаючись при вірі та обряді своїх батьків» [119, арк 2]. В основу діяльності «Руської Ради» покладені традиції «Головної Руської Ради», створеної в період революції 1848 р. [119, арк. 2]. До складу нової організації увійшли: Ф. Павліков, Г. Крижановський, В. Ковальський, І. Кульчицький, Я. Шведзецький та ін. «Нашим єдиним прагненням є в родині народів Австрії, посісти на законних підставах таке політичне становище, яке б нам русинам надало можливість наші народні права та свободи розвивати, їм допомагати, цілісність зберігати, а також у справах держави, та нашої відвічної галицької вітчизни «рівноуправлений» та повноважний голос віддавати» [119, арк. 2].

Основною метою створення «Руської ради» визначався захист прав руського народу. Ця найвища мета, на думку засновників, могла бути досягнута виключно легально-ліберальними шляхами: розмовами про «предмети» політичні та соціальні, на зборах товариства; написанням петицій, меморандумів та адрес, публічних листів; впливом на різні вибори; участю та проведенням народних зборів. Окремо виділялася вимога поширення просвіти в «руському народі» та піднесення його добробуту. Однак засновники організації не залишили поза увагою і політичні аспекти власної діяльності: «Ми русини Галичини, в кількості до 3 млн. душ у величезній кількості заселяємо як «первісні» мешканці більшу східну частину того коронного краю, стоїмо з непорушною вірністю та віданністю при Височайшій династії австрійського цісарства. ... Не можемо просто допускати, щоб ми і надалі як в політичному так і в народному відношенні залишалися безгласними і від будь-якої політичної діяльності в австрійській державі виключеними, в цілому, щоб галицько-руське питання, як суто домашнє, підрядне, а не як самоврядне трактувалося» [119, арк. 3].

Головна вимога, яка висувалася членами ради, полягала в необхідності надання права безпосередньої участі у виборах до парламенту, перегляд системи виборів до крайового сейму. «Ми, русини, бачимо забезпечення нашого політичного та народного існування лише в сильному, монолітному уряді, який підпорядковується Думі державній» [119, арк. 4]. Щодо запроваджені конституції, наголошувалося на необхідності її перекладу та використання відповідно до принципів рівноправності. Особлива увага зверталася на відповідність пункту 19 основних державних законів від 21 січня 1867 р., яким кожному народу гарантувалося непорушне право збереження й а плекання своєї народності та мови в школах, уряді і

публічному житті. «Для нас, русинів [закон], був досі мертвою буквою» [119, арк. 4]. Ще однією вимогою проголошувалася необхідність прийняття закону про народності. Йшлося, в першу чергу про ліквідацію всіх міністерських наказів, відповідно до яких в установах, судах та школах Галичини вводилася виключно польська мова. Вимагалось підпорядкування галицької крайової шкільної ради міністерству віросповідань та освіти [119, арк. 5].

Наведені програмні положення засвідчують відсутність будь-якої орієнтації на Російську імперію, яка на той момент не могла похвалитися наявністю демократичних інституцій, зокрема, парламенту та Конституції. «Руська рада», крім іншого, зосереджувала свою увагу на організації передвиборчих компаній, націлених на обрання галицько-українських кандидатів у депутати до австрійського парламенту та галицького крайового сейму, на протиположність польському «Центральному виборчому комітету у Львові». «Руська рада» організувала в Галичині свої повітові комітети, а в ряді населених пунктів, в містечках мала своїх «мужів довір'я», або так званих «намісників».

Політичні умови конституційної монархії передбачали можливість розвитку окремих елементів громадянського суспільства, переважно – громадських організацій культурно-просвітницького характеру. Ідеї просвітництва, декларовані в статутах культурницьких організацій, логічно вписувалося у загальний напрямок та зміст внутрішньої політики Австро-Угорської імперії. Саме тому, русофільські організації, які посідали помітне місце в суспільному житті Галичини, Закарпаття та Буковини, практично не зустрічали перешкод для своєї діяльності до 80-х рр. XIX ст.

Однією з відмінних особливостей розвитку русофільського руху як консервативної течії в другій половині XIX ст., стало подолання відчуження від селянства. Русофільська доктрина базувалася на ідеях традиціоналізму, регресу, консервації звичних норм. Уособленням цієї архаїки, як і у випадку російських слов'янофілів, виступало патріархальне селянство та «свята Русь», якої, як зазначав Я. Грицак, насправді немає, але яка неминуче має відродитися. Вони готові трактувати галицько-руську селянську культуру та селянську мову як один з виявів «руськості» – але вони проти України як секуляризованої західної моделі національного розвитку» [431, с. 397]. Один із перших напрямків у розвитку русофільства пов'язується із так званими старорусинами. До цієї групи традиційно відносять генерацію українських галицьких діячів, яку відрізняв від народовців специфічний світогляд. Одним із постулатів старорусинів, який активно відстоював найбільш харизматичний представник цього руху І. Наумович, було протистояння та протиставлення себе суспільному прогресові. «Їхня уявна батьківщина – не Російська імперія, охоплена «західноєвропейською порчею», а «Свята Русь». [431, с. 397].

Традиціоналізм русофільського руху проявлявся й у питаннях виховання, збереження родинних цінностей. Але для цього використовувалися вже цілком модерні засоби, зокрема періодична преса,

яка з початку ХХ ст. носила ознаки спеціалізації. На інформаційному ринку з'являються і дитячі періодичні видання, які доволі часто були додатками до «дорослих». Однією із подібних була «газетка для діточок руських», «Веночек» [237, с. 3]. В її першому числі проголошувалося: «Ми спробуємо познайомити вас з чудовою нашою батьківщиною, безмежною руською землею та добрим народом, з його славною історією, його подвигами та великими його стражданнями. Із заслуженими великими руськими людьми та з безсмертними плодами їх розуму та праці, з прекрасною та могутньою російською мовою та недосяжним багатством» [237, с. 3].

У газеті містилися шаради та задачі, які пропонувалися дітям для виконання. Їх зміст цілком відповідав проголошеним завданням видання. Зокрема, одна із задач містила таке завдання: «Живуть два брати (як називаються?). Перед віками народились (на якій землі?) Нині орошають своїми водами (який край?). Обоє впадають в російське море (як воно називається?). Обоє обливають дві найдавніші російські столиці (які?) [237, с. 3]. (Відповідь – Дністер та Дніпро, столиці Київ та Галич). Як бачимо, патріотичне виховання базувалося на ідеї єдності історичної Галицької та Київської Русі та необхідності збереження саме цих, історичних «руських» традицій.

Головним гаслом, з яким виступили керівники «Руської Ради» в середині 80-х рр., стало: «Любов для нашої вітчизни та галицько-русського народу, відданість святому Римському престолу, який пов'язаний з нами неподільним вузами унії, вірність Дому Габсбургів, який просунув руський клір та народ до свого власного значення» [119, арк. 6]. Проголошення змін в діяльності, передбачало «об'єднання всіх руських сил для спільної органічної праці, а в разі потреби – до енергійної оборони» [119, арк. 5].

Важливими складовими «українського проекту» в Галичині ще в умовах європейської революції 1848 р., стало визнання австрійським урядом існування окремої «русинської» національності. Особливості цього визнання, власне як і сам його факт, мають різні інтерпретації. В офіційних та суспільних російських колах поширеною була думка про те, що галицьких українців вигадав намісник Галичини граф Ф. Стадіон, який обіймав цю посаду протягом 1847-1848 рр. Першими цю ідею висловили поляки. Підставами для подібного звинувачення стала підтримка ним акцій Головної Руської Ради з метою протиставлення українського руху польському та іншим могутнішим і небезпечнішим для Відня зближенням під час революції 1848 р. Це дало полякам підстави довго закидати австрійцям, що «придумав» русинів граф Франц Стадіон. В офіційних російських колах поява та розвиток українського руху також вважалося «віденською інтригою». Висновок, який зроблено в одній із жандармських аналітичних записок, що з'явилася в умовах російської революції 1905 р., в цілому відображав сутність цих підходів: «Засновником мазепинства в Галичині є австрійській губернатор граф Стадіон (1846-1848 рр.)» [30, арк. 95]. В документі галицькі русини трансформувалися в «руських»: «До цього часу мешканці східної

Галичини відчували себе «руськими» а поляки та австрійський уряд вважали їх справжніми «руськими». На думку жандармського аналітика, причиною перетворення став банальний страх: «Стадіон заявив, «якщо вони вважають себе такими ж «руськими», як в Росії, то вони абсолютно не повинні ніколи ні в чому розраховувати на допомогу австрійського уряду. Тому частина галичан злякалася заяви та за його бажанням і наполяганням почала вести політику «русинів» особливої неначебно русинської нації» [30, арк. 96]. Тракувати подібну оцінку можемо по-різному. Але цілком відкидати подібні аргументи як безпідставні, як видається, не варто. Оскільки як і будь-яка окремо взята людина, так і певна спільнота підпадають під дію інстинкту самозбереження. До цього фактору додаються і зовнішні зразки успішної національної ідентифікації та боротьби за збереження її унікальності. В ситуації з галицькими українцями (власне як і наддніпрянськими) такими потужними чинниками були чеські та польські національні рухи. Слов'янські течії не в останню чергу збагачувалися ідеями німецьких мислителів та діячами італійського *risorgimento*.

У згаданому жандармському звіті представлена характеристика русинського руху в Галичині та Буковині. В ньому зазначалося, що в другій половині 80-90- хх. рр. керівником русинів був депутат Сейму та парламенту О. Барвинський. Саме його жандармські чиновники називали ініціатором (разом із намісником Галичини графом К. Бадені) запровадження в місцевих училищах фонетичного правопису. Уніатських священників позиціонували як очільників тих русинів, які відносили себе до «народовців». Ідеї Драгоманова (які саме, не уточнювалося, із чого витікає, що постать Драгоманова апріорно сприймалася як небезпечна в політичному сенсі), на думку жандармів, уособлювали український сепаратизм. Штатний аналітик наголошував, що більшість греко-католицьких священників були прихильниками цих ідей. Окрема увага в донесенні зосереджувалася на іншій відомій постаті українського руху, довкола імені якого існували численні міфи та легенди. Йдеться про графа М. Василька. Він став депутатом віденського парламенту від буковинських русинів на початку 90-рр. У документі його називали інформатором спадкоємця престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда в справах внутрішньої та зовнішньої політики» [30, арк. 56]. Як стверджував невідомий дописувач, саме з цього часу між російськими галичанами почався розкол на «твердих руських» та на русинів, які в 1860 р. назвали себе «народовцями».

Протистояння між народовцями та русофілами знайшло відображення і в мовній сфері. Однак, «мовні та орфографічні дискусії між русофілами і народовцями, насправді були глибоко знаковими дискурсами ідентичності, де русофіли виступали на захист традицій, а народовці – за порушення канонів» [431, с. 397]. Цей розкол визначив особливості українського суспільного життя Галичини на декілька десятиліть. Однак, для вирішення окремих тактичних завдань з прицілом та перспективу, представники різних українських таборів, у світобаченні яких знайшли відображення відмінні

українські проекти, могли досягати компромісів. Так, головним підсумком виборчої кампанії, яку провели на основі нового виборчого закону до Віденського парламенту 1907 р., стало створення єдиного політичного клубу українських та москвофільських депутатів (послів). До русько-українського клубу увійшло 30 послів, 17 з яких належали до галицьких націонал-дем ократів, 3 галицьких радикали, 5 буковинських націоналістів та 5 галицьких москвофілів. На виборах до парламенту за українських кандидатів віддали 72 % голосів, за русофілів 28 % [544, с. 102].

Консервативна компонента галицького русофільства знаходила розуміння в середовищі російських монархічних організацій. Їх члени виявляли особливий інтерес до «Закордонної Русі». Звісно, що обґрунтування єдності, спільності походження та коріння потребувало наукової підтримки. Попит швидко підкріпився інтелектуальною пропозицією, яка пов'язувалася із ім'ям відомого російського славіста, професора Київського університету Св. Володимира, декана історико-філологічного факультету (1890-1905рр.), та одного із ініціаторів створення «Київського клубу російських націоналістів» Т. Флоринського. З його ім'ям часто пов'язують формування офіційної точки зору на українське «питання». На засіданнях Київського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства, у Києво-Печерському військовому зібранні він виступав із лекціями, присвяченим його трактуванню. Тематика, серед іншого, торкалася і питань західноукраїнських земель: «Закордонна Русь, її минуле та сучасність». В оголошенні пропонувалася програма викладу: Руська земля за межами Росії; Галицька, Буковинська та Угорська Русь як частина південної гілки руського народу; «Українство та боротьба за національну і культурну єдність закордонної Русі з Державою» [71, арк. 6]. Використання великої літери в останньому слові промовисто підкреслювало його «імперськість».

Російська влада не одразу зрозуміла важливість підтримки несподіваного союзника в особі галицьких, пізніше ще й буковинських та закарпатських русофілів. Процес прийняття рішення щодо необхідності фінансової допомоги був досить непростим, що пояснювалося традиційною уповільненою реакцією та неповороткістю бюрократичного апарату Російської імперії, але врешті-решт його було прийнято. Результатом фінансування окремих структур (навіть не дивлячись на чисельні фінансові зловживання) стало навернення в русофільство Ставропігійського інституту у Львові, який до середини ХІХ ст. лишався впливовою культурно-освітньою установою Свято-Юрського духівництва, створення потужної видавничої бази та заснування друкованих органів, найбільш відомим серед яких був часопис «Слово». Допомога у розвитку народовських інституцій також надходила з Росії, однак не від владних інституцій. Поява на противагу «Слову» народовського органу «Діло» була б неможливим без матеріальної та моральної підтримки наддніпрянських меценатів, зокрема, полтавської поміщиці Е. Милорадович-Скоропадської (рідна тітка Павла Скоропадського

). Графиня відома як громадська діячка, меценатка, вихована в душі українського консерватизму. Активістка Полтавської громади допомогала щедрими пожертвами недільним школами, українським виданням і бібліотекам. Заснувала на свої кошти народну школу в с. Рибці під Полтавою. Матеріально підтримувала національно-культурний рух в Галичині, фінансуючи львівську «Просвіту» та журнал «Правда». Внесла 9000 гульденів (20000 австрійських крон) для заснування у Львові Товариства ім. Т. Шевченка [380, с. 201].

Дуже важливий для російського просування інститут православної церкви не мав значного впливу в регіоні. Особливо це стосувалось Львова, міста, яке і поляки сприймали (значною мірою й продовжують сприймати) як польське. Православних храмів тут було мало, зрозуміло що і кількість прихожан не могла бути значною. На початку 80-х рр. власними враженнями від відвідування львівських храмів В. Антонович ділився зі своїм колишнім учнем та колегою Д. Багалієм: «В неділю, традиційно, я бігав оглядав церкви. Знайшов, не без проблем, і місцеву православну церкву, яку побудували буковинці. Церква маленька – служба йшла на двох мовах – малоросійській та румунській, на яких змінювалися молитви. Частина ктенії, в якій священник молився за монарха Франца Йосифа, була русинською, інша частина, де моляться за патріарха Костянтина, та єпископа Сучавського – молдавською. Всього у храмі були – матір та син священника, д'ячок, солдат, пономарь та я» [116, арк. 2]. Лист завершувався надзвичайно симптоматичним як для фахових істориків побажанням: «Прощайте, бажаю Вам хороброго сидіння, нехай врятує вас доля від геморою. Віданий вам, Антонович» [116, арк. 2 зв].

На початок 80-х рр. припадає один з найбільш гучних судових процесів, який увійшов в історію під назвою «процес Ольги Грабар». Справа стосувалася подій, які розгорнулися і в одному із карпатських селищ – Гнилички. Мешканці села заявили про своє бажання мати окремий прихід, та подали у зв'язку із цим прохання до Львівської консисторії. Після отримання відмови селяни вирішили поскаржитися своєму поміщику, який був православним румуном. Саме він вперше запропонував селянам перейти в православ'я, їх підтримав уніатський священник І. Наумович, який сам подав прохання селян. Цей крок викликав значне занепокоєння з боку влади, селянам одразу надали дозвіл на створення окремого греко-католицького приходу. Реакцією Риму на вчинок І. Наумовича стало його відлучення від уніатської церкви.

Ці події поєднали із приїздом до Львова відомого карпато-русинського діяча, москвофіла Адольфа Добрянського разом із донькою, Ольгою Грабар. Її підозрювали у зв'язках із російськими колами. Підставою для цього стало листування із братом, що переїхав до Росії. Добрянських звинуватили у здійсненні панслов'янської пропаганди з метою відділення від імперії Галичини, Закарпаття та Буковини. Справа набула широкого розголосу, особливо активно обговорювалася вона в Росії. Ситуація спровокувала

бурхливу дискусію довкола національного питання, яке судячи зі змісту публікацій, вже на початку 80-х рр. XIX ст. перетворилася на одну із тем, які жваво обговорювалися. В російських періодичних виданнях розміщувалися статті, зміст яких зводився до ідеї польського суду над руськими людьми, за мовчазною згодою австрійської влади, на підставі звинувачень в державній зраді. Аргументація щодо пояснення подібної позиції австрійців наводилася така: «Австрія є державою без національності! Вона була німецькою, коли входила до складу Германського Союзу та стояла на його чолі. Але і тоді німецький елемент не був достатньо сильним для того, щоб об'єднати склад цієї імперії. Таким чином, Австрія не є нація; австрійської національності не виявляється! Австрія є механічне з'єднання під однією династією багатьох народів та цілих королівств» [288, с. 704].

У справі Ольги Грабар проходило 11 чоловік, яких звинувачували у державній зраді. Однак львівським судом присяжних їх визнали винними лише в порушенні громадського спокою та покарали до ув'язнення: священника Наумовича на 8 місяців, редактора «Слова» Площанського на 5 місяців та селян Шпундера і Залуського на 3 місяці. Всі інші звинувачувані були виправдані. Проте процес мав негативні наслідки для русофільського руху. Як стверджує Я. Грицак, русофіли не змогли отямитися від морального та фізичного удару, якого їм було завдано на початку 1880-х рр. На середину 1880-х рр. у Галичині українофільська орієнтація почала брати гору над русофільською. Грицак наводить думку П. Магочія, який вбачав причину перемоги українофільської орієнтації в тому, що українофіли мали на своєму боці «силу літературного генія» Івана Франка [431, с. 411].

У свою чергу, зворотною реакцією на справу О. Грабар стала активізація діяльності католицьких орденів, зокрема базилянського, традиційно пов'язаного із уніатською церквою. Єзуїти вирішили також скористатися оголошеною небезпекою руської, «православної загрози», та розпочали активне захоплення базилянських монастирів у Галичині. Зрозуміло, що подібна активізація не могла не викликати негативної реакції з боку російської сторони. В численних публікаціях, якими рясніли, насамперед, спеціалізовані видання на зразок «...Епархиальных ведомостей» наголошувалося, що основною метою цього кроку була католицька пропаганда на території колишньої Речі Посполитої. Зокрема, це стосувалося земель, які відійшли до складу Російської імперії – Литви, Білорусі, Волині, Поділля (переважна більшість авторів продовжували цей список терміном «Україна», фактично погоджуючись з польською традицією використання терміну відносно Київщини). Серед провідних борців із латинською загрозою згадувалися імена Хмельницького, Катерини II, Миколи I та Олександра II [288, с. 703]. М. Коялович, який представляв табір західнорусистів, в одній із публікацій наголошував: «Латино-польський план в цьому відношенні цілком очевидний. Орден «воскресінців», який складається із колишніх польських бунтівників, має на меті забрати до своїх рук виховання майбутніх приходських пастирів галицької церкви та виховувати їх у дусі латинства та

полонізму, як їх розуміє революційна польська партія. Папа поновив орден часів польського королівства, для цього закликає єзуїтів увійти до цього ордену, взяти в свої руки уніатські монастирі та влаштувати в них «розплідники» нових монахів новіціан» [288, с. 705].

В умовах релігійної конфронтації особлива роль у посиленні позицій православної церкви у неспокоїних фронтірних зонах відводилася Почаївській лаврі, яка мала перетворитися на центр протидії «папським злим намірам». На її території знаходилася типографія, (в ній з 1865 по 1903 р. видавалися «Волынские епархиальные ведомости») на яку покладалося завдання формування інформаційних «запасів» у вигляді книжок та брошур для роздачі народу, з метою здійснення релігійної пропаганди, а також концентрації коштів для допомоги галичанам, які зазнавали релігійних утисків.

Просвітницька-пропагандистська діяльність, якою активно займалися русофіли, мала свої несподівані наслідки. Окремі селянські родини приймали рішення про необхідність переселення до Російської імперії. На думку О. Міллера, чіткої та послідовної політики щодо підтримки русофільства, існування конкретного бачення та шляхів розвитку як в Австрійській, так і в Російській імперіях не існувало [756]. Це підтверджують і факти, які наводилися у листуванні російських чиновників. До 1913 р. загальна сума допомоги, яка надсилалася до Львова із Росії, за їх свідченням, коливалася, між 20 та 40 тисячами руб. щорічно та складалася частково із пожертвувань приватних осіб, частково із невеликих асигнувань Св. Синоду. Як правило, ці кошти, надходили через приватні канали та лише іноді передавалися через посередництво російського Консула у Львові [756]. Чиновники наголошували, що для вдалої боротьби з урядовою, польською та укр аїнською пропагандою одночасно, потрібні були значно більші кошти. Напередодні війни поширювалася інформація про збільшення допомоги «галицько-руській партії» із коштів державного казначейства до 200 000 руб. на рік. Крім цього, виникла ідея надання галицько-руським сільським кооперативам підтримки у вигляді безвідсоткових або маловідсоткових позик із коштів Державного Банку [639, с. 138].

Проте переважна більшість цих планів так і лишилися нереалізованими. Сподівання окремих громадських діячів на активну державну підтримку розбивалися об прозу російського життя. Ще з у 90-х рр. XIX ст. відомі випадки, коли селян-русофілів, емігрантів з Галичини, за погодженням з австрійською владою затримували на кордоні і відсиляли назад, оскільки на їх омріяній «історичній батьківщині» галицьких греко-католиків розцінювали як фактор неспокою. Водночас, гіпотетична можливість переселення все ж існувала. На нього наважувалися лише окремі відчайдухи. В 90-х рр. XIX ст. в с. Колоссів, Кременецького повіту Волинської губернії, поселилися близько 200 родин «малоруських» вихідців із Галичини, на орендованих ними землях Вишневецького маєтку. За весь період оренди, 5 разів змінювалися власники землі, поки, нарешті, останній власник вирішив розпродати маєток

частинами. Галичани як австрійські піддані опинилися позбавленими права придбати землю, на якій вони мешкали. Власник відмовився поновити оренду, тому восени 1907 р. їм запропонували залишити насиджені місця. Переселенці звернулися до судових інстанцій, але жодних правових підстав виграти справу вони не мали. Їм порадили перейти до російського підданства та, відмовившись від уніатства, прийняти православ'я. Коли ж галичани нарешті виконали всі умови, з'ясувалося, що як і раніше, вони не можуть вирішити власних проблем. Останньою спробою порятунку став вступ до «Союзу руського народу», який на Волині розгорнув активну діяльність та широко роздавав «земельні» обіцянки. Як не важко здогадатися, цей крок також не досягнув бажаного результату.

На початку зими 1907 р., 400 чоловік переселенців, серед яких 100 дітей, опинилися на вулиці без даху над головою, роботи та засобів до існування. Подібні умови спонукали до пошуків можливих варіантів повернення до Галичини, але зміна підданства виявилася практично нездоланною перешкодою на шляху до повернення. Над галичанами «змилювала» Почаївська Лавра, служителі якої надали їм свої хліви (!) замість квартир (воістину християнська щедрість)! Наслідком щільності поселення, відсутності елементарних умов для проживання, голоду та злиднів стали хвороби. Половина дітей померли від голоду та скарлатини. Звернення до місцевої землевпорядкувальної комісії також залишилося без відповіді. Так сумно закінчилася одна із спроб спрямувати еміграцію галицьких селян «до близьких їм за населенням» губерній Південно-Західного краю [56, арк. 34].

Попри намагання витіснити русофілів із політичної сфери Галичини, безпосередньо перед Першою світовою війною третина українських виборців у Східній Галичині голосували за русофільські партії. «Русофільські програми та політика були у Східній Галичині українською консервативною відповіддю на політичне та економічне домінування польської шляхти. Вони були – окрім хіба що радикальних русофілів, які інституювалися лише на початку ХХ століття – не конче детерміновані максималістською метою – ідеєю переходу українців у великоруську націю, а поєднували політичний консерватизм, міцний зв'язок із церковними структурами, білоялістські концепції (згідно з якими українці мали вірно служити династіям в Австрії та Росії) з культурною спорідненістю із російським сусідом» [731].

Листування високих російських посадовців напередодні війни, їх оцінка загального потенціалу та розмаху русофільського руху, підтверджує наявність достатньої кількості прибічників цієї течії. В різних джерелах зустрічаються певні відмінності щодо особливостей його соціального складу, зокрема відсотку представників вищих соціальних верств. Оцінка відрізнялася залежно від історичного періоду. Так, у збірнику архівних документів, присвячених москвофільству, який було підготовлено А. Сухим, зустрічаємо такі характеристики, датовані 1913 р.: «Галицько-руська партія, яка складається ...із найбільш демократичних елементів та позбавлена

найважливішого фактору культури – російських шкіл, завжди відчувала брак досвідчених інтелігентних керівників, а також матеріальних коштів. Внаслідок цього партія завжди з надією дивилася та дивиться до теперішнього часу на велику Росію, як на свою майбутню визволительку, очікуючи від неї підтримки та керівництва. Однак до останнього часу громадські та політичні кола в Росії були мало обізнані в галицьких справах та були доволі байдужими і недовірливими до найбільш життєвих галицьких проблем» [639, с. 245].

Історичний період Київської Русі став джерелом натхнення переважної більшості русинських діячів протягом більшої половини ХІХ ст. Русофільський рух, фактично, відображав характерні для цього періоду пошуки ідентичності, проблеми «росту» українського національного проекту на півдні австрійських земель. Ідея «втраченої руськості» була одним із лейтмотивів цього типово ідеалістично-консервативного «проекту». Цю компоненту руху намагалися використати в своїй діяльності представники російських монархічних організацій. Проте, скористатися потенціалом русофільства Російська імперія так і не змогла. Влада не просунулася далі здійснення пропаганди в інформаційній боротьбі за прихильність русинів – австрійських підданих. Ситуація із групою переселенців доводить, що не існувало жодних програм, підтриманих на державному рівні, які б засвідчували готовність включення імперії до реалізації об'єднуючого «руського» проекту.

Ситуація в Австро-Угорській імперії, попри створені більш сприятливі умови порівняно з Російською, засвідчувала, що австрійська влада також не була готова до серйозної підтримки навіть культурно-автономістських прагнень русинів, які не мислили себе поза австрійським політичним простором.

У східній Галичині та Буковині процес перетворення селян в українців в значній мірі відображав подібні процеси в середовищі чеських та словацьких селян. Звісно, щодо нього безпосередньо долучились місцеві інтелектуали та громадські діячі. Однією зі значних проблем розвитку національного руху в західній Україні кінця ХІХ – поч. ХХ ст. стали зміни в складі його очільників, які, на думку Я. Грицака, мали драматичний характер [430, с. 78]. Фактично йдеться про принципову зміну свідомісних установок, пов'язаних з виходом на політичну арену молодих діячів, орієнтованих на модерні засади розвитку суспільства та держави, в яких релігії відводилася якщо не маргінальна, то цілком другорядна роль. Проте уявити собі можливість значного послаблення, (особливо у традиційно консервативному галицькому середовищі), позицій представників духовенства, доволі складно. Протистояння між «консерваторами» та «модерністами» знайшло відображення у змісті діяльності Сокільських та Січових організацій. Традиції «сокільства» були закладені чехами та поляками ще в першій половині ХІХ ст. Поширення Сокільського руху в сільській місцевості Галичини пов'язувалося із ім'ям А. Будзиновського. Традиційною

спеціалізацію Сокільських організацій були: заняття фізкультурою (руханки) та пожежництво. З часом ця діяльність наповнилася і культурно-освітньою компонентою. Починають створюватися хори, драматичні гуртки, бібліотеки, гуртки для неписьменних та ін. За підрахунками Б. Трофим'яка [648, с. 15], до Першої світової війни «соколи» нараховували 974 «гнізд» з 70 тисячами членів. Хоча в діяльності і Сокільських і Січових організацій спостерігалось багато подібного, головною відмінністю була відверта світськість січового руху. Дистанціювання від релігії було принциповим, що проявлялося в забороні вступати до січей представникам духовенства. Засновники Січового руху своїм завданням ставили відновлення традицій Запорізьких Січей серед українського селянства, тому від початку їх існування приділялася увага елементам військового вишколу. Селянська складова діяльності цих організацій привносила в рух свою специфіку. Недаремно, відповідаючи на питання слідчого під час допиту, М. Грушевський (його було заарештовано на території Російської імперії у 1915 р.), назвав Січі «досить цікавим явищем селянського життя» [77, арк. 6]. Грушевський, відзначаючи про особливості діяльності Січових організацій в Косівському районі, (а саме там, в с. Криворівня, він мешкав) наголошував, що до початку війни вони переслідувалися місцевою адміністрацією в Галичині. Оцінюючи перші Січові організації, які виникли за декілька років до початку Першої світової війни, називав їх селянськими організаційно-просвітницькими структурами з яскраво вираженими опозиційними настроями щодо австрійського уряду та польської шляхти. Січі в Галичині почали з'являтися з 1900 р. Ініціатором створення цих організацій в Галичині був Кирило Трильовський, який і очолив Головний Комітет Січовий. Комітет вважався найвищою Січовою управою. Впливовість та авторитетність К. Трильовського підтверджувалося фактом його обрання депутатом віденського парламенту у 1907 р., та галицького сейму у 1913 р. Існував і Союз Січей на Буковині, де, як стверджували їх галицькі колеги, «Січі тішаються більшою свободою, ніж у Галичині» [137, арк. 1]. Першу січ було засновано 5 травня 1900 р. в Завалі, Снятинського повіту [137, арк. 1]. Як і у випадку Сокільського руху, метою діяльності Січових товариства проголошувалося надання допомоги під час пожеж, поширення «замилування до тілесних вправ (гімнастики) і атлетичних забав» [137, арк. 1, зв.]. Не менш важливою компонентою діяльності була підтримка «товариського життя та здійснення просвіти між членами». У 1910 р. керівники організації називали Січі «дуже улюбленими товариствами українського селянства в Галичині та на Буковині» [137, арк. 1, зв.]. Одним із основних джерел інформації про історичну Січ засновники організації вважали повість Гоголя «Тарас Бульба». В установчих документах Січей здійснювався невеличкий історичний екскурс, який, найімовірніше і використовувався засновниками організацій в якості агітаційно-просвітницького матеріалу. «Була се русько-українська республіка, котра в історії українського народу відіграла надзвичайно славу роль. Нарід знає про ту Січ, про козаків та їх діла із переказів і пісень, і звідси походить та

велика симпатія до теперішніх Січей. Назви старшин січових взяті із назв старшин козацьких – кошовий, осавула, сурмач, обозний, хорунжий і т. д. Звичайних членів «Січі» зве народ усюди козаками» [137, арк. 2].

Намісник Галичини, граф Потоцький оголосив справжню війну проти Січей, їх знищення перетворилося для польського чиновника на принципову справу. За найменшу дрібницю, на підставі доносів, наклепів польських газет, він забороняв діяльність Січей. Так у Косівському повіті одним розчерком пера було заборонено 14 Січей, серед яких була й така, що не провела навіть перших установчих зборів. Підставою для закриття стало звинувачення в підготовці «бунту гуцулів». Цю ідею вперше висловили, а потім активно підтримали видавці польських газет. В результаті масованої інформаційної атаки до Косівського повіту надіслали військо, щоб утихомирити бунт. Однак ніякого бунту не було. Члени Січей переслідувалися навіть за носіння стрічок. За встановленими правилами, рядові члени мали носити червоні, а старшина – різнобарвні, зокрема, як зазначалося «в народних русько-українських красках то є синьо-жовті» [137, арк. 2]. Під заборону потрапляли навіть розважальні заходи із танцями. Пікантності ситуації додавало те, що ця заборона спиралася на губернiальне розпорядження від 28 травня 1827 р.! Результатом переслідування Січей зі сторони Потоцького став тимчасовий занепад їх діяльності. В свою чергу, керівництво Січей було переконане, що ці переслідування відіграли не останню роль і в смерті самого Потоцького. З часом, вже за нового намісника, Бобжинського, ситуація змінилася на краще. Січові керівники виступали ініціаторами проведення з'їздів (здвигів). Найбільшим за розмахом став Станіславський, який відбувся у 1910 р. На ньому були присутні чеська та хорватські делегації. В цілому, на кінець 1910 р. були створені 770 січей в Галичині, до 100 на Буковині. Однак, близько половини організацій в Галичині не функціонували через переслідування. Найхарактернішою рисою цих Січей (за незначними винятками) було те, що засновувалися вони у селах, тому членами також були майже виключно (окрім керівного складу) селяни. Іншою не менш принциповою рисою був зважений гендерний підхід – до Січей могли входити і дівчата [137, арк. 2–4].

Оскільки до початку війни січовики не мали спеціальної форми, в кожному селищі був свій варіант одягу, зібрання січовиків таким чином перетворювалися на своєрідну етнографічну виставу. Посилювалося подібне враження під час проведення здвигів (злетів), оскільки дівочі сотні вдягалися надзвичайно мальовничо. Навіть в символіці відображалася саме селянська специфіка (яка, проте, нагадує вже іншу країну та її символи «єднання»). Гербом Січей була восьмикутна зірка з двома руками посередині, що тримають серп. Інша символіка не менш красномовно відображала ідею історичної спадкоємності козацьких традицій а також підносила на національний п'єдестал вже нових героїв. Зокрема, на прапорах, які переважно мали малинові кольори та прикрашалися синьо-жовтими стрічками, з одного боку розміщувався згаданий герб, а з іншого портрети, серед яких були зображення Хмельницького з Дорошенком, а також

Драгоманова та Франка.

Як вже зазначалося, стосунки членів Січових організацій із колегами по Сокільських структурах склалися досить непросто. На відміну від січовиків, соколи перебували у тісних зв'язках з представниками кліру. Ці контакти проявлялися і в намаганні використовувати соколів для протидії діяльності культурницьких, просвітницьких організацій, які носили відверто світський характер. Для введення в оману селян використовувалися навіть заборонені методи: створювалися так звані «Сокільські Січі», засновані на сокільських статутах, які допускали участь у діяльності організацій священників. Підтвердженням факту активного включення селян до Січового руху є намагання перебрати керівництво місцевими осередками в свої руки. За спостереженням одного із керівників Головного січового комітету, ті організації, які розвивалися, завдячували цьому самим селянам, що сподівалися лише на себе, не намагаючись перекладати на інших відповідальність за виконання різноманітних обов'язків. Ті ж організації, якими керували представники інтелігенції, обмежувалися класичною бюрократією та веденням протоколів. Тому подібні структури швидко занепадали [137, арк. 4].

Таким чином створення розгалуженої мережі спортивно-просвітницьких організацій за зразком подібних чеських, польських, словацьких структур, членами яких переважно виступали селяни, сприяло прискоренню «націоналізації» західноукраїнського селянства. Наявність в їх діяльності як світської, секуляризованої, так і релігійної компонент відображало особливості часу та складність ідентифікаційних пошуків.

Ідеї консерватизму найбільш активізувались в першій половині ХХ ст. Це знайшло відображення у формуванні на території Галичини політичних партій та рухів що поділяли консервативні ідеали: Українська національна рада, Українська Християнська організація; Український католицький союз та ін. Забігаючи наперед, зазначимо, що наявність стійкої консервативної традиції пояснювало якісний склад членів Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) та принципові відмінності в поглядах з радикалами УНР, що практично унеможливило спроби порозуміння між ними. Встановлення у квітні 1918 р. гетьманату П. Скоропадського, спричинило необхідність обґрунтування його політико-правових підстав та доведення наступництва монархічно-гетьманських традицій. Безперечно, найбільш відомим та впливовим українським теоретиком консерватизму цього періоду став В. Липинський. Лейтмотивом його творчості були слова: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо. І ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [540, с. 131].

4.3.

Українські національно-автономні «проекти»: між лібералізмом та соціалізмом

Започаткування модифікацій у політичних системах Австрійської та Російської імперій були розділені у часі. Їх зміст носив суто ліберальний характер з відверто консервативним присмаком. Йшлося про збереження монархії, проте владні повноваження імператори мали розділити із парламентом та керуватися у своїх діях конституційними нормами. Подібний стан речей став можливим завдяки революціям 1848 р. в Австрійській та 1905р. в Російській імперіях. Часова відстань між ними більша, ніж 50 років. Звісно, тривалість набування громадянських навичок не могла не позначатися на рівні розвитку політичної культури. Проте, доволі високі прохідні бар'єри, існування соціальних, майнових та освітніх виборчих цензів, звужували можливості політичної участі. Саме тому боротьба за запровадження загального виборчого права в Австро-Угорській імперії перетворилася на одну із складових національних змагань.

Політичні процеси, які охопили землі імперії Габсбургів з другої половини 40-х рр. XIX ст., втягнули у свій вир і галицьких русинів. У 1846 р. відбулася подія, яка вплинула на активізацію діяльності галицьких українців. Польське повстання 1846 р. проти Австрійської імперії продемонструвало наявність значних проблем у польському конспіративному русі. На думку А. Заярнюка, воно мало кардинальне значення для польського національного «проекту» [474, с. 261]. Я. Грицак припустив, що «так звана мазурська різня 1846 р. засвідчила крайню слабкість польського революційного руху в Галичині. Українське національне відродження також не відрізнялося силою, але вигляд слабкості свого суперника додавав надій на майбутнє» [430, с. 51]. Наслідком цього повстання стало скасування панщини в Галичині (в умовах революції 1848 р.) на декілька місяців раніше, ніж в інших частинах імперії. З'являється перша українська політична організація – Головна Руська Рада. Її члени запропонували власний варіант розв'язання перманентного польсько-українського конфлікту. Під час проведення у Празі в червні 1848 р. Слов'янського конгресу, українська (русинська) делегація виступила з пропозицією про поділ Галичини на українську та польську частини зі своїми адміністраціями. Колишній «трійчанин», відомий громадський та церковний діяч Яків Головацький виступив з ініціативою створення кафедри руської (української) мови та словесності. Саме він і став першим в історії професором руської мови та словесності, одночасно очоливши новостворену кафедру. Важливою складовою політичних змагань стало завоювання права на власну частку інформаційного простору, пов'язане із заснуванням газети «Зоря Галицька» (виходила у Львові з травня 1848 до квітня 1857 р.). У цьому видавничому проекті з усією наочністю проявилися ті шукання, які відображали особливості діяльності західноукраїнських інтелектуалів. Зі зміною редакторів приходила і нова редакторська політика, в тому числі і у

використанні мови. За десять років «Зоря...» видавалася «українсько-народною» мовою, російською, та нарешті, «язичієм». Через використання «язичія» кількість читачів-передплатників катастрофічно впала [592, с. 491], що перетворило цей проект на цілком збитковий. Попри названі проблеми видання, важко переоцінити значення часопису для майбутніх пошуків і формування національного «проекту» в умовах Галичини. Одразу зазначимо, що саме ліберальна ідеологія перетворилася на засадничу ідею більшості визвольних (в широкому сенсі) «проектів», у період між революцією 1848 р. та 90-х рр. XIX ст. Наступна хвиля політичних «захоплень» буде вже пов'язуватися із марксистськими та соціалістичними ідеями, серед яких національній компоненті відводилася не остання роль.

Запровадження конституційної монархії та отримання можливості представляти власні інтереси у віденському рейхсраті, навіть і у доволі обмеженому вигляді, все ж, мали позитивні наслідки у сенсі формування політичної культури. Стосунки між українцями та віденською владою протягом століття характеризувалися хвилеподібними коливаннями «симпатій-любові-лояльності-конфронтації». Серія зовнішньополітичних поразок Австрійської імперії призвела до необхідності створення дуалістичної монархії. Угорський зразок надихав хорватів, чехів, які з кожним роком активніше заявляли про свої автономістські прагнення. Звісно, що подібні настрої не могли не позначитися і на поглядах українських послів та громадських діячів. Ідея культурно-національної автономії, яку висунули ще члени Головної Руської Ради у 1848 р., об'єднувала русинів поза їх політичними та ідеологічними переконаннями. Вимоги не обмежувалися лише створенням мережі українських шкіл та відкриття університету. Головним завданням стало отримання максимально широкої автономії із власним законодавчим органом. Однак до руйнації Австро-Угорської імперії у 1918 р. його так і не було досягнуто.

Ідеї федеративного устрою Австро-Угорської імперії набувають все більшої популярності із 80-90-х рр. XIX ст. Один із перших політичних «проектів», на який особливий вплив мали як федеративні ідеї (щодо можливих форм державного устрою), так і популярні в тогочасному інтелектуальному середовищі марксистські економічні постулати, лише помножені на національну компоненту, пов'язується із постаттю Ю. Бачинського. На парадоксальності взаємовпливу націоналізму та комунізму в своїх дослідженнях наголошував Р. Шпорлюк [782]. Він звернув увагу на те, що вперше вимога політичної соборності України пролунала в Галичині 1890 р. у виступах радикала, марксиста В. Будзиновського, а в 1895р. – в працях його колеги Ю. Бачинського. Ю. Бачинський зосереджував особливу увагу на взаємозв'язку націоналізму та капіталізму. «Сучасна національна ідея, – ідея буржуазна. Буржуазія і народність се плід, що виріс на однім і тим самим ґрунті, розвиток одної впливав на другу, і навідворот, а роль, яку відігравала народна (національна ідея), відповідає ролі, яку відігравала буржуазія. Буржуазія, національна ідея і національна держава – се вплив економічної

еволюції, дитина капіталістичної продукції» [729, с. 132]. Ця оцінка, як бачимо, спиралася на популярні наприкінці XIX ст. марксистські (або як характеризував їх М. Драгоманов, «енгельсистські») ідеї. Цей факт дає підстави для сучасних дослідників називати його першим «україномарксистом» [617, с. 62]. «І тепер можна собі уявити, яка тяжка, відчайна боротьба жде Україну. Кілько посвячення, кілько енергії, фізичної і духовної, прийдеться їй видобути із себе, кілько матеріальних жертв і крові зложити на жертвеннику вітчизни! Буде се страшний час страшної муки і терпіння, але й найкращий час для української буржуазії. Україна для себе! От її клич. Вільна, велика, незалежна політично самостійна Україна – одна нероздільна від Сяну по Кавказ» [729, с. 133]. Українська буржуазія покликана виконати свою історичну місію – створити незалежну українську державу. У цій боротьбі їй повинна надавати всіляку підтримку українська соціал-демократія. В останній тезі знайшла відображення риса, характерна і для наступних поколінь українських соціал-демократів не лише Галичини, а й Наддніпрянщини. Йдеться про поєднання ідеї соціального та національного звільнення.

Ю. Бачинський наголошував, що федералізм мав різні варіанти можливого втілення. «Автономія країв» – се клич під яким борються всі *пануючі* нині, в поодиноких коронних краях Австрії, нації. «Автономія народів» – се клич під котрим борються всі *гноблені* в поодиноких коронних краях Австрії нації, а також австрійська соціальна демократія» [729, с. 133]. Він стверджував, що підтримка соціал-демократами ідеї вільного національно-культурного розвитку, підтверджує їх прагнення перетворення імперії на національно-територіальних принципах. Бачинський був переконаний, що створення української національної автономії у складі Австро-Угорської імперії стане першим кроком до державно-політичної самостійності. Він виступав противником пропаганди ідей інтернаціоналізму в умовах економічної нерівності. Ці ідеї, на його думку, могли зашкодити поневоленим та економічно слабшим націям та національним соціал-демократичним партіям. Бачинський був переконаний, що справжнє соціальне звільнення народу може настати лише у власній національній державі.

Постаті М. Драгоманова, як власне і його ідеям, належить особливе місце в процесі українського націотворення. Драгоманов, як справжній вчений, все життя знаходився у пошуку, що позначалося на змінах у його поглядах. Його світогляд «...не признає нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку)» [455, с. 501]. В ідеологічному сенсі Драгоманов протягом свого життя залишався типовим лібералом, навіть період захоплення соціалістичними ідеями, принципово не позначився на його світогляді. Головним критерієм всіх його політичних та соціологічних побудов залишалася «людиноцентричність». Добробут, правова захищеність, врахування інтересів окремо взятої особи виступали основним мірилом суспільного розвитку та політичного поступу.

В поглядах вченого дивним чином поєднувалася прихильність космополітичним, слов'янофільським та західницьким ідеям.

Відмінною рисою теоретичних розробок вченого було спрямування у практичну площину. Як зазначає А. Круглашов [524, с. 13], прагматизм становив особливість драгоманівського теоретичного аналізу політичної дійсності, його виразну рису як теоретика і ідеолога. Концепція громадівського соціалізму М. Драгоманова значною мірою перегукувалася із окремими положеннями анархосоціалізму француза П. Прудона, побудованому на принципі федерації вільних спілок вільних людей. Ідея бездержавності заперечувала безвладдя, проте Драгоманов виступав противником збереження панівних класів, які уособлювалися поняттям «панства». «Сам народ український має впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство й державство» [453, с. 279]. Систему управління життєдіяльністю суспільства він пов'язував із територіальними громадами, члени яких мали вирішувати свої нагальні потреби та проблеми. Драгоманов не вважав, що існують раз та назавжди закріплені національні риси, за якими можлива ідентифікація. «Немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без перемін національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких як, напр., обрусение, не може бути й національних святощей. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас» [453, с. 281]. М. Драгоманов реалістично оцінював перспективи розвитку національних ідей в державах, що мали тривалу історичну централізаторську «традицію». «Ідея національної і навіть адміністративної децентралізації в державах, котрих історія заставила перейти через кілька сотен років централізаційного періоду ... – ідея нова. А серед того ще новіша ідея вартості й права національностей, котрих історія обернула в плебейські і навіть сільські, та ще, як провансали та українці, попридержавних націях, дуже їм рідних. Дивлячись холодно-науковим поглядом, нічого й дивуватись, що ця ідея має ще так мало прихильників. .... Такі національні рухи, як український, мусять вибороти собі признання й права – працею культурною й політичною» [453, с. 302]. Драгоманов не заперечував можливості підтримки російського руху в сенсі здобуття демократичних прав та свобод: «Добудьмо вкупі з великоросами «хоть куцую, та все ж конституцію, то нею покориствується наша національність, чи хотять того великороси, чи не хотять». Боротьба за здобуття свобод, на думку вченого, не обов'язково мала здійснюватися під національними гаслами: «Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту, ми українці будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, тобто виставляти на перший план потребу автономії місцевої і крайової, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей, якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це

буде її діло; головне, щоб ніхто згори не мав права їй перешкоджати» [524, с. 311]. Висловлений підхід, по-перше, свідчить про прихильність Драгоманова так званому «внутрішньому федералізму», на чому наголошував у своїй роботі А. Круглашов [524, с. 423], а по-друге, розуміння нації як модерного феномену, наповненого державно-громадянським звучанням.

Споконвічний конфлікт «батьків» та «дітей» знайшов свій вияв у розвитку українського руху, та відповідно, позначився на формуванні національного «проекту». Так звані «старі» громади та їх члени продовжували відстоювати ідеї розвитку культурництва та пошуку компромісів із владою, що певним чином нагадувало «угодовство», прихильність до якого демонстрували консервативно-ліберальні русинські діячі Австро-Угорщини. Молоді ж громадівці прагнули до активізації діяльності та надання їй більш рішучого характеру. Ідейним лідером цієї групи певний час вважався М. Драгоманов, особливо в період його захоплення соціалізмом, що знайшло вияв у концепції «громадівського соціалізму».

Перша організована поява молодих громадівців пов'язувалася зі створенням у 1891 р. «Братерства Тарасівців». Архівні матеріали, присвячені діяльності «Братерства..», практично відсутні. Дослідники орієнтуються на інформацію, якою ділилися у спогадах її колишні учасники. Іншим джерелом є наукові розвідки доби так званого «червоного ренесансу», зокрема, О. Гермайзе [404] та ін. Тому серед засновників організації в різних джерелах зустрічаємо різні прізвища, проте постійно згадуються імена І. Липи та М. Міхновського. «Тарасівці» розробили власну програму, що увійшла в історію під назвою «Profession de foi, або визнання віри молодих українців», яку І. Липа виголосив в Харкові на чергових Шевченкових роковинах. В українських виданнях, особливо початку 90-х рр. зміст цього документу трактувався як вперше чітко проголошену самостійну перспективу розвитку України. В якості аргументу традиційно наводиться наступна цитата: «Наше покоління мусить створити свою українську національну ідеологію для боротьби за визволення нації і для створення держави. Отже, ні «проекти» московських лібералів, ні соціалістичні програми московських революційних партій не можуть бути нами прийняті як наші проекти, як наші програми» [765]. Проте, в уривку йдеться про можливість запозичень програмних положень та орієнтації на певну ідеологію, щодо власного бачення членами товариства політичного майбутнього, форми державного устрою України, ці речі не виходили за традиційну для попереднього періоду прихильність федеративним ідеалам. «Досягаючи свого, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому ґрунті заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користується однаково рівними правами, через це ми маємо бути цілковито прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля» [765]. Про соціалістичне (однак, з національною компонентою) наповнення документу свідчать такі

положення: «В справах соціально-економічних працювати маємо в душі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце цілоросійської національної родини, що складається з рівних поміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів-працівників» [765].

Політичний статус України, на їх думку, не міг обмежуватися виключно культурно-національною автономією. В їх розумінні це мала бути широка політична автономія: «українська нація на федеративних основах повної реальної рівноправності, а коли поталанить Росії на Конституцію, то щоб про реальність рівноправності нашого народу, як самостійної нації, не було а не найменшого змагання. ... тоді тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народові надано буде вільно користуватися власною духовною силою, іди до освіти та добробуту» [765]. Головним завданням боротьби проголошувалася звільнення від «гнітючого деспотизму та централізму», над чим і повинні були «яко інтелігенти загальноросійські працювати... у такому напрямку, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи. Наука й життя Українського народу доводять нам, що Україна була, є і буде завжди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці і поступу» [765]. Тарасівці чи не вперше в програмному документі зафіксували ідею єдності українського народу: «Для нас, свідомих українців, єсть один український народ. Україна австрійська і Україна російська однак нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу» [765]. Однак на момент заснування організації, ідеї, висловлені її засновниками не мали ще відповідного підґрунтя, на яке б вони могли упасти. Тому й далі, до початку Першої світової війни, М. Міхновський та його однодумці не мали достатньої кількості послідовників.

Період української романтичної ейфорії завершується разом із хронологічним ХІХ ст. Збільшення темпів економічного розвитку, спричинені будівництвом та розвитком залізниць, призвело до розширення меж внутрішніх та зовнішніх ринків, розширення інформаційного простору. Розвиток капіталізму з усіма його «соціально-антагоністичними» проблемами призводить до поширення комуністичних, а з кінця ХІХ ст. і соціал-демократичних ідей. Політична сфера, втягуючи в свій вир нові суб'єкти, віднині не обмежувалася причетністю до неї виключно владної та станової еліти. Поява та розвиток партій призвели до формування нових складових національних «проектів» (від консервації існуючих моделей до їх політичних та соціально-економічних модифікацій, або ж цілковитої руйнації, з майбутніми «розбудовами»).

Створення першої соціалістичної партії Наддніпрянщини – РУПу – пов'язано з групою харківських студентів, та їх тісними родинними стосунками із представниками старшого покоління громадянців. Одним із засновників Революційної української партії був син Володимира Антоновича, Дмитро. Другий співзасновник – Михайло Русов, син Софії та

Олександра Русових. Дмитро Познанський був сином Бориса Познанського, також колишнього члена Київської Громади. Серед організаторів партії були студенти Харківської політехніки Л. Мацієвич, Б. Камінський. Д.

Познанський, за інформацією київського жандармського охоронного відділу, був перекладачем та автором адаптованих до місцевих умов прокламацій ППС «Чи є тепер панщина?», «Дядько Дмитро» та «Народна справа». В цій же справі міститься і один із номерів часопису «Наш голос» за 1910 р., в якому розміщений некролог на Д. Познанського, який хворів на невиліковні в той час сухоти [63, арк. 85]. Л. Мацієвич належав до нечисленного загону перших російських авіаторів. У жовтні 1910 р. він став першою жертвою авіаційних катастроф у Російській імперії. Під час показових виступів у Петербурзі літак, за штурвалом якого він перебував, через технічні проблеми розсипався у повітрі. Б. Камінський представляв польську громаду Харкова.

Серед дослідників РУПу відсутня єдність щодо точної дати заснування партії. О. Гермайзе [404, с. 5] згадував про зустріч наприкінці 1899 р. у Женеві М. Русова із емігрантом А. Ляхоцьким (Кузьмою). Результатом зустрічі стало заснування групи, метою якої було «відділення Малоросії від Росії на федеративних засадах» [404, с. 41]. Д. Дорошенко наводив дату 29 (11 лютого) січня 1900 р., під час проведення зборів у Харкові, в яких брали участь Д. Антонович, М. Русов, Б. Камінський, Л. Мацієвич, Д. Познанський [451, с. 2-3].

Брак необхідних теоретичних знань та організаційного досвіду змусили молододосвідчених засновників партії звернутися за допомогою до вже відомого на той час харківського адвоката, який до того ж брав участь у підготовці програмного документу «Братерства Тарасівців», М. Міхновського. Його «Самостійна Україна» спочатку була виголошена на Шевченкових роковинах у Харкові, а потім повністю опублікована у Львівській «Правді». Назвати її типовою політичною програмою доволі складно. За формою та змістом документ, скоріше за все нагадував маніфест, підтверджував цю думку і публіцистичний стиль викладу. Більшість членів РУПу поділяли популярні соціально-демократичні погляди, а в «Самостійній Україні» не висувалося жодних соціально-економічних вимог. У 1903 р. в газеті «Гасло» було видрукувано «Проект програми Революційної Української партії», складений, як зазначалося, її ЦК. У документі знайшли відображення ідейні пошуки членів організації. Проект складався із трьох частин: політичної й аграрної програм та розділу, присвяченого проблемам праці та її охорони. В першій частині проголошувалися суто революційні, соціалістичні завдання, зокрема боротьба «за ближчі вимоги та кінцеві цілі робітничого класу», необхідність повалення самодержавства та скликання «Народної Установчої Ради» на підставі загального, рівного, безпосереднього виборчого права ... для всіх громадян, що мають більше 20 років без різниці полу» [404, с. 74]. В документі наголошувалося на «аграрно-соціалістичному» характері партії.

Появі подібного проекту програми передували численні дебати прихильників різних політичних та ідеологічних орієнтацій. Вірність соціал-демократичній ідеології демонстрували Д. Антонович та М. Русов. Д. Антонович став ініціатором проведення нелегального з'їзду у Києві, на якому були представлені делегати від Київського (Іван Голіцинський), Лубенського (М. Порш), Полтавського (М. Кохановський) партійних осередків (вони іменувалися «Вільними громадами»). З'їзд носив організаційний характер, на ньому було обрано перший ЦК партій (Д. Антонович, Е. Голіцинський та В. Козиненко) та Закордонний Комітет [404, с. 75].

Орієнтація частини членів РУПу на соціалістичну ідеологію дозволила представникам жандармерії стверджувати про відмежування її членів від сепаративних прагнень [42, арк. 103]. Однак подібне твердження не заважало іншій частині РУПу перебувати на виразних національних позиціях, що рано чи пізно мало призвести до конфлікту та розколу партії. Провідником самостійності в РУПі виступав М. Порш, його підтримували О. Коваленко, Ю. Коллард, Л. Мацієвич. На їх думку, соціальні та національні чинники в українському русі мали рівне право на існування. Внутрішній конфлікт виходив назовні в публікаціях на сторінках газет «Гасло» та «Селянин». В одному із номерів «Гасла» декларувалися зміни у ідеологічних пріоритетах та орієнтирах: «...Вийшли із соціалістичних крайностей ортодоксії російських соціал-демократичних фракцій та надто свобідним обходженням із засадами наукового соціалізму фракцій есерів. Яскраво обговорений напрям – революційно соціал-демократичний, та завжди обстоюваний партією пункт – ідеї самостійності України» [42, арк. 27]. Головним опонентом М. Порша виступав Д. Антонович, який поділяв погляди більшості марксистів щодо несуттєвості національного питання для пролетаріату. В РУПі існували і так звані «пролетарські елементи». Саме вони підтримували ідею об'єднання із РСДРП на правах обласної організації. Ініціаторами подібного злиття виступали М. Меленевський, П. Канівець, В. Мазуренко [451, с. 87].

На початок 1903 р. виокремлюються два шляхи майбутнього розвитку партії, тактичні та стратегічні завдання реалізації поставлених цілей. Перший варіант пов'язувався із розвитком ідеї самостійності, яка вже традиційно, виражалася у підтримці культурницької роботи «на пробудження національної свідомості». Другий напрям обґрунтовував необхідність «зміни відстоювання принципів самостійності іншою формою співіснування з Росією» [451, с. 108]. Закордонний Комітет (ЗК) РУП у Львові (Є. Голіцинський, П. Канівець, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Ткаченко) висунув думку про можливість використання політичного потенціалу РСДРП для активізації визвольного руху в Україні шляхом організаційного об'єднання з нею. М. Порш спробував протистояти діяльності ЗК РУП з метою налагодження стосунків із РСДРП. Він об'їхав усі Вільні Громади з доповіддю про необхідність внесення до проекту

партійної програми пункту про самостійність України. В. Дорошенко, пізніше згадуючи особливості протистояння, наголошував, що в Україні «велика частина нас, ерупістів, рішуче не хотіла йти під високу руку РСДРП при їхнім зневажливим до нас відношенні... Ми спочатку хотіли вибитися самі в силу, з якою російська партія мусіла б числитися поважно» [451, с. 129]. Зверхність у ставленні знайшла прояв у «Докладі Соціал-демократичної соціалістичної робітничої партії Росії міжнародному соціалістичному конгресові у Штудгарті». В документі зазначалося, що РУП – «невеличка група пропагандистів та літераторів», без ясної, одностайної програми, особливо щодо економічної політики [451, с. 71-72].

Принципово відмінні політичні завдання не могли не призвести до розколу. У грудні 1904 р. частина рупівців на чолі з М. Меленівським (Баском) створила окрему Українську соціал-демократичну «Спілку», яка виступала за об'єднання з РСДРП на правах автономії. «Спілчани» ідеологічно були ближчими до меншовицької фракції РСДРП, що і призвело до блокування з меншовиками. Зазначимо, що на початку війни М. Меленевський кардинально змінив своє ставлення до російської партії та опинився в таборі самостійників під гаслами СВУ. Частина партійців що залишалися в Наддніпрянській Україні, також заявили про бажання приєднатися до російської організації на федеративних засадах. На з'їзді партії, що відбувся у грудні 1905 р., було прийняте рішення про перейменування на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Відмінність між «Спілкою» та УСДРП полягала у соціальній орієнтації, остання претендувала на монопольне представництво інтересів українського пролетаріату. Однак, серед керівництва РСДРП подібна пропозиція з боку українських соціалістів не знайшла підтримки, тому УСДРП продовжувала самостійну діяльність. Політичним варіантом вирішення «українського питання» члени партії вбачали у здобутті автономії в складі оновленої Російської федерації. Центральним гаслом української соціал-демократії з початком революції в Росії стала ідея скликання Народної Ради (чи Установчих Зборів).

Поява нових партій та розкол у самому РУПі відображали ідейні пошуки та коливання українських діячів, які пов'язувалися із різним баченням можливої реалізації українського національного проекту. М. Міхновський у 1902 р. створює Українську народну партію (УНР, проте численністю ця структура не могла похвалитися, оскільки політичні ідеї М. Міхновського не мали значної кількості прихильників. Поява «Самостійної України» із-під його пера пояснюється, в першу чергу, недостатністю досвіду та освіти молодих членів РУПу. Створивши власну партію, М. Міхновський задекларував її десять заповідей. Саме в них і знайшли втілення крайні прояви цього проекту [22, арк. 1-2]:

1. Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей.

2. Усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, румуни та жида – се вороги нашого народу, поки вони панують над нами й визискують нас.
3. Україна – для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.
4. Усюди і завжди (мовою оригіналу) уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.
5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників – і добре буде цілому твоєму народові й тобі.
6. Не вбивай України своєї байдужістю до всенародних інтересів.
7. Не зробися ренегатом-відступником.
8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.
9. Допомагай своєму земляку вперед усіх, держись купи.
10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги, не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш [22, арк. 1-2].

Проте в своїй практичній діяльності, в період між першою російською революцією та Першою світовою війною, М. Міхновський частіше використовував цілком звичні для представників українського ліберального руху, пов'язаного із діяльністю Громад, методи. В цей час М. Міхновський намагався співпрацювати із авторитетними та впливовими українськими діячами. В українському середовищі Харкова особливою повагою користувалися представники родини Алчевських, а також професор фізики, винахідник та раціоналізатор, вчений зі світовим ім'ям М. Пильчиков, син відомого полтавського педагога та громадського діяча Дмитра Пильчикова (про нього мова йшла в одному із попередніх розділів). Микола Дмитрович вважався одним із найвпливовіших моральних авторитетів міста. Саме до них звернувся М. Міхновський наприкінці 1907 р., в період, коли урядові структури посилювали тиск на громадські інституції та суттєво обмежили діяльність університетських самоврядних інституцій. Насамперед це стосувалося появи нових університетських правил від 11 червня 1907 р. та ініціативи, з якою виступив голова Київського відділення Російського дворянського зібрання Б. Юзефович, щодо запровадження в університетах спеціальної поліції, яка б підпорядковувалася попечителю навчального округу. Подібні обмеження викликали протестну хвилю в інтелектуальному середовищі, яка поширилася і на національні рухи. В цих умовах М. Міхновський виступає із пропозицією щодо створення у Харкові нової організації українців Слобожанщини, оскільки, як він стверджував, український народ тут був «цілком розбитий» [106, арк. 1]. Міхновський звернувся до М. Пильчикова з листом такого змісту: «Шановний пане професоре! З великою нетерплячістю дожидаємо ми Вас у мене сьогодні о 7. 30. Дуже прошу не відмовити. Христина Дмитрівна згодилася притом, коли я сказав їй, що Ви й професор Сумцов будете. Вона теж згодна бути членом правління при умові, що Ви будете головою. Не можу не звернути Вашої уваги на те, що Ваша негативна відповідь може змінити настрої Христини Дмитрівни. Дожидаємо Вас в ім'я інтересів українського народу... Із щирою повагою, М. Міхновський, 3 жовтня 1907 р.» [106, арк. 1]. На жаль, жодної

інформації про згадану структуру автору не вдалося знайти, ймовірно за все, що організація так і не була створена. Новопризначений директор Харківського Технологічного інституту, в якому викладав М. Пильчиков, М. Шиллер створив нестерпні умови для роботи, Микола Дмитрович був позбавлений навіть можливості проведення технічних експериментів. Навесні 1908 р., за так до кінця і не з'ясованих обставин, він покінчив життя самогубством.

Початок діяльності російської думи третього скликання та активізація обговорення українського питання, в першу чергу, можливості запровадження україномовної освіти, підштовхнули М. Міхновського звернутися до М. Грушевського із пропозицією видати російською мовою «збірник думок видатних вчених та громадських діячів про заборону української мови по школах. Збірник на зразок виданого депутатом австрійського парламенту Д. Яворським «Українська справа в європейському освітленні» [88, арк. 3]. Міхновський звертав увагу на негативне ставлення думської підкомісії до можливості визнання прав за українською та білоруськими мовами, мотивуючи це тим, що вони є «тією ж російською». Водночас, цей же орган визнав право поляків та татарів на рідну мову. «Отже, ми хочемо вплинути на думу. Розробили план діяльності. Один із способів – збірничок, про який вище. Думаємо, що не завдало б вам багато клопоту написати хоча б [нерозбірливо] строчок, ... щось на зразок інтерв'ю. Збірничок матиме велику вагу для нашої справи. Роздамо його членам Думи, всім редакціям усіх періодичних видань. У збірнику, крім думок видатних вчених та діячів міститиметься думка Академії Наук, Університетів Київського та Харківського. Тон збірника не бойовий, але спокійний, об'єктивно-вчений. Зважаючи, що підкомісія вже висловилася, а Комісія шкільна у думі, висловиться зараз по новім році, ми наважилися видати збірничок до нового року. Через те, коли намір наш вам симпатичний, і тішитесь вашим співчуттям, просимо надіслати вашу гадку не пізніше 15 сього місяця, бо друкувати маємо у Петербурзі, а це завдасть багато клопоту. З глибокою повагою, М. Міхновський» [88, арк. 4].

Значно більшою популярністю, порівняно із соціалістичними ідеями, в українському інтелектуальному середовищі користувалися ліберальна політична доктрина. Цим пояснювалася і впливовість та численність в українських губерніях партії кадетів. Для розуміння мотивації членства та активної підтримки партії кадетів українськими діячами, зупинимося на окремих положеннях її програми. Так, у першому розділі (Основні права громадян), проголошувалася рівність всіх «російських громадян» без статевих, віросповідальних та національних відмінностей. Окремо підкреслювалася необхідності дотримання національних прав: «Будь-які станові відмінності та обмеження особистих та майнових прав поляків, євреїв а також всіх без винятку інших окремих груп населення мають бути відмінені» [762]. У сфері свободи совісті кадети проголошували звільнення всіх церков та сповідань від державної опіки. Одинадцятий пункт статуту

проголошував необхідність гарантування (крім громадянського та політичного рівноправ'я всіх громадян), права вільного культурного самовизначення. Ця складова передбачала: цілковиту свободу вживання різних мов та наріч у публічному житті, свободу заснування та утримання навчальних закладів та будь-якого роду зборів, союзів та закладів, які мали на меті збереження та розвиток мови, літератури і культури кожної нації. Щодо російської мови, передбачалося, що вона мала б стати мовою центральних закладів, армії та флоту. Вживання поряд з загальнодержавною місцевих мов в державних, громадських установах та навчальних закладах, які утримувались на кошти держави або органів самоврядування, повинно було, за пропозицією кадетів, регулюватися загальними та місцевими законами. Проголошувалася необхідність забезпечення населення кожної місцевості правом отримання початкової, а за можливістю і подальшої освіти рідною мовою [762].

Кадетська партія увібрала в себе значну кількість ліберально-демократично налаштованої інтелігенції, яка традиційно демонструвала імперську лояльність, та покладала особливі надії на політичну модернізацію монархії. Ліберальна програма, в якій проголошувалися широкі права для представників національних громад, стала найбільш вагомим аргументом для значної кількості членів Старих громад. Київський осередок кадетів був одним з найбільш численних та впливових в імперії, що засвідчували і періодичні видання, до редагування та співпраці з якими залучалися відомі журналісти, літератори, громадські діячі.

Український варіант лібералізму окресленого періоду пов'язується із постаттю М. Грушевського. Відмінною рисою ліберального «проекту» виступала вимога національно-культурної автономії, але в межах оновленої демократичної та федеративної Росії. Реалізація українського національного «проекту» для більшості провідних діячів цього періоду не виходила за межі окресленого М. Грушевським поля. Проте, як вже згадувалося, траплялися і винятки. Загальні положення української політичної програми з початком роботи російської думи відобразилися у змісті проголошеної платформи депутатів I думи: «Вирішення українського питання ми не відділяємо із загальнішого питання про перебудову держави на засадах рівноправності народностей і країв та національно-територіальної автономії, вважаючи вирішення цього питання складовою, інтегральною частиною у проблемі перетворення Росії на правову і впорядковану державу. Не визнаючи розподілу народностей на «зрілі» і «незрілі», а національні питання на пекучі й не пекучі, які мають загостритися перш, ніж їх почнуть розглядати, ми вважаємо найближчим завданням Росії... встановлення загальноімперськими законами загальних принципів забезпечення національного самовизначення та національно-територіального і крайового самоуправління» [420, с. 9].

Концепція українського автономізму формується М. Грушевським у серії статей та збірок 1907 р. [421]. Проголошувалася першочерговість вимоги національно-територіальної автономії. Необхідності розв'язання

соціальних питань відводилася другорядна роль, хоча і не заперечувалася її важливість. Для нового українського «проекту» важливим залишалася необхідність паралельного розв'язання соціального та національного питання. В соціальному сенсі акцент здійснювався на селянстві, оскільки ключовою ідеєю більшості «проектів» та змісту діяльності поколінь народників, демократів, полягала у вирішенні так званого «селянського» питання (в усіх його проявах). Досягнення кардинальних змін на краще для селян, на думку М. Грушевського та його послідовників, полегшувалося в умовах автономної республіки. Український варіант автономізму відображав загальноєвропейські тенденції, пов'язані із національно-територіальною організацією. Не менш важливою складовою «українського проекту» було впровадження україномовної освіти. Українська мова вважалася одним із основних маркерів української національної ідентичності, який вирізняв українців серед сусідніх народів, насамперед росіян. Українські політичні діячі не заперечували вивчення російської мови як мови державної. Питання української освіти було тією програмою-мінімум, яку намагалися реалізувати за допомогою співробітництва з кадетами [422, с. 221-223]. Про значення, яке надавав у цей час мові та освіті М. Грушевський, засвідчують публікації вченого, присвячені цим проблемам [427, с. 379-412].

Організаційне оформлення українських лібералів (колишніх членів Старої Київської громади) в політичні партії стало наслідком «конфлікту поколінь». Молоді діячі переходили на виразні соціалістичні (подекуди з елементами радикалізму) позиції, доволі часто поповнюючи лави російських партій, що спричиняло конфлікти та підштовхувало до створення нових організацій. «Старі» громадівці намагалися приховувати свій лібералізм під радикальними вивісками (як наприклад, Українська радикальна партія (створена з ініціативи Б. Грінченка та С. Єфремова у 1904 р., до її складу входили М. Левицький, Ф. Матушевський та ін.), члени партії декларували прихильність монархічним традиціям, але виступали за надання Україні національно-культурної автономії. Через рік члени партії об'єдналися із Українською демократичною та утворили Українську демократично-радикальну партію. Наступне перетворення призвело до появи Товариства українських поступовців (ТУП), створене у 1908 р. з ініціативи колишніх членів Української демократично-радикальної партії. Членами ТУПу були: М. Грушевський, Є. Чикаленко, І. Шраг, С. Єфремов, П. Стебницький, А. В'язлов, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Основною компонентою діяльності організації залишалася культурництво. Щодо політичних вимог, вони цілком відображали позицію М. Грушевського – національно-культурна (територіальна) автономія України та визнання принципів конституційного парламентаризму. Газета «Рада», яка видавалася у Києві за редакцією та на кошти Є. Чикаленка, вважалася неофіційним органом ТУПу. Функціонували Петербурзький та Московський осередки партії.

Із початком Першої світової війни, ТУП заявив про свою нейтральну позицію щодо воюючих сторін. Необхідність визначення власної позиції в

умовах початку війни принесла розкол в лави українських діячів. Редактор «Украинской жизни» С. Петлюра опублікував на сторінках видання статтю «Війна і українці», в якій закликав підтримати царський уряд в його прагненні доведення війни до переможного кінця, а також наголосив на рішучості українців виконати свій обов'язок громадян Росії [319, с. 4]. Оцінюючи позицію українців, С. Петлюра наводив таку аргументацію: «в ідеалах українців та практичних постулатах українського суспільства, починаючи з кирило-мефодіївського братства та включно до наших днів, національний розвиток частини українського народу, який увійшов до складу Росії, завжди мислився у межах останньої та в тісному союзі з народами, які населяли її. Усвідомлення національної єдності всього українського народу без поділу його на частини, які входять до складу різних держав, так само і культурної єдності всього українського народу, не може сприйматись як сепаратизм» [319, с. 5].

Головним результатом революції 1905 р. стало перетворення російського абсолютизму на парламентарну монархію. Проведення виборів та функціонування в складі I та II Державних дум Російської імперії національних фракцій, красномовно засвідчили усвідомлення представниками різних народів можливості легальними методами домагатися отримання якщо не широкої автономії, то хоча б культурної. Царським Маніфестом 17 жовтня 1905 р., крім інших свобод, проголошувалася і свобода зібрання, реалізацію якої на практиці майже одразу розпочали в усіх українських губерніях. Саме в цей час посилювалися тенденції до об'єднання зусиль для розв'язання нагальних національних завдань (як культурницького так і політичного спрямування) українцями Наддніпрянщини та Галичини.

Незважаючи на прагнення Романових за будь-яких обставин зберегти самодержавство, процес політичної модернізації та націоналізації набрав обертів, потребуючи, як і у випадку з Австро-Угорською імперією, створення елементів громадянського суспільства. Як зазначав Г. Сетон-Вотсон: «революція... була революцією неросіян проти русифікації не меншою мірою, ніж революцією робітників, селян і радикальних інтелектуалів проти самодержавства» [619, с. 517].

В Австро-Угорській імперії під впливом російської революції 1905 р. ускладнюються і без того непрості польсько-українські взаємини. Насамперед ці конфлікти проявлялися у стінах Львівського університету. Перед Першою світовою війною протистояння набуло крайніх форм. Так, 1908 р. студент Львівського університету М. Сичинський застрелив з пістолета австрійського намісника Галичини графа Потоцького, пояснивши свій вчинок протестом проти фальсифікації виборів до крайового сейму, (в результаті чого українці майже не були представлені в ньому), та кривдами, що заподіювалися селянам. Хоча польсько-українське протистояння було не єдиною причиною активізації діяльності та консолідації українських сил, проте, як і у першій половині XIX ст., цей фактор відігравав провідну роль у націотворчих процесах.

Із початком роботи I Державної думи центром українського політичного життя, як і свого часу наприкінці 50-х рр. XIX ст., стає російська столиця. Створення Української парламентської громади сприяло як формулюванню досить чітких національних та соціальних вимог, так і загальній консолідації українських сил. Переїзд М. Грушевського зі Львова до Петербургу був безпосередньо пов'язаний з окресленими подіями. Під його головуванням у північній столиці створюється Українське наукове товариство. Разом із Грушевським сюди «переїздить» і часопис «Літературно-науковий вісник». М. Грушевський був представником дворянського стану, не меншої суспільної ваги додавав йому і професорський статус. Звісно, що таку людину складно уявити в якості типового революціонера. Як законотрухняний підданий, він покладався на можливість розв'язання проблем легальними методами. Під час чергової хвилі «обмежувальних» акцій, які торкнулись й наукової співпраці наддніпрянців та галичан, він офіційно звернувся до міністра внутрішніх справ як професор Львівського університету з клопотанням. Зміст звернення торкався необхідності повернення дозволу для ввезення на територію Російської імперії щомісячного часопису «Літературно-науковий вісник». В травні 1901 р. перевезення збірника на територію Російської імперії заборонили повністю, тобто його повертали з кордону, навіть не здійснюючи цензурної оцінки. «Оскільки згаданий часопис присвячений, головним чином, белетристиці місцевій та закордонній, частково, питанням громадським та науковим, він жодним чином не давав приводу до подібної заборони. Наскільки мені відомо, за три з половиною роки поки він підлягав цензурному редагуванню, лише чотири статті були вирізані. Дозволю собі звертатись до вашого сіятельства з покірним проханням зняти заборони та допустити його до обігу в Росії на загальних цензурних підставах. До клопотання маю честь додати першу книжку за 1905 р. з гербовими марками» [42, арк. 21].

Паралельно в Петербурзі виникає нова українська організація – союз імені Шевченка. В ліберальній газеті «Новое время» повідомлялося про створення «нового союзу малоросів» [55, арк. 187]. Журналіст видання інформував про наявність власної платформи «Союзу», відповідно якої, метою діяльності визначалося досягнення автономії для малоросійських губерній, «які б стали самостійною одиницею на широких демократично-федеративних засадах» [55, арк. 187]. Аргументувалася ця вимога існування національних особливостей, які проявлялися не лише у мові, а й у певних соціально-економічних особливостях. Суспільне протистояння в умовах російської революції, перші політичні перетворення в імперії призводять до посилення національних рухів. В цих умовах виникає конфлікт між представниками лояльних до монархії, та відповідно імперії, з якою вона уособлювалася, малоросів та прихильниками української автономістської ідеї. Можливість реалізації автономістської ідеї більшістю політично активних українців сприймалася у неподільній єдності з демократизацією (насамперед через ліквідацію монархії та переходу до республіканської форми правління)

та федералізацією Росії. В результаті проведення виборів до I Державної думи, найчисленніше національне представництво мали поляки, які сформували власну фракцію під назвою «Польське коло». Відстоювати українські інтереси в законодавчому органі було доручено 45 депутатам [210, с. 19].

Найбільше представництво мали члени конституційно-демократичної партії. До складу I думи увійшли 179 депутатів-кадетів із загальної кількості 499 депутатів (тобто 35, 87 %). Головою як першої, так і II дум були кадети – першої – професор С. Муромцев, другої – Ф. Головін. У II Державній думі їх кількість значно зменшилася [211, с. 20], що пояснювалося тим, що представники крайніх лівих та правих політичних сил відмовилися від тактики бойкоту виборів. Ліві партії аргументували свою позицію бойкотування незавершеністю революції, яка на їх думку, мала б знищити самодержавство та призвести до встановлення диктатури пролетаріату. Вони не визнавали парламентську діяльність такою, що зможе перетворити суспільство. Праві партії, в свою чергу, вважали парламентаризм та конституціоналізм явищами, що руйнують монархію як основу російської імперської системи. Прихід нового уряду на чолі зі П. Столипіним, який змінив на цій посаді ліберального С. Вітте, пов'язаний з так званім третьочервневим державним переворотом. Основним наслідком зміни політичної орієнтації став кардинальний перегляд виборчого законодавства, в результаті чого була скорочена кількість українського та єврейського представництва. Розмір польського також було зменшено, але не настільки, щоб стати критичним. Це дозволило «Польському колу» відстоювати національні інтереси у всіх чотирьох думах до 1917 р.

Як вже зазначалося, активізація українського руху в умовах першої російської революції спостерігалася як в Наддніпрянщині, так і в Галичині. Тісна співпраця галичан з наддніпрянцями, обмін думками, літературою, матеріальна підтримка різноманітних заходів дозволили усвідомити важливість спільних зусиль для розробки та реалізації об'єднуючого проекту. Прояви подібного єднання викликали занепокоєння з боку російського уряду. В таємному циркулярі, розісланому губернаторам, зазначалося: «У відповідності з наявною інформацією, в багатьох губерніях виникає значна кількість товариств, які мають на меті єднання слов'янських племен як тих, що населяють Росію, так і закордонних. Вони спрямовані на їх національне відділення та племінне єднання. У зв'язку із цим, департамент загальних справ, за наказом пана міністра просить Ваше сіятельство повідомити інформацію про те, чи існують в межах ввіреної Вам губернії подібна інформація про умови їх діяльності та про порядок їх заснування» [30, арк. 34]. В окресленому «єднанні» особлива роль належала М. Грушевському. Про це свідчать численні звернення до нього представників українських громад, розкиданих на імперських просторах, членів політичних партій та громадських організацій з приводу невідкладних завдань українського руху. Політизація руху не відміняла його культурницької компоненти, різноманітні

освітні «проекти» знаходили підтримку по різні боки кордонів. Так, в одному із останніх листів (перед переїздом Грушевського до Росії) з Наддніпрянщини містилося прохання про передачу «нашим галицьким українським товаришам тисячу ста карбованців» [73, арк. 24]. Дописувач (Д. Мишуба) рекомендував розділити цю суму таким чином: «на будівництво великої бурси Руського товариства педагогічного у Львові – 800 крб., на руську гімназію – 100 крб., на бурсу ремісничу – 100 крб., українській гімназії Львівській – 100. Всього 400 крб.». Постать М. Грушевського перетворюється на своєрідний з'єднуючий ланцюг між підросійськими та підавстрійськими українцями, а з початком революції в Росії його авторитет зростає. Підтвердженням цього стало збільшення звернень про грошові перекази на підтримку освітніх українських ««проектів»». Один із листів до М. Грушевського завершувався словами: «глибоко поважуючий та почитаючий за ваші величезні труди для добра українського народу» [73, арк. 25].

Влада усвідомлювала, що від рівня впливовості провідних діячів українського руху, їх авторитету не лише в наукових, літературно-мистецьких колах, а й у селянському середовищі, значною мірою залежала його успішність. Тому їх діяльність практично ніколи не випадала із поля зору Особливого відділу та жандармерії. До традиційних «зацікавлень» влади, та відповідно, жандармських чиновників з початку ХХ ст., належала і постать М. Грушевського. Пристав бульварної поліційної дільниці Києва у донесенні характеризував Грушевського як українського націоналіста, який видавав у Києві «Літературно-науковий вісник». Побіжно у звіті згадувалося, що він є українським письменником та істориком, який «користується популярністю серед українського народу в Києві та в Галичині, завдяки виданням українських книжок» [7, арк. 52]. «У 1913 р. знаходився в тісних стосунках з особами, що належали до українофільської партії, але не обшукувався та не заарештовувався» [7, арк. 52].

Автори доповідних записок різних губернських жандармських управлінь особливо наголошували на тому, що представники українського руху для досягнення своїх цілей використовували будь-які прояви суспільного життя. Зокрема, зверталася увага на те, що для зміцнення національної самосвідомості видавалася періодична література та активно використовувалася школа, де дітей зі шкільної лави призвичаювали «мріяти про Україну [26, арк. 2-3]. Серед інших методів впливу на народну свідомість називалися: пояснювальна робота щодо змісту та наслідків тих чи інших політичних подій, проявів суспільного життя. Наголошувалося на активному використанні ювілеїв вчених та письменників у національній пропаганді. В документах висловлювалася думка щодо парадоксальності ролі російської влади у формуванні «українського проекту» – встановлення пам'ятників, як у випадку з І. Котляревським у Полтаві, та планування зведення пам'ятника Т. Шевченку трактувалося як визнання їх досягнень державною владою, а подібна підтримка, на думку жандармських чиновників, слугувала

найбільшим агітаційним матеріалом для простого люду [26, арк. 4].

1906 рік став знаковим у розвитку елементів громадянського суспільства, що позначилося і на розширення діяльності національних організацій. Протягом березня-червня були підписані «Закон про товариства та союзи від 4 березня 1906 р.», який був доповнений розпорядженням № 48 та № 54. Ці акти регламентували суспільне та громадське життя Російської імперії. Результатом їх появи в українських губерніях стало значне поживлення суспільно-політичного життя, особливо на Правобережжі, оскільки тут не були представлені навіть земства як органи місцевого станового представництва. Починаючи з 1906 р. діяли тимчасові положення, відповідно до яких, посадові особи земств не обиралися, а призначалися. Виборні інституції запровадили лише з 1911 р. В трьох Правобережних губерніях за період з 4 березня 1906 р. до 1911 р. було зареєстровано: 22 польських товариства, 33 «руських», українських лише одна «Просвіта» та 45 єврейських [162, арк. 104]. На нашу думку, пояснити подібне співвідношення кількості організацій досить просто – євреї традиційно були і лишалися більш підприємливими порівняно з представниками інших національностей. Об'єднань за професійними ознаками серед всіх новостворених структур було надзвичайно мало. Винятком було лише товариство службовців сільського господарства та сільськогосподарської промисловості південно-західної Росії, яке мало свої підрозділи практично в кожному повіті Волинської губернії. Всі інші організації носили переважно споживчо-позичковий характер (товариства взаємодопомоги, численні позичкові товариства, каси та споживчі союзи). Так історично склалося, що євреї досягли значної майстерності в посередницькій сфері, зосереджуючись, головним чином, на операціях із капіталом. Тому саме в цьому напрямку і досягали в нових умовах найбільш вражаючих результатів.

Іншою «традицією», безпосередньо пов'язаною із реакцією на економічні успіхи окремих представників єврейства в умовах потрясінь, до яких відносили і події 1905 р., стало навішування ярлика «цапа-відбувайла». Періодичні антиєврейські висловлювання російських чиновників, різкі юдофобські випадки членів крайніх правих організацій на зразок «Союзу Михайла Архангела», провокували єврейські погроми. Євреї намагалися цивілізованими методами протистояти цій загрозі, використовуючи, у тому числі і положення Закону від 4 березня 1906 р. Одним із прикладів такої самоорганізації стала спроба створення осередку під назвою «Товариство для примирення та покращення правового положення місцевого населення» в Житомирі. Засновниками організації виступили житомирські міщани, купці, лікарі. Серед завдань, які ставилися за мету організаторами, виділялися такі: усунення конфліктів між різними класами та частинами місцевого населення на економічному та національному ґрунті; покращення правового положення місцевого єврейського населення; прагнення до досягнення на законних підставах зрівняння євреїв в політичних та громадських правах з іншим населенням імперії [165, арк. 69]. Однак Волинська Губернська комісія у

справах про товариства, на якому розглядалося доцільність створення подібної організації, прийняла рішення залишити заяву без задоволення. Аргументація базувалася на тому, що закон допускав створення організацій, «які переслідують цілі виключно свого гуртка, а не загальні завдання всього єврейського населення» [165, арк. 97], що з юридичної точки зору виглядало логічно, однак доволі чітко відтворювало офіційні установки щодо євреїв в умовах революції.

На хвилі загального піднесення, активізації видавничої та організаційної діяльності на сторінках нових періодичних видань подавалися оцінки українського руху та перспектив його розвитку. Зокрема, в катеринославській «Дніпровій хвилі» читаємо: «Південь Росії зайнятий українцями, національний рух яких знаходиться в стадії плідної дотичності та творчого обміну інтелігенції із широкими народними масами, чим зумовлений його екстенсивний характер. Найближче майбутнє явить картину переходу цього руху із екстенсивності в стадію інтенсивного напруження» [27, арк. 18].

Четверта дума як і третя, у зв'язку із прийняттям нового виборчого законодавства в результаті третьочервневого перевороту, характеризувалася найбільш консервативним та промонархічним представництвом. Її склад оцінювався і як такий, що не міг відображати та представляти інтереси українського суспільства. Проте, дебати довкола національних проблем, спровоковані Холмським питанням, справою Бейліса, періодично збурювали думу та суспільство. Українські діячі, згуртовані в Санкт-Петербурзі довкола думської громади, підготували звернення до української громадськості з метою збору підписів та представлення його в думі для розгляду. В тексті наголошувалося на тому, що «в сучасних умовах суспільно-політичного життя Росії українське суспільство позбавлене можливості мати і в Державній думі своїх представників». Саме це і стало причиною підготовки звернення, головна ідея якого зводилася до необхідності «підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово и взагалі всі прояви українського життя» [65, арк. 7]. Серед ключових проблем, вирішення яких, на думку авторів звернення, вимагало негайного державного втручання були: націоналізація просвіти в інтересах культурного розвитку українського народу; надання національно-культурної автономії. «Разом із тим, протестуємо проти виступу Скоропадського, який зловживаючи своїм історичним ім'ям, дозволив собі говорити від імені українського (малоросійського) суспільства. Як представник лише тієї його частини, яка давно втратила зв'язок із національним життям рідного народу, він не має на це права. Голос його, як і голос будь-яких свідомих та несвідомих відступників із інтелігенції та із середовища темних мас, не може висловлювати думок та прагнень української інтелігенції та свідомих елементів українського народу» [65, арк. 8].

Протягом «довгого» ХІХ століття в імперіях Романових та Габсбургів відбулися революції, які мали значну розірваність у часі, (1848-1849 рр., 1905

-1907 рр.). Не зважаючи на це, їх об'єднували спільні завдання, які крім модернізації та певної лібералізації монархій, передбачали необхідність розв'язання національних питань, які і в першому і в другому випадках, «наклалися» на значні соціально-економічні проблеми.

4.4.

Польський модерний «проект»

«Західний аванпост імперії зайнятий польським народом, єдиною великою національністю в Росії, яка має за собою в минулому багато століть державної незалежності та державного існування в європейському значенні цього слова. Потужне національне цвітіння цього народу переживає найбільш суворі випробовування, не втрачаючи своєї краси, здорової сили та пишної махровості. Зараз польський народ, який пережив за короткий період останніх років високу хвилю національних сподівань та розчарувань, які йшли за першими, підібрався та застиг в очікуванні, концентруючи сили для подальшої наполегливої боротьби за національні права та національне існування» [623, с. 407]. Таким чином відомий київський публіцист початку ХХ ст. М. Славінський оцінював історію та найближчі перспективи поляків. Модернізаційні виклики та відмінні політичні умови, створенні для поляків австрійським та російськими урядами, вимагали пошуку нових рішень в сенсі національної розбудови. Доба процвітання історичної (аристократичної) нації канула в Лету разом із ліквідацією з політичної карти Європи Речі Посполитої. Новий політичний проект формувався в умовах протистояння-приспосовування з/до російської та австрійської влади. В обох випадках поляки змушені були одночасно вибудовувати нові стосунки з українцями, які також розпочали творення власного модерного проекту. Розвиток польського конспіративного руху, збереження його елементів і після придушень повстань підтверджував прагнення відновити історичну справедливість, проте підходи та бачення шляхів її реалізації мали певні відмінності. Частина польських діячів залишалися на позиціях необхідності відродження державності. Розглядаючи особливості розвитку польського «проекту» в ХІХ ст., доволі важко обійти увагою феномен «крайовства», пов'язаний із Правобережною Україною та представниками волинської шляхти. Зароджується цей напрямок ще в середині ХІХ ст., серед його найбільш відомих представників – М. Чайковський, І. Терлецький та Ф. Духінський. Звісно, що найбільший вплив на формування їх поглядів мав романтизм.

Ф. Духінський протягом 1860-1890 рр. залишався прихильником розв'язання українського питання в контексті польського. Після придушення Січневого польського повстання 1863-1864 рр. він змушений був емігрувати. На його думку, єдиним можливим варіантом майбутнього розвитку політичних взаємин могло бути створення Великого князівства Руського (в цьому знайшли відображення ідеї, закладені ще в Гадяцькому трактаті 1658р.). Протягом 1871-1872 рр. у львівському часописі «Основа» він видав декілька статей про окремішність українців та росіян. Цей журнал видавався за гроші польських консерваторів [321, с. 59]. Його ідеї фактично започаткували польську консервативну школу. До неї належали: В. Калінка, М. Бобжинський, А. Ролле, Е. Ліковський, Й. Шуйський. С. Смолька, С. Тарнавський. На думку Й. Шуйського, переконання польських романтиків в

тому, що Річ Посполита була найвільнішою республікою в світі, стали однією із причин знищення польської державності і не давали їй змоги відродитися. Представники цього напрямку виступали з критикою польської романтичної школи та одного із керівників Січневого польського повстання 1863-1864рр. р. І. Лелевеля, через одностороннє абсолютизування свободи (власне, як і анархії), та заперечення централізованої і міцної державної влади . В цілому, консерватори стояли на виразно елітарних позиціях, наголошуючи на тому, що врятувати націю спроможна лише еліта. Однак М. Бобжинський не визнавав правомірності представництва польської нації виключно вищими соціальними прошарками [321, с. 65]. Він був переконаний у традиційному консерватизмі селян, схожу позицію відстоювали і представники російських консервативних рухів, власне і для частини українських інтелектуалів така думка не була чужою. Не менш типовим для консервативного напрямку стало і помітне релігійне наповнення польського «проекту», віра в необхідність служіння ідеям Провидіння.

Діяльність польських підавстрійських консерваторів знайшла найбільший вияв у проголошеній ними «органічній праці». Її ключовий зміст полягав у відмові від ідеї відновлення «історичної справедливості» шляхом збройних повстань. Основний акцент діяльності переносився на досягнення компромісу із владою, через співробітництво та представництво в ній. «Взамін за лояльність ... польські консерватори, так звані «станьчики» розраховували на сприятливі умови для «органічній праці», яка передбачала комплекс заходів у політичній, економічній, культурній сфері, глибоке перетворення суспільства, його громадське «дорослішання». Цю програму іншими словами окреслено як «школу політичного патріотизму» [727].

Особлива роль у підтримці ідеї «органічній праці» належала історикам, які закликали відійти від сліпого національного патріотизму. Не дивлячись на численну критику діяльності консерваторів, безумовним позитивом фактичної польської культурної автономії в умовах Австро-Угорської імперії стали: «Національна освіта, зокрема Краківській і Львівській університети, свобода слова, друку, зборів і товариств, вплив політичних сил на рішення органів влади... Польські політики та вчені вільно формулювали вітчизняну історичну пам'ять, літературу й політичну думку» [727]. Нові політичні реалії та умови вимагали інших підходів та формування модерного «проекту». В нього потрібно було компактно вписати не лише представників історичної «політичної нації». Романтичний образ «ідеальної вітчизни», який раніше не уявлявся без так званих «східних кресів», поступово відходив на другий план , щоб через декілька років постати в новому світлі.

Ідеї консервативної краківської школи мали значний вплив на іншого відомого представника польської шляхти Правобережної України, В. Липинського, який здобував гімназійну освіту в Житомирі та Києві, а університетську в Кракові та Женеві. В умовах підросійської України, фактично протягом всього ХІХ ст., зберігали свою популярність та привабливість ідеї так званого територіалізму, або «крайової» ідеології, які

вперше знайшли відображення в діяльності хлопоманів. «Територіалісти» - це поляки Південно-Західного краю, які усвідомлюють себе поляками, бажають зберегти свою польську національність, але визнають свої обов'язки перед територією, з якою пов'язала їх історія, перед населенням, серед якого вони виростили, а не перед усепольською політикою» [421, с. 128]. В.

Липинський наголошував, що «вважає себе представником «тої групи людей, що належачи походженням своїм до спольщеного шляхетсько-українського суспільства, вважають себе українцями» [321, с. 62].

В. Липинський увійшов в історію як теоретик та фактичний засновник української консервативної доктрини. Політичне майбутнє України бачилося ним у формі монархічної (у вигляді спадкового гетьманату) системи. В. Липинський, одним із перших наблизився до сучасного розуміння поняття нації, яке об'єднувало представників різних етнічних груп спільним державним «дахом» та громадянством.

Серед основних засад створення крайового друкованого органу «Przegląd Krajowy», до якого В. Липинський безпосередньо долучився, проголошувалося: «...Ми є громадянами Русі-України, котру розуміємо як територіальну національну одиницю» [710, с. 1]. Однак, створення та діяльність тижневика супроводжувалося постійними конфліктами та непорозуміннями між членами редакції. Територіалізм В. Липинського більшість з них сприймали як різновид крайової ідеології в Україні. Стати українськими самостійниками виявилися готові лише кілька співробітників редакції тижневика: Л. Сідлецький, Ф. Вольська, А. Монтрезор. Решта залишалися прихильниками «історичної Польщі», принаймні активно виступати за державну самостійність України вони не збиралися. Не випадково більшість «українців польської культури» опинилися після 1917 р. в таборі Ю. Пілсудського і повернулися з Києва до Польщі.

Активізація діяльності польських партій та їх членів на території Російської імперії змусила жандармських чиновників зосередити увагу на особливостях розвитку польських військово-спортивних організацій в Галичині. В одному із донесень таємної частини Київського жандармського управління [6, арк. 5-32] зазначалося, що 1909 р. слід вважати початком надзвичайно напруженої партійної діяльності поляків у напрямку створення воєнізованих організацій одразу «після з'їзду у Відні ППС, в постанові якого прагнення повстання проти Росії були відкрито висловлені» [6, арк. 10]. У документі не зазначається рік проведення з'їзду. Однак Віденський з'їзд ППС проходив у 1906 р., саме на ньому відбувся розкол у лавах Польської соціалістичної партії – відкололася так звана ППС-лівиця на чолі з Ю. Пілсудським. Фактично одразу після цього Ю. Пілсудський створив бойову організацію ППС. В документі зверталася увага на теоретичні та практичні рекомендації для організації бойових кадрів майбутньої повстанської армії. Відповідно до цих рекомендацій були організовані школи бойових інструкторів у Кракові та Львові. Одночасно створили напіввійськову організацію «Союз активної боротьби», який проіснував з 1909 р. до 1912 р.

В цей же час з'являється і «Ліга незалежної Польщі», члени якої домагалися встановлення дружніх стосунків між фракціями розколотої ППС та «Національним робітничим союзом». Наприкінці 1909 р. в Галичині виникла «Національна рада», яка за задумом організаторів, мала відігравати роль надпартійної вищої інстанції в національно-політичних справах, перетворитися на своєрідний польський «моральний уряд». До складу Ради входили представники всіх національних партій. Однак, виконати покладені на неї функції «Ліга» так і не змогла, що підтверджувалося відсутністю помітної активності до 1912 р.

Наступний, 1913 р., пов'язувався із 50-річним ювілеєм Січневого польського повстання 1863-1864 рр. Керівник Київського жандармського управління отримав в цей час таємне повідомлення про заходи, здійснені поляками Галичини у зв'язку із ювілейною датою [6, арк. 31]. Зокрема, наголошувалося, що всі заходи розроблялися легально, фактично на офіційному рівні. Організаційний комітет з підготовки урочистостей провів засідання у залі Львівського магістрату. Результатом зібрання стало затвердження плану заходів, серед яких: публічні читання в залі ратуші, в приміщенні університету, організації «Зоря» та інших національних організацій. Ввечері цього дня планувалися національні святкування в «Соколі» та студентській читальні. Не забули і про учасників повстання, зібрання яких також були заплановані. 22 січня оголошувалося національним святом у всіх містах Польщі. У Львові на цей день планувалися: служба у кафедральному костьолі, збори у міському театрі, потім збори біля могил загиблих повстанців на Личаківському цвинтарі, на вечір передбачалася театральна постановка. Серед інших заходів планувалися проведення масових читань, до яких могли залучатися селяни та робітники, організовувалися збори коштів у фонд учасників повстання. У зв'язку з наведеною інформацією, представник міністерства Внутрішніх справ Російської імперії наголошував на необхідності вживання заходів для недопущення святкування в Києві у будь-якій формі. У зв'язку із поставленими завданнями, рекомендувалося взяти під особливий контроль діяльність ксьондзів. Загальний висновок щодо можливих наслідків свята для Російської імперії був доволі категоричним: «Святкування, яке наближалось, без сумніву підігріє збуджений стан по-ворожому налаштованого проти Росії польського населення в Привислинському та Південно-Західному краї [6, арк. 32].

Посиленню реваншистських настроїв у польському середовищі сприяли і ускладнення на міжнародній арені напередодні війни, а також події на Балканах. За цих умов кардинально змінюються акценти в діяльності польських політиків. Звернення до всіх, «кому дорогі ідеали незалежної Польщі», вже були далекими від засад «органічної праці», оскільки йшлося про підготовку до збройного повстання: «Громадяни! Страшне та таке, що не піддається обліку за своїми наслідками лихо загрожує всьому нашому народу . Азійські варвари, під владою яких ми знаходимось, проектують нову війну.

Першими солдатами, які будуть призвані до лав, мають бути польські запасні

До цього часу не відомо, хто стане жертвою російського нашествия. Хто б це не був, наші симпатії на його боці. Кожен ворог Росії є нашим (невільним) союзником. Поразка Російської держави може обернутись лише на благо для нас і для всіх царських невольників. Наміри росіян не складно відгадати – Туреччина або Австрія. Туреччина – тому що ввела у себе Конституцію, та володарювала над країнами, які необхідні царю для зміцнення його могутності. Австрія – тому що там польська народність хоча б до певної міри може розвиватись» [6, арк. 29-30].

Початок війни супроводжувався активізацією визвольної риторики, яка підкріплювалась практичними кроками. «Війна, в яку нас втягує царат, повинна закінчитися свободою всієї держави та незалежністю польських земель, які перебувають тепер під владою Росії. У бій проти жаху, який давить чверть світу, підуть мільйони руських, кавказців, фінів, литовців, латишів з відчаєм у серці переносючи тепер удари царського батога та мріючи про свободу. ... Для нас війна повинна перетворитися на звільнення від ярма монгольського деспотизму та найбільш дикого безправ'я» [703, с. 23].

У перші два роки війни в складі австрійської армії були створені польські військові частини. Існувало три бригади, першою із них командував Юзеф Пілсудський. Вже 3 серпня 1914 р. він звернувся із промовою до стрілецьких союзів та дружин, які були включені до так званої «кадрової компанії». Пілсудський закликав вояків забути попередні назви (Стрілецькі, Сокількі та ін.), та сприймати себе виключно як польських солдатів. «Єдиним вашим знаком тепер є білий орел». Після окупації німецькими та австрійськими військами у 1915 р. Королівства Польського постало питання про визначення статусу цих земель. 5 листопада 1916 р. з'явився Акт про створення Польського Королівства, «щільно пов'язаного, зокрема у військових справах, з Німеччиною і Австрією. Питання кордонів і майбутнього устрою держави залишалися відкритими» [442, с. 90].

Після лютневої революції російський Тимчасовий уряд декларував незалежність Польщі. В червні французький президент Раймонд Пуанкаре підписав декрет про утворення Польської Армії у Франції. Відповідно до документу, у Франції на час війни утворювалася польська автономна армія, яка мала підпорядковуватися наказам Головного французького командування та боротися під польськими знаменами. Функціонування та утримання польської армії забезпечував французький уряд. На польську армію поширювалися всі порядки французької армії, які стосувалися організації, верховенства адміністрації і військового судочинства [703, с. 29]. В липні 1917 р. німецький уряд почав наполягати на прийнятті присяги членами польських бригад на вірність Німеччині. Перша та друга бригади відмовилися це робити. Пілсудського було інтерновано до Магдебурга. Результатом протистояння стало визнання Ю. Пілсудського нелегальною

Польською військовою організацією (ПВО), діяльність якої поширювалася на колишніх теренах Речі Посполитої, Головним командиром.

Наявність військових частин стало найважливішим польським аргументом у політичній ситуації, що склалася на Східному фронті та у зв'язку із більшовицьким переворотом в Петрограді. Вихід Росії зі складу Антанти змінив позиції Центральних держав. Стосувалося це і «польського питання». Знаковою подією у визнанні Польщі як окремої держави став виступ у Сенаті американського президента Вудро Вільсона та проголошення ним 14 пунктів прав націй на самовизначення. У 13 пункті проголошувалося: «Потрібно створити незалежну польську державу, яка має займати територію, на якій проживає польське населення, якій потрібно забезпечити вільний та безпечний доступ до моря, її політичну і економічну незалежність, а також територіальну цілісність, які мають бути гарантовані міжнародним пактом» [205, с. 382-382]. Саме цей пункт став тим міжнародно-правовим документом, який відкрив шлях для розвитку другої Речі Посполитої.

Принципова різниця між українським та польським національними «проектами» в умовах війни полягала у рівні підтримки (та навіть її наявності) з боку найбільших світових політичних гравців. До сприйняття українського «проекту» ще не були готові. У польському ж випадку, на користь полякам спрацювали як внутрішня готовність польського суспільства, так і сприятлива зовнішня кон'юнктура.

Імперія та народи діаспори. Єврейські національні «проекти»

Термін «діаспора» визначають як «розселення євреїв із часів Вавилонського полону в VI ст. до н. е. поза Палестиною» [742]. З часом його стали вживати і щодо інших релігійних та етнічних груп, які мешкали у нових районах свого розселення. Єврейська діаспора стає, за умов такого підходу, якщо не єдиним критерієм, то у всякому разі, відправною точкою, за якою прийнято перевіряти всі інші народи розселення на предмет їх відповідності терміну «діаспора». А. Каппелер згадує про запропоновану Джоном Армстронгом в середині 70-х рр. XX ст. модель «мобілізованих діаспор» [273, с. 48-49]. Таким чином він окреслив етнорелігійні меншини, які виконували комплементарні функції відносно сфер діяльності домінуючих еліт (військової аристократії, поміщиків та кліроса). «Євреї, вірмени, греки, німці... та інші діаспорні групи були професіоналами в справах комунікації та використовували свої знання мов та інтернаціональні контакти у зовнішній торгівлі та фінансах. Імперський центр, знаходячись в залежності від них, надавав діаспорам привілеї та гарантував їх безпеку. В свою чергу, перебуваючи в залежності від центру, діаспори складали одну з найбільш лояльних груп підданих» [273, с. 49].

Проте, протягом XIX ст. стосунки імперій зі згаданими діаспорними групами склалися досить непросто. Для збереження цілісності імперії принциповим залишалося питання вибудовування оптимальних стосунків з ними, які б одночасно забезпечували максимальний контроль, особливо над економічними важелями гіпотетичного впливу. Започаткована в 60-х рр. XIX ст. модернізація та реформування окремих сфер економіки та суспільства, мали неоднозначні наслідки для єврейських та вірменських громад. Вірмени мали глибокі вкорінені традиції власного самоврядування, освіти, судової системи, які сприяли збереженню їх унікальності. Однак уніфікація загальноімперської судової системи, місцевого самоврядування протягом 60 – 70 рр. XIX ст., сприяли втраті цієї самостійності, що не могло не призвести до нівеляції унікальності.

Одним з найбільш негативних наслідків реформування стало зникнення вірменських шкіл при храмах та монастирях, що призвело до втрати навичок використання рідної писемної, в окремих випадках і усної мови. Це прискорило перебіг асиміляційних процесів, що позначилося і на ставленні представників влади до вірменських громад. Спостерігалися спроби з боку чиновників облікувати та сконцентрувати в імперських центрах найбільш цінні в історичному сенсі раритети духовної та матеріальної культури, вписуючи їх в імперську канву. Доля церковної колекції рідкісних книг XIV-XVIII ст. Миколаївського собору Кам'янець-Подільської вірменської громади є яскравим тому підтвердженням. Відстежити процес цієї «приватизації» дозволяє листування [60, арк. 3-17] Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Ігнат'єва (1889-1896 рр.) з міністром

внутрішніх справ І. Дурново (1889-1895 рр.). Період перебування Дурново на цій посаді пов'язаний з активним запровадженням так званих «обмежувальних» законів щодо розкольників та так званих «іновірців».

Той факт, що листування тривало довго, свідчить про доволі обережний підхід з боку влади до розв'язання делікатного питання вивезення із храму унікальної колекції. Інформація про існування такого зібрання надійшла до міністра через представника канцелярії міністерства внутрішніх справ. До Кам'янця, за дорученням дійсного таємного радника П. Батюшкова, були відряджені «состоящий» при міністерстві дійсний статський радник Г. Городецький та професор Київської духовної академії, відомий історик церкви М. Петров. Перед ними стояло завдання пошуку «деяких наукових та художніх матеріалів, які стосувалися історичних «судеб» Подолії». Під час відвідування церкви Св. Миколая вони знайшли старовинні рукописні книги вірменською мовою та інші речі, які, як відзначалося у документі, викликали «археологічний» інтерес. Дурново відправив губернатору лист такого змісту: «Милостивий государ, граф Олексій Павлович! До мого відому дійшло, що в Кам'янець-Подільській церкві Св. Миколи перебуває різна значна кількість вірменських книжок та рукописів, які, залишаючись без будь-якого використання, через відсутність в приході осіб, які б знали вірменську мову, перебувають у статусі забутих та нікому не потрібних предметів. У зв'язку з цим, та з метою збереження цих пам'яток вірменської старовини від знищення, яке є доволі простим та ймовірним, я вважав би слушним передати названі книги та рукописи до імператорської публічної бібліотеки. Але, попередньо, просив би надати Височайший дозвіл для здійснення цього. Маю честь покійно просити вас повідомити мені висновок з приводу цього питання, без будь-якого розголошення, яке б могло призвести до переховування або розкрадання названих книжок» [60, арк. 5-6].

Губернатор у відповідь просив уточнити, наскільки наведена інформація відповідала дійсності, та які саме цінності зберігалися у храмі. Відповідь була більш ніж красномовною. Знову звернемося до оригіналу: «...обов'язком вважаю повідомити, що існування таких книжок, рукописів, інших предметів старовини не мають сумнівів. Факт знаходження в Св. Миколаївському костелі бібліографічних рідкостей необхідно визнати беззаперечним. З'ясувати з точністю, в чому вони полягають, хоча і можливо, але є небезпечним, оскільки настоятелю костелу відомо про відвідування архіву Г. Городницьким та М. Петровим. Тому найменша спроба детальнішого ознайомлення із книжками, які зберігаються в храмі, може розбудити підозри та призвести до приховання рідкостей, які складають беззаперечний інтерес. Виходом із ситуації я вважав би більш обережне та однаково зручне негайне прохання надання «Височайшого соизволения» на передачу всіх книжок, які зберігаються в Св. Миколаївському костелі, рукописів та стародавніх предметів до публічної бібліотеки, з тією метою, щоб за наявності подібного розпорядження, мати можливість затримати все

те, що є стародавнім в архіві. За умов дотримання цього, передача може завершитися вдало» [60, арк. 6].

Листування тривало декілька місяців. На початку січня 1891 р. імператор Олександр III підписав указ про передачу рукописних цінностей до імператорської публічної бібліотеки. Ці рукописи і зараз зберігаються в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі. В зібрані містяться книги не лише релігійного, але й світського характеру. Найбільш стародавнім раритетом колекції є рукопис «Синаксар» 1635 р. [60, арк. 8].

Паралельно із «привласненнями», імперські чиновники чітко відстежували будь-які спроби в діаспорному середовищі, які б з точки зору імперських інтересів, могли нести в собі певну сепаратистську загрозу. На початку 1895 р. всі губернські цензурні комітети отримали телеграфне повідомлення про заборону друку та розповсюдження фотографій та картин, на яких «зображені алегоричні фігури Вірменії під назвою «Душа Вірменії». На одній із цих картин була зображена жінка, яка ридала на руїнах стародавньої столиці Ані, а на іншій – також жінка, яка вказувала молодій Вірменії, в образі юнака, на джерело та мету руху молодого покоління (надписи на руїнах назв міст, в яких мешкали вірмени). Офіційною реакцією на розповсюдження цієї друкованої продукції став такий висновок: «У зв'язку з надзвичайно тенденційним змістом цих картин, Гласне управління визнало необхідним заборонити в подальшому розмноження та появи як цих так і інших подібних зображень, а також не дозволяти друкувати в пресі жодних оголошень про їх видання та продаж [60, арк. 178].

У 1908 р. керівник Бессарабського губернського жандармського управління звертався до губернатора з проханням посилити спостереження за болгарським населенням, яке проживало в Бессарабії. Пояснювалося звернення «незадовільним станом розшукової частини» та необхідністю посилення нагляду, оскільки болгари займали значні території в Бендерському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах. У болгарському середовищі, як зазначалося в листі, «існує негасиме, хоча і глухе бродіння, а також націоналістичні прагнення, в яких всі болгари проявляють солідарність». Жандармський чиновник відмічав, що найбільш інтелігентні болгари ніколи не втрачали зв'язків із Болгарським князівством, інтенсивність яких посилювалась із кожним роком. Ці зв'язки називалися «безсумнівно шкідливими з точки зору Російської державності» [2, арк. 47].

Досліджуючи проблему формування української нації, ми не зможемо обійти єврейський феномен. Адже євреї пройшли непростий шлях модифікації стосунків як в середині власних громад, так із оточенням. Власне, можемо проводити певні паралелі із руйнуванням традиційного селянського світу, яке в уявленні більшості українофілів другої половини XIX ст., пов'язувалося із початком реалізації селянської реформи 1861 р., та руйнацією традиційно закритих кагальних систем. І першому і в другому випадку (від селян та містечкових євреїв) вимагалася адаптація до нових соціально-економічних реалій, що супроводжувалося коливаннями між

традиціоналізмом, акультурацією або ж цілковитою асиміляцією. Протягом першої половини XIX ст. євреї зберігали традиційні для себе форми співіснування. Як діаспорна група з принципово відмінними і давніми культурними традиціями, намагалися зберігати свою «іншість». До другої половини століття більшість євреїв залишалися прихильниками ідеї збереження національної унікальності. Більшість, але не всі. Показовою в цьому плані є доля прадіда В. Ульянова (Леніна) – Мойші Бланка, старокостянтинівського, пізніше – житомирського міщанина. Все життя цієї людини було спрямоване на доведення собі та оточенню свого анти-єврейства [320, с. 115-146]. Не менш цікавою постаттю, відомим лікарем та земським діячем був В. Португалов, який у власній автобіографії згадував про свій виступ з маніфестом радикальної асиміляції. Аргументував він свій заклик тим, що єврейство через відсутність будь-яких громадянських прав, єдиним засобом для існування знаходило в легальній та нелегальній експлуатації селянської праці. На думку Португалова, відмова від торгівлі та звернення до фізичної праці, відхід від «давньозаповітних забобонів», які на його думку, вступали у протиріччя з прогресом у культурі та цивілізації, неминуче призвело б до «розчинення у європейських народностях». Однак він не забував зауважувати необхідність проявляти «дещо більш помітну дозу справедливості» [764] з боку російського суспільства та друкованих органів щодо євреїв.

У 1835 р. спеціальним положенням були остаточно визначені кордони межі осілості євреїв, які проіснували включно до Першої світової війни. В 1859-1879 рр. (при Олександрі II) право проживання поза межею осілості отримали багаті купці, всі особи із вищою освітою, ремісники, провізори, фельдшери, а також солдати, які відслужили термін служби ще за миколаївськими рекрутськими наборами. Щодо інших категорій, то їх право пересування регламентувалося, а використання подібних дозвільних документів допомагало відстежувати ці процеси.

В описах селищ та містечок, які склалися членами церковно-археологічних товариств, кореспондентами «Єпархіальних відомостей», фіксувалася загальна кількість євреїв, що мешкали в тому чи іншому населеному пункті. Історично так склалося, що євреї через заборони, що мали ще середньовічні корені, не працювали на землі. До них додавалися і періодична поява нових заборонних та обмежувальних документів. У 1882 р. з'явилися чергові Тимчасові правила, відповідно до яких євреям заборонялося поселятися у сільській місцевості, а також купувати та орендувати там землю. Подібний стан речей сприяв тому, що всі свої знання, вміння та хист євреї спрямовували в інші сфери. В селах займалися шинкарством, лихварством, торгівлею, утриманням заїздів, дрібним промислом. Така профільна спеціалізація іноді провокувала створення нестандартних ситуацій. Зокрема, на сторінках «Волынских губернских ведомостей» знаходимо таке повідомлення: «...В розпорядженні департаменту землеробства та сільськогосподарської промисловості з 1856 р.

зберігався капітал в розмірі 10 000 руб., який пожертвував почесний громадянин Гінзбург для видачі (із % з цього капіталу) премій євреям-землеробам, що досягли особливих успіхів у цій галузі. Залишок процентів склав 3 186 руб». Автор матеріалу зауважував, що цим преміям, як видається, судилося залишатися в кредитних закладах [228, с. 15].

Оскільки зміни в національній політиці мали певну циклічність, чергова хвиля антисемітизму припадає на початок 80-х рр. XIX ст. Це явище набуло загальноєвропейського характеру. Як стверджує в одному із своїх виступів О. Міллер, страх перед слабкістю національного капіталізму, а в окремих випадках – відсутність національної буржуазії породили чергову фобію. Першими оголосили черговий «похід» проти євреїв у Німеччині, висунувши гасло «Жид гряде», оскільки в її економічному житті євреї відігравали помітну роль. У цій сфері євреї демонстрували більші успіхи порівняно з менш поворотними сусідами, хоча цей факт не заперечував існування помітного прошарку єврейської бідноти. Суттю нової фобії, модернізованого варіанту (епоха модерну вимагала оновлення в усіх сферах життя) антисемітизму став страх перед втратою економічних позицій, за якими, гіпотетично, могли потягнутися наступні неминучі втрати [752].

В Росії чергова хвиля антисемітизму була спричинена гучним скандалом довкола махінацій, в яких звинуватили кампанію, що займалась постачанням армії в умовах російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Очолювали названу структуру три єврейські підприємці. Своєчасність постачання, якість товарів (продуктів та обмундирування) викликали серйозні нарікання. Цей факт було використано для нагнітання загальної антиєврейської істерії [752]. Її підтвердженням на загальнодержавному рівні стала поява «Тимчасових правил», запроваджених у травні 1882 р. Влада докладала значних зусиль до зменшення числа містечок (штетлів), що негативно відображалось на умовах життя єврейських громад. На цей час в Російській імперії вже сформувався досить численний прошарок акультурованих та асимільованих євреїв, але, оскільки суспільні настрої підігрівалися новою антисемітською хвилею, ситуація загрожувала посиленню відчуження. Лише в ліберальних та соціалістичних колах ставлення до євреїв не відрізнялось ворожістю.

Хоча в імперії зберігалася дія межі осілості, назвати її нездоланим муром було складно. Залишити окреслені території могли євреї з вищою освітою, фармацевти, повитухи. Обмеження не поширювалися на купців I гільдії. Збереження відсоткової норми вступу до середніх, спеціальних та вищих навчальних закладів, хоча і регламентували кількість єврейських юнаків, що могли здобувати світську освіту, однак досить часто порушувалося. Це призводило до збільшення кількості молоді, яка виривалася за межі традиційного єврейського світу та підпадала під дію модернізаційних процесів. Зрозуміло, що темпи асиміляції були значно вищими в середовищі освічених євреїв, як правило це була молодь, яка навчалася в університетах не лише українських губерній, а й столичних.

Саме в середовищі студентської молоді відсоток тих, хто виходив за межі містечкового світосприйняття був найвищим. Високий рівень асиміляції та входження до неєврейського суспільства демонстрували студенти, що походили із більш заможних родин [477, с. 87], та, відповідно належали до вищих соціальних прошарків.

Дилеми ідентичності поставали і перед галицькими євреями. «Освічені галицькі євреї ... мали сумніви щодо власної ідентичності. По-перше, було незрозуміло, ким були ці 10 % місцевого населення – релігійною групою чи народом, і якщо народом, то яким – німецьким, польським чи єврейським? Галицький ідиш містив значну кількість запозичень, а освічені євреї додавали в нього слова із західних мов» [431, с. 33]. Лідери і українських, як і єврейських рухів намагалися знайти відповіді на складні питання вибудови політичної тактики та стратегії для розв'язання своїх національних проблем. На думку Я. Грицака, відмові від федеративного ідеалу та сприйняття ідеї української політичної незалежності І. Франком сприяло знайомство з *Judenstaat* (1896 р.) Т. Герцля. Саме він вважається засновником й теоретиком сіонізму, який став відповіддю та своєрідним викликом посиленню антисемітизму в Європі, який пов'язувався із гучною справою А. Дрейфуса. Під час особистої зустрічі видатних єврея та українця, яка відбулася у Відні, як припускає Я. Грицак, серед іншого, обговорювалися і питання сіонізму та українського націоналізму [431, с. 359].

Модернізаційні процеси призвели до емансипації євреїв. Частина їх залучилася до громадського та політичного життя. Віддалення від традиційного світу, який руйнувався разом із штетлом, призводило до ототожнення секуляризованих євреїв з державними націями. Можливе масове розчинення у державних націях, до чого підштовхували їх як зовнішні обставини так і нові вимоги часу, не могло не викликати протидію. Відповіддю на асиміляційний виклик стають різні національні «проекти», кожен з яких демонстрував різні варіанти їх реалізації. Головною проблемою, каменем спотикання в теоретичних побудовах залишалося територіальне питання. Здобуття національно-культурної автономії, як і в українському випадку, набуло значної популярності в єврейському інтелектуальному та громадсько-політичному середовищі.

Поширювалися ці ідеї і серед прихильників соціалізму, хоча опанували вони соціалістичне середовище не одразу. «Бунд» заснували 1897 р. у Вільно. Це була соціал-демократична партія марксистського спрямування, повна назва якої «Всеагальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі та Росії». «Батьком Бунду» вважається Аркадій Кремер. На початкових етапах Бунд не висував вимог досягнення національних прав, вважалося, що всі класові проблеми знімуться після перемоги пролетаріату в класовій боротьбі. Однак, з часом Бунд переходить на позиції створення національно-культурної автономії. Прихильники автономізму були переконані, що отримання самоврядних прав у країнах діаспори завдання, з яким цілком під силу впоратися. Однак для цього потрібно було здійснити демократичні

перетворення та підготувати суспільство до сприйняття цієї ідеї. Ідеологічна платформа соціалістичного автономізму будувалася на тому, що єврейський робітничий клас є складовою частиною світового пролетаріату, а також рушійною силою в боротьбі за звільнення євреїв Росії. Саме тому наголошувалося на існуванні специфічних завдань, розв'язання яких можливе виключно в межах окремої політичної організації єврейського пролетаріату в різних країнах.

Перехід Бунду на автономістські позиції викликав різку негативну реакцію з боку більшовиків на чолі з В. Леніним. Позиція Леніна та його прибічників ґрунтувалася на запереченні існування єврейської нації, оскільки у євреїв, які були розсіяні по всьому світу, не існувало спільної мови та території. Тому, відповідно до окресленої логіки, єдиним виходом лишалася асиміляція. Бундівці виступали категоричними противниками сіоністського проекту відродження національного життя в Палестині [742].

Сіоністи, в свою чергу, були переконані в тому, що євреї можуть створити націю, одягнену у державні шати, лише на «землі обітованій». Головною метою своєї діяльності сіоністи проголосили створення єврейської національної держави в Палестині. Цей проект мав спрямованість у майбутнє (у чому проявлялася подібність до комуністичних утопій: сьогодення – ніщо, майбутнє – все; проте на відміну від комунізму, держава Ізраїль стала реальним підтвердженням можливості втілення мети). «Ідея єврейської держави мусила об'єднати світове єврейство. Проте євреї діаспори вважалися сіоністами приреченими на асиміляцію» [734].

Сіонізм мав і соціалістичні відгалуження, зокрема, територіалізм та автономізм (хоча зміст цих «проектів» в багатьох питаннях збігався). У 1899р . було створено сіоністську партію соціалістичного типу «Поалей Ціон». Засновники партії стверджували, що єврейський пролетаріат, поділяючи долю світового пролетаріату, водночас, має особливі, специфічні проблеми, які можуть бути вирішені лише шляхом концентрації єврейського робітничого класу в Палестині. Як стверджувалося у програмі, єврейські робітники повинні були мати свої їдальні з кошерною їжею, вихідні в суботу та на єврейські свята.

В програмі партії зазначалося: «одним із пунктів програми-мінімум є вимога територіальної автономії на демократичній основі для єврейського народу в Палестині» [741]. Одночасно наголошувалося, що цей пункт єврейський пролетаріат планує здійснювати шляхом класової боротьби [741].

Ідеологи територіалізму не наполягали на тому, щоб створювати державу виключно в Палестині. Як можливі варіанти розглядалися Канада, Австралія, Лівія, та навіть Кенія. Прихильники цієї течії висували ідею створення автономних поселень на тих територіях, де євреї могли скласти більшість. У 1905 р. з'являється Єврейська територіальна організація, центр якої розташовувався у Лондоні. Однак жоден уряд так і не дав згоди на створення на своїй території єврейської автономії. Прибічниками територіалізму в Російській імперії були і члени організації «Відродження».

Функціонувала вона лише протягом трьох років, з 1903 до 1906 р. Головним завданням діяльності представників цієї організації проголошувалося здобуття автономії у складі тих держав, в яких проживали євреї.

Ідеї автономізму найбільш яскраво представлені в концепції відомого історика та громадсько-політичного діяча С. Дубнова, яка, фактично заперечувала створення єврейської нації в модерному значенні цього терміну. Зasadничими положеннями його «проекту» стала пріоритетність історичної та духовної компоненти націотворення, окреслені Дубновим як «культурна нація». Положення, які напередодні та в умовах першої російської революції висувалися в працях С. Дубнова багато в чому перегукувалися із ідеями національно-культурної автономії М. Грушевського. М. Гаухман порівнює С. Дубнова із М. Грушевським, проводячи відповідні паралелі між ними [734]. Мотиви, які спонукали С. Дубнова до активізації своєї теоретичної та практичної діяльності були подібні до умов, в яких доводилося працювати М. Грушевському над формуванням українського проекту. Йдеться про радикалізацію єврейського руху, що знайшло вираз у створенні соціалістичних за змістом Бунду та «Паолей Ціон», розвитком сіоністського руху з усіма його відгалуженнями, а також посиленням антисемітських настроїв (на державному та суспільному рівнях). Об'єднували погляди М. Грушевського та С. Дубнова прихильність загальноліберальним ідеалам, прагнення долучитися до реформистсько-парламентського перетворення консервативно-монархічної та реакційної Росії в країну демократичну. Лише в подібній оновленій Росії вони вбачали можливість практичного втілення власних «проектів».

С. Дубнов пропонував розглядати євреїв як націю теперішнього часу, на протигагу асиміляторам, які, як він стверджував, вважали євреїв нацією минулого, а сіоністи – нацією майбутнього. Хоча це твердження не заперечувало визнання вченим історичної компоненти як перспективи розвитку у майбутньому. Його теорія автономізму ґрунтувалась на ідеї так званої духовної автономії. Основу подібної автономії мала б складати секуляризована громада, наділена розгорнутою системою структурних одиниць, таких як численні культурні, освітні та інші громадські об'єднання й товариства. С. Дубнов розглядав єврейство як націю духовну, або, як він сам називав, «культурно-історичну націю серед націй політичних» [746]. Головна ідея його автономістського проекту полягала у відродженні єврейства в умовах діаспори але з обов'язковим збереженням самобутності. Обґрунтування концепції С. Дубнова представлене в циклі «Листів про старе та нове єврейство» [458]. С. Дубнов був переконаний в тому, що євреї-лідери політичних партій були послідовними асиміляторами, а прихильність соціалістичним та комуністичним ідеалам робила їх інтернаціоналістами. Їх народ – російській, а не єврейській, оскільки в цей термін вони вкладають політико-територіальне а не культурно-історичне значення [458, с. 302]. С. Дубнов залишався категоричним противником асиміляції. Його концепція будувалася на переконанні, що єврейська нація репрезентувала собою вищий

тип культурно-історичної, або «духовної» нації, досягненню громадянських прав він відводив другорядну роль. Як і більшість ліберальних діячів цього періоду, особливу роль та значення у розвитку національного проекту відводив розвитку мови. На його думку «...євреї є незнищеною нацією, оскільки їх існування базується на автономній організації, на самоврядуванні єврейських громад у всіх країнах» [458, с. 303]. Звідси основна формула автономізму: «євреї в будь-якій країні, беручи активну участь в її громадському та політичному житті, користуються всіма правами, що належать їй громадянам» [458, с. 303]. Ставлення до країн проживання відображалася у такому вислові: любов до країни постійна, любов до гоїв, (тобто до не євреїв) – перемінна та залежить від ставлення цих народів до євреїв.

У 1906 р. він створює політичну організацію, відому під назвою Фолкпартей (Народна партія), до складу якої увійшли представники інших єврейських політичних сил, які поділяли ідеї автономізму. В назві партії – «Єврейська народна» знайшов відображення досить типовий пропагандистський хід, до якого зверталися представники ліберальних політичних сил. Як вже зазначалося, українські ліберали, намагаючись прикрити своє культурництво (з метою залучення до лав революційно налаштованої молоді), створили організацію під назвою «Українська радикальна партія», перетворену пізніше в «Українську демократично-радикальну партію», а пізніше в Товариство українських поступовців. Фолкпартей відстоювала ідеї створення національно-культурної автономії, заснованої виключно на світських, демократичних, а не релігійних засадах управління. Своєрідні лексичні українсько-єврейські ребуси, пов'язані вже з економічною діяльністю, періодично ставали причиною занепокоєння представників політичної поліції. Так, керівник Київського губернського жандармського управління, надсилаючи обкладинку із преїскуранта «Українського заводу» в Умані, наказував з'ясувати, хто є власником, чи є на нього, а також на осіб, які служать на заводі, свідчення, які б підтверджували політичну неблагонадійність. Цікавило жандармів і те, «чим викликана *тенденційна* назва заводу «Український». У відповіді на запит зазначалося, що завод «Труд» належить уманському купцеві М. Н. Пінсу, який, крім своєї підприємницької діяльності відомий завдяки тому, що «збирає кошти на сїонїзм. Підприємство жидівсько-комерційне. Назва «український» дозволена була губернським правлінням» [3, арк. 21].

Особлива активізація діяльності «Ідише Фолкпартей» буде спостерігатись в умовах проголошених виборів до Установчих зборів у 1917р. З початку виборчої компанії Полтавський осередок партії «Ідише Фолкпартей» започаткував видання газети під назвою «Єврей-виборець». Це видання в радянські часи перебувало у закритих фондах, дослідники отримали доступ до нього лише у 1994 р. Напередодні виборів склалася досить напружена ситуація, оскільки різні конкуруючі сили намагалися позиціонувати себе в якості єдиних представників єврейських інтересів.

Матеріали, розміщені в газеті, відображали специфіку та зміст політичного протистояння. Загальні революційні настрої позначалися і на особливостях лексики, яка активно використовувалася в газетних публікаціях. Широко вживаними штампами стають «трудоий народ», «маси». Особливої ваги набуває громадянська риторика, яка поширюється вже і на жінок. Ключова частина номеру відводилася зверненню «Громадянки та громадяни євреї! Голосуйте за список № 1 кандидатів в Установчі збори від партії «Ідіше Фолкпартей». Аналіз виборчого списку партії, представники якого висувалися в Установчі збори, переконує в наявності значної соціальної прірви між «трудоим» народом: О. Грузенберг – сенатор; С. Дубнов – історик, головний ідеолог автономізму; С. Ефройка (Ефройкін) – літератор, кооперативний діяч; М. Крейнін – к. ю. н., голова організаційного комітету зі скликання Всеросійського Єврейського з'їзду; А. Трайнін – присяжний повірений, лектор університету Шинявського, редактор журналу «Новый путь»; Я. Лацкий (Бертольд) – літератор; І. Чернихов (Даниелі) – присяжний повірений; С. Лозинський – приват-доцент Петроградського університету. Наголошувалося, що названі кандидати будуть «представляти інтереси не одного класу, робітників або капіталістів, а всього єврейського трудового народу» і далі – «не мрії про далеке майбутнє, а потреби народу в теперішньому – такий наш девіз» [260, с. 3]. «Для єврейської маси, для якої важлива та дорога ідея єврейського національного представництва, близькими є лише списки єврейські» [260, с. 3].

Сіоністи, які фактично не пов'язували свого майбутнього з Російською державою, все ж включилися до політичного процесу. Вони виступили в якості найбільшого конкурента «Ідіше Фолкпартей». В Полтавській, Могилевській та Волинській губерніях сіоністи виставили своїх кандидатів. Цілковитою політичною несподіванкою стала участь у виборах представників єврейських клерикальних кіл. Відповідно до законів «виборчого» жанру, С. Дубнов, як ідеолог партії, засудив використання авторитету релігії для розв'язання не властивих для неї завдань. На сторінках газети лунав заклик «засудити клерикалів, які блюзнірські перетворюють релігію у зброю суспільної боротьби». Таким чином відмінності у єврейських «проектах», окреслені в умовах першої російської революції 1905 р., лише посилювалися до лютого 1917 р., демонструючи проблематичність досягнень політичних компромісів.

Повертаючись до подій революції 1905 р., варто зупинитися на ще одній ініціативі С. Дубнова. В одному з найбільших єврейських центрів імперії – Вільно у 1905 р. відбувся перший в Росії легальний з'їзд представників різних єврейських організацій. Головним підсумком цього зібрання стало створення «Союзу для досягнення рівноправності єврейського народу в Росії». В основу проголошених завдань «Союзу» лягли ідеї, представлені С. Дубновим, які, в першу чергу, стосувалися необхідності боротьби за свободу національно-культурного самовизначення, це і широка автономія громад, свобода мови та шкільного навчання. Майже одразу після

проведення з'їзду у Вільно, в Житомирі місцеві євреї вирішили реалізувати запропоновані ідеї на практиці. Було розроблено статут «Товариства для примирення та покращення правового положення місцевого населення» [165, арк. 6-7], про яке згадувалося раніше. Звісно, що проект так і лишився на папері. Щодо позиції С. Дубнова, то він також з часом відійшов від діяльності «Союзу для досягнення рівноправності єврейського народу в Росії».

Активізація діяльності політичних партій в умовах першої російської революції 1905 р. призводить до збільшення їх численності. В складі загальноросійських політичних партій як соціалістичного, так і ліберальних спрямувань, були представлені і євреї, власне як і українці з поляками. Ідея політичної модернізації Росії, в умовах якої могли б відкритися нові можливості та перспективи для втілення національно-культурної автономії, набуває все більшої популярності. Відповідно до проголошених Маніфестом 17 жовтня свободами та правами, євреям надали можливість формувати власні комітети виборців. Хоча єврейські партії так і не змогли пройти до складу парламенту, з'явилася перспектива висування та підтримки своїх делегатів в списках інших політичних сил.

Головною метою створеного в Києві Товариства безпартійних євреїв-виборців губернії проголошувалося об'єднання безпартійних виборців-євреїв для захисту їх виборчих прав. У статуті організації наголошувалося на необхідності сприяння проведенню у виборщики та члени Державної Думи таких осіб, які б всіма дозволеними методами намагались «позитивно» вирішувати єврейське питання в законному порядку [4, арк. 13]. Результатом спільної діяльності стало проведення до I державної думи 12 депутатів-євреїв, п'ятеро з яких були сіоністами [210, с. 128]. Ще до початку виборів активно обговорювалася ідея створення в майбутній думі єврейської фракції, на яку б покладалися завдання відстоювання інтересів євреїв у новій Росії. Однак, один із засновників партії кадетів, ліберал М. Вінавер був прихильником асиміляторської ідеї. Саме він наполіг, щоб євреї-депутати розійшлися по фракціях – кадетській та трудовиків [213, с. 389].

Розпуск думи позначився черговою погромною хвилею. В цих умовах в Києві було створено Коаліційну Раду із представників комітетів УСДРП, «Спілки», «Серпу» та «Бунду», сіоністів-соціалістів. Найголовнішим завданням створеної Ради та координаційного центру стала боротьба проти єврейських погромів. Насамперед, були організовані загони самооборони, місто поділено на декілька районів, у кожному з яких чергувала своя бойова дружина. До погрому, однак, справа не дійшла, але факт об'єднання єврейських та українських партій досить промовистий [13, арк. 21].

На час роботи III думи припадає чергова антиєврейська істерія, спричинена представниками російських монархічних організацій. В умовах загострення зовнішньополітичної ситуації напередодні війни, справа пошуку внутрішніх ворогів набула особливої актуальності. Вже традиційно для імперій цього століття, саме євреї виконували роль подібного «цапа-

відбувайла». У чорносотенній пресі, у виступах депутатів від монархічних партій, з особливим ентузіазмом була підхоплена ідея ритуального вбивства православного хлопчика Андрія Ющинського прикажчиком київського цегельного заводу М. Бейлісом. Справа набула широкого розголосу у всьому світі, її перебіг став предметом активного обговорення на сторінках російської та закордонної преси. Ця справа, як і її завершення, була досить промовистою. Хоча слідство і тривало протягом 2-х років, а склад присяжних сучасниками оцінювався як занадто слабкий для прийняття адекватного рішення (більшість складала малоосвічені селяни Київської губернії та декілька дрібних чиновників і міщан), суд змушений був винести виправдальний вирок (варто при цьому зазначити, що голосування було 6 – «за», 6 – «проти») [640, с. 201], що дозволило зняти звинувачення. Таке рішення схвально зустріли не лише представники єврейських громад, а й прогресивно налаштована громадськість в імперії та за її межами. Одним з найбільш помітних наслідків справи Бейліса стала надзвичайна активізація діяльності сіоністських організацій в українських губерніях. Однак, найбільш відомі та впливові єврейські громадські діячі Російської імперії демонстрували прихильність ліберальним ідеям, що знайшло відображення у складі єврейського представництва в IV Державній думі. За списком конституційних демократів (кадетів) пройшло троє євреїв – Н. Фрідман, М. Бомаш та І. Гуревич [209, с. 129]. Єврейські ліберали для координації діяльності своїх депутатів та надання їм сприяння утворили політичне бюро. До його складу увійшли: І. Грінбаум (сіоніст), М. Вінавер, Г. Сліозберг (обоє – Єврейська народна група та одночасно, члени партії кадетів); історик С. Дубнов, М. Крейнін, як вже наголошувалося, належали до Фолксспартей, до цієї групи приєднався відомий адвокат О. Грузенберг, який пізніше стане членом названої партії; Л. Брамсон та Я. Фрумкін – представляли інтереси Єврейської демократичної групи [773].

Південь України, зокрема портові міста Одеса та Херсон, мали впливові єврейські громади. Особливості проявів їх громадської та суспільної активності, власне як і представників інших національних громад, не випадали із поля зору жандармерії. Цей інтерес загострювався разом із неминучим наближенням війни. У звіті, який зберігається у фонді керівника Державного жандармського управління Херсону, містилася характеристика всіх національних рухів та партій, які протягом 1913-1914 рр. були представлені в місті. Найбільшу активність, за спостереженням жандармів, проявляли сіоністи-териториалісти. Жандармські чиновники не розмежовували представників цих течій, відмінності яких не були для них настільки принциповими. В документі згадувалося про організацію лекцій з ініціативи відомого херсонського діяча Шльоми Невельштейна, присвячених діяльності засновника та ідеолога сіонізму Теодора Герцля. В документі відстежувалися окремі компоненти діяльності представників єврейської громади та їх закордонні зв'язки. Зокрема, йшлося про отримання одним із членів організації сіоністських марок з-за кордону та відкритих листів для

розповсюдження на користь національного фонду. Про залучення херсонських діячів до загального сіоністського руху свідчив факт делегування від місцевого осередку згаданого Ш. Невельштейна на Віденський конгрес сіоністів, проведення якого планувалося у серпні 1913 р. Однією зі статей витрат членів громади стали щорічні збори коштів до загального сіоністського фонду. Планувалося витратити головну частину коштів на створення університету в Палестині. Розбудову нової держави не уявляли без наукової підтримки, а створення університету як інтелектуального та науково-культурного центру перетворилося на одне із пріоритетних завдань.

У жандармському звіті наводилася інформація про періодичні видання Херсону. На цій складовій звіту варто зупинитися детальніше. Розширення комунікативних можливостей стає однією із характерних рис модерного часу. В нових системах комунікації особливе місце належало пресі. Саме періодичні видання стали невід’ємним елементом пропаганди та поширення національних ідей. Г. Касьянов [491, с. 240] наводить вислів Б. Шейфера (Shafer B.) щодо взаємозалежності промислового перевороту та перетворення газет на предмет «масового споживання». Саме цей чинник, на думку дослідника, створив передумови для масової індоктринації будь-якими ідеями, і не в останню чергу – націоналістичними.

Жандармські чиновники не залишали поза увагою періодичні видання, які перетворювалися на невід’ємну складову суспільного життя. Переважну більшість видавців періодики в Російській імперії склали євреї, Херсон не був винятком. Місцеві газети «Юг», «Херсонская почта», «Херсонские новости» видавалися та редагувалися, відповідно Б. Епштейном, С. Рабіновичем, Ш. Прутом. З наведеного переліку Ш. Прут та Б. Епштейн, як зазначалося у жандармському звіті, «з переконаннями соціалістичних партій» [224, № 553, с. 4]. Єврейські, соціалістичні за змістом партії, наприклад Бунд, Паолей-Ціон, напередодні війни не були зареєстровані в місті. Можемо припустити, що згадані редактори належали до загальноросійських соціалістичних партій, проте у жандармських документах не згадувалося про партійну належність. У звіті зверталася увага на активність сіоністів, частина яких, як вже наголошувалося, поділяли соціалістичні ідеали. Редакція однієї із щоденних газет півдня України, «Аккерманского слова» перебувала на виразних сіоністських позиціях. Про це свідчили численні замальовки, присвячені темі Палестини, в якій втілювалася ідея сіоністського проекту: «.. 30 років як на Священну Землю ступив перший виходець із Росії. У сіоністів відсутня потреба скликати конгреси. На обличчях відсутня турбота за завтрашній день, за шматок хліба, за можливі погроми...» [224, № 553, с. 4].

Пожвавлення сіоністського руху напередодні війни було досить симптоматичним, оскільки у цьому випадку йшлося не про сепаратизм, а про відсутність бажання пов’язувати своє національно-державне майбутнє з майбутнім імперії у будь-якому вигляді. Для єврейських національних діячів вирішення єврейського питання мало два варіанти – або шляхом культурно-

національної автономії, або шляхом створення єврейської держави. Причому, сіоністи розглядали демократичне суспільство в Росії не як самоціль, а як чудову базу для майбутньої алії (одне із ключових понять сіонізму, буквальный переклад «сходження», «підняття»). Йдеться про репатріацію євреїв до Ерец-Ізраелю (Землі Обітованої) до моменту заснування держави Ізраїль), як сприятливий клімат для виховання вільних громадян майбутньої єврейської держави. На значну близькість та подібність ліберальних українського та єврейського «проектів» звертав увагу у своєму дослідженні М.Гаухман [734]. Головною відмінністю цих «проектів» він називає те, що український ґрунтувався на принципі національно-територіальної автономії, а єврейський – на принципі національно-персональної автономії [734]. Проте, протилежність розуміння національної автономії не призводила до протистояння українського та єврейського національних рухів. Це було доведено під час Української революції 1917-1921 рр., коли Українська Центральна Рада в 1918 р. надала національним меншинам Української народної республіки право національно-персональної автономії.

Особливості громадсько-політичного життя знаходили відображення на сторінках періодичних видань, що видавалися в різних регіонах, і якщо з початком війни значна кількість газет та журналів потрапили під заборону, то Лютнева революція 1917 р. повернула їх до життя, та стимулювала започаткування нових. З початком Першої світової війни одним із головних завдань єврейських депутатів стала боротьба проти антиєврейської кампанії, яку розгорнув російський Генштаб (версія про «єврейську зраду» та пов'язане з нею примусове виселення євреїв із прифронтової смуги, утримання євреїв-бранців, заборона використання в діловому листуванні єврейської абетки). Окремі кроки проти євреїв, крім вже названих, здійснювала й цивільна адміністрація. Зокрема, 5 липня 1915 р. було опубліковане урядове розпорядження, відповідно якого тимчасово заборонялося видання всіх газет та журналів на ідиш та івриті (виправдовувалися такі кроки проблематичністю здійснення цензурного нагляду) [260, с. 5].

Кожна із існуючих імперій опікувалася проблемою легітимності власного існування. Російська не стала винятком. Необхідність здійснення контролю над населенням, існування альтернативних центрів «тяжіння» за імперським кордоном визначали зміст політики щодо діаспорних груп в цілому, та особливо, в потенційно неспокійних фронтірних зонах. Протягом ХІХ ст. стосунки між російською владою та євреями вибудовувалися досить неоднозначно. Власне, коливання в ставленні та знятті гостроти «польського», «українського», «єврейського» питання засвідчували відсутність єдності у владному середовищі щодо методів та тактики діяльності щодо названих проблем.

4.6.

Кристалізація націотворчих процесів напередодні та в умовах Першої світової війни

Світовий вибух 1914 р. став своєрідною точкою «біфуркації» соціальних, економічних, та не в останню чергу, ідентифікаційних процесів, які в комплексі спричинили політичні зміни. Одночасно війна окреслила початок нового століття в сенсі історичної логіки. На жаль, ХХ ст., яке розпочиналося зі світової війни, ввійшло в історію як найбільш криваве, його «обличчя» визначали численні війни, перевороти, революції, авторитарні та тоталітарні режими. Національні проблеми та особливості їх розв'язання внесли свої нюанси в його образ. Щодо «українського проекту», то події, які розпочалися у серпні 1914 р. посприяли прискоренню його структурування та ідеолого-політичного оформлення.

Дослідники окресленого періоду та особливостей протікання націотворчих процесів, наголошують на тому, що «провести вододіл між Великою війною та революцією в Україні доволі непросто» [353, с. 60]. Початок революції в Російській імперії не означав завершення війни, одночасно, «офіційне завершення війни не зупинило воєнних дій в Україні» [430, с. 103]. Відомий британський славіст початку ХХ ст., Сетон-Вотсон свого часу наголошував, що «українське питання» стало однією із головних причин, які призвели до Першої світової війни. «Українське питання» – це не видумка останнього часу, а застаріла проблема Європи, «про що свідчать чисельні книги, присвячені українським подіям, які були видрукувані англійською, починаючи з XVII ст.» [619, с. 517].

З початком війни влада ретельніше відстежувала політичні настрої населення імперії. В жандармських документах зустрічаємо щомісячні звіти про «стан та напрямок думок». Найбільш непевним, вже традиційно, виявилось положення українців, поляків, євреїв. Перших стали сприймати виключно як «мазепинців», другі так само вважалися потенційними зрадниками. З приводу правомірності використання цього терміну М. Грушевський таким чином висловлювався у 1915 р.: «... взагалі немає нічого необґрунтованішого, ніж нав'язувати сучасному українству в патрони саме Мазепу... Послідовні представники національної української ідеї мають надто мало спільного з цією історичною постаттю» [423, с. 422-423].

Щодо євреїв, як це вже неодноразово траплялося під час попередніх катаклізмів, вони опинялися в положенні «цапа-відбувайла». Загальні настрої, як владні так і суспільні, знайшли відображення в офіційних документах та донесеннях представників жандармських управлінь, інших офіційних установ Російської імперії. Записки, які почали надходити до управління, відображали як найбільш типові риси, так і стереотипні уявлення, які насправді не у всьому відповідали дійсності. Зокрема, аналіз діяльності М. Грушевського містив наступні твердження: «Грушевський, професор Львівського університету, є лідером та єдиним інтелектуальним надхненником

української національно-демократичної партії, яка функціонує як в Галичині, Буковині так і в Росії» [7, арк. 55]. Наведена інформація на початок 1914 р. вже не зовсім відповідала дійсності, оскільки М. Грушевський, починаючи із 1911 р. відійшов від цієї політичної сили через пропольсько-угодовські орієнтації її лідерів, що знайшло відображення і в конфлікті довкола головування М. Грушевського в Науковому Товаристві імені Тараса Шевченка у Львові. Прийняття ним рішення про повернення до Києва та переведення туди діяльності організації та видання «Наукових записок..» також стало одним із наслідків цього конфлікту. Жандармський чиновник стверджував, що Грушевський, маючи нерухомість у Києві, «сидить дуже міцно» [7, арк. 55]. Його робота, «крім наукової з українізації інтелігенції, а через неї і мас, ведеться занадто успішно. Погляди його та партії були різко спрямовані проти Росії, маючи кінцевою метою відторгнення 10 губерній та двох областей від Росії з метою приєднання їх до Червоної Русі та утворення суверенної Української держави. Ці погляди викладено у програмі партії, яку видано в його збірці статей. Співробітничав з журналом «Украинская жизнь», який видається у Москві. На його сторінках пропагується ідея цілковитої автономії України, лише розрахунок, як стверджується на його сторінках, примушує Україну лишатись лояльною» [7, арк. 57].

Полковник Шредель, автор записки, переконував, що Грушевський перебував у дуже близьких стосунках з колами покійного ерцгерцога Франца Фердинанта, «через український клуб у Відні, завдяки якому на протипагу потужному польському рухові в Австрії, з величезним політичним впливом на перебіг державних справ, і було створено «український рух». У зв'язку із цим, з'являється наказ про негайний та обов'язковий арешт та адміністративну висилку М. Грушевського з території Південно-Західного краю «з метою збереження суспільного порядку та державної безпеки» [7, арк. 58]. Звіт датується 29 серпнем 1914 р., на початку лютого 1915 р. М. Грушевського заарештували. В особистому фонді родини Грушевських містяться протоколи допитів. У відповідях вчений наголошував на тому, що завжди вважав своїм головним заняттям науку. Він високо оцінював впливовість посади завідувача кафедри історії України у Львівському університеті «оскільки на цій позиції можливо багато зробити для розвитку наукових інтересів серед студентів та для розвитку вивчення України. «Дуже швидко я зрозумів, що для розвитку дороги забарикадовані польським пануванням дуже ретельно» [77, арк. 4]. Цей факт став головним стимулом для активізації його суспільно-громадського життя. Грушевський принципово заперечував можливість радикалізації українського руху. Як і більшість членів Старої Громади, він був прибічником здобуття національно-культурної автономії, але виключно у складі оновленої Російської федерації. Вчений наголошував, що був рішучим противником австрійської орієнтації, яку обрала частина представників українського табору. Під час допиту та ознайомлення з текстом звернення Головної Руської ради, підписаного відомими галицькими громадськими діячами в перші дні Першої світової

війни, він відмежувався від австрійської орієнтації підписантів, не заперечуючи факту знайомства з ними [77, арк. 7]. Вирішення українського питання в Росії вбачалося ним не у відторгненні українських земель, а в регулюванні його законодавчим шляхом, спільних зусиль «прогресивного українського й великоросійського суспільства в рамках російської державності, на ґрунті розвитку конституційного ладу, обласного самоуправління й національного самовизначення» [423, с. 420].

Українські ліберали, представлені тупівцями (до складу цієї партії, як вже зазначалося, входив і М. Грушевський), у вересні 1914 р. заявили про нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін. Вони засудили заяву С. Петлюри, яку той оприлюднив на сторінках «Украинской жизни», запевняючи російський уряд у підтримці з боку українців війни до переможного кінця. Негативну оцінку з боку лібералів отримала і діяльність СВУ, оскільки остання мала виразну проавстрійську та пронімецьку орієнтацію. У грудні 1916 р. з'явилася декларація «Наша позиція», в якій тупівці в черговий раз підтвердили свою прихильність ідеям автономії України (у складі оновленої Росії), досягнення якої пов'язували із оновленням існуючого політичного устрою, заснованого на федеративних засадах. Члени ТУПу стали ініціаторами скликання у Києві в березні 1917 р. наради представників українських організацій і партій, на якій було засновано Українську Центральну Раду. Подальша еволюція ТУПу не виходила за автономістські межі. Організація перетворилася спочатку на Союз Українських автономістів-федералістів, а з червня 1917 р. на Українську партію соціалістів-федералістів [430, с. 117].

Перша світова війна внесла певні корективи щодо можливостей пошуку компромісів, в тому числі, національних та політичних. У зв'язку із цим, досить промовистими стали чисельні звернення з боку українських поміркованих діячів до лідерів думських фракцій та блоків. У лютому 1914р., напередодні святкування 100-річного ювілею Тараса Шевченка, відбулися жваві дебати з приводу запитів, щодо заборони вшанування пам'яті поета. Так, представники фракції трудовиків заявляли про своє обурення подібними заборонами. «Неправда, що у вшануванні зацікавлена лише інтелігенція, заборона викликала невдоволення широких мас. Як доказ – Трудова група отримала чисельні телеграми зі всіх кінців України з побажаннями, що б всі перешкоди були зняті» [232, с. 1]. Єдиним виходом із ситуації яка склалася, на думку доповідача, полягала в необхідності надання Україні автономії, яка є «запорукою культурного, вільного та суспільного розвитку» [232, с. 1].

Лідер кадетської партії П. Мілюков наголошував, що український рух існує і зупинити його неможливо. Головна проблема для російської влади, на його думку, полягала у відсутності розуміння того, кого саме вона хотіла бачити в цьому рухові – друга або ворога? Політик був переконаний, що своїми недолугими діями влада лише підштовхувала українців в обійми сепаратизму, оскільки сепаратизм можливо виховати! [232, с. 1] Як аргумент

, П. Мілюков наводив приклад реакції на появу Валуєвського циркуляра. Він стверджував, що заборонний акт стимулював прискорення створення літературної та наукової мови за кордоном. Звертаючись до депутатів та міністрів він закликав пригадати 1906 р., в якому після появи дозволу на видання українських журналів, газет та книг вичерпався інтерес до львівських видань. «Тепер, коли українці починають говорити, що будь-яка надія на Україну – утопія, їм залишається шукати порятунку в сепаратизмі» [232, с. 1].

Слова політика в першу чергу були почуті представниками жандармерії. Напередодні та з початком війни у жандармських документах акцентується увага на важливості використання школи та періодичних видань в якості інструменту для патріотичного виховання та зміцнення національної самосвідомості. В контексті процесів, пов'язаних із формуванням «українського проекту», цілком логічно виглядали наступні зауваження авторів аналітичних записок: «всіляко використовуються школи, в яких привчають дітей зі шкільної лави мріяти про Україну» [28, арк. 163]. В документі зазначалося, «щоб будити час від часу народну свідомість здійснюється агітація довкола політичних подій, проявів громадського життя, ювілеїв українських вчених та письменників (Котляревського у Полтаві, Шевченка та ін.), для цього наперед випускається література, готуються статті в газетах, ставляться пам'ятники, – остання обставина вже остаточно засвідчує визнання конкретного вченого державною владою, а це визнання вже слугує значно більшим агітаційним матеріалом для простолюдина» [28, арк. 164]. На думку жандармського аналітика, головним проявом «української роботи», як і діяльності українських революційних партій, залишалось виключно культурництво та широка просвітницька діяльність: клуби, наукові товариства, лекції, виховання діячів в національному дусі, облаштування народних свят, коляд та іншого, видання казок із українського побуту; влаштування етнографічних концертів сліпих бандуристів, з метою ознайомлення з українською народною музикою. Захоплення просвітницькою діяльністю пояснювалося тим, що «вони зараз настільки слабкі, що політичної організації не мають» [28, арк. 164]. Однак, попередній висновок не завадив констатувати, що члени цих партій виступали організаторами на всіх з'їздах та виборах, старалися захопити у свої руки органи місцевого самоврядування, як наприклад, міські та земські управи [28, арк. 164].

Керівник Київського губернського жандармського управління в одному із своїх листів до колеги з охорони порядку та громадської безпеки у Варшаві в червні 1914 р. звертали увагу на небезпеку, яка пов'язувалася із розвитком мілітарних організацій. В документі стверджувалося про підтримку «ворожих нам держав» сепаратистських прагнень українофілів, «з метою єднання відповідних елементів в Росії та спрямування їх на шлях активної боротьби з урядом. Вищими Австро-Німецькими військовими сферами була висунута ідея про майбутнє після поразки Росії виділення з її складу

малоросійської та деяких інших південних губерній, для утворення на цій території з приєднанням до такої Галичини, автономного, під егідою Австрії «Королівства Українського» [10, арк. 31]. В документі стверджувалося, що для популяризації цієї ідеї в Галичині на німецькі гроші було Створено СВУ, «який користується особливою прихильністю австрійської влади, яка крім видання спеціальної газети «Ukrainische Nachrichten», готує також заклики агітаційного характеру, брошури, книжки малоросійською та іноземними мовами, розсилає до різних міст своїх агентів «з дипломатично-просвітницькою місією» [10, арк. 32]. В жандармських звітах були представлені оригінали та переклади тексту заклику «Головної Української ради» «До всього українського народу» :

Друкований заклик.

«Настав визначний час, пробив справжній час. Спалахує полум'я війни. В якій лопнуть ланцюги, що сковували пригноблені народи. В цьому полум'ї формується майбуття України. Настав справжній день нашого воскресіння. В цей час український народ закликає своїх синів до боротьби за свободу України. В цей час немає жертви, яка б могла б стати для нас занадто великою. Одноголосно «Головна українська рада» об'єднала всі стрілецькі та революційні організації в Українську бойову управу.

Українська бойова управа стає одноособовим розпорядчим органом українських добровольців, яке отримує назву «Українські січові стрілки», від тебе, український народ, вимагаємо підпорядкування та покори.

Тому запрошуємо весь український народ надати силу, необхідну для того, щоб сформувати майбутнє України. Запрошуємо всіх для цього придатних, хто не підлягає мобілізаційному наказу цісарської та королівської армії.

.... Пояснювати народу важливість історичного моменту, який нами переживається та мету збройної діяльності. Запрошуємо все суспільство наше надавати горячу підтримку «УСС», збирати пожертвування на озброєння та санітарну службу та висилати це на адресу казначея «головної Української Ради».

Всіх, хто залишиться дома, ми запрошуємо надавати допомогу родинам тих, що несуть своє життя на алтар України під австрійськими та українськими знаменами.

Український народ!

Настає час, якого не було давно. Наближається давно очікуваний момент, який віддасть долю українського народу до рук самого українського народу. Тепер або ніколи доб'ємося волі. Або ж станемо власниками своєї землі, або ж залишимося під чужим ярмом. Зі зброєю в руках помірємося з віковичним нашим ворогом – із царатом.

Президент – доктор К. Левицький, М. Павлик, М. Ганкевич, доктор Ст. Баран (секретар), члени: М. Балицький, І. Боберський, І. Кивелюк, д-р М. П. (Л)агодинський, М. Лозинський, Ф. Мелень, В. Темницький, д-р К. Трильовський, д-р Вл. Старосольський, д-р Л. Цегельський.

Через перекладача з малоросійського нарiччя, викладача гімназії Т. М. Грабовича» [10, арк. 33-34].

В циркулярі від 13 грудня 1914 р. наводилися свідчення про виникнення «СВУ» [9, арк. 23-23 зв.]. В документі стверджувалося, що з початком війни із Галичини та Австрії до Києва виїхала «видатна група мазепінських діячів», захопивши із собою значну кількість відозв під назвою «До українського народу», «в якому містився заклик до заколоту» [9]³.

Наводився перелік відомих членів цієї організації: доктор Л. Цегельський,

І приказувала,

Вяч. Будзиновський, с-д: Микола та Лев Ганкевичі, І. Сияк та с-р: Ф. Корольов, Феофіл Мелен та доктор І. Вачинський; терорист Ю. Скоропис-Йолтуховський (літ. Псевдоним Лопух), делегат «Народного комітету» Української народно-демократичної партії доктор Ст. Баран. Як бачимо, жандармські аналітики демонстрували звичне для станового суспільства поважне ставлення до людей із університетською освітою, які у більшості своїй належали до дворянського стану. В документі вживається традиційне для Австрії та інших європейських країн статусне визначення «доктор», яке використовувалося по відношенню до осіб із університетською освітою. У цьому випадку членство в партії не зазначалося, інші члени ідентифікувалися в залежності від їх партійної належності. О. Скоропис-Йолтуховського названо «терористом». Подібне визначення пояснювалося складними стосунками останнього із російською політичною поліцією, оскільки він неодноразово заарештовувався, а в еміграції опинився внаслідок втечі з ув'язнення. Як вже зазначалося, свого часу він мав відношення до РУПу та створення соціал-демократичної «Спілки». В документі стверджується про відвідування перед виїздом до Києва всіх названих членів організації на дачі Грушевського в Криворівні. «В Києві вони зібралися в українському клубі «Родина» на В. Володимирській вулиці, де були присутні головні керівники київських мазепинців: видавець мазепинської щоденної газети «Рада» Євген Харлампович(!) (традиційно зазначались лише прізвища) Чикаленко, Л. Жебуньов, П. Лавров, декілька студентів та делегати від мазепинських діячів Полтави, Харькова, Катеринослава та Одеси» [9, арк. 23]. На зібранні в «Родині», а потім на квартирі Чикаленко по вул. Маріїнсько-Благовіщінській, була заснована мазепинська загальна організація під назвою «Союз Визволення України». Найближче завдання – взяти на себе роботу Львівських мазепинських організацій, представники яких пішли на війну або виїхали в глибину Австрії, а головне – здійснювати пропаганду серед населення та військ Російської України [9, арк. 23, зв.].

Діяльність організації розпочалася розповсюдженням на теренах південної Росії прокламацій, які вже наперед були видрукувані у Києві. Далі до участі у роботі «Головна Рада Союзу в Києві» закликала всі студентські організації мазепинців в Петрограді, Москві, Юр'їві, Варшаві, Харькові, Одесі. Студентськими організаціями були створені філії Київського «Союзу» під назвою «Комітет Союзу визволення України. Головна Рада студентів Петроградського та інших університетів». В іншому жандармському донесенні містилася інформація про організацію та початок роботи в Петрограді цієї організації [15, арк. 153]. До її складу увійшли представники українських комітетів які існували в окремих навчальних закладах та керували діяльністю українських гуртків. До сфери діяльності «Головної ради» відносили опікування всіма справами структурних підрозділів, підготовка директив, резолюцій та підтримка стосунки із регіональними українськими групами та галицькими діячами. В резолюції, прийнятій з приводу визначення ставлення до війни, зазначалося: «Війна, яка ведеться

самодержавним урядом та в якій передове російське суспільство, втративши власну позицію, пішло за поставленою урядом метою у війні, не може мати для народів Росії, а значить і для нас, широко корисних та визвольних перспектив. У зв'язку із тим, що до Ради входять представники різних політичних переконань, але пов'язані спільними національними інтересами українства, організацію необхідно вважати не виключно партійною, а політичною» [15, арк. 253].

На думку жандармів, головне завдання «Союзу» в Росії полягало у створенні міцної системи із відділень та груп, з метою підготовки до повстання «на півдні» Росії. В документі стверджувалося, що члени організації планують організувати у Львові декілька терористичних замахів на представників влади [15, арк. 25]. Наводилася інформація і про прагнення австро-угорського уряду створити на території російських губерній, які були зайняті австрійцями з початку війни, «Царство Польське», до складу якого планувалося включити і Східну Галичину із Буковиною. Відповіддю на протести з боку українських депутатів, як переконували жандарми, було те, що вони «тобто мазепинці, розчарували австро-угорський уряд невиконанням обіцяної революції в Російській Україні, яка за їх переконанням повинна була неодмінно вибухнути одразу після заняття австро-німцями Царства Польського, Холмської та Волинської губерній. Оскільки цього не вийшло, австро-німецький уряд вважає себе вільним у діях, а українське питання залишає поки що відкритим» [15, арк. 26].

Початок війни стимулював появу нових політичних структур, члени яких намагалися дистанціюватися від соціалістів та соціалістичних партій, які в умовах війни хоч і повільно, але набирали популярності. Так, у Харкові, восени 1914 р., з'явилася молодіжна організація, члени якої заявили про свою прихильність до консервативних ідеалів з відвертим ліберальним «присмаком». Об'єднання отримало назву «Українське національне коло» [35]. В ті часи проблема власності «бренду», авторських прав, ще не набула актуальності, згадок щодо претензій з боку поляків в опрацьованих матеріалах не зустрічалося. Серед поляків ця назва була дуже популярною – як відомо, польська фракція у російській думі носила саме таку назву, а в Харкові ще наприкінці хронологічного ХІХ ст. була створена польська молодіжна організація з такою ж назвою.

В проекті програми «Українського національного кола» знайшли відображення протиріччя, характерні для українського руху, наявність різних підходів до можливої реалізації національного проекту. На жаль, в цих же документах знаходили відображення і недостатній рівень політичної освіченості молоді, причетної до створення організації. Автори документу, в першу чергу, звернули увагу на значне захоплення української молоді соціалістичними ідеями. Прихильність різним соціалістичним гаслам дозволили «консерваторам» поділити опонентів на дві групи: на так званих «дзвонарів» та «колективників». Перші ідеалізували робітничий клас, а другі – селян. Узагальнююча оцінка прибічників обох напрямків зводилася до

наступного: «Обидва напрямки уособлюють сентиментально-демократичні прошарки хлопомансько-міщанської молоді, яка є чужою європейській культурі, з її принципом самоповаги та поваги до інших, тобто, шляхетності» [35, арк. 9]. Наступний пасаж красномовно засвідчує прагнення відмежуватися від ліберально-демократичних груп, представлених в Україні: «Для нас, «младо-українців», федералізм Драгоманова та його нових послідовників застарів своєю занадто великою сентиментальністю та москвофільством. У рівній мірі для «соціалів» не підходить його муніципалізм та індивідуалізм. Вони воліють сидіти на стільцях кирило-мефодіївців або об'єднаних слов'ян. Саме тому, з цією хлопоманською частиною української молоді ми вважаємо себе роз'єднаними, залишаємося прихильними нашим ідеалам та ставимо себе вище «слюнявого» демократизму» [35, арк. 9]. Основним обличчям українського соціалізму автори програми називали відсталість, інертність, слюнявство та хамство [35, арк. 10].

Принципами створення нової організації називалися націоналізм та шляхетність. «Націонал-демократизму з його соціалістичними придатками ми протиставимо націонал-аристократизм» [35, с. 1]. Саме ця апеляція до аристократизму і була, фактично однією з головних консервативних рис кола. Інші складові за духом та змістом ближчі до ліберальних та навіть соціалістичних базових ідей, не дивлячись на бажання авторів програми відгородитися від цієї доктрини. Варто зазначити, що серед першочергових завдань окреслювалися і національно-політичні вимоги, проте, як і раніше – доволі помірковані:

1. Національна (*національно-територіальна*) автономія України;
2. Заснування (на державні кошти!) українських наукових та навчальних закладів з викладанням українською мовою;
3. Визнання на території України української мови як єдиної державної мови; для українців, які мешкають за межами України, права писати та друкувати українською, свободи зібрань, права переселень, еміграції та ін. Але, оскільки названі пункти складно було реалізувати на практиці, автори запропонували віднести їх до блоку програми-максимум, тактичними, та, відповідно, більш реалістичними, були проголошені наступні завдання: Знищення будь-яких релігійних та національних обмежень для християн, магометан та караїмів. (Щодо останнього, подібна вимога була досить несподівана для консервативної організації, але не для харків'ян, оскільки в місті мирно співіснували представники всіх названих конфесій). В цьому ж пункті наголошувалося на необхідності знищення межі єврейської осілості та надання дозволу євреям мати дрібну земельну власність; свобода віри, совісті, слова та друку. Факт дистанціювання від будь-яких проявів анархії підтверджувався проголошенням свободи зборів, але лише у разі, коли вони не ставили перед собою анархічних завдань. Більш ліберальний характер носили вимоги знищення військових судів та смертної кари, як і покарання довічною каторгою, а також вимога знищення

адміністративного втручання у судові справи. Члени організації декларували прихильність широкому земському самоврядуванню. В політичній сфері висувалася вимога загального прямого виборчого права. А ось наступна компонента цієї програми підкреслювала по-справжньому консервативний характер організації. Необхідність збереження імператора, а отже і монархічної системи у вигляді її конституційної форми, не ставилася під сумнів. В програмі йшлося про збереження вето імператора, однак суспензійного (обмеженого) характеру.

Вимоги допущення української мови в школи, суди, церкву а також виконання військової повинності в рідній губернії, які містилися у програмі-мінімум, дозволяли ідентифікувати цю організацію як українську. Автори згаданого політичного проекту не оминули увагою і економічні питання. Так, одним із пунктів проголошувалася необхідність запровадження восьмигодинного робочого дня, створення робітничого законодавства та заборони дитячої праці. Окремим пунктом передбачалася запровадження прибуткового податку. Найбільш несподівано виглядала вимога національно-економічного характеру - витрат податків з України виключно на її потреби [35, арк. 2, зв.]. Остання вимога відрізнялася від попередніх, які висувалися політичними та громадськими організаціями, але не випадала із загальноєвропейського контексту, в якому особливої популярності набули ідеї Ф. Ліста, побудовані на необхідності захисту національної економіки, трактуванню політико-економічного аспекту націоналізму як базової доктрини модернізації. Приклад «Національного кола» зайвий раз підтверджує збереження орієнтації на діяльність польських структур (хоча і йдеться про Слобожанщину, а не Правобережжя). Одночасно, наведена програма демонструє відсутність чіткого бачення шляхів розв'язання існуючих проблем, складність ідейних пошуків та політичних пріоритетів, відсутності розуміння неможливості «поєднань непоєднуваного», як наприклад ідеї широкої автономії та збереження монархічної системи, реалізації соціальних питань та вимога витрат податків з України виключно на її потреби. Подібний «розбір та хитання» в значній мірі визначали зміст програм українських політичних сил напередодні великих потрясінь.

М. фон Хаген, зазначав, що Перша світова війна стала вододілом у відношеннях росіян з неросіянами та між самими неросіянами [772, с. 386]. Вчений наголошував, що не в останню чергу політика російського окупаційного режиму, з початком Першої світової, привнесла ідеї національного звільнення в імперську армію. Переселення із західних кордонів сприяли встановленню тісних контактів галицьких поляків, євреїв та українців з українцями Російської імперії. На його думку, з якою складно не погодитися, саме російський режим та російські націоналістичні організації зробили націоналізм можливим в 1917 р. в значно більшій мірі, ніж австрійці та німці.

Російська окупаційна влада доволі швидко почала відправляти до віддалених сибірських губерній не лояльних до себе галичан, буковинців.

Чим, безумовно, похитнула віру частини русинів у братерське ставлення Росії до себе. Кількість людей, які неочікувано для себе потрапляли на території таборів, що засіяли прикордонні міста та містечка поки ще не зруйнованих імперій, катастрофічно зростала з кожним днем війни. Перша світова надзвичайно оголила проблема імперій. Друзі-вороги, які протягом століття підпитували сепаратистські рухи на полі «супротивника», фактично своїми руками створили ситуації неминучості роз'їзду за національними квартирами. Наприкінці листопада, харківська «група федералістів» розповсюдила листівки до мешканців Слобідської України із відверто антиросійським змістом⁴.

З початком війни посилилося використання репресивних заходів по відношенню до західних українців як з боку австро-угорської, так і російської окупаційної влади. Австрійці мали сумніви щодо достатньої лояльності українців, російська ж влада ще не готова була сприймати їх не лише як мешканців окупованих територій. Подібна ситуація «відторгнення» з обох політичних центрів працювала на користь українського проекту. Опинившись в положенні «чужих», українці змушені були відчувати власну «іншість».

Наступ російської армії в Галичині на початковому етапі війни призвів до репресій австрійської та угорської влади проти русинів Галичини, Буковини та Закарпаття. Серед постраждалих від репресивних заходів влади стали і мешканці лемківських селищ, яких запідозрили у симпатіях до росіян та Росії. Табір в Талергофі став першим концентраційним табором, на території якого в нелюдських умовах (з вересня до початку зими 1914 р. – просто неба, за колючим дротом) утримувалися декілька тисяч русинів та лемків, яких звинувачували у москвофільській орієнтації. Насправді, серед загалу нещасних, які потрапили до табору, крім тих, хто ідентифікував себе як русин, руський, були як цілком аполітичні люди, так і прибічники українського проекту, про що в своїх спогадах писав В. Маковський [549, с. 48].

Хід війни, а з початку 1915 р., її відверто затяжний характер, примушував керівництво воюючих держав подбати про тимчасове розташування та облаштування мас власного та населення окупованих територій, змушеного залишити домівки. Причини пересування значної кількості людей в умовах війни були різними: від політичних мотивів (як у випадку із підавстрійськими русинами), до випадкових ситуацій, в які потрапляли ті чи інші родини, опинившись на початку війни не в тому місці і не в той час. «Тинялися ці нещасні по всяких западинах австрійських і мадярських країв, поки їх зібрали в таборах» [549, с. 10].

У таборі протягом 1915-1916 рр. були утворені Комітет допомоги, який надавав матеріальну допомогу біженцям. На території табору функціонували і інші організації. Зокрема, жіночий комітет, який під керівництвом Ольги Бачинської займався культурно-освітньою роботою; хоровий та драматичний

Щоб я хлопців у садочок

гурток, у хорі якого співали відомі артисти С. Музика, А. Бабій. Керував хором диригент І. Ворончак [123, арк. 1]. Крім того, у таборі діяла філія товариства «Просвіта» з читальнями та бібліотеками під керівництвом І. Ціпановського. Були відкриті навчальні заклади: одна п'ятикласна школа і шість навчальних закладів для хлопчиків і дівчаток віком 10-15 років на зразок професійно-технічних училищ, але воєнізованого типу. Учні гімназій та вчительських семінарій продовжували навчання у Відні за рахунок Комітету допомоги, оскільки австрійський уряд відмовив гмінівським учням у виділенні матеріальної допомоги на навчання. Працездатні біженці для покращення матеріального стану своїх сімей працювали на сезонних сільськогосподарських роботах. Табір проіснував до середини 1918 р. [123, арк. 2] Таким чином, наведена інформація переконує, що окремі табори перетворилися на доволі специфічні просвітні осередки, що ставали унікальними «інкубаторами ідентичностей».

Нестандартні умови «стимулювали» пошук власного «я». Підтверджує цю думку аналіз змісту листів поранених, військовополонених до чисельних благодійних громадських організацій, редакцій періодичних видань які виникали в умовах війни. В переважній більшості, це листи пересічних людей, які належали до різних соціальних прошарків, та, відповідно, мали відмінні рівні освіти та культури, що знаходило відображення в текстах та їх змісті. Випадки перебування у військовому полоні та таборове існування в якості вигнанців являли собою пограничні ситуації, які дозволяли відтворювати у не персоналізованих листах несподівані думки, ними спричинені. Зустрічаються навіть листи не достатньо освічених солдатів із цілком нетиповим, на перший погляд, змістом. Зокрема, підзаголовок одного з них дав привід архівістам віднести документ до листів приватного характеру. Проте, його уважне прочитання (хоча через доволі низький рівень загальної освіти дописувача думки сформульовані доволі специфічно), дозволяє стверджувати що в ньому розглядаються далеко не приватні речі. Лист писаний у «езопівському» стилі з фольклорними елементами, автор звертається до невідомого адресата: (максимально адаптований переклад, оскільки оригінал написаний більш ніж специфічно):

«Скажи, чому таємну любовь вони мають та яку, а знайомі з дитинства, у них було «слово уверено». Коли молоділи без пари не сиділи, а на старість розійшлися. Це трапилося недавно, а ще зовсім небагато як не знали з розлюбезною, та ще скажемо про молодого її кавалера. Так, вірно, молодий кавалер, на губах у нього молоко від матері та хіба це правда, що говорите про нього? Так-так-так, це правда, він мала дитина, йому цього не можливо зрозуміти про любов. Так, це правда, подивишся на обличчя – дитина, а за манерою говорити – кавалер, а форма його говорить – молодий кавалер. У нього борода до колін, голова лиса та біла. Як сніг і у ж.і поцвіло. Прошу панове, вибачити за вираз дурний, лише, панове, слова ця любов була з рязанського кацапа, молодого кавалера. А за ними прослідували мудрого хохла полки. Про себе – Харьків, місто Зміїв. Хто бажає про любов, ми тим більше бажаємо, про це цікаво послухати, хохол посміється із кацапа. Коли він народився, ще не було на світі любові баришні. Спробуй ще раз це повторити! Будь ласка, послухайте, зараз скажу, лише не хохол, а «заклеенный кацап», лише говорю

по-хохлацки. З кацапа наслідуюся, а батьківщину свою або батьків маю у хохлацькій губі. І зараз ще раз посміюся над кацапом, як він любов мав. Коли молоділи, без діла не сиділи, а на старість разійшлися, ось так, ось так, ходи-ходи Гришка, я пішов, а я лапті потер, ах я кацап, я кацап, сам собі я дурак що лапті розтяг ха-ха-ха, засміялися хохли, а кацапи заплакали, ха-ха-ха, браво, браво, а кацапи заплакали. Кінець. Іван Пилипович Блоха. Рядовий. Полка 174, Харківської губернії, місто Зміїв. Прошу пане редакторе прийняти Моє Слово, або моє письмове Слово Любові» [130, арк. 83].

Перебування в шпиталі на лікуванні, в таборах стимулювало до роздумів та узагальнень. Поділ у таборовому житті не лише за станами, а за національностями загострював потяг до відповідних змін у самоідентифікації. Мабуть чи не вперше в умовах цієї війни (як і протягом всього «довгого» століття) ми зустрічаємося з відтвореними у письмовій формі роздумами селян, робітників, які перебуваючи далеко від власних домівок та родин змушені були здобувати навички письма та читання, що б мати можливість підтримувати з ними стосунки через листування. Письмові одкровення мали різноманітний характер – від байок, жартів, спогадів, родинних переказів до так званих «любовних листів», в яких насправді йшлося про національні стосунки та спостерігалися несподівані прояви власної постановки в ідентифікаційну систему координат.

Підсумовуючи, зазначимо, що націотворчий процес являв собою порядок культурних та політичних взаємодій різних національних «проектів», як українського, так і російського, польського, єврейського та інших.

Аналіз розвитку національних «проектів» між революцією 1905 р. та Першою світовою війною, дозволяє стверджувати, що найбільш популярним протягом всього «довгого» століття залишався умовна «автономістський» варіант вирішення національних проблем. Прихильники цього «проекту» в українському випадку хиталися між культурно-національною та політичною автономією, однак в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Ідеологічні засади автономізму відрізнялися, вони базувалися як на консервативно-ліберальних так і соціалістичних ідеях. Прибічниками ліберального варіанту українського автономізму в умовах Австро-Угорської імперії були представники русофільських організацій, які позиціонували себе як австрійські громадяни русинської нації.

Саме автономізм у різних модифікаціях як варіант вирішення національного питання мав найбільшу кількість прихильників не лише в українському, а й частково польському (його елементи знайшли вияв у започаткованій в умовах Австро-Угорської імперії політики «органічної праці»), а також єврейському «проектах» (як «бундівському», соціалістичному варіанті, так і автономізму С. Дубнова).

В окреслений період подальшого розвитку отримали ідеї державної самостійності. Проте вони не здобули достатньої популярності в середовищі українських діячів, найбільш відомим прибічником цього «проекту» був М. Міхновський. Реалізація концепції державної самостійності, в умовах ХІХ ст. вважалася цілком утопічною, що підтверджувалося як відсутністю достатньої кількості прибічників цієї ідеї, так відповідних політичних умов, які на той

час не демонстрували жодних ознак як внутрішньої так і зовнішньої «готовності» не лише для реалізації, а навіть сприйняття ідеї, яка ще не заволоділа не лише «масами».

У процесі розвитку «українського проекту» обґрунтовувалася необхідність єднання українського народу в межах етнічних українських земель. Завдяки культурним та організаційним зв'язкам українців Сходу і Заходу, а також несподіваним результатам діяльності імперських чиновників, відбувалося формування простору та поняття єдиного великого українського народу, культури, спільного історичного минулого. У структурах свідомості українців відбувалося закріплення ідеї цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від російського та польського культурного простору.

В ситуації з формуванням із другої половини XIX ст. модерного «польського проекту», виникали певні труднощі, пов'язані з необхідністю подолання елітарної національної традиції та необхідності «вписування» в цей «проект» як польського, так і українського селянства колишніх «кресів».

Для єврейських національних діячів вирішити єврейське питання значило розплутати складний клубок внутрішніх єврейських проблем та хвороб – або шляхом культурно-національної автономії, або шляхом створення єврейської держави за межами імперій. У першому випадку мова йшла про національно-персональну, а не національно-територіальну автономію. Долучившись до демократичних перетворень в імперіях, сіоністи розглядали демократичне суспільство в Росії не як самоціль, а як чудову базу для подальшої алії, як сприятливий клімат для виховання вільних громадян майбутньої єврейської держави.

Із формуванням численних національних «проектів» в Європі розпочинається процес становлення того, що Г. Сетон-Вотсон назвав «офіційними націоналізмами». До того, як з'явилися масові націоналізми, «офіційні» були історично неможливі. Розвиток «українського проекту» загрожував руйнації імперської національної ієрархії. «Українське питання», разом із «польським» та «єврейським» стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти. Поява «українського питання», в першу чергу, руйнувала образ руської єдності, та відповідно, засади концепції «офіційного націоналізму». Формування концепцій офіційних націоналізмів, які поміж іншого, передбачали і фінансову підтримку сепаратистських рухів на території сусідів, стали своєрідним «каменем спотикання», початком кінця світової системи XIX ст.

Світовий вибух 1914 р. став своєрідною точкою «біфуркації» соціальних, економічних, та не в останню чергу, ідентифікаційних процесів. Політичні еліти як Російської так і Австро-Угорської імперій так і не змогли запропонувати альтернативу династійній відданості. Імперські рамки, в свою чергу, виявилися затісними для реалізації національних ліберальних «проектів». Дилема між династійною, імперською та національними лояльностями виявилася нездоланною. Вона постала в XIX ст., а вже на

початку ХХ ст. остаточно (Росія поставила завершальну крапку в цьому процесі) була розв'язана на користь націоналізму та нації. На думку Р. Шпорлюка, провести розділ між Першою світовою та революцією в Україні надзвичайно тяжко, з чим важко не погодитися. Це твердження стосувалося не лише українців, а й представників інших народів, яких об'єднували спільні завдання. Йшлося про створення власної держави для націй, позбавлених самостійності.

Глибокі внутрішні протиріччя, які поглиблювалися протягом всього ХІХ ст. в середині двох імперій та ними ж самими провокувалися, помноженні на імперські територіально-економічні апетити, спричинили Великий світовий катаклізм. Війна «подарувала» людству нові види озброєння: від танків, літаків та дирижаблів, до хімічної зброї. Не менш бруталним «подарунком», механізмом морально-психологічного впливу (який в умовах наступної війни перетвориться на знаряддя фізичного знищення) стало і створення перших концентраційних таборів, в тому числі і за національним критерієм. Відсутність умов перебування людей на їх територіях та жахливе ставлення угорських і німецьких наглядців до розміщених там русинів, стимулювали посилення русофільських настроїв та закріплення їх навіть у представників тих категорій, що до «таборового» періоду свого життя не поділяли подібних позицій. Однак, політика російської окупаційної влади в Галичині заводи́ла багатьох із них у глухий кут, єдино можливим виходом з якого ставало визнання української ідентичності.

Ворогуючи сторони здійснювали підривну політику серед підданих країн-супротивниць, які опинялися у таборах в якості військовополонених, потрапляли до категорій біженців та вигнанців. Саме в них, не без фінансової підтримки австрійської влади (як і російської, в умовах таборів, розташованих на- та за Уралом, у Сибіру), функціонували школи, діяли чисельні громадські організації, члени яких мали безпосереднє відношення до реалізації національних «проектів» в сенсі виконання ними освітньо-виховної функції. Подальших досліджень та введення в науковий обіг потребують чисельні епістостолярні джерела учасників Великої війни, зібрані як в центральних архівах (Києва та Львова), так і обласних сховищах.

Світовий характер події призвів до втягнення у її вир величезної кількості країн з їх строкатим населенням. Перша світова війна 1914-1918рр. стала своєрідним катализатором, якій загострив національні проблеми, та через руйнації імперій, стимулював створення нових форм державного устрою. Найбільш неочікуваним наслідком цієї найжахливішої, в порівнянні з усіма попередніми, світової війни стало створення нової політичної моделі, заснованої на «диктатурі пролетаріату». Проте, на початкових етапах її творці змушені були рухатися у загальноєвропейському фарватері підтримки національних прагнень. Йдеться, в першу чергу, про відмінні за успішністю та результативністю

спроби створення національних держав та автономій, поява яких стала результатом розвитку теоретичних конструкцій XIX ст.

ВИСНОВКИ

– Підсумовуючи проведене дослідження, зупинимося на ключових моментах. Аналіз історіографії питання переконує, що проблеми націотворення та особливості їх перебігу продовжують бути у полі наукових зацікавлень. В останні роки до сфери наукового інтересу потрапив і так званий імперській фактор, який відіграв не останню роль у прискоренні націотворчих процесів. Водночас доводиться констатувати, що проблеми націй та націотворення не випадають і зі сфери історичної політики, яка, в свою чергу, накладає відбиток на напрямки і зміст досліджень.

Розвиток націй та націоналізму як модерного феномену ХІХ ст., взаємопов'язані з їх теоретичним обґрунтування. Й. Гердер, Й. Фіхте, Д. Актон, Е. Ренан та ін. заклали фундамент теоретичних національних студій які, водночас виступали підґрунтям для розвитку практичної складової реалізації національних «проектів». Наукове зацікавлення досліджуваними проблемами мало хвилеподібний характер, від активізації до згасання, що пояснювалося складними політичними процесами функціонування різних політичних режимів, які стали ознакою «короткого» ХХ ст.

Розгляд ступеня вивчення проблеми на прикладі зарубіжної історіографії, в першу чергу її теоретичного обґрунтування, дозволяє зробити висновок про достатній рівень її розробленості, наповнення різноманітними теоретичними концепціями. Серед цих підходів особливу, можна сказати революційну, роль відіграла запропонована Б. Андерсоном конструктивістська теорія нації. Історіографія проблеми в українській історичній науці відображає складні шляхи державотворення, з якими прямо пов'язані найбільш дискусійні питання. Для радянського суспільствознавства та, відповідно, українських істориків, які склали невід'ємну частину цього наукового простору, відсутність інтересу до проблем націотворення пояснювалося «закритістю» подібної тематики, яка не вписувалася в концепт формування «нової» наднаціональної спільноти – радянського народу. Кардинальні зміни, пов'язані із початком «буму» національних студій відбуваються з моменту проголошення державної незалежності України. Дослідження 90-х рр. ХХ ст. пов'язані з формуванням національного історичного канону, який в цей період повинен був відіграти ключову роль в національно-державному будівництві. Потреба історичного обґрунтування правомірності існування незалежної держави Україна вимагала наукового підтвердження. Звісно, що аргументи політичної доцільності, якими в своїх роботах початку 90-х рр. керувалися історики (і які в будь-якій національній історіографії, на жаль, мали, мають та матимуть місце), з часом почали вступати в конфлікт із концепціями, які будувалися на використанні нових методологічних підходів. Знайомство з ними, власне як і використання в дослідженнях колишніми радянськими істориками, вихованими в дусі «єдиновірної» методології відбулося не одразу та продовжує викликати

відторгнення. Тому, в сучасній українській історіографії представлені дослідження, автори яких репрезентують прихильність принципово відмінним концептуальним підходам у дослідженні національних проблем.

Аналіз теоретичних та практичних досліджень націотворчої проблематики в умовах імперій в українській історичній науці переконує в необхідності подальшого опрацювання питань, пов'язаних із особливостями кристалізації націотворчих процесів в умовах їх руйнацій. Зокрема, подальших досліджень потребують зміни у свідомості та самоідентифікації в умовах війни колишніх селян, робітників, які не належали до «творців» націй, але без яких існування націй неможливе.

– Результати вивчення джерельної бази дозволяють зробити висновок щодо її репрезентативності для реалізації поставлених у дослідженні завдань. Вивченні джерела (документальні та наративні, опубліковані й неопубліковані) дають підстави констатувати їх фактологічну значущість для розв'язання поставлених наукових завдань. Значну частину неопублікованих джерел склали архівні документи. Опрацьовані автором 69 архівних фондів литовського та українських центральних і регіональних документосховищ, частина з яких вводиться вперше до наукового обігу. Водночас в роботі запропоноване нове «прочитання» архівних документів, введених раніше до наукового обігу. Особливо останнє зауваження стосується змісту жандармських документів та оцінки національних рухів, в них представлених. Зосередження значної уваги на епістолярному спадку «конструкторів» національних будов дозволило відчути «дух» епохи та розкрити додаткові нюанси стосунків між інтелектуалами двох імперій та владою, що в свою чергу позначалося на змісті «проектів».

– Протягом «довгого» ХІХ ст. відбувався складний та неоднозначний процес формування націй, пов'язаний з активною інтелектуальною та практичною діяльністю вчених, літераторів, митців, громадських та політичних діячів. Процес характеризувався пошуками оптимальних форм реального втілення та теоретичного обґрунтування національних «проектів». Першим кроком до їх формування стало визначення власної ідентичності, над чим в першій половині ХІХ ст. доводилося наполегливо працювати. Цей період позначений чітким стратифікаційним поділом суспільства, в якому станова єдність визначала характер політичних та соціальних взаємин, усуваючи етнічну компоненту на другий план. Досягнення порозуміння між представниками найзаможніших (магнатський) польських родин та представниками російської влади, стало ще однією невід'ємною ознакою досліджуваного періоду. Такий стан речей, в цілому, зберігався протягом всього «довгого» ХІХ століття. Парадоксальним чином це поєднувалося із систематичною (починаючи з 1863 р.) та цілеспрямованою боротьбою влади із польським домінуванням на західних околицях імперії, але своїм вістрям вона спрямовувалася проти умовно «середньої» верстви, представники якої несли в собі найбільшу загрозу для режиму.

Феномен множинних лояльностей пояснювався цілою низкою чинників від династійних симпатій (що було безумовними відголоском попередніх історичних періодів), місця народження (так званий локальний патріотизм), етнічного походження, до виховання, освіти та особистих відчуттів і симпатій. Названі фактори спровокували появу численних варіантів національних «проектів», у кожному з яких знайшли відображення різні ідентифікаційні прихильності, підкріпленні відповідними теоретичними концепціями. Уявлення та бачення шляхів вибудовування стосунків між імперією та українцями отримували різноманітні форми, що знаходило прояв у різних поведінкових та свідомісних установах. Втягнення козацької старшинської еліти в імперську орбіту не суперечило загальним тенденціям, властивим для тогочасних династійно-імперських систем, які потребували опори та підтримки у віддалених від метрополії територіях, традиційно уособлюваними з поняттям імперських «околиць». Поширеним сприйняттям аристократії на початку XIX ст. стає її універсальний-надетнічний характер.

– Простір, як і конструкт «нації», з легкої руки Б. Андерсона та його послідовників, розуміється як явище, яке може уявлятися, отримуючи ті чи інші розміри та кордони. Щодо останніх, вони виступають об'єктами уявної побудови, зовсім не будучи такими історично. Картографування стало складовою легітимізації імперського простору та допомагало створювати уявлення про нього. Щодо України, її територіально-географічне уявлення видозмінювалося протягом тривалого часу. Пояснювалося це існуванням різних «картографічних» традицій – від французьких та німецьких починаючи ще з XVI-XVIII ст., до польських, чеських та російських. Військові, які брали участь у розширенні територіальних меж імперії та збільшенні протяжності її кордонів, долучилися і до процесів картографування. Вони активно нав'язували власні уявлення про новоприєднані (та не лише) території та особливості їх населення. Ці уявлення повинні були відповідати завданням, що ставив перед ними «роботодавець». Названі особливості з часом мали несподівані наслідки (як для імперій, так і розвитку національних «проектів»). Зокрема, більшість військових аналітиків середини XIX ст., значну частину етнічних українців, які мешкали на Правобережній Україні, Поліссі, лівобережній частині Київщині відносили до племені червоноросів (-русів), яких пов'язували із Галицько-Волинським періодом. Таким чином, офіцери російського Генерального штабу не усвідомлено «працювали» на розвиток та закріплення в свідомості ідеї єдності галицьких та наддніпрянських українців. Звісно, подібних підхід мав обслуговувати в першу чергу, імперську ідею та її можливі територіальні претензії, що зрештою призвело до цілком протилежних результатів. Щодо географічно-територіальних уявлень представників різних національних рухів про свої «національні» території, тут ми спостерігаємо прагнення, подібні до імперських – максимально збільшити розміри та протяжність кордонів. В українському випадку, зокрема в баченні, запропонованому М. Драгомановим й пізніше

підтриманому С. Рудницьким, ці території охоплювали землі від Карпат до Кавказу із заходу на схід та від Чорного моря до «Білостока в Гродненській губернії та Седльця в Царстві Польським».

Дещо осібно, в сенсі ментального картографування, стояв єврейський національний «проект». Прихильники сіонізму не бачили можливостей та перспектив національного розвитку в умовах імперій. Хоча «територіалісти» і не робили ключовою компоненту претензій на «історичні» землі, більшість сіоністів пов'язували політичні перспективи виключно з ідеєю створення та розвитку власної держави в Палестині. Прихильники ж автономізму висували гасла національно-персональної, а не національно-територіальної автономії.

Таким чином, процеси які протікали в сфері «ментального» та реального картографування засвідчували неможливість існування сталих історичних та географічних національних ознак.

– Проникнення культур та специфіка фронтірних зон, на території яких перебігали схожі ідентифікаційні процеси, породжували унікальні локальні феномени. Зокрема, науковий інтерес представляє феномен поліщуків. Вони репрезентують цікавий випадок існування етнографічної групи на конкретній території протягом тривалого часу. Фактично до Чорнобильської катастрофи поліщуки компактно проживали на території українського, білоруського, російського та польського Полісся. Проте вони так і не сформували окремої національної групи, хоча і були унікальним етнографічним «матеріалом», продуктом типово контактної/пограничної зони. Мова поліщуків мала (в окремих поселеннях, поза зоною відчуження, і зараз зберігає) виразно відмінні елементи. В свою чергу, одним з найбільш цікавих локальних феноменів Поліської зони виступав тип лаборя. Лаборство як явище цікаве й поєднанням професійної та конфесійної компонент. Приклади існування в середовищі поліщуків доволі мобільних груп та категорій населення (що являли собою виняток із правил), специфіка життєдіяльності яких вимагала «виходу» за межі традиційного ізольованого світу, лише підтверджують унікальність поліщуків. Представлені на Поліссі містечка, як і окремі селища поліщуків, являли собою осередки втілення патріархальних традицій, і початкові, а іноді навіть середні навчальні заклади, що функціонували на їх території, не вводили ці містечка у сферу модерності. Підтвердженням цьому слугував процес поступового їх занепаду. Географічні, кліматичні, природні умови Полісся унеможливлювали розвиток залізничного транспорту. Це, в свою чергу, не сприяло росту промисловості та торгівлі, що також не стимулювало розвиток міст як їх центрів. Відсутність великих міст, в інтелектуальному середовищі яких і формувалися національні ідеї, і стало, на нашу думку, основною причиною, яка унеможливила вихід поліщуків за межі «унікального етнографічного матеріалу».

– Аналіз ролі традиційних національних маркерів у процесі формування національних «проектів», дозволив дійти таких висновків.

Оскільки на початкових етапах їх формування ключова роль відводилася культурництву, відповідно, помітне місце в цій діяльності належало мовній компоненті. Формування літературного стандарту стало загальною проблемою як імперій так і національних «проектів». Літературне унормування російської мови тривало протягом першої половини ХІХ ст., наведені в дисертації приклади підтверджують цю думку. Публічний простір, пов'язаний із дворянським середовищем, також не одразу опанував російську. Розмовними мовами російської еліти в окреслений період частіше були французька, польська та інші європейські мови. Дворянських дітей виховували «мадам» та «мюс'є», щасливим (для розвитку російського літературного стандарту) винятком із правил стала пушкінська няня Арина Родіонівна.

Хоча «проста» мова й бралася за основу в якості ключового ідентифікаційного маркера, проте вона не відіграла помітної комунікативної ролі, а діалектні відмінності та особливості максимально звужували сферу її використання. В цих умовах за українською мовою, як недостатньо лінгвістично емансипованою закріплюється сфера повсякденного побутового спілкування, в переважній більшості сільських мешканців. Мовою культури та церкви в першій половині ХІХ ст. на Правобережжі залишалася польська, частково – латина (в доволі обмежених сферах). Однак із середини ХІХ ст. комунікативне домінування поступово закріплюється за російською мовою. Іншим мовам відводилися свої, локальні ніші, які значною мірою обмежували їх вживання та використання. Подібна ситуація стала однією із причин активізації діяльності за надання цим мовам вищого статусу, який дозволив би використовувати їх у навчальному процесі та судочинстві. Формування літературного стандарту української мови ускладнювалося значною кількістю діалектів, не лише Наддніпрянських, а й Наддністрянських. Так звані «фонетичні війни» стали невід'ємною ознакою процесу націотворення, в ході яких, врешті і формувалися літературні стандарти.

Кожен із розглянутих національних «проектів» у своєму розвитку та обґрунтуванні правомірності реалізації на практиці поступово «обростав» власною символікою, ритуалізацією проявів спільної активності, які мали слугувати меті прищеплення почуття національної єдності. Так постаті поетів Шевченка, Міцкевича, Пушкіна після їх смерті обросли численними міфами та поступово наповнювалися національним звучанням. Їх щорічні вшанування із використанням відповідної атрибутики поступово ставали елементами національної традиції. Метою подібних ритуалів виступало прагнення прищеплення відчуття спільноти, належності до однієї групи та віри в унікальність, особливість національних цінностей.

Релігія, яка в попередні історичні періоди відіграла ключову роль у житті суспільств, в умовах ХІХ ст. поступово втрачала свої позиції. Однак, російська православна як і польська католицька церкви й далі відчували свою відповідальність за «навернення вірних». Проте рівень адаптації селянства до

традиційних релігійних практик, як доводять наведені в дисертації приклади, був доволі низьким. Держава як політичний інститут досить формально підтримувала діяльність церковних інституцій, зокрема церковних товариств в регіонах, «руськість» яких потребувала доведення. Свідченням цього було як недостатнє фінансування, так і збереження на Правобережжі вірності «польській» традиції – як у сталому відсотку вірних католиків, так і в мовних, інших культурних і побутових практиках. І хоча церковні діячі долучалися до творення національних «проектів», проте, в цілому взаємопроникнення церковного й світського національних рухів не відбулося. Політичні партії як структури породжені новим часом, цілком світські організації разом зі своїми лідерами не вбачали в церкві інституції, яка б допомогла розв'язанню національно-політичних завдань. Розраховувати на порозуміння із представниками соціал-демократичних партій, члени яких переважно були атеїстами, не доводилося. Консервативні партії та доктрини не набули в наддніпрянській Україні значної популярності, що не дозволило духовенству активніше включитися до політичних процесів.

– Активне включення членів церковно-археологічних товариств у конструювання історичної пам'яті переконує, що націотворення перетворюється на своєрідний заміник (або існує паралельно) релігії, оскільки не може існувати без ритуалів, символів та обрядів. Особлива роль в окреслених процесах належала історії, яка виконувала міфотворчі функції. Це рівною мірою стосувалося як необхідності обґрунтування імперських претензій, легітимації імперського простору, так і створення народницької моделі української історії, вписування в її контекст культурної самобутності народу задля утвердження спадковості історико-державних традицій.

– Принциповою рисою всіх національних «проектів» є те, що вони виступають інтелектуальним продуктом представників міських наукових, громадських, політичних інституцій. На початкових етапах формування національні «проекти» потребували історичної легітимації щодо правомірності соціально-політичного «уявлення» в конкретних територіально-просторових та культурно-ментальних межах. Перед міськими інтелектуалами, які почали мислити «національно», повстало завдання розробити та запропонувати модель легітимації національних «проектів» та донести кінцевий «продукт» до селян. Феномен «сільської» нації в українському випадку пов'язувався не лише із необхідністю виховання «із селян українців», а й орієнтації міських творців національного «проекту» на елементи народної = сільської культури, як втілення національної суті. Проте, місто як окремих, відмінний від селянського світ зі своїми правилами життя та модерними інституціями, вносило свої корективи до подібного бачення. Напередодні Великої війни спостерігалася хоча й повільна, але стійка тенденція до українського наповнення міст, що знаходило відображення і на інституційному рівні – створення громадських організацій не лише культурницького спрямування, а й суто міських професійних об'єднань. Врахування модернізаційних викликів – нова епоха вимагала значної

кількості освічених людей, фахівців у різних господарських галузях, додавала нового звучання діяльності національним структурам. Розвиток друкованих засобів масової інформації та активізація видавничої діяльності після революції 1905 р. розширювали горизонти діяльності.

– У селянському середовищі, в умовах традиційного аграрного суспільства, домінувала локальна ідентифікація. Характерною рисою доволі замкнутого, напівнатурального господарства виступала наявність, фактично в кожному селищі, специфічних, властивих лише для них видів діяльності. Така «спеціалізаційна» ознака доволі часто виступала основним ідентифікаційним маркером мешканців того чи іншого населеного пункту. Не менш поширеними були і географічні, вузько-територіальні критерії ідентифікації. Історична «прив'язка» до землі, фактична відсутність можливостей та необхідності пересування створювали обмежений територією власного селища та найближчих поселень світ, життя в якому не спонукало (за браком необхідності) мислити національними категоріями. Кардинальні зміни в селянському середовищі та прискорення темпів «націоналізації» в умовах Російської імперії, пов'язується із першими значними політичними перетвореннями. Спричинені вони були революцією 1905 р., головним результатом якої стало перетворення Російської імперії на парламентську монархію, проголошення численних свобод, серед яких і право на створення громадських організацій. Хоча перші кооперативи з'являються на початку ХХ ст., їх «бум» розпочинається з 1906 р. Створення кооперативних крамниць, книгарень, хат-читалень, діяльність агрономічних шкіл позитивно позначилися на процесі націоналізації селян. Найбільш зрозумілою для селян була мова економічної доцільності.

Створення розгалуженої мережі спортивно-просвітних організацій у східній Галичині, Буковині та Закарпатті за зразком подібних чеських, польських, словацьких структур, членами яких в переважній більшості виступали селяни, сприяло прискоренню «націоналізації» західноукраїнського селянства. Наявність в їх діяльності як світської, секуляризованої так і релігійної компоненти відображало особливості часу.

– Різними шляхами переглянувши етно-центричну парадигму наявного домінантного національного нарративу запропоновано багатовимірний, збалансований образ національних конструкцій в Україні, в якому націотворчий процес розглядається як процес або порядок культурних та політичних взаємодій різних національних «проектів», як українського, так і російського, польського, єврейського.

Аналіз створених протягом ХІХ ст. українських «проектів», дозволяє запропонувати їх наступну класифікацію: *перший*, умовно «малоросійський» проект – будувався на засадах імперсько-династійної лояльності та збереженні етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідеї загальнооруської єдності. *Другий* варіант – так званий «старорусинський», який пов'язувався із групою західноукраїнських русофілів, основним змістом цього «проекту» виступала ідея повернення до

основ втраченої «святої Русі» з її традиціоналізмом та патріархальністю.

Третій варіант найбільш популярний протягом всього «довгого» ХІХ століття – «автономістський», прихильники якого хиталися між культурно-національною та політичною автономією, однак в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Ідеологічні засади автономізму відрізнялися, вони базувалися як на консервативно-ліберальних так і соціалістичних ідеях. Прибічниками ліберального варіанту українського автономізму в умовах Австро-Угорської імперії були представники русофільських організацій, які позиціонували себе як австрійські громадяни русинської нації.

Саме автономізм у різних модифікаціях як варіант вирішення національного питання мав найбільшу кількість прихильників не лише в українському, а й частково польському (його елементи знайшли вияв у започаткованій в умовах Австро-Угорської імперії політики «органічної праці»), а також єврейському «проектах» (як «бундівському», соціалістичному варіанті, так і автономізмі С. Дубнова). *Четвертий* варіант пов'язаний з ідеями державної самостійності та їх теоретичним доробком. Проте він не здобув достатньої популярності в окреслений в роботі період. Реалізація концепції державної самостійності, в умовах ХІХ ст. вважалася цілком утопічною, що підтверджувалося як відсутністю достатньої кількості прибічників цієї ідеї, так відповідних політичних умов, які на той час не демонстрували жодних ознак як внутрішньої так і зовнішньої «готовності» не лише для реалізації, а навіть сприйняття ідеї, яка ще не заволоділа не лише «масами».

У процесі розвитку українського національного «проекту» обґрунтовувалася необхідність єднання українського народу в межах етнічних українських земель. Завдяки культурним та організаційним зв'язкам українців Сходу і Заходу, а також несподіваним результатам діяльності імперських чиновників, відбувалося формування простору та поняття єдиного великого українського народу, культури, спільного історичного минулого. У структурах свідомості українців відбувалося закріплення ідеї цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від російського та польського культурного простору.

– Міжнаціональні відносини спліталися в нерозривний вузол, утворений суперництвом різних національних «проектів». У середовищі польських українофілів, які демонстрували прихильність локальному патріотизму, було сформовано власний варіант можливого розвитку «українського проекту», в якому роль головного об'єднуючого елемента мала б виконувати польська та полонізована шляхта, діяльність якої спрямовувалася на просвітництво та відстоювання права українців на збереження самобутності або в межах існуючої імперії, або в системі оновленої федерації.

В ситуації з формуванням із другої половини ХІХ ст. модерного «польського проекту», виникали певні труднощі, пов'язані з необхідністю

подолання елітарної національної традиції та необхідності «вписування» в цей «проект» як польського, так і українського селянства колишніх «кресів».

Для єврейських національних діячів вирішити єврейське питання значило розплутати складний клубок внутрішніх єврейських проблем та хвороб – або шляхом культурно-національної автономії, або шляхом створення єврейської держави за межами імперій. У першому випадку мова йшла про національно-персональну, а не національно-територіальну автономію. Долучившись до демократичних перетворень в імперіях, сіоністи розглядали демократичне суспільство в Росії не як самоціль, а як чудову базу для подальшої алії, як сприятливий клімат для виховання вільних громадян майбутньої єврейської держави.

Із формуванням численних національних «проектів» в Європі розпочинається процес становлення того, що Г. Сетон-Вотсон назвав «офіційними націоналізмами». До того, як з'явилися масові націоналізми, «офіційні» були історично неможливі. Розвиток «українського проекту» загрожував руйнації імперської національної ієрархії. «Українське питання», разом із «польським» та «єврейським» стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти. Поява «українського питання», в першу чергу, руйнувала образ руської єдності, та відповідно, засади концепції «офіційного націоналізму». Формування концепцій офіційних націоналізмів, які поміж іншого, передбачали і фінансову підтримку сепаратистських рухів на території сусідів, стали своєрідним «камнем спотикання», початком кінця світової системи XIX ст.

– Творення націй в імперіях не можливо розглядати як самодостатній, наперед визначений процес, в якому кожна нація формується «окремо». Цей процес слід досліджувати як серію взаємодій між різними «національними проектами», які перебували у стадії формування та розвитку. Безумовно, що залежав він і від міжнародного контексту. Специфіка Російської імперії XIX - початку XX ст. визначалася завданнями її модернізації, де найважливішими складовими були проблеми лібералізації та демократизації монархічної політичної моделі. Загалом правомірно стверджувати не про впливи західноєвропейських ідей на вітчизняних вчених та громадських діячів, а на органічний, гомогенний процес їх поширення та сприйняття в європейському інтелектуальному просторі, невід'ємною частиною якого були Російська та Австро-Угорські імперії, до складу яких входили українські землі протягом XIX ст.

– Світовий вибух 1914 р. став своєрідною точкою «біфуркації» соціальних, економічних, та не в останню чергу, ідентифікаційних процесів. Політичні еліти як Російської так і Австро-Угорської імперій так і не змогли запропонувати альтернативу династійній відданості. Імперські рамки, в свою чергу, виявилися затісними для реалізації національних ліберальних «проектів». Дилема між династійною, імперською та національними лояльностями виявилася нездоланною. Вона постала в XIX ст., а вже на початку XX ст. остаточно була розв'язана на користь націоналізму та нації,

оскільки головним результатом війни стала руйнація імперій та створення перших національних держав.

Втім, цілком логічно, що всього кола аспектів репрезентованої тематики не вичерпано, із приводу чого варто вказати на деякі перспективи щодо її розробки. Це стосується економічної компоненти націотворення, дослідження розвитку так званого економічного націоналізму, та йому присвячених порівняльних студій. Майбутніх досліджень потребує і період Першої світової війни та введення до наукового обігу нових епістолярних джерел, які належали перу пересічних її учасників з метою аналізу особливостей перебігу ідентифікаційних процесів в умовах військового часу та руйнацій імперій.

Результати дослідження сприятимуть подальшим науковим розробкам на основі міждисциплінарного підходу, а також допоможуть у реалізації спеціальних досліджень окремих аспектів націотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)

Ф. 268 Південне районне охоронне виділення, м. Одеса. 1902-1914 рр.

оп. 1,

1. Спр. 455. Циркулярний лист, який супроводжував заяву члена Державної думи Бобринського про видання в Чернівцях «Гасла» та «Боротьби» на кошти, які доставляє кн. Василько. 1908 р., 58 арк.

оп. 2,

2. Спр. 120. Листування з Департаментом поліції, керівником Бессарабського та Херсонського ГЖУ про збір свідчень про український мазепинський рух. Стаття із газети «Одесские новости». 1911–1914 рр., 121 арк.

Ф. 274 Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1902-1917 рр.

оп. 1,

3. Спр. 536. Листування з департаментом поліції про українські організації «Громада», «Стара громада», «Молода Україна». 1900 р., 178 арк.

4. Спр. 712. Циркуляр Департаменту поліції від 15 квітня 1905 р. про притягнення до відповідальності членів таємних консервативно-реакційних товариств, які поширювали прокламацію із закликом до боротьби проти революційного руху і «жидівства». 1905 р., 167 арк.

5. Спр. 3315. Про звинувачення проти дворянина І. Вархаловського, який мешкає в Києві з приводу його приналежності до Польської соціалістичної партії (30 квітня 1914-3 травня 1914р.), 98 арк.

оп. 1,

6. Спр. 3316. Листування з департаментом поліції про польські воєнізовані організації, 1913-1914 рр., арк. 5-32.

7. Спр. 3320-3322. Справа про здійснення обшуку та арешту М. Грушевського. 1914-1915 рр., 67 арк.

оп. 4,

8. Спр. 431. Листування з департаментом поліції про збір інформації про політичну благонадійність професорів Київського університету (1914 р.), 241 арк.

оп. 5,

9. Спр. 25. Агентурні свідчення та листування з департаментом поліції помічником керівника Київського ГЖУ в Черкаському та Чигиринських повітах та ін. особах які належать до української організації «Спілка» та РСДРП. Про зустріч члена СВУ Малиновського з турецьким міністром

іноземних справ Талаат-Беєм з метою «надання сприяння українському народові в справі утворення незалежної держави». 3 січня 1914 р. – 20 грудня 1914 р., 201 арк.

10. Спр.26. Про діяльність, спрямовану на шкоду Росії. 1913-1914 рр. 289 арк.

Ф. 275 Київське охоронне відділення, м. Київ. 1902-1915 рр.

оп. 1,

11. Спр. 1122. Список осіб, які входили до складу «Київської групи союзу професорів», 1905-1906 рр., арк. 23-23об.

оп. 1, т. 2,

12. Спр. 2806. Листування з Київським губернатором про встановлення спостереження за студентами, які брали участь у відправленні телеграми в Австро-Угорський парламент від Союзу українців. 1913 р., 241 арк.

оп. 2

13. Спр. 79. Про створення коаліційної ради. 1905-1906 рр., арк. 20-22

Ф. 276 Південно-Західне районне охоронне відділення. 1906-1914 рр.

оп. 1,

14. Спр. 426. Листування з керівником Волинського ГЖУ про діяльність серед вчителів союзу українців, 1912 р., 89 арк.

15. Спр. 418. Зведення агентурних свідчень по Союзу українців Києва. 1912-1915 рр., 196 арк.

Ф. 285 Фастівське відділення Київського жандармського поліцейного управління залізниць. 1902-1914 рр.

оп.1,

16. Спр. 255, ч. IV. Повідомлення керівника Київського охоронного відділення від 16 квітня 1911 р. про організацію в Парижі та діяльності революційної організації «Українська громада». 1908-1911 рр., 201 арк.

Ф. 295 Київський Тимчасовий комітет у справах друку.

1904-1914 рр.

оп. 1,

17. Спр. 256. Справа про призначення проф. Т. Флоринського головою Комітету та військовим цензором. 1909-1917 рр., 267 арк.

Ф. 301 Жандармське управління Подільської губернії. 1882-1917 рр

оп. 1,

18. Спр. 39. Повідомлення в Департамент поліції про намір учнів Полтавської семінарії організувати «українське видавництво». 1907 р., 98 арк

оп. 2,

19. Спр. 184. Донесення керівника Полтавського ГЖУ від 29 травня 1916 р. про існування в Полтаві української організації «Місцева організація». Програма додається. 1916 р., 95 арк.

20. Спр. 401. Повідомлення унтер-офіцера додаткового штату Подільського ГЖУ від 23 серпня 1907 р. про з'ясування особи, яка підкинула

лист із погрозами та брошуру «Щодо автономії» в будинок гр. Потоцької. 1907 р., 107 арк.

21. Спр. 444. Витяг із загальних правил для осіб, які бажали вступили в товариство вчителів з облаштування українських сільських пересувних бібліотек. 1912 р., 143 арк.

Ф. 304 Харківське охоронне виділення, м. Харків. 1902-1917 рр.

оп. 1,

22. Спр. 1. Донесення про розповсюдження в Харкові Міхновським прокламації «Десять заповідей української народної партії». 1902 р., 89 арк.

Ф. 313 Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. 1900-1917 рр.

оп. 2,

23. Спр. 2658. «Просвіта». 1905-1913, 318 арк.

Ф. 317 Прокурор Київської судової палати, м. Київ. 1880-1919 рр.

оп. 1,

24. Спр. 384. Справа зі звинувачення учнів Чернігівської духовної семінарії в належності до українського гуртка та збереження літератури партії українських соціалістів. 1886р., 123 арк.

Ф. 320 Полтавське Губернське жандармське управління, м. Полтава. 1901-1916 рр.

оп. 1,

25. Спр. 8. Довідки із справ про розвиток українофільського руху. 1900р., 211 арк.

26. Спр. 1147. Листування з департаментом поліції про збір свідчень про український мазепинський рух в Полтавській губернії. 1911 р., 178 арк.

27. Спр. 1326, «Лохвицкий Вестник». – 27 лютого 1914 р. Замітки із газети «Придніпровський голос», «Дніпрова хвиля». 36 арк.

28. Спр. 1326, ч. 2. Листування з департаментом поліції та помічником керівника Полтавського губернського жандармського управління про осіб, що належать до української буржуазно-націоналістичної організації УСДРП. Листування з помічником керівника Полтавського ГЖУ у повітах про збір свідчень про розповсюдження серед населення Полтавської губернії ідей «Українського сепаратизму» з характеристикою українського руху. 1914р., 208 арк.

29. Спр. 1347. Програма та платформа українських прогресистів для передвиборчої діяльності до IV Думи. 1911 р., 78 арк.

Ф. 321 Розшуковий пункт при Полтавському губернському жандармському управлінні, м. Полтава. 1907-1917 рр.

оп. 1.

30. Спр. 238. Зведення керівника Полтавського ГЖУ про виникнення та розвиток українських організацій в Полтавській губернії за 1905-1908 рр. 1905-1916 рр., 267 арк.

Ф. 323 Помічник керівника Полтавського ГЖУ в Полтавському, Миргородському та Гадяцькому повітах, м. Полтава. 1902-1917 рр.

оп. 1,

31. Спр.106. Листування з керівником Полтавського ГЖУ про діяльність та членів Миргородського українського робітничого товариства. 1913-1914 рр., 154 арк.

оп. 2,

32. Спр. 27. МВД, департамент поліції, циркуляр. 31 січня 1915-4 лютого 1916 рр., 96 арк.

Ф. 336 Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. 1904-1917 рр.

оп. 1,

33. Спр. 3282. Проект Статуту, статут, огляд діяльності групи Академічного союзу за 1905-1906 рр. у Харкові. 1909 р., арк. 35-41.

34. Спр.4521. Довідка зі справ Харківського ГЖУ про діяльність дворянина Коссовича К. І., який входив до складу «Українського національного кола». 1914-1915 рр., 147 арк.

оп. 4.

35. Спр. 5. Копія проекту програми організації «Українське національне коло». 8 листопада 1914 - 27 листопада 1914 р., 178 арк.

36. Спр. 36. Повідомлення про проведення в Харкові конференції представників українських гуртків. Протокол засідання. 1916 р., 97 арк.

Ф. 350 Помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління, м. Херсон. 1913-1914 рр.

оп. 1,

37. Спр. 1, 2. Про діяльність української організації в Херсоні. 1913-1914 рр., 208 арк.

Ф. 365 Тимчасове жандармське управління військовим генерал-губернаторством Галичини. 1914-1916 рр.

оп. 2.

38. Спр. 89. Повідомлення ротмістра Сушкова від 8 грудня 1914 р. про діяльність членів «Стрілецьких дружин» у Львові. 1914 р., 231 арк.

Ф. 385 Жандармське управління в м. Одесі. 1893-1917 рр.

оп. 1,

39. Спр. 1873. Прокламація Одеського відділу «Темної партії» «Порятунок Росії» «Геть Бунд, революціонерів, соціалістів та анархістів». 1906 р., 76 арк.

оп. 2.

40. Спр. 139, Т. 2. Про діяльність в Одесі «Просвіти». Про виникнення в Австрії товариства «Союз визволення України». 1914 р., 221 арк.

Ф. 419 Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса. 1905-1919рр.

оп. 1.

41. Спр. 68. Дізнання про «українські гуртки в Олександрівському та Елизаветградському повітах». 1893-1894 рр., 275 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. м. Київ. 1832-1917 рр.

- оп. 1,
42. Спр. 797. Про польські та малоросійські просвітницькі товариства. 1903-1907 рр., 311 арк.
43. Спр. 7252. Про отримання боргів агенства Польського банку в Бердичеві Київської губернії. 1847 р., арк. 23–26.
оп. 151,
44. Спр. 578. Справа про звинувачення у хабарництві Житомирського ротмана. 1835 р., арк. 12-13.
оп. 303,
45. Спр. 70. Про важке економічне та політичне положення селян Волинської губернії. 1883-1883 рр., 245 арк.
оп. 521,
46. Спр. 164. Про положення селян Київської губернії. 1882 р., 189 арк.
оп. 537,
47. Спр. 209. Про положення селян Подільської губернії. 1883 р., 209 арк.
оп. 614,
48. Спр. 243. Про запит до міністерства внутрішніх справ щодо необхідності встановлення контролю над діяльністю ощадно-позичкових товариств та усунення від участі в діяльності названих товариств римо-католицького духовенства. 1884-1887 рр., 308 арк.
оп. 622,
49. Спр. 443. Про польську ощадно-позичкову касу. 1881 р., 307 арк.
50. Спр. 443. Справа про ощадно-позичкову касу у Вінниці. 29 жовтня 1892-14 березня 1894 р., 278 арк.
оп. 625,
51. Спр. 272. Справа щодо надання Київському губернатору в Комісію звіту про стан губернії. 1895 р., 211 арк.
оп. 636,
52. Спр. 647, ч.1. Статут «Просвіти» в Житомирі. 1907 р., 89 арк.
оп. 637,
53. Спр. 545. Про діяльність польських товариств у Південно-Західному краї. 1907-1910 рр., 286 арк.
оп. 691,
54. Спр. 237, ч.1. Про харчування сільського населення Київської губернії. 1893 р., 214 арк.
оп. 707,
55. Спр. 346. Справа з різноманітними вирізками. 5 листопада 1905 р.- 21 березня 1909 р., 208 арк.
56. Спр. 346. Справа з різного роду газетними вирізками, які не мають прямого відношення до справ. «Галицкие эмигранты» // Слово, СПб, 25.11. 1908. Вирізки із газет «Сокол», «Киевлянин», «Слово» про положення селян. 1908-1909 рр., 269 арк.
оп. IV, 708,

57. Спр. 621. Журнал засідання комісії з податків та повинностей. Нарада сільських діячів Південно-Західного краю. 1906 р., 209 арк.
оп. 826.
58. Спр. 176. Про заснування Житомирського ощадно-позичкового товариства для ремісників та дрібних торговців. 14 березня 1902 р. – 8 жовтня 1902 р., 163 арк.
оп. 832,
59. Спр. 313. Справа про розорення селян. 1882 р., 259 арк.
оп. 840,
60. Спр. 221-232. Справа з приводу листа до міністра внутрішніх справ про відкритий у Кам'янці-Подільській вірмено-католицькій церкві Св. Миколая архів різних давніх вірменських книжок та рукописів. 1890 – 1891 рр., 378 арк.
оп. 849,
61. Спр. 454. Справа про ймовірний приїзд на запрошення Археологічного з'їзду осіб, які перебували на чолі українофільської партії Галичини. 1899 р., 218 арк.
оп. 857,
62. Спр. 43. Доповідна записка проф. Т. Флоринського «Про введення викладання малоросійської мови в середніх навчальних закладах», 1906 р., 96 арк.
оп. 859,
63. Спр. 370. Доповідна записка про українські та польські товариства у Києві. 1909-1911р., 351 арк.
- Ф. 705 Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. 1907-1914 рр.**
оп. 2,
64. Спр. 104. Про діяльність членів гуртка українців у Ахтирці. 1912 р., 204 арк.
65. Спр. 121. Протест проти виступу в Державній думі Скоропадського. 1913р., 78 арк.
- Ф. 707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1835-1919 рр.**
оп. 183
66. Спр. 11. Т. Флоринський. Інформація про службу та наукову діяльність.
оп. 225,
67. Спр. 198. Справа про додаткові свідчення про звіти в окрузі за 1881 р. 1882 р., 198 арк.
- Ф. 873 Юзефович М. В. 1826-1907 рр.**
оп. 1,
68. Спр. 2. Листи від О. Бодяньського, 1846-1858 рр., 14 арк.
69. Спр. 20. Листи від П. Галагана (1847-1870 рр.) 17 листів.
70. Спр. 35. Листи від М. Кояловича. 1863-1870 рр.

Ф. 1196 Київське відділення імператорського російського військово-історичного товариства. 1908-1919 рр.

оп. 1,

71. Спр. 33. Лекція професора Т. Флоринського. 1908 р., 26 арк.

оп. 1,

72. Спр. 34. Програма лекції членів відділу. 1909-1911 рр., 89 арк.

Ф. 1235 Грушевські – історики і лінгвісти. 1830-1958 рр.

оп. 1,

73. Спр. 29. Грамоти, членські квитки, свідоцтва та повідомлення про обрання членом «Наукового товариства імені Т. Шевченка», «Чехословацького наукового товариства» та ін. 1891-1913 рр., 306 арк.

74. Спр. 33. Програма святкування й відкриття пам'ятника І. Котляревському. 1903 р., 31 арк.

75. Спр. 38. Підписний лист на зібрання грошей для заснування вчительської семінарії в Коломиї та проект петиції до Львівського сейму про відкриття жіночої гімназії. 1905 р., 48 арк.

76. Спр. 40. Заява до Міністерства освіти (Австрії) про надання грошової допомоги для роботи над «Історією України-Руси», тт.7-8. 1908 р., 21 арк.

77. Спр. 43. Протоколи допитів М. Грушевського у Київському губернському жандармському управлінні у справі обвинувачення в зв'язках з правлячими колами Австро-Угорщини. 1914-1915 рр., 103 арк.

78. Спр. 75. Звернення Комітету щодо збирання на фонд українського наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, про збирання грошей на товариство для утворення російсько-української АН, гроші для хворого І. Франка. 1908 р., 63 арк.

79. Спр. 76. Протоколи загальних зборів та засідань Наукового товариства імені Шевченка у Львові та Києві. 1908-1912 рр., 196 арк.

80. Спр. 192. Брошура «Із польсько-українських стосунків Галичини». Декілька ілюстрацій до питання: обласна чи національно-територіальна автономія. 1907 р., 58 арк.

81. Спр. 326. Листи від В. Б. Антоновича, 27 травня 1889 – 5 січня 1919 р., 95 арк.

82. Спр. 328. Листи від Д. І. Багалія. 1908-1927 рр., 134 арк.

83. Спр. 377. Листи від М. Василька. Квітень 1905–липень 1908 р., 27 арк.

84. Спр. 389. Листи від Ф. Вовка, червень 1895-1911 р., 101 арк.

85. Спр. 467. Листи від Ерастова С. І., 1902-1910 рр.

86. Спр. 558. Листи від О. Пчілки, 1910-1911 рр., 39 арк.

87. Спр. 604. Листи від В. Липинського, 1891-1913 рр., 59 арк.

88. Спр. 642. Листи від М. Міхновського, 18 березня 1897 р. – 10 грудня 1909 р., 79 арк.

89. Спр. 688. Листи від С. Петлюри, 1907-1914 рр., 74 арк.

90. Спр. 724. Листи від С. Рудницького. 1901-1913 рр. , 89 арк.
91. Спр. 749. Листи від О. Скорописа. 1910-1913 рр., 43 арк.
92. Спр. 779. Листи від М. Сумцова. 1896-1912 рр., 111 арк.
93. Спр. 810. Листи від Г. Хоткевича. 1907-1908 рр., 47 арк.
94. Спр. 822. Листи від Є. Чикаленка. 1897-1914 рр., 48 арк.
- Ф. 1335 Волинське Губернське жандармське управління, м. Житомир. 1830-1917 рр.**
- оп. 3,
95. Спр.172. Повідомлення про здійснення «пропаганди українських ідей» серед військовополонених членами СВУ. 1916 р., 151 арк.
96. Спр. 867. Про діяльність у Волинській губернії польських національних товариств (гімназійних, просвітніх, благодійних). 1907-1908.рр., 231 арк.
- Ф. 1600 Помічник керівника Волинського ГЖУ в Рівенському, Дубенському та Кременецькому повітах. 1904-1914 рр.**
- Оп. 1,
97. Спр. 548. Звіти за червень 1914 – лютий 1915 рр., 179 арк.
- Ф. 1617 Особистий фонд професора М. Драгоманова. 1866-1923 рр.**
98. Вступ до опису.
- Ф. 1680 Харківський інспектор у справах друку, м. Харків. 1886-1917 рр.**
- оп. 1,
99. Спр. 10. Циркуляр Головного управління у справах друку про вилучення з обігу заборонених цензурою друкованих видань та список періодичних видань, які виходили в Харкові у 1895 р., 132 арк.
- Ф. 2020 Багалій Д. І., професор Російської історії Харківського університету. 1715-1915 рр.**
- оп. 1,
100. Спр. 24. Вітання історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька, 1907 р., 27 арк.
101. Спр. 87. Лист невідомого про надіслану Багалію виписку про перетворення, здійсненні в навчальних закладах Облaсті Війська Донського. 1906-1908 р., 107 арк.
102. Спр. 96, Лист Х. Алчевської з повідомленням про засідання юридичної комісії. 1899 р., 12 арк.
- Ф. 2026 Особистий фонд професора М. Дринова. 1876-1906 рр.**
103. Вступ до опису.
- оп. 1
104. Спр. 36. Курс лекцій з історії слов'янських народів професора М. Дринова, 1900 р., 187 арк.
105. Спр. 19. Ніжинське історико-філологічне товариство вітає М. Дринова з ювілеєм. 1898 р., 12 арк.
- Ф. 2047 Особистий фонд професора М. Д. Пильчикова.**

1887-1908 рр.

оп. 1,

106. Спр. 827. Листи від М. Міхновського для ділової розмови за участю М. Сумцова та Х. Алчевської, 1907 р., 7 арк.

Ф. 2052 Особистий фонд професора М. Ф. Сумцова. 1888-1922 рр.

оп. 1,

107. Спр. 301. Загальні документи та листування. 1900-1916 рр.; 132 арк.

108. Спр. 302. Листування з М. Грушевським. 1897-1917 рр., 106 арк.

Ф. 2061 Особистий фонд професора М. Г. Халанського.**1891-1910рр.**

оп. 1,

109. Спр. 49. Лист від Д. Яворницького. 1884-1910 рр., 96 арк.

110. Спр. 74. Привітання ювіляра від міністра народної освіти Болгарії. 1907 р., 8 арк.

111. Спр. 172. Про видання Харківським університетом знайденого «Українського журналу» 1823 р., у відповідності із дозволом попечителя навчального округу. 1906 р., 29 арк.

112. Спр. 187. Свідчення про бандуристів та лірників Харківської та інших губерній. 1898-1907 рр., 174 арк.

Ф. 2205 Волинське церковно-археографічне товариство.**1891-1911рр.**

оп. 1,

113. Спр. 12-415. Церковно-приходські літописи. Мікрофільми. 1891-1911 рр.

114. Спр. 102. Церковно-приходський літопис Вознесенської церкви с. Бугрин Острозького повіту. 1891 р., 234 арк.

115. Спр. 121. Про освіту селян Волинської губернії, грамотність, розумовий розвиток. Церковно-прихідський літопис Вознесенської церкви с. Бугрин Острозького повіту. 1891р., 164 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В. Вернадського.

116. Ф. 80, № 67-82 В. Антонович Д. Багалію. Листи 8/20 квітня 1880, 26 травня 1902 р. зі Львова та Києва. Львів, 1880, 8/20 квітня.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України)**Ф. 146 Галицьке намісництво. 1854-1921 рр.**

оп. 107,

117. Спр. 1. Вибори до Галицького крайового сейму. 1908-1914 рр. Положення про вибори до Галицького сейму. Реформа положення про

вибори до Галицького сейму. 1913р. 58 арк.

118. Спр. 6. Телефонограми, офіційні повідомлення й інші матеріали про заходи австрійської влади у справі реформи положення про вибори до Галицького крайового сейму у Львові у зв'язку з вимогами галицько-українських діячів. 1912 р., 274 арк.

Ф. 196 Політичне товариство «Руська Рада», м. Львів. 1863-1916 рр.
оп. 1,

119. Спр. 1. Статут і програми перших установчих зборів та політичної діяльності товариства. 1870-1871 рр., 93 арк.

120. Спр. 81. Протоколи, газетні повідомлення і інші матеріали, про боротьбу товариства за українську школу у Львові, та проти колонізаційної акції Крайової шкільної ради. 1878-1897 рр., 207 арк.

121. Спр. 114. Обіжники, памфлети та інші матеріали з відомостей по політичну боротьбу між прихильниками та противниками українського фонетичного правопису в Галичині. 1869-1881рр., 112 арк.

Ф. 313 Редакція українського журналу «Дзвінок», м. Львів. 1912-1914 рр.

оп. 1,

122. Спр. 26. Листування із дописувачами. 1912-1914рр. 207 арк.

Ф. 354 Табір українських біженців м. Гмінд. 1915-1918 рр.

123. Опис.

Ф. 388 Андрусак М. Доктор історичних наук, професор, бібліотекар НТШ. 1913-1939 рр.

оп. 1,

124. Спр. 4. Праця «Українська історика (мовою оригіналу) за царського режиму». 1932 р., 206 арк.

Ф. 400 Український студентський союз у Львові. 1908-1914 рр.

оп. 1,

125. Спр. 15. Обіжники головної ради союзу та його комісії. 1909-1911рр., 218 арк.

оп. 1,

126. Спр. 8. Звіт про роботу комісії від листопада 1911 р. по 30 квітня 1912р., 4 арк.

Ф. 401 Редакція «Літературно-наукового вісника», м. Львів. 1883-1938 рр.

оп. 1,

127. Спр. 5. Лист співредактора «Літературно-наукового вісника» М. Грушевського міністру внутрішніх справ російської імперії з пропозицією зняти заборону та допуск цього журналу в Східній Україні. 1906 р., 19 арк.

128. Спр. 106. Огляди Волинських, Київських, Чернігівських Литовських й інших єпархіальних відомостей Січинського (Оригінальні переклади) 1896-1899 рр., 188 арк.

129. Спр. 13. Листи письменників, передплатників товариств про опублікування їх творів, статей, дописів, об'яв, реклами. 1899-1909 рр., 286

арк.

Ф. 414 Редакція газети «Неделя», м. Відень. 1916-1918 рр.

оп. 1,

130. Спр. 7. Листи до редакції. 1916-1918 рр., 321 арк.

Ф. 440 Загальна українська національна рада, м. Відень.

1915-1917 рр.

оп. 1,

131. Спр. 6. Резолюція засідання про евакуацію і життя українських емігрантів у таборах. 1916 р., 39 арк.

132. Спр. 8. Звіт про діяльність, статистичні відомості, списки членів та інші документи секції в м. Драгобичі. 1915 р., 85 арк.

133. Спр. 15. Відозва з протестом проти намагань російського царського уряду підкорити Буковину і Галичину. 1915 р., 79 арк.

Ф. 766 Товариство «Українська академічна поміч» м. Львів.

1914-1921 рр.

Оп. 1,

134. Спр. 4. Лист «Академічної кухні» у Львові до Наукового Товариства імені Тараса Шевченка з проханням надати матеріальну допомогу. Анкета «Академічної кухні у Львові». 1914, 57 арк.

Ф. 818 Вахнянин А. (1841-1908 рр.) композитор, письменник, педагог і громадський діяч. 1798-1923 рр.

оп. 1,

135. Спр. 13. Протоколи, звіти, інші документи, листи. 1901-1907 рр., 174 арк.

136. Спр. 26. Листи Товариства «Просвіта», «Горбан» та інших культурно-освітніх та музичних товариств і установ з повідомленням про прийом в члени, подяки за організування Шевченківських концертів та інші питання. Почато 1867 закінчено 1889 р., 201 арк.

Ф. 847 Головний січовий комітет гімнастичного і пожежного товариства «Січ», м. Львів. 1904-1914 рр.

оп. 1,

137. Спр. 11. Статут та інші документи. 1910 р., 97 арк.

Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.).

Ф. 29 Харківська губерньська в справах про товариства та спілки присутність. 1906-1917 рр.

оп. 1,

138. Спр. 3. Вирізки із газет. 1906-1915 рр., 148 арк.

Ф. 44 Харківська міська шестигласна дума. 1790-1870 рр.

оп. 1,

139. Спр. 1. Річні звіти думи за 1862 та 1867 рр., 201 арк.

Ф. 45 Харківська міська управа. 1871-1919 рр.

оп. 1,

140. Спр.1. Листування.1900-1907 рр., 211 арк.

Ф. 200 Харківське товариство розповсюдження в народі писемності . 1869-1920 рр.

оп. 1,

141. Спр. 1. Протоколи засідань, списки членів. 1870-1902 рр., 207 арк.

Ф. 488 Українське імені Г. Квітки-Основ'яненка літературно-художне-етнографічне товариство в м. Харкові. 1912-1917 рр.

оп. 1,

142. Спр. 1. Протоколи відкритих засідань.1913-1916 рр., 201 арк.

143. Спр. 2. Заяви різних осіб про прийняття в члени товриства та постановку їх на балотування (9 серпня 1912-17 грудня 1912 р.), 206 арк.

144. Спр. 5. Заяви. 14 січня 1914-1915 р., 101 арк.

Ф. 512 Валківське гімнастичне товариство «Сокіл». 1908-1914 рр.

оп. 1,

145. Спр. 1. Статут Валківського гімнастичного товариства «Сокіл», 1908 р., 12 арк.

Ф. 969 Алчевська Христина Олексіївна. 1901– 1905 рр.

оп. 1,

146. Спр. 3. Академічне жіноче товариство «Січ». 1905 р., 74 арк.

147. Спр. 4. Газетні вирізки, статті, листи. 1905 р., 165 арк.

Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.)

Ф. 62 Житомирська міська управа. 1877-1919 рр.

оп. 1,

148. Спр. 1060. Про проведення зборів міської Думи. 1877-1906 рр., 201 арк.

149. Спр. 1076. Про особовий склад міської управи. 1911 р. , 49 арк.

150. Спр. 1080. Звіт про діяльність Житомирської міської безкоштовної бібліотеки. 1911р., 69 арк.

151. Спр. 1102. Про витрати на вибори до IV Державної думи. 1911-1912 рр., 53 арк.

152. Спр. 1133. Про Міську думу, гласних, які обрані міською думою в різні міські комісії. 1877-1906 рр., 307 арк.

153. Спр.1134. Про діяльність міської безкоштовної бібліотеки-читальні. 1911 р., 85 арк.

154. Спр. 1154. Про вибори в Установчі збори. 1917 р., 94 арк.

оп. 2,

155. Спр. 126. Про видачу свідоцтв купцям м. Житомира. 1878-1907 рр ., 253 арк.

156. Спр. 128. Про виділення Житомира в окрему земську одиницю. Про видачу купецьких свідоцтв та данні про купців. 1906-1911 рр., 206 арк.

оп. 3,

157. Спр. 5. Перелік питань, які розглядалися на засіданнях Житомирської міської управи. 1915-1918 рр. , 204 арк.

158. Спр. 169. Про особовий склад Житомирської міської управи. 1915-1918 рр., 135 арк.

Ф. 64 Житомирська міська дума. 1839-1877 рр.

оп. 1,

159. Спр. 1. Про передачу антрипринерам в оренду приміщення міського театру, про гастрольні виступи акторів, про неналежний стан труп, слабе оформлення та виконанні опер; про відкриття та утримання міських училищ. 1864-1874 рр., 231 арк.

160. Спр. 3. Звіт про діяльність Житомирської міської безоплатної народної бібліотеки. 1910 р., 86 арк.

Ф. 65 Житомирська реміснича управа. Орган ремісничого міського самоврядування. 1849-1902 рр.

оп.1.

161. Спр. 185 Про вибори цехових старшин та їх помічників. 1861-1891рр., 83 арк.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора. 1793-1917 рр.

оп. 1,

162. Спр. 544. Списки громадських товариств, друкарень, книжкових магазинів, бібліотек, відомості про видання газет та журналів. 1906-1911 рр., 217 арк.

Ф. 183 Волинська губернська земська управа. Житомир. 1904-1919 рр.

оп. 1

163. Спр. 1306. Відомості про діяльність церковнопарафіяльних шкіл. 1904-1911 рр., 234 арк.

Ф. 329 Волинська губернська у справах про товариства та союзи присутствіє. Житомир. 1906-1907 рр.

оп. 1,

164. Спр. 1. Листування з департаментом загальних справ. 1907-1911 рр., 172 арк.

165. Спр. 4. Про затвердження в Житомирі товариства для примирення та покращення правового становища [місцевого населення]. 1906 р., 94 арк.

Ф. 415 Волинський губернський дворянський комітет у селянській справі. 1858-1859 рр.

оп. 1,

166. Спр. 1. Підготовка селянської реформи, проекти, особливі думки. Додаток до проекту Положення про селянську реформу у Волинській губернії. 1858-1863 рр., 212 арк.

Ф. 543 Ворсівське волосне правління, с. Ворсівка. Радомисльського повіту. 1861-1872 рр.

Оп. 1

167. Спр. 23. Скарга поміщиці селища Ходорів на селян, які не бажали відпрацьовувати повинності. Листування господарського та адміністративного характеру. 1869-1870 рр., 147 арк.

168. Спр. 61. Інструкція для складання списків населених місць Київської губернії. 1909 р., 84 арк.

Литовський державний історичний архів, м. Вільнюс

Ф. 419 Віленське губернське жандармське управління. 1890-1910 рр.

оп. 1.

169. Спр.71. Про підготовку та участь єврейського вчительського інституту в педагогічному відділі всесвітньої виставки в Парижі у 1900 р., 59 арк.

оп. 3.

170. Спр. 14. Листування керівника Віленського ГЖУ з керівником Гродненського ГЖУ та ін. 1856-1889 рр., 347 арк.

171. Спр.1133. Таємні циркуляри (таємні польські школи та інше). 1883-1887 рр., 127 арк.

Ф. 439 Архів музею графа М. Н. Муравйова. 1840-1915 рр.

оп. 1.

172. Спр. 5. Листи М. Муравйова П. Валуєву 1859-1863 рр., 82 арк.

173. Спр. 12. Повстанська преса періоду повстання 1863 р., 108 арк.

174. Спр. 25. Записка Муравйова на ім'я міністра внутрішніх справ П. Валуєва про політичний стан Північно-Західного краю та зміни в управлінні краєм за період з 1861 до 1863 рр., 41 арк.

175. Спр. 45. Записка С. Шипова «Про російську мову та національність в Царстві Польському». 1865 р., 37 арк.

Ф. 567 Віленський навчальний округ.1775-1889 рр.

оп. 2 (Т.1).

176. Спр. 32. Про призначення А. Чарторійського на посаду куратора Віленського навчального округу. Загальний статут Віленського університету. 1803 р., 58 арк.

177. Спр. 113. Про суми на утримання навчальних закладів в Білорусі. 1805р., 74 арк.

178. Спр. 36. Опис навчальних закладів. 1830-1882 р., 189 арк.

Ф. 596 Віленська археографічна комісія. Циркуляри, протоколи засідань, виписки із актових книг, звіти про діяльність комісії. 1864-1913 рр.

оп. 1,

179. Спр. 207. Справа про звільнення у відпустку Голови Комісії Я. Головацького та інші папери, які мають до нього відношення. 1886-1888рр., 103 арк.

180. Спр. 217. Mianowania po smierci Holowackiego. p.o. presesa d.1.VI. 1888, 67 арк.

181. Спр. 207. J. Holowacki, prezes k-sji: urlory podroze I pobory. 1886-1888, 89 арк.

Ф. 1511 Колекція документів професорів Віленського університету. 1738-1858 рр.

оп. 1

182. Спр. 59. Справа про призначення Ю. Голуховського на посаду професора кафедри логіки, метафізики та моральної філософії Віленського університету. 1821 р., 49 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

183. Атлас Российской империи, содержащий в себе 51 губернию, 4 области, Царство Польское и княжество Финляндское (с показанием больших и малых почтовых и проселочных дорог с означением числа верст. Служащий для пользы юношества, обучающихся Российской географии и путешествующих в дорогах). – СПб, 1835. – 10 с., 64 л. карт.

184. Головацкий Я. Этнографическая карта Русского народонаселения в Галичине, Северо-Восточной Угрии и Буковине / Яков Головацкий. – Из-во Императорского Общества Истории и древностей Российских при Московском университете. – 1878. – 12 с.

185. Города Бессарабии. 1812–1871 гг. / Обзор документальных материалов / Сост. И. Жуков. – Кишинев, 1962. – 84 с.

186. Грибанов К. М. Географические карты России с изображением гербов, костюмов и назначением верст от двух столиц. – Репринтное издание 1829 г. – СПб.: Альфарет, 2010. – 63 л.: 60 л. карт.

187. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / М. Грушевський. Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова – Л. Зашкільняк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства. – 1997.

188. Эркерт Р. Ф. Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей / Р. Эркерт – Берлин. – 1863. – 18 с.

189. Каталог метричних книг у 2-х томах. – Т. 1.: Римо-католицизм; греко-католицизм; лютеранство; іудаїзм. – Т. 2.: Православ'я. Державний архів Житомирської області / Житомир: Волинь. – 2010 р. – 172 с.; 604 с.

190. Кеппен П. И. Этнографическая карта европейской России / Кеппен П. И. – СПб, 1851. Репринтное издание. – СПб, 2008. – 43 с.

191. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2-х томах. – Т. 1. – (1874 – 1879) // О. Кістяківський – К, 1994. – 647 с.

192. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. Вибрані документи та матеріали / Гол. ред. Сохань П. С. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1 – 544 с.; Т. 2. – 696 с.; – Т. 3 – 440 с.

193. Костомаров М. Книга буття українського народу // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Збірник документів і матеріалів під ред В. Панібудьласки. У II частинах. Ч. I. – К., 1997.– С. 248–252.

194. Коялович М. Документы, объясняющие историю западнорусского края и его отношение к России и к Польше / Коялович М. // Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к собранию документов. Напечатано по определению Археографической комиссии. – СПб: Тип. Эдуарда Прада. – 1865. – 123 с.

195. Максимович М. Листи / Максимович М. – К.: Либідь, 2004. – 298с.

196. Народный жизненный календарь на 1912 год. – К.: Издание газеты «Двуглавый орел». – 1911. – 78 с.

197. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, Житомирська Волынская губернская типография. – 1912 – 523 с.

198. Отчет о состоянии Волынского Церковно-археологического общества в 1894 г.: Возникновение Волынского церковно-археологического общества и епархиального древнехранилища // Волынский историко-археологический сборник. – Почаев – Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 1-5.

199. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Бессарабская губерния. – СПб: Издание Центрального статистического комитета м-ва внутренних дел / Под редакцией Н. А. Тройницкого, 1905. – 281 с.

200. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Волынская губерния. – СПб: Издание Центрального статистического комитета м-ва внутренних дел / Под редакцией Н. А. Тройницкого, 1904. – 306 с.;

201. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Киевская губерния. – СПб: Издание Центрального статистического комитета м-ва внутренних дел / Под редакцией Н. А. Тройницкого, 1904 – 342 с.

202. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Харьковская губерния. – СПб: Издание Центрального статистического комитета м-ва внутренних дел / Под редакцией Н. А. Тройницкого, 1904 – 330 с.

203. Риттих А. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / А. Риттих // Сост. при м-ве внутренних дел в канцелярии зав. устройством православной церковью в западных губерниях. – СПб, 1864, 2-е изд, исп. и доп. – 2 с.; 9 л.: табл, карт.

204. Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: Червона калина, 1937. – 306 с.

205. Утворення II Речі Посполитої. Збірник документів. 1866-1925рр. Варшава, 1981. – 397 с.

206. Устав Словянского общества св. Кирилла и Мефодия // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Збірник документів і матеріалів під ред В. Панібудьласки. У II частинах. Ч. I. – К., 1997. – С. 253-279.

207. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1885, Т. III – VI. – 301 s.

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ

208. Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния / Бобровский П. О. – Санкт-Петербург, 1863. –.– Т. 1. – С. 621-623.

209. Бойович М. Наши депутаты. Члены Государственной думы: Портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912 -1917 г. / Бойович М. М. – М.: Т-во Сытина И.Д., 1912. – 507 с.

210. Бойович М. Наши депутаты. Члены Государственной думы: Портреты и биографии. Первый созыв. 1906 г. / М. М. Бойович. – М.: Т-во Сытина И.Д., 1906. – 525 с.

211. Бойович М. М. Наши депутаты. Члены Государственной думы: Портреты и биографии. Второй созыв. 1907 г. / М. Бойович. – М.: Т-во Сытина И.Д., 1907. – 508 с.

212. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Домонтович М. И. – СПб: Тип. Ф. Персона, 1863 – 796 с.

213. Законотворчество думских фракций 1906-1917 гг.: документы и материалы / Общ. ред. П.А. Пожинайло. – М, 2006. – 767 с.

214. Защук А. Материалы для географии и статистики Росии, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская губерния / Защук А. – Т. 1. – СПб.: Тип. Э.Веймера, 1862. – 274 с.

215. Зеленский И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Минская губерния / И. Зеленский. – Санкт-Петербург, 1864. –.– Т. 1. – 541 с.

216. Павловик В. Материалы для географии и статистики Росии, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Павловик В. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1862. – 396 с

217. Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр.: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1963. – 387 с.

218. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр.: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1964. – 551 с.

219. Чубинський П. Малороссы юго-западного края. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским Российским Географическим Обществом /

Чубинский П. П. – Ч. VII. – Вып. 2. – СПб., 1877. – С. 362-364.

220. Чубинский П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / П. Чубинский, М. Михальчук // Труды этнографически-статистической экспедиции в Юго-Западный край. – . – Т. VII с картою. – Вып. 2, СПб, 1877. – С. 234-261.

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

221. Абросимова С. Катеринославський часопис «Дніпрові хвилі» / Абросимова С., Ковальська Т. // Борисфен. – 1994. – № 1. – С. 10-18.

222. Андрусак М. Галицьке москвофільство і Талергоф // М. Андрусак // Діло, Львів. – 1933. – № 231-234.

223. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице // В. Антонович // Основа. – 1862. – № 1. – С. 83-96.

224. Аккерманское слово. – 5 ноября 1913. – № 553-556.

225. . А. М. Л. Памяти Василия Назаровича Каразина // Исторический вестник. – 1892. – Т. 50. – № 12. – С. 758

226. Аркуша О., Мудрый М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ-початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд/ О. Аркуша, М. Мудрий. Вісник Львівського університету. Серія історична № 34 (1999) – С. 231-268.

227. Б. А. Вспоминка о Шевченку // Слово. – 1861. – № 15. – С. 2.

228. Б. А. Новости из еврейского быта // Волынские Губернские Ведомости. – 1875. – № 70. – С. 15.

229. Б. А. Каким языком пишут хохломаны? // Волынские епархиальные ведомости. – 1890. – № 33 (частина неофіційна). – С. 718-721.

230. Б. А. Женский богословско-педагогический институт / Подолия. Газета церковно-общественная политическая и литературная. – 12 січня 1914 р. – № 6 – С. 1.

231. Б. А. Информация о награждении. // Киевские отклики. – 5 января 1904 г. – № 44 – С. 1.

232. Б. А. По России. Государственная дума / Лохвицкий вестник. – 27 февраля 1914. – С. 1.

233. Барабаш Н. О. Життєвий проект Василя Білозерського від Кирило-Мефодіївського братства до «Основи» / Н. Барабаш // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2005. – Вип. ІХ – С. 290-304.

234. Белозерский В. Тарас Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831-1861) / В. Белозерский // Киевская старина. – 1882. – № 10 – С. 70-78.

235. Бовуа Д. Форум «Незручний клас у модернізаційних проектах» / Бовуа Д. // Україна модерна – 2010. – Ч. 17(6) – С. 23-29.

236. Борьба местной епархиальной власти с языческим чествованием древней богини Цереры / Прибавление к «Подольским Епархиальным Ведомостям». – 1889. – № 33 – 43. – С. 7-9.

237. Веночек / Ілюстрована газетка для руських дітей. Додаток до «Галичанина». – Львів, 1905. – № 1(14).
238. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. Волковинський // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999 – № 3. – С. 63-74.
239. Волиняк. Лист з Волині // Рада, 13 червня 1913 р. – С. 2.
240. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять / Гирич І. // Молода нація. – 2000. – № 4. – С. 5-30.
241. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків М. Грушевського та В. Липинського) / Гирич І. // Михайло Грушевський і українська історична наука // Львів. – 1999. – С. 47-64.
242. Гирич І. Лікарю, вилікуйтеся самі! / Гирич І. // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 273-284.
243. Горбань Т. Проблеми формування нації та національної свідомості у поглядах українських громадсько-політичних діячів початку ХХ ст. / Горбань Т. Ю. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 294-302.
244. Гнатюк В. В справі нашої літературної мови / Гнатюк В. В. // Діло. – 1913. – № 65. – С. 1. – № 66. – С.2. – № 69. – С. 1.
245. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90-94.
246. Граціозі А. Незручний клас у модернізаційних проектах / Граціозі А. // Форум. // Україна модерна. – 2010. – № 6. – С. 9-17.
247. Гредескул Н. Ложная идея (К вопросу о культурном сепаратизме) / Н. Гредескул // Национальные проблемы. – 1915. – № 2. – С. 2-5.
248. Григорович Н. Канцлер кн. Александр Андреевич Безбородько. В связи с событиями его времени / Григорович Н. // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб, 1879. – Вып. 26, Т. 1. (1747-1787) – 54 с.; – Т. 2 (1788–1799) / Сборник Императорского Русского исторического общества – СПб, 1880. – Вып. 29. – 41 с.
249. Грицак Я. До генези політичної самостійності України / Я. Грицак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомчий збірник наук. праць. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип.1. – С. 119-143.
250. Грінченко Б. (Чайченко). «Галицькі вірші»// Правда. – 1898.– № 8. – С.-9.
251. Грушевський М. Місія Драгоманова / Михайло Грушевський // Україна. – 1926. – № 2 – 3. – С. 3-28.
252. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки / Дашкевич Я. // Наукове товариство ім. Т.

Шевченка і українське національне відродження. Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Березень 1990. – Л., 1992. – С. 65-78.

253. Дашкевич Я. Дві рецензії (Ульянов Н. «Происхождение украинского сепаратизма». – Москва, 1996); Фоменко А. «Новая хронология» / Дашкевич Я. Р. // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків: Майдан, 2001. – Вип. 3. – С. 184-190.

254. Джеджула Ю. Жодної вільної хвилини... (Портрет Володимира Науменка) / Джеджула Ю., Панкова Є. // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 4-84.

255. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – № 5. – С. 135-151.

256. Дніпрові хвилі. Ілюстрований журнал. – Катеринослав. – 1907–1908 рр.

257. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / Донік О. М. // УІЖ, 2006. – № 3. – С. 16-41.

258. Донцов Д. Русский империализм и украинство / Д. Донцов // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 26-34.

259. Донцов Д. З українського життя / Д. Донцов // Дзвін. – 1913. – № 1. – С. 46-58.

260. Еврей-избиратель. Предвыборная газета Полтавского губернского комитета партии «Идише Фолкспартей». – 1917. – № 3, № 12-13.

261. Ефремов С. Заметки на текущие темы / С. Ефремов // Киевская старина. – 1905. – № 3. – С. 282-287.

262. Єфремов С. До історії «Галицької Руїни» 1914-1915 рр. (В жандармському освітленні) / Єфремов С. // Україна – 1924. – Кн. 4. – С. 132-142.

263. Железняк М. «Я піду туди, куди піде мій народ...» / Железняк М. // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 24-28.

264. Журженко Т. Вписывая(сь) в дискурс «национального»: украинский феминизм или феминизм в Украине? / Т. Журженко // Перекрестки. Журнал исследования восточно-европейского пограничья. Вильнюс, ЕГУ, 2008. – № 2–4. – С. 122-151.

265. Законодатна пропозиція про українські школи і товариства // Рада. – № 2003, 1913. – С. 2.

266. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т.1. – 296 с.

267. Зінченко А. Артемівська перлина Якіма Погребняка. До 250-річчя спорудження Введенської церкви / Зінченко А. // День. – 2 грудня 2011 р. – № 220-221

268. Злупко С. М. М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині / Злупко С. М. // УІЖ – 1966. – № 9. – С. 59-71.

269. Ігнат'єва Т. В. Купецтво Правобережної України кінці XVIII –першій половині XIX ст.: соціально-економічний аспект / Т. Ігнат'єва // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні

науки. – Кам'янець-Подільській, 2003. – Т.11. – С. 172-179.

270. Исповедь бывшего эмигранта М. Чайковского // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 6. – С. 5.

271. Кабузан В. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства России в 1782-1858 гг. / В. Кабузан, С. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 162-165.

272. Капеллер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Капеллер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1992. – Вип.1. – С. 104-119.

273. Капеллер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / А. Капеллер // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48-56.

274. Каппелер А. Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700-1918 гг.) / А. Каппелер // *Ab Imperio*. – 2007. – № 2. – С. 17-57.

275. Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини ХІХ ст. (за матеріалами Олицької Ратуші) / О. Карліна // Наукові записки. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 2009. – Т. 19, Кн. 1. – С. 492-504.

276. Киевские отклики. О награждениях / 5 января, 1904. – № 44 – С. 1.

277. Коваленко Б. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського, А. Свидницького / Б. Коваленко // Лінгвістика. Збірник наукових праць. – Луганськ – ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2010. № 3(21). – С. 215-223.

278. Коляда І. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації / Коляда І. А. // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 212-219.

279. Кондратюк Р. Священники-краєзнавці Волині / Кондратюк Р. // Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 33-34.

280. Кондратюк Р. Джерело з історії уніатської церкви південно-східної Волині другої половини ХVІІІ ст./ Кондратюк Р. Ю. / Архіви України. – 2001. – № 4 –5. – С. 31-33.

281. Копилов А. Вплив визвольної боротьби слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. / А. Копилов, А. Завадовський // УІЖ. – 2003. – № 2. – С. 56-66.

282. Костриця М. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / М. Костриця // Краєзнавство. – 2005. – №1–4. – С. 43-50.

283. Корольов Г. Інтелігенція та українська ідея початку ХХ ст.: історико-теоретичний аспект / Корольов Г. О. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 219-225.

284. Комзюк Л. Домінанти вітчизняної політико-правової думки. Конституційні проекти М. Драгоманова і М. Міхновського в контексті протистояння, діалогу і синтезу альтернативних концепцій самостійності

- України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7 – 8. – С.104-113.
285. Корш Ф. Об украинском национальном возрождении / Ф. Корш // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 14-24.
286. Костомаров Н. Две русские народности / Костомаров Н. И. // Основа. – 1861. – № 1 – 3. – С. 33-80.
287. Коялович М. О бывших униатских церковно-приходских братствах в Ковельском уезде и их значение / Коялович М. // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 21. – С. 671-724.
288. Коялович М. Пояснения папских замыслов относительно русского народа // Волынские епархиальные ведомости. – 1883, №. 5. – С. 702-712
289. Кравченко В. Дволикый Гоголь-Яновський / Кравченко В. // Схід-Захід. – Вип. 9-10. Спеціальне видання. – С. 380-389.
290. Куліш П. Листи до М. В. Юзефовича / П. Куліш // Киевская старина. – 1899. – № 3. – С. 314-315.
291. Куліш П. Полякам об українцах / П. Куліш // Основа. – 1862. – № 2. – С. 81-87.
292. Куліш П. Передне слово до громади. Погляд на українську словесність / П. Куліш // Хата. – 1860. – Т. 2. – С. XVI.
293. Лавровский П. Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину о наречии малорусском / П. Лавровський // Основа. – 1861. – № 8. – С. 2.
294. Левицкий О. Новый храм в старом украинском стиле. Покровская церковь в селе Плешивце Полтавской губ. / Левицкий О. // Киевская старина (Украина). – 1907, № 11. – С. 16.
295. Левченко М. Место жительства и местные названия Русинов / М. Левченко / Левченко М. // Основа. – 1861. – № 1. – С. 264-265.
296. Лесюк М. Боротьба за українську літературну мову в Галичині (середина ХІХ ст.) / Лесюк М. // Вісник Харківського університету. – Харків. Серія: Філологія. – 2000. – № 491. – С. 185-189.
297. Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Ливен Д. // Ab Imperio: Теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве. – 2005. – №1. – С. 75-116.
298. Лотман Ю. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Лотман Ю. // Ученые записки Тартуского университета. Труды по знаковым системам. Т. XVIII. – Семиотика города и городской культуры. – 1984 – С. 30-45.
299. Лукашевич О. Бюрократичний інтелект на службі в губернському управлінні ХVІІІ ст. (примус до творчості) / Лукашевич О. А. // УІЖ. – 2010. – Вип. 5 (№ 494). – С.68-89.
300. Любченко В. Київські Шульгіни: національно розділена родина в історії України / Любченко В. Б. // Українська біографістика: збірник наукових праць. – К: РІО, 1999. – Вип. 2, С. 156-168.
301. Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908- 1914) / Любченко В. Б. // УІЖ – 1996. – № 2. – С. 55-65.

302. Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку першої світової війни / Любченко В. Б. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2003, вип. 6. – С. 125-143.
303. Магочій П.-Р. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Роберт Магочій // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
304. Мандзюк Ф. Украинские странствия Орды / Мандзюк Ф. // Зеркало недели. – 2004. – № 23. – С. 7.
305. Масненко В. Міфологічне й наукове у становленні історичної та національної свідомості / В. Масненко // Генеза. – 2004. – №1(9). – С.52-60.
306. Масненко В. Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства / В. Масненко // УІЖ. – 2006. – № 5. – С.19-34.
307. Марксизм як традиція і перспектива. Форум (С. Кульчицький, У. Шмід, М. Соколова, Д. Широ, О. Леонтєва, Г. Касьянов, Р. Грігор Суні, Герд Кьонен, М. Бойцун, П. Кутуєв, А. Дмитрієв, А. Здоров, Р. Пайпс) / Україна модерна. Марксизм на сході Європи. Число (14) 3. – К.: Критика, 2009. – С.13-63.
308. Миллер А. Латиница и кирилица в украинском национальном дискурсе и языковой политике Российской и Габсбургской империй / А. Миллер, О. Остапчук // Славяноведение. – 2006. – № 5. – С. 25-48.
309. Монолатій І. Етнонаціональні спільноти у Галичині (1887-1914рр.) : методологічні засади дослідження / Монолатій І. С. // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. – 2005.–Вип. 9. – С. 275-290.
310. Мысли южнорусса. На каком языке должно обучать народ? // Основа. – 1862. – № 9. – С. 1-12.
311. Мусієнко М. Київська стара громада у суспільному і науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Мусієнко М. // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49-84.
312. Нагорная О. «Гости кайзера» и «политическая декорация». Солдаты и офицеры многонациональных империй в лагерях военнопленных Первой мировой войны / Нагорная О. // Ab Imperio. – 2010. – № 4, С. 225-244.
313. Нетужилов К. Е. Епархиальная периодическая печать в дореволюционной России / Нетужилов К. Е // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Общественные и гуманитарные науки. – 2006. № 7. – С. 174-182.
314. Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні / Нечуй-Левицький І. // Відбиток із журналу «Україна». Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К.: друк. Акц. Т-ва Н.Т. Корчак-Новицького, 1907. – Т.1, кн.1– 3. – 175 с.
315. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблин // Український історик. – 1971. – №1/2 (29/30). – С.5-12.

316. Остапчук О. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине на рубеже XVIII-XIX вв. / О. Остапчук // Регионы и границы Украины в исторической перспективе. Ежегодник 2004 / Ред. Флорья Б. Н. – М.: Наука, 2005 – С. 227-253.
317. Про ознайомлення з Шевченком школярів // Рада, 28 січня (10 лютого) 1911 р. (№ 22). – С. 3.
318. Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX-початок XXст) / Палієнко М. // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49-84.
319. Петлюра С. Война и украинцы / Украинская жизнь. – 1914, № 7. – С. 3-7.
320. Петровский-Штерн Й. Мошко имперский / Й. Петровский-Штерн // Ab Imperio. – 2009. – № 1. – С. 115-146.
321. Потульницький В. Роль української Правобережної шляхти у формуванні світоглядних і ідеологічних засад українського монархізму у другій половині XIX – на початку XX ст. / Потульницький В. // Проблеми слов'янознавства. – 2000. Вип. 51. – С. 57-68.
322. Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів / Портнов А. // Україна Модерна (Перекладаючи культуру/ Культура перекладу). – № 4 (5). – Київ-Львів, 2010. – С.153-182.
323. Портнова Т. Лихо з розуму: проблема впливу освіти на селянську культуру в українській суспільній думці другої половини XIX ст. / Портнова Т. В. // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси. – Вип. 12, 2010. – С. 107-109.
324. Реєнт О. Потенціал національного відродження України в імперську добу (XIX ст.). Громадівський рух в Україні та М. Драгоманов / О. Реєнт // Історія України. – 2001. – № 44. – С. 2-3.
325. Реєнт О. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми/ О.Реєнт // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: Зб.наукових праць. – Вип. 4. – К., 2002. – С. 3-12.
326. Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / Реєнт О. П., Янишин Б. М // УІЖ. – 2004. – №4. – С. 3-33.
327. Реєнт О. Україна у Великій війні 1914-1918 рр.: основні дослідницькі напрямки в сучасній українській історіографії / Реєнт О. П., Янишин Б. М. // Українській журнал. – 2005. – № 4. – С.104-109.
328. Реєнт О. Вплив Великої війни 1914–1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни) / Реєнт О. П. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії НАН України. – 2004. – № 11(2). – С. 138-147.
329. Реєнт О. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження / Реєнт О. П. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011, № 19, С. 6-26.

330. Ремі Й. Національний аспект у студентських рухах Київського університету ім. Володимира в 1855-1863 рр. / Ремі Й. // Схід-Захід, Харків-Київ. – 2005. – № 7. – С. 248-273.

331. Садык-паша (М. Чайковский). Воспоминания / Садык-паша (М. Чайковский) // Киевская старина. – 1886. – № 4. – С. 767-782.

332. Сарбей В. Українське питання в Російській імперії очима дослідника початку і кінця ХХ ст. / В. Г. Сарбей // УІЖ. – 1996, № 2. – С. 35-47.

333. Статут української міщанської організації // Слово. Орган українського міщанства. – Львів, 22 жовтня 1922 р. – Ч.4. – С. 4-5.

334. Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української національної ідентичності / Сондерс Д. / Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 87-113.

335. Старицька-Черняхівська Л. 25 років українського театру (спогади та думки) / Л. Старицька-Черняхівська // Україна. – 1907. – № 10. – С. 41-52.

336. Степанюк А. «Миньковецька держава» та Ігнатій Мархоцький як її засновник / А. Степанюк // Господарський (арбітражний) суд Хмельницької області: історико-правові нариси, портрети. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 305-326.

337. Сосса Р. Дослідження з історії картографії України / Сосса Р. І. // УІЖ. – 2008. – С. 176-202.

338. Терешкович П. В. Конструюючи прошле: исторические ресурсы современных национально-государственных идеологий (Украина и Молдова) // Терешкович П. В. Перекрестки. Вильнюс: ЕГУ, 2005. – № 1-2. – С. 34-51; Терешкович П. Пограничье как судьба: метаморфозы идентичности в восточноевропейском пограничье / Терешкович П. В. / Ab Imperio. – 2009, № 1. – С. 191-226.

339. Україна модерна. Безмежне село... // № 6, 2010. – К.: Критика, 2010. – 349 с.

340. Феденко П. Михайло Драгоманов і П'єр Жозеф Прудон / П. Феденко // Драгоманівський збірник. – Прага, 1932. – С. 271-292.

341. Федорук О. До історії становлення культу Шевченка в Галичині у 60-х рр. ХІХ ст. / О. Федорук // Пам'ять століть. – 2002. – № 3. – С. 54-65.

342. Цвиркун А. Ф. Украина и украинцы на страницах русской периодической печати в конце ХІХ–начало ХХ в. / А. Цвиркун // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Спецвипуск: Піддані та нащадки імперії Габсбургів і Романових. Ужгород. 2009. – С. 47-53.

343. ЧепА. Малорусскія суевѣрія, коимъ мало кто вѣрилъ, собранные 1776 г. / ЧепА.И. // Киевская старина, 1892. – № 1. – С. 119-130.

344. Чорновіл І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського / І. Чорновіл // Молода нація. – 2001. – № 1. – С. 133-159.

345. Чтения в Церковном обществе при Киевской духовной академии. – Киев, 1883-1916.
346. Шандра В. «Губернии на особых по правам и привилегиях их основания...» як прояв регіонального рівня взаємодії верховної влади і суспільства / В. С. Шандра // Волинські історичні записки. – 2009. – № 2. – С. 5-13.
347. Шандра В. Формування бюрократії Правобережної України (XIX-початок XX ст.) / В. С. Шандра // УІЖ, 2007. – № 2. – С. 143-158.
348. Шанін Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття / Шанін Т. // Україна модерна. – № 6, 2010. – С. 171-181
349. Шемет В. Украинская парламентская фракция / Шемет В. // Украинский вестник. – 1906 – № 2. – С. 133-134.
350. Шенк Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Шенк Ф. Б. // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2001. Вып. 4. – С. 21-46.
351. Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки) / Шип Н. А. // Історія України. – 1996. – № 5. – С. 5-8.
352. Шип Н. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України / Шип Н. А. // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 63-76.
353. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Р. Шпорлюк // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 53-65.
354. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII–початку XIX ст. / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – 1991. – С. 159-167.
355. Шпорлюк Р. Створення модерної України: західний вимір / Р. Шпорлюк // Критика, 2004. – № 7-8. – С. 16-26.
356. Шульгин В. Киев / В. Шульгин // Киевлянин. – 1864. – 14 июля. – № 6. – С. 23-24.

ЛІТЕРАТУРА

357. Абросимова С. Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницкого как объект археографического исследования/ Абросимова С. В., Журба О. И. / Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 129-135.
358. Акунин Б. Перед концом света / Борис Акунин // Нефритовые четки. Приключения Эраста Фандорина в XX в. / М: Захаров, 2007. – С.496-497.
359. Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
360. Андрухович Ю. Shevchenko is OK / Юрій Андрухович // Диявол ховається у сирі. – К.: Критика, 2007. – С. 141-158.

361. Андрухович Ю. Час і місце, або моя остання територія / Юрій Андрухович // Дезорієнтація на місцевості. Спроби. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2006. – С.118-126.
362. Андрусів С., Багаліна Ю., Богачевська–Хом'як М., Борисенко В., Вірченко Н. Українки в історії / В. Борисенко (ред.). – К.: Либідь, 2004.
363. Анісов В. Літопис життя і творчості Т. Шевченка / Анісов В., Серета Є. – К.: Вища школа, 1976. – 216 с.
364. Антонов А. История Харьковского городского самоуправления. 1654-1917 гг. / Маслийчук В., Парамонов А. // Харьков: «Регион-информ», 2004. – 200 с.
365. Альтер П. Нація: проблема визначення // П. Альтер. Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 580-593.
366. Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 90-101.
367. Антонович В. Записка в справі обмежень української мови // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори – К.: Либідь, 1995. – С. 153-159.
368. Антонович В. Погляди українофілів // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори – К.: Либідь, 1995. – С. 143-153.
369. Антонович В. Очерк отношений Польского государства к православию и православной церкви // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 458-470.
370. Анциферов Н. «Непостижимый город»... Душа Петербурга / Анциферов Н. – СПб.: Лениздат, 1991. – 335 с.
371. Бартадь И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881/ И. Бартадь – Москва – Иерусалим, 2007. – 352с.
372. Батюшков П. Подолия. Историческое описание / Петров Н. И., Батюшков П. М. – СПб: Тип. Об-ва «Общественная польза», 1891. – 401с.
373. Батюшков П. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / Батюшков П. М. – СПб: Тип. Общ. «Общественная польза», 1890. – 398 с.
374. Батюшков П. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Петров Н. И., Батюшков П. М. – СПб: Тип. Об-ва «Общественная польза», 1888. – 426 с.
375. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: «Астон», 2007. – 512 с.
376. Беликов Ю. Алчевский Алексей Кириллович // Ю.М. Беликов. Экономическая история России с древнейших времен до 1917г. :Энциклопедия. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Том 1: А-М. – С. 81-83.

377. Берг Л. Бессарабия: страна, люди, хозяйство / Берг Л. С. Петроград: Огни, 1918. – 244 с. (30 фото и карта).
378. Билецкий А. Борец за революционное единение словянских народов / Билецкий А. И. – К., 1954. – 211 с.
379. Билецкий А. Жизнь и творчество Шевченко / Билецкий А. И., Дейч О. В. – М., 1955. – 253 с.
380. Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (перша пол. ХХ ст.) / Білоусько О., Єрмак О., Ревенгук В. – Полтава: Оріяна, 2005. – 219 с.
381. Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення в Україні / Біндер Г. // Україна. Процеси націотворення. Упорядник А. Каппелер. – К.: К.І.С., 2011 . – С.182-195.
382. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк // Наукова та мовна редакція, вступне слово Н. Яковенко / Д. Бовуа – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
383. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.
384. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах/ Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
385. Брасс П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 462-468.
386. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюбейкер/ Пер. з англ. О. Рябов. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
387. Брубейкер Р. За пределами «идентичности» // Р. Брубейкер, Ф. Купер. Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М.: Новое издательство, 2010. – С. 133-192.
388. Бурда І. Національне питання в Росії 1905-1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00. 01. «Історія України» / І. О. Бурда. – К., 2004. – 17 с.
389. Валіцький А. В полоні консервативної утопії. Структура і видозміни російського слов'янофільства / Валіцький А. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
390. Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (реконструкція одного надпису – сенс прочитання автомонографії М. Грушевського) / Ващенко В. В. – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 201 с.
391. Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Венгерська. – Житомир: В-во ПП Євенок О.О., 2013. – 448 с.
392. Венгерська В. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ–поч. ХХ ст.) / В. Венгерська. – К., 1997 . – 48 с.

393. Верстюк В. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В. Верстюк, Р. Пиріг – К., 1996. – 311 с.
394. Викул П. О. По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией. 1783-1893. Прошедшее Подолии. «Отторжение возвратих» / Викул П. – Каменец-Подольский, 1893. – 196 с.
395. Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – 303 с.
396. Витте С. Избранные воспоминания. 1849-1911 гг. / Витте С. Ю. – М. : Мысль, 1991. – 708 с.
397. Вихнович В. 2000 лет вместе: евреи России / Вихнович В. – СПб: Питер, 2007. – 356 с.
398. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – В 4 т. (5 кн.). –. – Т. 4 (Ч. 1) / Власовський І. // Репринтне видання. Підготовка, вступна стаття, В. Ульяновський. – Київ, 1998. – 289 с.
399. Вульпіус Р. Релігія та нація: унійна церква, православ'я та «державо-протектор Росія» // Вульпіус Р. // Україна. Процеси націотворення. Упоряд. А. Каппелер; пер. з нім. – К : К.І.С., 2011. – 416 с.
400. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вульф. – Київ: Критика, 2009. – 591 с.
401. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Лари Вульф. Предисловие А. Миллера. – Серия «Historia Rossica». Москва: НЛЮ, 2003. – С. 3-6.
402. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Ернест Гелнер. Передмова, перек. з англ. Г. Касьянова. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
403. Геник С. Кобринська (Озаркевич) Наталія / Геник С. О. // 150 видатних українців. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 94-95
404. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / Осип Гермайзе. – К.: Книгоспілка, 1926. – 396 с.
405. Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» / Ігор Гирич // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / М. Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – 2005. – С. V-XXIV.
406. Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку із постаттю М. Грушевського / Ігор Гирич // Держави, суспільства, культури: Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004. – С. 387-398;
407. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія ХХ віку, 1914-1991 / Ерик Гобсбаум. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 543 с.
408. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Ерік Гобсбаум. Пер. з англ. та примітки Т. Корпала. – К.: Український Центр духовної культури, 2010. – 288 с.

409. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ-початку ХХ століття: Дослідження. – К., 1996. – 124 с.
410. Головацкий Я. О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции со времен Австрийского владения в той земле / Яков Головацкий. – Львов, тип. Ставропигийского института, 1865. – 39 с. (Оттиск из «Научного сборника», 1865, вып. 2).
411. Головка О. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (к . 18–поч. ХХ ст.) / Головка О. М. – Харків: СІМ, 2005р. – 445 с.
412. Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (ХІХ – начало ХХ в.) / Горизонтов Л. Е. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.
413. Горизонтов Л. Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период) / Лев Горизонтов / На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотнесения. – М.: МГУ, 2004. – С.75-86.
414. Горизонтов Л. «Большая русская нация» в имперской и региональной стратегии самодержавия / Лев Горизонтов // Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – С. 129-151.
415. Городинський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині в 60-ті рр. ХІХ ст. / Городинський Я. С. – Львів, 1917. – 230 с.
416. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: Проблеми світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси / Гошовська В. А . – Х., 1997. – 422 с
417. Грабович Г. Шевченко, як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович. – К.: Основи, 1991. – 212 с.
418. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Борис Грінченко. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – 285 с.
419. Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Мирослав Грох. Нации и национализм. – М.: НЛЮ, 2002. С. 121-145.
420. Грушевский М. Национальный вопрос и автономия / М. Грушевский // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 8-17.
421. Грушевський М. Суспільно-політичні статті з періодичних видань та збірок (1907-1914) / Грушевський М. С. //Твори: У 50 т. Редкол.: П.Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань / Михайло Сергійович Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – . Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)». – 2005. – С. 3-210.
422. Грушевський М. Збірка статей «Про українську мову й українську справу: статті й замітки» (1907) / Грушевський М. С. // Твори: У 50 т. Редкол.

: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань / Михайло Сергійович Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – . Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)». – 2005. – С. 211-287.

423. Грушевський М. С. Тлінний прах / Грушевський М. С. // Твори: У 50 т. / Редколег.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Л.: Світ, 2002 – Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917). – 2005. – С. 418-424.

424. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський М. С. // Духовна Україна. Збірка творів. – К.: Основи, 1994. – 325 с.

425. Грушевський М. Українське питання / Грушевський М. С. – К.: Наук. думка, 1997. – 218 с.

426. Грушевський М. З українського життя / Грушевський М. С. // Твори: У 50 т. / Редколег.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Л.: Світ, 2002 – . Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917). – 2005. – С. 431-447.

427. Грушевський М. Збірка статей «Про українську мову і українську школу» (1912) / Грушевський М. С. // Твори: У 50 т. / Редколег.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред.. П. Сохань. – Л.: Світ, 2002 – . Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917). – 2005. – С. 379-413.

428. Грабович Г. Шевченко, як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович. – К.: Основи, 1991. – 212 с.

429. Григорович Н. Канцлер кн. Александр Андреевич Безбородько. В связи с событиями его времени / Григорович Н. – Т. 1. (1747-1787) / Сборник Императорского Русского исторического общества. – Вып. 26. – СПб, 1879. – 54 с.; – . Т. 2 (1788–1799) / Сборник Императорского Русского исторического общества – Вып. 29. – СПб, 1880. – 41 с.

430. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття / Грицак Я. Й. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

431. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 –1886) / Грицак Я. Й. – К: Критика, 2006. – 631 с.

432. Грицак Я. Про сенсовість та безсенсовість націоналізму в Україні / Грицак Я. Й. // Страсті за націоналізмом. – К.: Критика, 2001. – С. 188-197.

433. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – 285 с.

434. Грох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально - и восточноевропейских странах / Мирослав Грох. Национализм в позне- и посткоммунистической Европе: в 3 т. – . Т.1 / Под общей редакцией Э. Яна. – М.: РОССПЭН, 2010 – С. 107-122.

435. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІ до 1861 р.) / Гуржій І. О. – К., 1962. – 205 с.

436. Гуржій О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / Гуржій О. І. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – 80 с.

437. Дашкевич Я. Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Дашкевич Я. Р. // Постаті. Нариси про діячів історії, політики і культури. – Львів, 2006. – С. 351-368.
438. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа та особистість / Дашкевич Я. Р. Передмова // Листи М. Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) – Л., Нью-Йорк, 1998. – С. V- XI.
439. Дашкевич Я. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. / Дашкевич Я. Р. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 85-90.
440. Дашкевич Я. Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе / Дашкевич Я. Р. – К.: Либідь, 1993. – 219 с.
441. Дидицкий Б. О неудобности латинской азбуки в письменности русской / Дидицкий Б. А. – Вєдєнь: книгопечатня о. о. мєхитаристов, 1859. – 46 с.
442. Дильонгова Г. Історія Польщі (1795-1990) / Пер. з пол. М. Кірсенка / Дильонгова Г. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
443. Довнар-Запольский М. Исследования и статьи. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность / Довнар-Запольский М. – . – Т. 1. – К.: Из-во А. П. Сапунова, 1909. – 256 с.
444. Долбилов М. Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика в Северо-Западном крае империи при Александре II / Долбилов М. Д. – М.: НЛО, 2009. – 286 с.
445. Домонтович В. Ой поїхав Рєвуха та по морю гуляти / В. Домонтович. Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Романтизовані біографії // Передмова, упорядкування В. Агєєва. – К.: Спадщина, 2012. – С. 41- 61.
446. Донік О. Родина Терещєнків в історії доброчинності / Донік О. М. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – 314 с.
447. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1966. – 363 с.
448. Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму / Донцов Д. І. // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернєста Гєлнера. Антологія / Упорядники: Проценко О., Лісовий В. – Київ: Смолоскип, 2006. – С. 69-76.
449. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914) / Дорошенко Д. – К.: Темпора, 2003. – 398 с.
450. Дорошенко Д. Нарис історії України (від половини XVII століття) / Дорошенко Д. – Рєпринтне видання. Мюнхєн.: Дніпрова хвиля, 1966. – . – Т. 2. – 349 с.
451. Дорошенко Д. Рєволюційна Українська партія (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії / Д. Дорошенко. – Львів – Київ, 1921 – 201 с.

452. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867-1877) / Літературно-публіцистичні праці. – В 2-х т. – К., 1970. – Т.2. – С.151–288.
453. Драгоманов М. Переднє слово до [„Громади” 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране (...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К.: Либідь, 1991. – С. 276-327.
454. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К.: Либідь, 1991. – С. 327-430.
455. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / Драгоманов М. П.. Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К.: Либідь, 1991. – С. 461-559.
456. Драгоманов М. Програма української збірки „Громада” / М. Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Збірник документів і матеріалів під ред. В. Панібудьласки. У II частинах. Ч. I. – К., 1997.– С. 264-267.
457. Дубнов С. Книга жизни: воспоминания и размышления: материалы для истории моего времени / Дубнов С. М. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1998. – 672 с.
458. Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе (1897-1907) / С. М. Дубнов. – СПб.: Общественная польза, 1907. – 370 с.
459. Дунін-Борковський П. Напрями програма польсько-українського зближення / Дунін-Борковський П. // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів. За ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухляк. Пер. з пол. С.Гірика. – К.: Видавничій дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 120-129.
460. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – 217 с.
461. Єсельчик С. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) // С. Єсельчик. Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. проф. В. Сарбей. – К., 1994. – С. 159-167.
462. Єсельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єсельчик – Мельбурн: Університет ім. Монаша. Відділ славістики, 1994. – 125 с.
463. Єсельчик С. Національний міф чи історія: М. П. Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // С. Єсельчик. Історична наука на порозі ХХІ ст.: Підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 304-320.
464. Єсельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. / С. Єсельчик. – К.: К.І.С., 2010. – 272 с.
465. Єсельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Есельчик. – К.: К.І.С., 2010. – 400 с.:ил.
466. Єфремов С. Історія українського письменства / Єфремов С.О. – К, 1917. – 320 с.

467. Эркерт Р. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России / Эркерт Р. – СПб, 1864. – 83 с.
468. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: документи й матеріали (1914-1918 рр.) / Жванко Л. М. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 389 с.
469. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.) / Жванко Л. М. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568с.
470. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Забужко О. – К.: «Абрис», 1997. – 150 с.
471. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Забужко О. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
472. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти у змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття / Земський Ю. С. — Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 350 с.[18] с.: іл.
473. Западные окраины Российской империи / Бережная Л. А., Будницкий О. В., Долбилов М. Д. // Под ред. А. И. Миллера – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
474. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині ХІХ ст. / Заярнюк А. – К., 2007. – 335 с.
475. Зінченко А. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / Зінченко А. О. – К., 1993. – 201 с.
476. Иванов А. Студенческая корпорация России к. ХІХ – нач. ХХ в.: опыт культурной и политической самоорганизации / Иванов А. Е. – М., 2004. – 408 с.
477. Иванов А. Еврейское студенчество в Российской империи начала ХХ в. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования / Иванов А. Е. Под ред. О.В. Будницкого / Иванов А. Е. – М, 2007. – 436 с.
478. Иванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина ХІХ ст.) / Иванова Р. П. – К.: Вид-во Київського університету, 1971. – 223 с.
479. Иванова Л. Суспільно-політичний рух 60 –х рр. ХІХ ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Иванова, Р. Иванченко. – К.: МІЛП, 2000. – 352 с.
480. Иванченко І. Український народ / Иванченко І. //Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 634.
481. Из слідчої справи про Володимира Антоновича 1860-1862 р. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович // Впорядкування, передмова, В.Ульяновський. – У 3-х т. –. Т. 2. – К.: Либідь, 1997 – С.19-23.
482. Imperium inter pares: роль трансформеров в истории Российской империи (1700-1917): Сб. статей/ Ред. М. Ауст, Р. Вульпиус, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 392 с.: ил.
483. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / За ред. А. Колодного, П. Яроцького. – К.: «Знання», 1999. – 560 с.
484. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А.Смолій (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 2006. –

. – Т.1. – 632 с.

485. История Москвы. Хрестоматия. –. Т. III. Вторая столица Российской империи (конец XVII – начало XX вв.). – М.: Высшая школа, 1997 . – С. 236-240.

486. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизии) / Кабузан В. М. – М., 1971 . – С. 171-177.

487. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / Кабузан В. М. – М.: Наука, 2006. – 658 с.

488. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. Передмова Я. Грицака. Перек. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 360 с.

489. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги. Мифы и заблуждения в изучении империй и национализма / Ред.-составители: И. Герасимов, М. Могильнер, А. Семенов. – М.: Новое издательство, 2010. – С. 265-281

490. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: Соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. – К.: Основи, 1993. – 176 с.

491. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

492. Касьянов Г. Украина 1991-2007. Очерки новейшей истории / Георгий Касьянов. – К.: Наш час, 2008 – 480 с.

493. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / Кармазіна М. С. – К.: Либідь, 1998. – 350с.

494. Катков М. 1863 год: Собрание статей по польскому вопросу / Катков М. Н. – М., 1887. – 201 с.

495. Катренко А. Український національний рух XIX ст. У 2 ч. Частина I.: Перша половина XIX ст. / Катренко А. М. – К.: Київський Національний університет ім. Т. Шевченка, 1998. – 88 с.

496. Катренко А. Український національний рух XIX ст. У 2 ч. Частина II.: 60-90-ті роки XIX ст. / Катренко А. М. – К.: Київський Національний університет ім. Т. Шевченка, 1999. – 189 с.

497. Киркор А. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении // А. Киркор. Под общей редакцией П. Семенова, Вице-председателя императорского русского географического общества. –. Т. 3, Ч. 2. Западная и Южная Россия. Белорусское Полесье. – Спб. – Москва, 1882. – 326 с.

498. Кобринська Наталія Іванівна // Українська літературна енциклопедія: у 5 т. –. Т. 2 / Відп. ред. І. Дзевєрін. – К., 1990. – С. 505-506

499. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996 – 317 с.

500. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К.: Критика, 2004 – 298 с.
501. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / Колесник І.І. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
502. Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 / Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. – К., 1998. – 226 с.
503. Колодний А. Україна в її релігійних виявах / Колодний А. М. – Львів.: СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
504. Кон Г. Західний і східний націоналізм / Г. Кон // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 629-633.
505. Кон Х. Ідея націоналізму / Кон Х. Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М: Новое издательство, 2010. – С. 5-46.
506. Кондратюк Р. Житомир. Підручна книга з краєзнавства / Кондратюк Р. Ю., Костриця М. Ю. – Житомир: Волинь, 2006. – 463 с.
507. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
508. Костомаров Н. Ответ Малорусу-Волынцу (об украинофильстве) / Костомаров Н. И. Русские инородцы. – М.: Чарли, 1996. – С. 504-509.
509. Костомаров Н. Лекции Г. Кояловича по истории Западной России / Костомаров Н. И. // Русские инородцы. – М.: Чарли, 1996. – С. 404-411.
510. Костомаров Н. Язык как средство объединения славянских национальностей / Костомаров Н.И. // Русские инородцы – М.: Чарли, 1996. – С. 425-429.
511. Костомаров Н. Две русские народности / Костомаров Н. И. // Основа. – 1861. – № 1-3. – С. 33-80.
512. Костянтинович М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае / Костянтинович М. – К., 1874. – 57 с.
513. Корнилов А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала ХХ века: Исторический очерк с тремя картами / Корнилов А. А. – Петроград: изд-во «Огни», 1915. – 93 с.
514. Корф Н. Земский вопрос (о народном образовании) / Корф Н. А. – СПб., 1867. – 64 с.
515. Коялович М. Поездка в середину Белоруссии / М. Коялович – Б.м., 1887. – 17 с.
516. Коялович М. На этнической границе белорусского и малорусского племени / М. Коялович – М: Тип. Бахметьева, 1887. – 74 с.
517. Коялович М. Лекции по истории Западной России / М. Коялович – М: Тип. Бахметьева, 1864. – 393 с.
518. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII–середина XIX ст.) / Кравченко В. В. – Харків: Основа, 1996. – 242 с.

519. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 424 с.
520. Кравченко В. Харьков / Харьків: столица пограничья / Кравченко В. В. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.
521. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Кравченко В. В. – К.: Критика, 2011. – 542 с.
522. Кравченко В. Ім'я для України / Кравченко В. В. // Україна, імперія, Росія. – К.: Критика, 2011 – С. 11-44.
523. Крижанівський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні / Крижанівський О., Плохий С. // Навч. посібник: У 3-х кн. –. – Кн. 3. – Кінець ХVІ–середина ХІХ століття – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
524. Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / Анатолій Круглашов – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.
525. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. (Эпилог к «Черной раде») / Пантелеймон Куліш. Вибрані твори . – К.: Дніпро, 1969. – С. 489-499.
526. Курас І. Повчальний урок історії. Ідеологічне банкрутство української соціал-демократичної робітничої партії / Курас І. Ф. – К.: Політвидав України, 1986. – 184 с.
527. Лавров Ю. Зародження українського національного руху в студентському середовищі / Лавров Ю. П. // Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. проф. В. Сарбей. – К., 1994. – С. 90-111.
528. Лавров Ю. Виникнення і діяльність українських політичних партій //«Українське питання» в Російській імперії (к. ХІХ–поч. ХХ ст.) / Лавров Ю. П. [Під редакцією В. Г.Сарбея]. – К.: Інститут історії НАН України, 1999. –. – Ч. 2. – С. 248-444.
529. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по Малороссии /А. Лазаревский. – К.: Без изд., 1896. – 158 с.
530. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ–початок ХХ століття) / Левенець Ю. А. – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
531. Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 1993. – 384 с.
532. Лісовий В. Перший в Україні виклад теорій нації та націоналізму. Передмова до праці Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» / В. Лісовий. – К.: Основи, 1999. – С. 3-18.
533. Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Вячеслав Липинський. – Київ – Філадельфія: Інститут Східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. – 470 с.
534. Лист М. Максимовича до М. Погодіна / М. Максимович. Листи. – К.: Либідь, 2004. – С. 222-244.

535. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу та нації (Методологічні зауваги) / І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. –. – Т. 1. – С. 11-27.
536. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. –. – Т. 1. – С. 145-173.
537. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії у ХІХ ст. // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. –. – С. 193-202
538. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. –. – Т. 1. – С. 28–39;
539. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. –. – Т. 1. – С. 471-483.
540. Лисяк-Рудницький І. Консерватизм. В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту// І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. –. – Т.2. – С.125-245.
541. Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе – Т.1. – К., 1994. – С. 251-264.
542. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців : 1848-1918 / К. Левицький – Львів: Червона калина, 1926-1927. –. –Ч. 1. – 432 с.; – Ч. 2. – 403с.
543. Ливен Д. Империя на периферии Европы: сравнение России и Запада / Ливен Д. // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей / Под. ред. А. Миллера. М.: НЛЮ, 2004. – С. 71-94.
544. Лозинський М., Охримович В. З виборчої статистики Галичини // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1910. – Т.2. – С. 75-104.
545. Магочій П.–Р. Історія України / Павло Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007. – 635 с.
546. Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм / Майнеке Ф. // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000 . – С. 503-515.
547. Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины / Макаров А.– К.: Довіра, 2005. – 558 с.: ил.
548. Макаров А. Киевская старина в лицах. ХІХ век / Макаров А. – К.: Довіра, 2005. – 878 с.: ил.
549. Маковський В. Гмінд. Табір українських збігців і вигнанців у часи світової війни 1914–1918 рр. Спогади спереди 20-років / В. Маковський. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1935. – 231 с.
550. Максимович М. А. Письма о Киеве / М. Максимович // Оттиск из «Киевских Епархиальных ведомостей». – М.: Тип. М. Погодина, 1869.

551. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. / Маслійчук В. Л. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007 – 400 с.
552. Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія / Україна – процеси націотворення/ Упорядник А. Каппелер. – К.: К.І.С., 2011 – С.229-245.
553. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст. / Масненко В. В. – Київ-Черкаси: Відлуння–Плюс, 2001. – 437 с.
554. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: методологічний та суспільно-політичний аспект / Масненко В. В. – Черкаси: «Брама», ІСУЕП, 2000. – 243 с.
555. Масненко В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (к. XIX – перша третина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Масненко. – Київ, 2002. – 42 с.
556. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях / Маркович Я. М. – СПб., 1798. – 98 с.
557. Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / К. Мацузато. Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань, 2004. – 428 с.
558. Мельниченко В. Шевченко в Москві / Мельниченко В. Ю. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009. – 740 с.
559. Мельниченко В. Українська душа Москви. Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодяньський. Микола Гоголь / В. Ю. Мельниченко – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 669 с.
560. Мекрайдіс Р. Етнонаціоналізм / Р. Мекрайдіс. Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 485-487.
561. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Миллер А. И. – Спб.: Алтея, 2000. – 260 с.
562. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / Миллер А. И. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 241 с.
563. Миллер А. Приобретение необходимое, но не вполне удобное: трансфер понятия нация в Россию (начало XVIII – середина XIX в.) / Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700-1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение. – 2010. – С. 42-62.
564. Миллюков П. Воспоминания // Миллюков П. М. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
565. Миронюк Д. Симон Петлюра як редактор журналу «Українська жизнь» (1912-1917): автор. дис. канд. наук із соціальної комунікації: спец. 27.

00.07 – «Теорія та історія соціальних комунікацій». – К., КНУ ім. Т. Шевченка, 2011– 18 с.

566. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

567. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 147-158.

568. Міщук С. М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія, склад, наукове дослідження / Міщук С. М. – К.: Національна бібліотека ім. В. Вернадського, 2007. – 240 с.

569. Міщук С. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина ХІХ–30-ті роки ХХ ст.) / Міщук С.М. / Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Національна бібліотека ім. В. Вернадського. – 2009. – 380 с.+ іл.

570. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Миронов Б. Н. – СПб: Дм. Буланин, 1999. – . – Т. 1, 2. – 548+566 с.

571. Мотиль О. Підсумки імперій. Занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. Авторизований переклад з англійської П. Грицака. – К.: Критика, 2009. – 199 с.

572. Нагорная О. Другой военный опыт. Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922) / Нагорная О. – М., 2010. – 217 с.

573. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження. 1900-1917 / Г. Надтока – К.: РМК «Прайм», 1996. – 110 с.

574. Народный жизненный календарь на 1912 год. – К.: Издание газеты «Двуглавый орел», 1913. – 78 с.

575. На путях становления украинской и белорусской нации: факторы, механизмы, соотношение. – М.: Институт славяноведения РАН, 2004. – 256 с.

576. Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Інститут історії України НАН України. Відп. ред. проф. В. Сарбей. – К., 1994. – 190 с.

577. Наумов С. Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність (90-ті рр. ХІХ ст.–лютий 1917 р.) (на матеріалах Лівобережжя): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук спец.: 07.00.01 «Історія України»/ Наумов С. О. – Харків, 2007. – 37 с.

578. Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 рр.) / Наумов С. О. – Харків: ХНУ імені В. Каразіна, 2006. – 344 с.

579. Нестеровский П. Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк / П. Нестеровский – Варшава, 1905. – 143 с.

580. Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови / Нечуй-Левицький І. – К.: Друкарня І. І. Чоколова, 1907. – 34 с.
581. Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні / Нечуй-Левицький І // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – . – Т.1, кн.1-3. – 175 с.
582. Нидерхаузер Э. Роль национальной культуры в становлении нации / Нидерхаузер Э. // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – М.: Наука, 1981. – С. 247-250.
583. Овсієнко О. Каральні органи царизму / Овсієнко О. Ф. «Українське питання» в Російській імперії (к. ХІХ – поч. ХХ ст.). / Під редакцією В. Г. Сарбея. – Ч.2. – К., 1999. – С. 3-68.
584. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні / Оглоблін О. П. – Т.1. Харків-Київ, 1931. – 174 с.
585. Оглоблін А. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине / Оглоблін А. П. – К., 1925. – 189 с.
586. Оглоблін О. Українська історіографія (1917-1956 рр.) / Оглоблін О. П. – КНУ імені Тараса Шевченка; Центр українознавства, історичний факультет, Комітет архівів України. – К., 2003. – 252 с.
587. Олесь О. З журбою радість обнялись / Олесь О. – СПб, 1907. – 68с.
588. Осадчий Є. Олика – крізь століття / Осадчий Є. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олика і Радзиви́ли в історії Волині і України: Матеріали ХVІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луцьк, 2006. – С. 78-85.
589. Отзыв из Киева // Матеріали до біографії В. Антоновича. – К., 1929. – С. 38-48.
590. Павлик М. М. П. Драгоманов, як політик / М. Павлик. – Львів: Видав М. Павлик, 1911. – 60 с.
591. Петронис В. *Pinge, Divide et impera: взаимовлияние этнической картографии и национальной политики в позднеимперской России (вторая половина ХІХ в)* / В. Петронис // *Impregium inter pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917): Сб. статей* / Ред. М. Ауст, Р. Вульпиус, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – С. 308-329.
592. Підкова І. Зоря Галицька / І. Підкова// Енциклопедія Львова / За редакцією А. Козицького та І. Підкови. – Львів: Літопис, 2007. – Т. 2. – С. 491.
593. Пыпин А. История русской этнографии / А.Пыпин. – Т. 3. Этнография малорусская – СПб: Тип. «Общественная польза», 1891. – 425 с.
594. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Плохій С. С. – К.: Критика, 2011. – 599 с.
595. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Побірченко Н. // У 2-х кн. – Кн.1. Київська громада. – К.: Вища школа, 2000. – 307 с.; Кн. 2.

Громади Наддніпрянської України. – К.: Вища школа, 2000. – 185 с.

596. Погрібний А. Гарячий Куліш / А. Погрібний // Класики не зовсім за підручником. – К.: Вища школа, 2000. – С. 13-30.

597. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский. – М.: Без. изд., 1913. – 68 с.

598. Поліщук О. Український буржуазний націоналізм і його „теорія” держави / О. Поліщук. – К.: Політвиддав, 1986. – 232 с.

599. Половинчак Ю. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації / Ю. Половинчак. – К.: ЦНБ ім.В. Вернадського, 2008. – 341 с.

600. Поляничев А. Несколько слов об историографическом фоне исследования / Поляничев А. Рукопис.

601. Портнов А. Упражнения с историей по-украински / Портнов А. В . – М.: НЛЮ, 2010. – 102 с.

602. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Присяжнюк Ю. П. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 638 с.

603. Пурхля Я. Краків і Львів: змінність реляцій у ХІХ і ХХ столітті / Я . Пурхля / Краків і Львів у європейській цивілізації. Матеріали міжнародної конференції, організованої 15-16 листопада 2002. Наукова ред. Я. Пурхля. – Краків, 2004. – С.75-85.

604. Ренан Е. Що таке нація? / Ренан Е. // Націоналізм. Теорії націй та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія. Упорядники: Проценко О., Лісовий В. – 2-ге видання. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 253-264.

605. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. Рігельман. Вступ. ст., упор. та примітки П. М. Саса та В.О . Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.

606. Римаренко Ю. Буржуазний націоналізм та його теорія «нації» / Ю. Римаренко. – К.: Політвиддав, 1984. – 235 с.

607. Риттих А. Этнографическая карта Европейской России / Риттих А. Ф. – Санкт-Петербург: Тип. «Общественная польза», 1875. – 56 с.

608. Риттих А. Славянский мир / Риттих А. Ф. – Варшава: Изд. В. М. Истомина, 1885. – 28 с.

609. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки» / А. Риш. – Харьков: Пролетарий, 1926. – 134с.

610. Ростоцька Ю. Чи відродиться слава Миньковецької держави? / Ростоцька Ю // Наукові записки центру Мархоцькознавства. – Т. 2 – Миньковці на Ушиці. – 2010. – С. 142-149.

611. Рыбас С. Реформатор. Жизнь и смерть Петра Столыпина / Рыбас С ., Тараканова Л. – М: Недра, 1991. – 285 с.

612. Рубан В. Краткая летопись Малой России / Рубан В. – СПб., 1777. – 82 с.

613. Руданський С. Твори. – . – Т. 1. Пісні, приказки, байки, небилиці, співи / С. Руданський. – К., 1972. – 302 с.

614. Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет / М.Рудько. – К., 1959. – 240 с.
615. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / М. Рябчук – К.: Критика, 2000. – 304 с.
616. Саїд Е. Орієнталізм / Саїд Е. Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001 – 511 с.
617. Салтовський О. І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до поч. ХХ ст.) / О. Салтовський. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
618. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. Україна кріз віки. – . –Т. 9. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – 336 с.
619. Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації / Г. Сетон-Вотсон. Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 515-520.
620. Симонс-Симонолевич К. Поняття нації: спроба теоретичного прояснення / К. Симонс–Симонолевич. Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 538-546.
621. Скрынченко Д. Минувшее и настоящее. Избранная публицистика / Скрынченко Д. А. Под ред. А. Минакова. – Воронеж, 2009 – 194 с.
622. Слабченко Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України / Є. Слабченко. –. – Т. 1. – Харків, 1925. – 218 с.
623. Славинский М. Русская интеллигенция и национальный вопрос / Славинский М. А. // Вехи. Интеллигенция в России: Сб.ст. 1909-1910. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 406-419.
624. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Знання, 1993. – 192 с.
625. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. Пер. з англ. П.Тарашук. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
626. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. Пер. з англ. Р. Фещенко. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
627. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт. Пер. з англ. П.Тарашука. – К.: ЕСЕМ Медіа Україна, 2010. – 196 с.
628. Смолій В. Воз'єднання Правобережної України з Росією / Смолій В.А. – К. : Наукова думка, 1978. – 192 с.
629. Смолій В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII століть: проблеми державотворення / Смолій В. А., Степанков В. С. – К.: Інститут історії НАН України, 1993. – 71 с.
630. Смолій В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / Смолій В. А., Степанков В. С. – К.: Інститут історії НАН України, 1997. – 367 с.
631. Снайдер Т. Перетворення націй. Україна, Польща, Білорусь, Литва , Росія. 1569-1991 / Тімоті Снайдер. – К.: Дух і літера, 2012 – 464 с.
632. Спасский И. Иностранные и русские ордена до 1917 года / Спасский И. Г. – Ленинград: Изд-во государственного Эрмитажа, 1963. – С. 68-71.

633. Ставрович Ф. Опыт исторических и этнографических исследований о северо-западном крае / Ставрович Ф. – Вильна: Печатня А. Г. Сыркина, 1870. – 326 с.
634. Старосольський В. Теорія нації / Старосольський В. – К.: Смолоскип, 1998. – 153 с.
635. Стешенко І. Українські шестидесятники / Стешенко І. – К., 1908 – 45 с.
636. Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства / Стороженко А. – К.: Клуб русских националистов, 1912. – 89 с.
637. Струве П. Б. Интеллигенция и революция / Вехи. Интеллигенция в России: Сборник статей. 1909-1910 гг. / Сост., коммент. Н. Казаковой. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 462 с., (С. 234-257).
638. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / Сухий О. – Львів, 1999. – 235 с.
639. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст.) / Сухий О. М. – Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 498 с.
640. Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса: исследование по неопубликованным архивным документам / Тагер А. – М.: Политиздат, 1934. – 215 с.
641. Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / Телешун С. – К., 1996. – 130 с.
642. Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Теодорович М. И. – Почаев: Тип. Почаевской лавры. – Т. 1 – 1888. – 431 с.; – Т. 2. – 1889. – 435 с.; – Т. 3. – 1889. – 687 с.; – Т. 4. – 1899 – 929 с.; – Т. 5 – 1903. – 559 с.
643. Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки востпитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. / Теодорович Н. И. – Почаев, 1901. – 324 с.
644. Терешкович П. Этническая история Беларуси ХІХ – начала ХХ в.: в контексте Центрально-Восточной Европы / Терешкович П. В. – Минск: БГУ, 2004. – 223 с.
645. Тимошенко П. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Тимошенко П. Д. – Ч. 2. – К.: Вища школа, 1959. – 439 с.
646. Толочко О. Києво-Руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. // Владислав Верстюк, Віктор Горобець, Олексій Толочко. Українські проекти в Російській імперії. Нариси в 3-х тт. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 250-351.
647. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в ХІХ веке / Толочко А.П. – К.: Laurus, 2012. – 256 с.

648. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ- друга пол. ХХ ст.) / Автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст.наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Трофим'як Б. Є. – НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Інститут народознавства. – Львів, 2003. – 40 с.
649. Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма / Ульянов Н. И. – М.: Индрик, 1996. – 278 с.
650. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / Ульяновський В. І. // В. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.5-75.
651. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / Уортман Р.С. (Материалы и исследования по истории русской культуры. Вып. 8). – М.: ОГИ, 2002. – . – Т.1: От Петра Великого до смерти Николая I. – 680 с.
652. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / Уортман Р. С. В 2-х т. – . – Т.2. От Александра II до отречения Николая II. – М.: ОГИ, 2004. – 794 с.
653. Уткин А. Россия и Запад: история цивилизаций / А. Уткин. – М.: МГУ, 2000. – 572 с.
654. Формування української нації: історія і інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Бруховичі, 27 серпня 1993 р.) / Ред. Я. Грицак та О. Джеджора. Львів, 1995. – 321 с.
655. Франко І. Молода Україна: Провідні ідеї й епізоди / Іван Франко. – Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1910. – 143 с.
656. Франко І. Нариси історії Українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко // Зібрання творів: У 50-ти т. – . – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – 354 с.
657. Франко І. Рецензія на перший том журналу «Україна» / Іван Франко І. // Зібр. Творів у 50-ти тт. – . – Т. 37. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 242-247.
658. Франко І. *Ukraina irredenta* [Вивід прав України] / І. Франко – Львів. : Слово, 1991. – С. 59-70.
659. Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / Марк фон Хаген // Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного colloquiuma , Санкт-Петербург: СПб ун-т, 1999. – С. 385-405.
660. Химка Д-П. Сторони трикутника: відносини між поляками, українцями та євреями на Галичині під владою Австро-Угорщини / Дж.-П. Химка . Ред. Полонські Е. // Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. – Київ, 2011. – С. 170-200.
661. Хитровська Ю. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – середини ХІХ ст. (в контексті церковної політики самодержавства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / Хитровська Ю. В. – К., 2001. – 19 с.

662. Хованова О. Два века европейского национализма, что дальше? Эрик Гобсбаум. Нации и национализм после 1870 г.: программа, миф, реальность») / О. Хованова // Национализм и формирование наций. Теории – модели – концепции. – М.: МГУ, 1994. – 120 с.

663. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Хрох М. // Нации и национализм. – М.: НЛЮ, 2002. – С. 140-151.

664. Цегельський Л. Самостійна Україна / Л. Цегельський. – Відень. СВУ, 1915 – 37 с.

665. Чайковський А. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – поч. XX ст.) // А. Чайковський, М. Щербак. – К.: Україна, 1996. – 286 с.

666. Чалий М. Нові матеріали для біографії Т. Г. Шевченка / Чалий М. К. Спогади про Тараса Шевченка. Упоряд. і приміт. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 47-59.

667. Чалий М. Похорон Т. Г. Шевченка на Україні / Чалий М. К. Спогади про Тараса Шевченка // Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 386-392.

668. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917) / Чикаленко Є. – К.: Темпора, 2004. – 428 с.

669. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Чорний Д. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

670. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907. 1917-1922 / Теодор Шанин. – М., 1997. – 320 с.

671. Шандра В. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст.наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Шандра – Київ, 2002. – 39 с.

672. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / Шандра В. С. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

673. Шандрик І. Династія Харитоненків / І. Шандрик, Л. Даниленко. – Суми, 2003. – 192 с.

674. Шафарик П. Славянское народописание. Пер. О. Бодянского / Шафарик П. И. – М. Изд-во: Университетская типография, 1843. – 197 с.

675. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с коротким географическим и историческим описанием Малой России, из частей которой это наместничество составлено (1786) / А. Шафонский. – К., 1856. – 97 с.

676. Шейнис Д. Еврейское студенчество в цифрах (по данным переписи 1909 г. в Киевском университете и политехническом институте) / Шейнис Д.

И. – К., 1911. – 58 с.

677. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в): Историко-социологический очерк/ Шип Н. А. – К.: Наукова думка, 1991. – 230 с.

678. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Шнаппер Д. / Пер. з франц. І. Мардера. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.

679. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк / Перек. з англ., передмова «Про книгу та про автора» [С. 5-14], Г. Касьянов. – К., 1998. – 479 с.

680. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк. Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – 354 с.

681. Щеголев С. История «украинского» сепаратизма / С. Щеголев – М.: Имперская традиция, 2004. – 472 с.

682. Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні / М. Яворський. – У 2-х т. – Т.1. – Харків, 1927–1928. – 213 с.

683. Яковенко Н. Вступ до історії / Яковенко Н. М. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

ІНОЗЕМНІ ПУБЛІКАЦІЇ

684. Adams A. E. The Great Ukrainian Jacquerie / The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution / A. Adams, Ed. by Taras Hunczak. – Cambridge, 1977. – P. 247-270.

685. Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski I jego poglądy na Polskę i Polaków/ Ł. Adamski – Warszawa, 2011. – 370 s.

686. Andriewsky O. Medved iz berlogi. Vladimir Gabotinsky and Ukrainian Question 1904-1914/ O. Andriewsky. – Harvard Ukrainian Studies. 14 (1990) – P. 249-267.

687. Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. – Edmonton, P. J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Żekulin, 1992. – P. 125-139.

688. Armstrong J. Nations before Nationalism / J. Armstrong. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1982. – 410 p.

689. Eley G. Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923 / Eley G. // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by H. Aster and P. J. Potichnyj. 2nd Ed. Edmonton, 1990. – P. 205-246;

690. Gancarz B. Stan ukraińskiego ruchu narodowego w 1876 – 1905 // „My, szlachta ukraińska...” Zarys życia i działalności Wasława Lipińskiego do 1914 r. / B. Gancarz – Kraków, 2003. – 167 s.

691. Grabowicz G. Toward a History of Ukrainian literature. – Cambridge, 1981. – 220 p.

692. Grabowicz G. Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol, Shevchenko, Kulish // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. V, Numb. – 2 (June 1981). – P. 171-194.

693. Guthier S. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 / *Slavic Review*. – 1979. – Vol. 38. – № 1. – P. 30-47.
694. Hagen Mark von. Revisiting the Histories of Ukraine / *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. – Budapest, New York: Central European University Press, 2009. – P. 25-51.
695. Harley J. Maps, Knowledge and Power // *The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. – Cambridge, 1988. – S. 277-312.
696. Himka J.-P. Socialism in Galicia : the emergence of polish social democracy and Ukrainian radicalism (1860-1890). – Cambridge, Massachusetts, 1983. – 244 p.
697. Hroch M. Social Preconditions of the National Revival. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. – Cambridge; London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney, 1985. – 241 p.
698. Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History / *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* // Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. – Budapest, New York: Central European University Press, 2009. – P.51-81.
699. Kasianov G. «Nationalized» History: Past Continuous, Present Perfect, Future. / *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* // Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. – Budapest, New York: Central European University Press, 2009. – P. 7-25.
700. Kohn H. Nationalism Its Meaning and History. – Princeton, New Jersey. – 1955. – 192 p.
701. Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760 – 1830. Cambridge, 1988. – 304 p.
702. Kozak S. Ukrainscy spiskowcy i mesianiscy Bractwo Cyryla i Metodego. – Warszawa, 1990. – 214 s.
703. 11 Listopada. Narodowe Święto Niepodległości / *Opracowanie I wybor tekstow Jerzy Tomczyk Wieslaw, Jan Wysocki, Czeslaw Andrzej Zak*. – Warszawa, 2011. – 92 s.
704. Markovits A., Sysyn F. Nation building and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia.- Cambridge, 1982. – 230 p.
705. Monmonier M. How to Lie with Maps. –University of Chicago Press, 1996. – 207 p.
706. Motyl A. The Turn to the Right: The ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919 – 1929. – New York, 1980. – 216 p.
707. Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian. Jew New Haven&London, 2009. – 344 p.
708. Plokhy S. The Origins of the Slavik Nation: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge, 2006. – 216 p.

709. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton; Toronto, 1995. – 198 p.
710. Prospekt tygodnika politycznego społeczno-ekonomicznego I literackiego // Przegląd Krajowy. Kijowy. – 1909, Kwiecień. – S. 4-5.
711. Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the dialectics of nation – building. Reprinted from Slavic Review. – Vol. XXII, Numb. – 2 (June 1963). – P. 225 – 255.
712. Remy J. Ukrainian Identity in Popular Textbooks Written by National Activists, 1857 – 1863. // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – № 7. – С. 36-45.
713. Rudnytsky I. Polish problems in the Works of Mykhailo Drahomanov // Harvard Ukrainian Studies –Vol. V. – Numb. 2 (June 1981). – P. 262-269.
714. Shevelov G. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900-1941). Cambridge, 1989. – 297 p.
715. Sysyn F. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity / Harvard Ukrainian Studies. 1990–Vol. 14. – № 3/4. – December. P. 593-607.
716. Szporluk R. Review // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. 1978 -1980. – Vol. XIV. – № 37-38. – P. 267-271.
717. Ther Ph. The Transnational Paradigm of Historiography and its Potential for Ukraine History / A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. – Budapest, New York: Central European University Press, 2009. – P.81-117.
718. Todorova M. Imagining the Balkans. – New York: Oxford University Press, 1997. – 257 p.
719. Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911. – 214 s.
720. Weber E. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914. – Stanford University Press, 1976. – 599 p.
721. Wolff L. Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford: Stanford University Press, 2010. – 486 p.
722. Wood D. Rethinking the Power of Maps. – New York, London: The Guilford Press, 2010. – 178 p.
723. Zayarnyuk A. «The war is as usual»: wored War I Letters to a Galician Village / Ab Imperio. – № 4 – 2010. – P. 197-224.
724. Listy o Rusi. II. Balagulstwo // Roczniki polskie z lat 1857-1861. - T.I. Roc 1857. Pariz, 1865. – S. 280-290.
725. Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.) Warszawa – Krakow, 1975. – 375 s.

726. Альбом географических карт России, расположенный на 80 листках по бассейнам морей, или Замечательный и поучительный детский Гран-пасьянс. – Спб, 1856 // Электронный ресурс. Режим доступа: www.fotki.yandex.ru/users/babs71/view/289474/?page=0.

727. Аркуша О. «Органічна праця»: версія польська // Электронный ресурс. Режим доступа: [//zaxid.net/http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?organichna_pratsya_z_dosvidu_pidavstriyskoyi_galichini&objectId=1241909](http://zaxid.net/http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?organichna_pratsya_z_dosvidu_pidavstriyskoyi_galichini&objectId=1241909) // 25.11.2011.

728. Баженов Л. Життя і діяльність графа Ігнатія Мархоцького в українській і польській художній літературі та історіографії / Л. Баженов // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2011_5_2/Articles/26_Vazhenov.pdf

729. Бачинський Ю. Україна Irridenta. З передмовою Д. Дорошенка із додатком: Листування Ю. Бачинського з М. Драгомновим з приводу «України Irridenti» / Ю. Бачинський // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.disporiana.org.ua/ideologiya/1235-bachinsriy.yu-ukrayina-irredenta>.

730. Ваврик В.Р. Терезин и Талергоф. – Нью-Йорк. – 1966. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://zaistinu.ru/old/urraine/church/tresin.shtm>.

731. Вендланд А. В. Русофільство: ще один український проект? Зауваги про невітлене прагнення / Анна Вероніка Вендланд // Незалежний культурологічний часопис «І» № 18, – 2000 // Электронный ресурс. Режим доступа: www.ji.lviv.ua/n18texts/wendland.htm.

732. Воропаев В. Гоголь и Московский университет / Воропаев В. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/data/gogol200/gogol-and-msu.pdf>.

733. Галушко К. Малоросія: країна, яка не відбулася. Карти // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/10/103284/> 10.12.2012.

734. Гаухман М. Єврейське питання на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): бюрократичні практики проти єврейського проекту / Гаухман М. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.historians.in.ua>.

735. Гирич І. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику «Przegląd Krajowy» (Листи В.Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського) // Электронный ресурс. Режим доступа: [/nbuv.gov.ua/portal/soc_gum_uasnc/2009_13/S.\(619-663\).pdf](http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum_uasnc/2009_13/S.(619-663).pdf).

736. Гоголь Н. Петербургские записки 1836 г. / Гоголь Н. В. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-177->.

737. Грицак Я. Конструювання національного міста: випадок Львова/ Я.Грицак //Дух і літера. – 2007. – № 17–18. – С.157–181 // Электронный ресурс. Режим доступа: www.duh-i-litera.kiev.ua/index.php?option=com.

738. Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передисторія та історія / Дашкевич Я. Р. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.shron.chtylo.org.ua/Dashkevych-Jaroslav/Berlin_kviten_1791_r_misia_V_V_Kapnista_ii_peredistoriia_ta_istoriia.pdf.

739. Дашкевич Я. Українська бопланіана / Дашкевич Я. Р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/boplan/bop03.htm>.

740. Долбилов М. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850-1860 – х годах / Долбилов М. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.annales.info/rus/small/oligarh.htm>.

741. Еврейская социал-демократическая партия «Паолей-Цион» (программа). Из-е Петроградского комитета. – Петроград, 1907. – 38 с. // Электронный ресурс. Режим доступа: www.dlib.rsl.ru/viewer/01004114020#?page=1.

742. Електронна єврейська енциклопедія // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/> Евреи России (СССР).

743. Історія Русів / Українській переклад І. Драча. – К.: Радянський письменник. – 1991 // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/istrus/rusiv1.htm>.

744. Каплин А. Правые организации г. Харкова (1902-1917 гг.). Краткий очерк истории. / А. Каплин // Украинские страницы – история национального движения Украины // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.Ukrstor.com/Ukrstor.Kaplin-pravye-charkova>

745. Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты / Г. Касьянов // Ab Imperio. – 2003. – № 2 // Электронный ресурс. Режим доступа до журналу: <http://www.abimperio.net>.

746. Кельнер В. От истории к политике. (К вопросу о генезисе и эволюции политических взглядов С. Дубнова) / Кельнер В. И. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.Idn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Dubn-Wzgliad.htm>.

747. Костриця М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / Костриця М. Ю. // Краєзнавство. – 2005. – №1-4. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6140/09-Kostritsa.pdf>.

748. Котенко А. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны / А. Котенко, А. Мартынюк, А. Миллер // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru.rus/magazine/nlo/196/2072>.

749. Левандовский В. Украина в геополитических концепциях первой трети XX века // Украинская государственность в XX веке. Историко-политологический анализ / Левандовский В. Руковод. авт. кол. А. Дергачов. – К.: Політична думка. – 1996 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.litopya.org.ua/ukrxxr/a07.htm>.

750. Ленин В. И. Как епископ Никон защищает украинцев // Ленин В. И. // Электронный ресурс. Режим доступа: [http://www.ru.wikisource.org/wiki/Как_епископ_Никон_защищает-украинцев%3F\(Ленин\)](http://www.ru.wikisource.org/wiki/Как_епископ_Никон_защищает-украинцев%3F(Ленин)) // Из серии «Статьи по национальному вопросу».

751. Литвинова Т. Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики / Литвинова Т. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ukraians-word.org.ua/ukr.peoples/2c548e5272a07e63>].

752. Миллер А. Империя Романовых и евреи / Миллер А. // Публичные лекции на polit.ua // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2006/06/06/miller3/>

753. Миллер А. История Российской империи как полиэтнического государства: в поисках новых исследовательских парадигм / А. Миллер. – Україна – Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. Редакційно-видавничий комплект «Деснянська правда». Київ – Чернігів, 2007 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.siver.uct.ua/biblioteka/dialog.pdf>.

754. Миллер А. Почему все континентальные империи распались в результате первой мировой войны? / Миллер А.И. // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.polit.ru/story/oc_2.html.

755. Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX в. / Россия–Украина: история взаимоотношений / Миллер А. И. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.litopys.org.ua>;

756. Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста / Миллер А. И. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.lib.znate.ru/docs/index-109957.html?page=2>.

757. Національний історичний архів Білорусі в Гродно. Наполеон Орда . Перелік архівних документів // Электронный ресурс. Режим доступу: <http://archives.gov.by/index.php?id=720735>

758. Оглоблін О. Берлінська місія Капніста 1791 р. Історіографія і методологія питання. (З приводу нової «теорії» проф. Вільяма Еджертона) / Оглоблін О. П. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.litopys.org.ua/coss3/ohl26.htm>

759. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії / Электронный ресурс. Режим доступа: www.archives.gov.ua/.../04.pdf

760. Паули Г.-Т. Этнографическое описание народов России / Г.-Т. Паули // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.lib.rus.ec/b/189399/read>.

761. Пиріг Р. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського / Пиріг Р. Я. // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.shron.chtyvo.org.ua/Pyrih_Ruslan/Problemy_pidhotovky_naukovoii_biografii_Mykhaila_Hrushevskoho.pdf;

762. Программа главнейших русских партий // Библиотека свободного народа под ред. А. Стеблева и И. Сахарова / Электронный ресурс. Режим доступа: [/www.dlib.rsl.ru/view.php&path=/rsl01004000000](http://www.dlib.rsl.ru/view.php&path=/rsl01004000000).

763. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ ст. в світлі модернізаційної теорії // Портнова Т. В. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.historians.in.ua>

764. Портнова Н. Вениамин Португалов. «Я в глазах евреев – гой» / Портнова Н. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.booknik.ru/publications/all/portugalov/>.

765. Profession de foi, або визнання віри молодих українців. Электронный ресурс. Режим доступа: http://gartua.io.ua/s208100/hto_ti_e_ukraeno_chislo_2

766. Устав Российского Императорского географического общества. – СПб: Тип-я Мин-ва внутренних дел. – 1850 // Электронный ресурс: Режим доступа: [www.dlib.rsl.ru/view.php? path](http://www.dlib.rsl.ru/view.php?path).

767. Равита Ф. (Гавронский Ф.) Фома Падура (Критический очерк) / Ф. Равита // Киевская старина. – 1889. – Т. 26. – № 9. – С. 727-751 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.izbornyk.org.ua/rizne/star11.htm>.

768. Рождение и становление Харькова или Харьков как украинский город. Очерк по мотивам исторического исследования Д. И. Багалия / Украинские страницы – история национального движения Украины. // Электронный ресурс: Режим доступа: <http://www.Ukrstor.com/index.html/harkov.vbelous.net/>

769. Русалка Дністрова. Передслів'є // Электронный ресурс. Режим доступа: www.uk.wikisource.org/wiki/Русалка_Дністровая_%28орігінал%29.

770. Уткин А. Первая мировая война: уроки и современные параллели / Уткин А.И. // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/pervaja_mirovaja_vojna_uroki_i_sovremennyje_paralleli_2009-02-20.htm

771. Федевич К. Українізація через Чорну сотню / Федевич К. // Электронный ресурс. Режим доступа: www.zaxid.net/ 14.10.2011 р.

772. Хаген Марк фон. Русско-украинские отношения в первой половине ХХ в. / Марк фон Хаген // РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений // Институт славяноведения и балканистики РАН Институт «Открытое общество» – Москва, 1997 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.litopys.org.ua>.

773. Циунчук Р. А. Государственная дума Российской империи в этноконфессиональном и региональном измерении (1905–1917 гг.) / Р. Циунчук // Аналитик. Теоретический журнал в области философии, социальных и политических наук. Сетевое электронное издание. – №1 (2) от 10 мая 2006 г. Режим доступа: <http://analyst.gospolitika.ru>

774. Чабан Н. Днепроцентризм образца 1910 года / Чабан Н. // Экспедиция XXI. – № 1 (79-80), 2009
// Электронный ресурс: режим доступа: www.exp21.com.ua/rus.notes/79-10.htm.
775. Чепя М. Л. Хто написав «Історію Русів»? / Чепя А. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.ukrainica.org.ua/ukr/istoriya_rusov/202-istoriya_rusov_all_1886-1886
776. Чорна Л. В. Громадівський рух 60-70-х рр. ХІХ ст. у контексті українського національного відродження / Чорна Л.В. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekcija%20I/gromadivskuu%20ryh.pdf
777. Что такое «новая имперская история», откуда она взялась и к чему идет? / Беседа с редакторами журнала Ab Imperio. И. Герасимовым и М. Могильнер // Электронный ресурс. Режим доступа: www.intelros.ru/pdf/temp/Logos/Veseda.pat.
778. Шандра В. Легітимаційна міфотворчість та її пам'ятки / Шандра В. С. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.krytyka.com/cms/front_content.php?idart=988
779. Шашкевич М. Азбука і абетка. Думки з приводу статті «Про впровадження польського абетакла до українського письменства», написаної Ксьондзом Й. Лозинським, вміщеної у «Різмайтостях» львівських за 1834 р., №29 / Шашкевич М. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zahpysm/zah06.htm>
780. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Шевельов Ю. / Переклад з англ. С. Вакуленка та А. Даниленка. – Харків: «Акта» // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.acta.com.ua>, 2002//<http://litopys.org.ua/shevelov/shev.htm>.
781. Шмидт А. Херсонская губерния. – Т. 1 / Шмидт А. – СПб.: Военная типография, 1863. – 632 с. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.runivers.ru/bookreader/book16829/#page/184/mode/1up>
782. Шпорлюк Р. Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але ми – українці». Інтерв'ю Р. Шпорлюка «Історичній правді» 12.02.2012р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/>
783. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Наталя Яковенко // Дух і Літера. – 1998. – № 3-4. – С. 113-125 // Електронний ресурс. Режим доступу до журн.: <http://www.duh-i-litera.kiev.ua>
- 784.** Ясь О. Микола Андрусак та його наукова спадщина (матеріали до біографії) // О. Ясь // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.histans.com/journal/sid/13/1/16pdf>.

